

A Z ÚJASSZÍR
BIRODALOM
KELETI TARTOMÁNYAI

| ÓKOR - TÖRTÉNET - ÍRÁS | 6.

SOROZATSZERKESZTŐ: CSABAI ZOLTÁN

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM, ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉK

VÉR ÁDÁM

AZ ÚJASSZÍR BIRODALOM
KELETI TARTOMÁNYAI

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM, ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉK – L'HARMATTAN
PÉCS – BUDAPEST, 2018

A kötet megjelenését támogatta a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadási pályázata.

© Vér Ádám, 2018

© L'Harmattan Kiadó, 2018

TARTALOM

<i>Előszó</i>	9
<i>Bevezetés</i>	10
I. A Zagrosz-hegységben fekvő asszír tartományok történeti földrajza	15
I.1. Zamua	32
I.1.1 Zamua itinerárium	39
I.2. Bīt-Hamban	43
I.3. Parsua	48
I.3.1. Parsua lokalizációjának kutatástörténete	48
I.3.2. Parsua toponímára vonatkozó asszír források	53
I.3.3. Összegzés	59
I.4. Kišessim	61
I.5. Harhar	63
II. A Középső-Zagrosz vidéke az asszír hódítás előtt	67
II.1. Helyi népesség (etnikum, életforma és településszerkezet)	67
II.1.1. Etnikum	68
II.1.1.1. Média/médek (Māda/mādāia)	72
II.1.1.1.1. Nyelv	72
II.1.1.1.2. Tárgyi kultúra	73
II.1.1.1.3. A Hérodotosi elbeszélés alapján rekonstruált méd történelem kritikája	76
II.1.1.1.3.1. A méd történelem a Médikos Logos alapján	77
II.1.1.1.3.2. A Hérodotosi méd királyok és az ékírásos források neveinek egyeztetésére tett kísérletek	78
II.1.1.1.3.3. A Hérodotosi méd királyok és az ékírásos forrásokban szereplő nevek egyeztetésének cáfolata	78
II.1.1.1.3.4. Babilóni Krónika médekről szóló bejegyzései	83
II.1.1.1.3.5. A médeket megemlítő bibliai versek	84
II.1.1.1.3.6. A Babilón sztélé és a Sippar felirat	85
II.1.1.1.3.7. Harrān sztélé és Adad-guppi sztélé	86

II.1.1.1.4. Összegzés	87
II.1.2. Életforma és településszerkezet	88
II.1.2.1. Életforma	88
II.1.2.1.1. Modern antropológiai és etnográfiai párhuzamok	91
II.1.2.1.2. Metodológiai megközelítés	93
II.1.2.2. Régészeti terepbejárások anyaga	95
II.1.2.3. Asszír források és a <i>bēl āli</i> terminus	98
II.1.2.4. Egy belső keletkezésű forrás	113
II.1.3. Összegzés	121
III. Az asszír terjeszkedés stratégiája: hódítás, építkezés, áttelepítés	123
III.1. Hódítás	123
III.2. Építkezések	129
III.3. Áttelepítések	132
III.3.1. Helyi elit tagjainak kitelepítése	133
III.3.2. Katonák és szakemberek áttelepítése	135
III.3.3. Tömeges áttelepítések	135
III.4. <i>Bēl ālik</i> hatalma az asszír tartományokban	139
IV. A zagroszi asszír tartományok adminisztrációjának felépítése és működése	143
IV.1. Az asszír birodalmi adminisztráció rekonstrukciójának lehetőségei	143
IV.2. A zagroszi tartományok adminisztrációjának irányítói	152
IV.2.1. Zamua	153
IV.2.1.1. Helytartó (<i>bēl pāhiti</i>)	153
IV.2.1.2. Helytartóhelyettes (<i>šaniu</i>)	158
IV.2.1.3. Egyéb tisztségviselők	159
IV.2.2. Parsua	160
IV.2.2.1. Helytartó (<i>bēl pāhiti</i>)	160
IV.2.3. Harhar/Kār-Šarrukīn	164
IV.2.3.1. Helytartó (<i>bēl pāhiti</i>)	164
IV.2.3.2. Helytartóhelyettes (<i>šaniu</i>)	168
IV.2.3.3. Egyéb tisztségviselők	168
IV.2.4. Tartományhoz egyértelműen nem köthető tisztségviselők	169

V. <i>A hatalomgyakorlás politikai technikái</i>	175
V.1. „Beszélj velük kedves szavakkal!”	177
V.2. <i>Adê</i>	183
V.3. <i>Qêpu</i>	190
VI. <i>Az asszír terjeszkedés mozgatórugói a Zagroszban</i>	195
VI.1. <i>Távolsági kereskedelem</i>	198
VI.1.1. <i>Lazúrkö</i>	214
VI.1.2. <i>Ló</i>	217
VI.2. <i>Emberi erőforrás</i>	228
<i>Királyfeliratok</i>	231
II. <i>Aššur-nāšir-apli (884–859)</i>	231
III. <i>Šulmānu-ašarēdu (859–824)</i>	236
V. <i>Šamši-Adad (824–811)</i>	241
III. <i>Tukultī-apil-Ešarra (745–727)</i>	244
II. <i>Šarrukīn (722–705)</i>	252
<i>Sīn-ahhē-erība (705–681)</i>	260
<i>Aššur-ah-iddīna (681–669)</i>	262
<i>Aššur-bān-apli (669–631)</i>	263
<i>Levelek</i>	265
Levelek Zamuából	266
Levelek Parsuából	278
Levelek Harhaból	282
Levelek nem azonosítható zargoszi tartományokból	291
<i>Bibliográfia</i>	295
<i>Függelék</i>	331
<i>Mutatók</i>	333

E l ő s z ó

Könyvem kézírata nem folyamatos munka eredményeként jött létre, írását többször is megszakítottam, majd újrakezdttem. 2011-ben készültem el a doktori disszertációmmal (*Az Újasszír Birodalom keleti expanziója*), melynek problémafelvetése és adatgyűjtése jelen kötet alapját képezi. E dolgozat elkészítése közben Niederreiter Zoltán és Tanos Bálint sok fontos észrevételt tett az írás formai és tartalmi kérdéseiben egyaránt, amit hálásan köszönök, s szintén köszönettel tartozom a disszertációm bírálójának, Kalla Gábornak és Bácskay Andrásnak, hogy megjegyzéseikkel és tanácsaikkal segítették további munkámat. Hosszabb szünet után a munka fonalát 2016-ban vettem fel ismét, és a készülő kézirat minden fejezetének értő első olvasói, bírálói és javítói voltak Esztári Réka és Csabai Zoltán, hatalmas munkájukért hálával és köszönettel tartozom. A szövegben maradt esetleges hibákért a felelősség természetesen az enyém.

Köszönettel tartozom továbbá a családomnak, hogy időm egy részében teljesen a munkának szentelhettem magam, s külföldi kutatóútjaim idején nélkülem is működtek a dolgok idehaza; valamint Berlinben élő öcsémnek, hogy mikor az ottani gyűjteményekben dolgozhattam, tulajdonképpen hazamentem.

Szeretnék köszönetet mondani Agárdi Norbertnek és Dezső Tamásnak, akik a kötet belső borítóján található térképek elkészítésében voltak segítségemre.

A munkám elkészítését lehetővé tevő kutatások támogatásáért köszönettel tartozom az NKFI FK 125226 és K115481 pályázatainak, az NKA alkotói támogatásának, valamint az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadás támogatási pályázatának, melynek segítségével e kötet megjelenhetett.

Végül szeretném megköszönni hajdani tanárom és doktori témavezetőm, Dezső Tamás munkáját, aki megtanított akkádul, és bevezetett az assziriológia tudományába, aki tanulmányaim során a témavezetői feladataim túlmenően bevont saját kutatásaiba, és aki 1998 szeptemberében, első egyetemi szemináriumom első óráján arra kért, hogy olvassam bele magam a méd történelem és az Újasszír Birodalom zagroszi jelenlétének irodalmába – azóta eltelt húsz év, lehet, hogy elkészültem a munkával.

B

evezetés

Az újasszír kor alapvetően egy nyelvészeti kategória, amely az akkád nyelv asszír dialektusának utolsó szakaszát jelöli – a történettudomány pedig azt az államalakulatot érti ezen fogalom alatt, amelyből e dialektus írott forrásai származnak. Ezen időszakban a Tigris és a Záb folyók találkozásánál fekvő asszír magterületről kiindulva a 10. században formálódó Újasszír Birodalom királyai évenként ismétlődő, a négy világtáj irányába vezetett hadjárataikkal gyarapították államukat egészen a 7. század végéig, birodalmuk bukásáig. A terjeszkedés sikerességét jelzi, hogy az ókori Kelet korábbi története során nem látott területű és tartósságú (934–609) államalakulat jött létre. A 8. század második felétől Asszíriát bizvást tarthatjuk a korszak superhatalmának, hiszen nem volt olyan szomszédos államalakulat, amely hosszabb vagy rövidebb ideig ne ismerte volna el az asszír szupremáciát, és lépett volna vazallusi függésbe a birodalommal.

Az asszír birodalmi expanzió katonai szempontból a 630-as évekig folyamatos fejlődést mutatott. Az egymást követő hadjáratokban az asszír hadsereg a birodalmi magterülettől egyre távolabb hajtott végre sikeres hadműveleteket. – A 7. század közepén, a katonai terjeszkedés zenitjén, az asszírok elfoglalták az elámi fővárost (Susa, Ninivétől 880 km), az egyiptomi fővárost (Théba, Ninivétől 2200 km), és a kimmerek ellen háborúztak Anatólia belső területein. A katonai térnyerést azonban nem követte teljes mértékben az adminisztráció terjeszkedése, a katonai és a területi expanzió csak rövid időszakokban fejlődött együtt.

A 9. század közepére az Újasszír Birodalom tartományai elérték az Euphratés nagy kanyarját, és a területi expanzió itt – a Középasszír Birodalom (14–12. század) egykori határainál – több mint egy évszázadra megállt. III. Tukultī-apil-Ešarra trónra lépésétől a terjeszkedés újabb harminckét éves periódusa következett (745–713), amelynek keretében 36 újabb asszír tartományt alakítottak ki. Ezt követően alig került sor új tartományok létrehozására, mindössze nyolc új adminisztratív egységről hallunk a birodalom bukásáig – ezek is jobbra olyan területeken helyezkedtek el, amelyek korábban is mélyen beágyazódtak Asszíria hatalmi struktúrájába.

A tartományok tömeges létrehozásának korszakával ebben az időszakban Asszíria ellenőrzése alá vonta a Közel-Kelet legnagyobb részét: az Örmény hegyvidéktől a Perzsa-öböl, a Zagrosz-hegységtől a Levantéig, létrehozva a történelem addig ismert legnagyobb világbirodalmát. A tartományok létrehozásakor az asszír hatalom a legtöbb esetben ugyanazt a módszertant követte: a legyőzött királyság területét feldarabolta, és több asszír tartományt alakított ki benne; a háború során elpusztított nagyobb városokat újjáépítette és tartományi központokat alakított ki bennük; a helyi elit és a lakosság jelentős részét áttelepítette a birodalom egy másik tartományába, az újonnan kialakított tartományokat pedig máshonnan elhurcolt lakossággal töltötte fel; a provinciák élére eunuch helytartók kerültek, akik a tartomány teljes adminisztrációjának teljhatalmú vezetőjeként működtek.

Az Asszír Birodalom fennállása során nagyon ritkán alakított ki közigazgatási egységeket – tartományokat – a magashegységek földrajzi övezetében. A nyugati irányban végrehajtott terjeszkedés folyamán a Birodalom sokáig nem is találkozott ilyen alakzatokkal. A legészakibb asszír tartomány, Amidu (ma Diyarbakır) mindössze 600 méter tengerszint feletti magasságával egy fennsík közepén fekszik, az igazi hegyvidék ettől északra, a hajdanvolt asszír határon túl kezdődik. Kelet felé haladva a következő jelentős asszír határtartomány Tušhan (ma Ziyaret Tepe, Mardin tartomány) a Tigristől délre, a Tur-Abdin területén feküdt, a Tur-Abdin hegyes vidéke (600–1200 m) a Tigris túlsó partján kezdődő magashegységekhez képest azonban még mindig inkább dombságnak tűnik, mint hegységnek. Az Asszíria és Urartu között húzódó hegyvidéken az asszírok sohasem alakítottak ki tartományokat, meghagyták vazallusi függésben Šubria, Ukku és Kummu (mai Beytüşşebap és vidéke) 1400–2000 méter magas völgyekben fekvő apró államait, melyeket 2600–3200 méter magas hegyek öveztek.

Az első – és jószerével egyetlen – övezet, ahol Asszíria a magashegyvidéken közigazgatási egységeket alakított ki, a dolgozatban vizsgált öt tartomány közül négy: Parsua, Bīt-Hamban, Kišessim és Harhar vidéke – az először létrehozott Zamua tartomány még a Zagrosz előhegységeiben feküdt. E speciális földrajzi adottságokkal rendelkező terület hatékony ellenőrzésére az asszír birodalmi expanzióknak is speciális uralmi formát kellett kialakítania – ennek pedig ára volt.

Azok a völgyrendszerek, amelyekben e tartományok létrejöttek, 1300–1600 méter magasságban feküdtek, az őket övező hegyek nemritkán a 3000 méteres magasságot is meghaladták, míg a völgyeket összekötő utak 2000 méter magasságú hágókon futottak keresztül. Ez praktikusán azt jelentette, hogy e négy tartomány a tél folyamán 3-4 hónapra teljes elzártságban élt, egy-egy gyakorlott hírvívő talán át tudott jutni a hágókat

borító méteres hótorlaszokon, a külső katonai segítségnyújtás azonban ezekben a hónapokban jóformán lehetetlen volt. Érdeemes meghallgatnunk a harhari helytartónak, Nabû-bêlu-ka”in II. Šarrukīnhoz intézett kérését (Nr. 56). A király utasítása az volt, hogy a tavaszi napéjegyenlőség idejére, Nisannu (I.) hónap első napjára érjen a helytartó csapataival az asszír fővárosba – ez nyilván minden más tartomány helytartója számára megoldható feladatot jelentett. Azonban a harhari helytartó figyelmezteti a királyt, hogy két évvel korábban, amikor hasonló feltételek mellett nekivágott az útnak, mindenki halálra fagyott a seregében. Ezért most kér egy hét haladékot. – A speciális földrajzi környezet alapvetően határozta meg az Asszír Birodalom és a helyi népesség viszonyát a hegyvidéki tartományokban, ezért könyvem első fejezetében e zagroszi asszír tartományok földrajzi elhelyezkedését vizsgálom.

Mivel az asszírok nem követhették a síkvidéki területeken létrehozott tartományok kialakításának módszertanát, és tartományszervező tevékenységüket jelentős mértékben meghatározta a hegyvidék helyi adottságai. – Könyvem második fejezetében a Középső-Zagrosz vidékén élő népesség asszír hódítást megelőző viszonyait vizsgálom: a terület etnikai összetételét, ökológiai feltételeit és a helyi társadalmak szerkezetét, különösen a *bêl âli* struktúrát.

A kommunikációs és utánpótlási vonalak időszakos befagyásán túl további kihívást jelentett az asszírok számára, hogy az ezen a vidéken lakó emberek teljesen más ökoszisztémában éltek, mint az előhegységek, vagy az alluviális síkságok lakói. Egy Izraelből a szíriai Guzánaba áttelepített faluközösség nagyjából azonos környezeti feltételek mellett gazdálkodhatott új lakóhelyén is. Ám a síkságok és előhegységek övezetéből a zagroszi tartományok valamelyikébe áttelepítettek minden bizonnyal rendkívül nehezen tudtak alkalmazkodni a tartományok nagyobb részét kitevő magashegységek természeti viszonyaihoz. Talán nem véletlen, hogy Parsua helytartójához a 2000 főnyi Tabalból – a birodalom átellenes pontjáról, a másik magashegyvidéki övezetből – deportált fogoly érkezett, és a karavánjuk már egy másik zagroszi tartományt érintve Kār-Šarrukīn/Harhar irányából, „visszafelé” tartva érte el Parsuát (Nr. 48). Szintén egy hegyvidéki tartomány helytartója volt Aššur-bêl-ušur, aki a II. Šarrukīnnak írt levelében megjegyzi (Nr. 72): „Továbbá a király tudja, hogy ennek a tartománynak a marhái eléggé kicsinyek.” – Kérdés, hogy egyáltalán alkalmasak-e arra, hogy a király számára fizetendő ajándékot képezzék.

Ezen speciális körülmények nem tették lehetővé, hogy ezekben a hegyvidéki tartományokban Asszír a birodalomban megszokott módon, a társadalom legtöbb alrendszerét hatékonyan ellenőrizve érvényesítse akarátát. Bár a tartományok létrehozásakor az asszírok komoly erőfeszítéseket tettek a birodaloméval kompatibilis társadalmi alrend-

szerek létrehozására, a helyi közösségek vezetői itt mégis megőrizték hatalmukat. Őket hívják az asszír források *bēl ālik*nak, akik bár az asszír tartományok területén éltek, mégis dinasztikus módon uralkodtak hagyományos területük felett. Az asszírok nem számolták fel e tradicionális uralmi formát, hanem kihasználták azt. – A kötet harmadik fejezetében a terület meghódításának és a tartományok kialakításának menetét, az asszírok hegyvidéki terjeszkedésének módszertanát vizsgálom.

A zagroszi asszír tartományokban kialakított adminisztrációra vonatkozó forrásaink a birodalmi szervezet egészéhez viszonyítva nyerne jelentőséget, ezért a kötet negyedik fejezetében előbb a birodalom adminisztrációjának egészét tárgyalom, majd a zagroszi asszír tartományok szervezetének felépítését, valamint az asszír adminisztráció és a helyi elit viszonyát vizsgálom.

Mivel az asszír hatalom e hegyvidéki tartományokban nem volt képes a lokális szintek totális ellenőrzésére, és a helyi elit tagjai megőrizték hatalmukat, a tartományok vezetői különféle politikai eszközökkel (a „kedves beszéd” politikai terminusa, az *adē* eskü, a rivális klánok egymás elleni kijátszása, és a *qēpu* intézménye) befolyásolták az apró közösségeken belüli hatalmi viszonyokat, és máshol nem tapasztalt engedményekkel igyekeztek fenntartani a helyi elit asszírbarát hangulatát. – Az ötödik fejezetben az asszír hatalomgyakorlás technikáit vizsgálom a zagroszi területeken.

Mindez miért érte meg az Asszír Birodalom számára? Ha sehol máshol nem hoztak létre tartományokat a magashegységek övezetében (leszámítva Tabal rövid, csupán 713 és 711 közötti birtoklását), itt mit kerestek? A kérdésre számos választ dolgozott már ki a történettudomány, kezdve a méd törzsek jelentette veszélyek elhárítására indított preventív háborúk gondolatától egészen a lótenyésztő övezetek meghódításának kényszeréig. – A hatodik fejezetben nem kívánom egyetlen okkal magyarázni az asszír hatalomnak a Zagrosz-hegységben folytatott közigazgatási terjeszkedését. A számos tényező közül hármat emelnék ki:

1. Ezen a területen haladt keresztül az Iráni-fennsíkot és Mezopotámiát összekötő legfontosabb kereskedelmi útvonal, a Nagy Khorászán út. Az ezen az útvonalon haladó távolsági kereskedelem jelentősége rendkívül felértékelődhetett az Indus-völgy és Mezopotámia között húzódó alternatív tengeri kereskedelmi útvonal időleges elapadásával.

2. Bár mára széles körben elfogadott az a nézet, hogy AsszírIA belső tartományaiban is képes volt a hadsereg számára stratégiai jelentőségű ló tenyésztésére, az ezen a területen fekvő 1500–2000 méter magasságú legelők nagyon kedvező feltételeket biztosítottak a lovak szaporítására és gondozására.

3. És végül az emberi erőforrást emelném ki, mint az asszír terjeszkedés egyik fontos mozgatórugóját. A 9. századtól kezdve a zagroszi tartományok kialakításáig (8. század

közepe) az asszír hadseregbe tömegével sorozták be a hegyvidéki államok legyőzött hadseregeinek katonáit. A tartományok létrehozása után a hatalmukban meghagyott, sőt megerősített *bēl ālik* saját csapataikkal évről évre együtt vonultak hadjáratra az asszír sereggel. És mivel a lótenyésztő vidékek legfontosabbikán éltek, természetesen lovas katonákat állítottak, amelyek felszerelése és kiképzése rendkívül költséges feladat, ugyanakkor katonai értelemben a kor elit fegyvernemének számítottak.

A vizsgált területeken – az Asszír Birodalom többi részéhez képest – kevés régészeti feltárássra került sor, ezért munkám során elsősorban az írott forrásokra, azon belül is leginkább az asszír királyfeliratok és a birodalmi adminisztráció levelezésének anyagára támaszkodom. A vonatkozó forrásokat a kötet végén magyar fordításban közlöm – a királyfeliratoknak csupán a releváns szakaszait, míg az adminisztráció leveleinek teljes szövegét. A forrásgyűjteményben megtalálható forrásokra a kötetben sorszámuk alapján hivatkozom (pl. Nr. 56. Nabû-bēlu-ka”in helytartó levele) – amint az előző bekezdésekben is tettem –, így az olvasó könnyen megtalálhatja a tárgyalt szöveg magyar fordítását. A filológiai jegyzetapparátus is a forrásközlésekben kapott helyet. Az asszír uralkodók listája és az említésre kerülő fogalmak mutatója a kötet végén található.

Munkámban az asszírok keleti terjeszkedésének nem teljes spektrumát vizsgálom, hanem a fogalom szűkebb értelmében csupán azt a vidéket, ahol az asszírok tartományokat alakítottak ki. Nem tárgyalom tematikusan Mannaj és Ellipi királyság történetét, csupán a zagroszi asszír tartományokkal való viszonyukban vizsgálom ezeket az államalakulatokat.

A bevezetés végén essék néhány szó a szövegben alkalmazott formai konvenciókról. Az ókori földrajzi és személynevek esetén a tudományos átírást használom, diakritikus jelekkel (pl. Dūr-Šarrukīn), a modern földrajzi nevek esetén a magyar kiejtéshez legközelebb álló átírást használom (pl. Tepe Nús-e Dzsán) – ez alól kivételt képeznek a latinbetűs abc-t használó Törökországhoz tartozó modern helynevek. A jegyzetekben és bibliográfiában az *Ókor* folyóirat konvencióit követem.

A Zagrosz-hegységben fekvő asszír tartományok történeti földrajza

Míg az asszír magterületről nyugatra folytatott hódítások földrajzi vonatkozásait részletesen feldolgozta a szakirodalom,¹ a keleti expanzió kiterjedésének vizsgálatakor történeti-földrajzi problémákba ütközünk. E problémákat jól szemlélteti az Újasszír Birodalom tartományi rendszerének legutóbbi összefoglalása,² amelyben Karen Radner a 7. században létező 70 asszír tartomány közül csupán a Zagroszban találhatóakat nem rajzolta térképre.³

Ebben a fejezetben megpróbálom bemutatni az újasszír kori Zagrosz történeti földrajzával foglalkozó szakirodalom legfontosabb problémáit, majd a vonatkozó valamennyi írott forrás (királyfeliratok, levelek és adminisztratív szövegek) összegyűjtése és együttes elemzése alapján igyekszem meghatározni a zagroszi asszír tartományok helyzetét. Mindez egyrészt segíthet tisztázni az egymásnak ellentmondó, és gyakran egymással dialógust sem folytató vélemények érvényességét, másrészt pontosíthatja ismereteinket az asszír birodalmi expanzió kiterjedésére vonatkozóan.

Az ékírásos forrásokban szereplő toponímákat a Zagrosz területén nehéz lokalizálni, mivel az újasszír-kori Zagrosz történeti földrajza több ponton igen bizonytalan. A hatalmas területen számos politikai entitás létezett e korban, s neveiknek csupán egy része maradt fenn az asszír forrásokban, azok is az akkád nyelv és az ékírás sajátos hangtani korlátozottságával lejegyezve. Sok hegyvidéki területet több néven is említenek

1 A nyugati hadjáratokban érintett újasszír-kori észak-mezopotámiai és szíria-palesztínai térség történeti földrajzának áttekintésére számos újabb monográfia is rendelkezésünkre áll: Kessler 1980; Lamprichs 1995; valamint Yamada 2000; és Bagg 2007. Az Asszír Birodalom keleti expanziójának szisztematikus áttekintésére jelen munka teszi az első kísérletet.

2 Radner 2006.

3 A térképeken szerepel a 9. század második felében alapított Zamua tartomány, azonban a 744-ben kialakított Bīt-Hamban és Parsua, valamint a 716-ban létrehozott Kišessim / Kār-Nergal és Harhar / Kār-Šarrukīn nem.

a források, és korszakunk alatt a politikai egységek határai is módosulhattak – s mint látni fogjuk, módosultak is.

A terület régészeti feltárása igen szegényes, így a forrásokban szereplő települések közül egyiket sem lehet régészetileg megragadni, továbbá az innen előkerült kevés felirat is csak bizonyos megszorításokkal tekinthető olyan biztos alapnak, amelyre az újasszír-kori Zagrosz történeti földrajzának rekonstrukcióját fel lehetne építeni. Ezért is írja 1989-ben Louis D. Levine, az újasszír-kori Zagrosz történeti földrajzának legkiválóbb szakértője a zagroszi helynevek azonosításának lehetőségéről:⁴ „*Thus, for the present, specific identifications remain largely in the realm of guess-work.*” Az asszír királyfeliratok itineráriumait használva mégis számos települést és területet lehet azonosítani, legalább hozzávetőleges pontossággal.

A régészeti terepbejárásoknak és ásatásoknak köszönhetően az 1970-es években minőségi ugrás történt a Zagrosz történeti földrajzával foglalkozó kutatásban. Louis D. Levine már a '60-as évek második felében részt vett a Nagy Khorászán út közelében fekvő Godin-Tepe feltárási munkálataiban, majd a '70-es években T. Cuyler Younggal közösen végezték a Mahidast-síkság terepbejárását. 1972-ben pedig először publikálta két akkoriban felfedezett újasszír sztélé feliratát.⁵ 1973–74-ben jelent meg az asszír királyfeliratok itineráriumait a helyszínen szerzett tapasztalataival ötvöző színtézise.⁶ Levine a toponímák térképre rajzolásánál a biztosabban megragadhatóval kezd és folyamatosan halad az egyre bizonytalanabbul lokalizálható földrajzi nevek felé. Munkája máig a legfontosabb kiindulópontot jelenti az újasszír kori Zagrosz történeti földrajzának kutatásában.

Julian E. Reade 1978-ban publikált tanulmányában⁷ az asszír királyfeliratok itineráriumait diagramon ábrázolva⁸ elkészítette az akkád forrásokban szereplő toponímák egymáshoz viszonyított hálózatát. A toponímák egymásutánja – ritka kivéte-

4 Levine 1989, 83.

5 Levine 1972. III. Tukulti-apil-Ešarra ún. Irán-sztéléjének töredékei nem ásatási kontextusból kerültek elő, három fragmentuma közül az egyst Louis D. Levine publikálta 1972-ben. A tárgyról részletesen a Nr. 9/A forrás jegyzeteiben írok. II. Šarrukīn ún. Nedzsafehabad-sztéléje 1964-ben került elő egy lakóház bővítési munkálatai során, majd 1965 október 22-én azonosította azt T. Cuyler Young és Louis D. Levine. A tárgyról részletesen a Nr. 14. forrás jegyzeteiben írok.

6 Levine 1973b; és Levine 1974a.

7 Reade 1978.

8 Reade 1978, 138. A diagram pontosított változatai: Reade 1995, 34; és SAA 15, xxv.

lektől eltekintve⁹ – innentől kezdve nem képezi vita tárgyát. A kutatás következő fázisát a diagramon szereplő toponíma-hálózat valós térképre vetítése jelentette. Reade ebben a munkában – Levine-től eltérően – a „*What if ...?*” módszertant követte, tehát nem jelölt ki biztos fogódzókat, hanem egyszerre próbálta meg valamennyi toponímát térképre vetíteni. Mivel a hálózatnak alig van olyan eleme, amely egyértelműen hozzárendelhető modern településekhez vagy jellegzetes tájelemekhez, az egyes kutatók által képviselt megfeleltetések egyedi képet mutatnak. Bár az 1999-ben Grant Frame által publikált, a Tang-i Var hágónál talált II. Šarrukīn által készítettett szikladombormű felirata¹⁰ ismeretében a Mannaj és Asszíria között fekvő piciny ütközőállam, Karalla elhelyezkedése biztossá vált, ezen egyetlen horgonyhoz még nem lehet rögzíteni a zagroszi toponímák teljes hálózatát. Jelenleg az újasszír kori Zagrosz történeti földrajzában a toponímák lokalizációjában és térképre vitelében két nagy irányzat létezik.

Az egyik irányzat – kissé egyszerűsítve hívhatjuk őket „minimalistáknak” – szerint az asszír írott, képi és régészeti forrásokban nem található semmilyen adat arra vonatkozóan, hogy az asszír királyok tartományokat hoztak volna létre az Iráni-fennsíkon. Ehhez Levine még azt is hozzáteszi, hogy arra sincs bizonyíték, hogy az asszír uralkodók valaha hadjáratot vezettek volna a Zagroszon túlra. Ennek az irányzatnak a képviselői: Friedrich Wilhelm König, Louis D. Levine, Stuart C. Brown, Theodore Cuyler Young Jr. és Karlheinz Kessler.

9 Nagymértékben vitatott kérdés maradt II. Šarrukīn nyolcadik hadjáratának (714) útvonala. E hadjáratról az egyik legrészletesebb asszír királyfelirat készült (az ún. Istenlevél, TCL 3), de a szövegben említésre kerülő számos helynév ellenére rendkívül eltérő rekonstrukciós kísérletek születtek a hadjárat útvonalára vonatkozóan (ezeket vetíti egyetlen térképre Zimansky 1990, 6). Paul Zimansky modern műholdfelvételek segítségével próbálja meg rekonstruálni az útvonalat (Zimansky 1990), feltételezve, hogy az elmúlt 2700 évben a Zagrosz középső és északi részén nem történt komolyabb természetföldrajzi változás: a kopár hegyvidéken ott láthatunk zöld foltokat a felvételeken, ahol a mezőgazdasági műveléshez szükséges feltételek adóttak, s nyilvánvalóan az urarúti tartományok központjai is itt helyezkedtek el, a hadjárat során az asszír sereg ezeken vonult tehát keresztül. E kiinduló feltételezésnek ellentmond Levine megfigyelése, miszerint az iráni *qanat*-rendszer elterjedésével – ami egy jellegzetes iráni, föld alatti vízvezetékrendszert jelent, aminek a segítségével a hegyekből a föld alatt vezették be a vizet a településekre – szűkült a terület felszíni vízbázisa, valamint az erőltetett fakitermelésnek köszönhetően a középkortól kezdve drasztikusan felerősödtek a talajt érő eróziós folyamatok, vö. Levine 1976, 161; valamint Reade 1995, 31. II. Šarrukīn nyolcadik hadjáratának útvonalát részletesen feldolgozta később Galo Vera Chamaza (1994 és 1995–96), és elemzésében elveti Zimansky elképzelését a hadjárat útvonalát illetően.

10 Frame 1999.

A másik irányzat – hívjuk őket „maximálistáknak” – szerint ugyanezek az újasszír kori írott források bizonyos előfeltevések mellett értelmezhetőek úgy, hogy alátámasztják azt a feltételezést, miszerint az asszír hadsereg kelet felé átlépte a Zagrosz hegyvonulatait és asszír tartományokat hoztak létre az Iráni-fennsíkon. Ennek az irányzatnak képviselői többek között: Igor M. Diakonoff, Edvin A. Grantovsky, Ernst Herzfeld, Inna N. Medvedskaya, Julian E. Reade és Simo Parpola.

Mivel az utóbbi évtizedekben újonnan napvilágra került írott források alapján két toponímát is sikerült beazonosítani – Mannaj fővárosát, Izirtut a Bukan-sztélé alapján¹¹ és Karallát a Tang-i Var-i felirat¹² alapján –, és mindkét terület a minimalista irányzat által előrejelzett helyen¹³ feküdt, talán nem felesleges alaposabban megvizsgálni az Asszír Birodalom keleti expanziójának nagyobb területi kiterjedése mellett szóló érveket.

Az alábbiakban megpróbálom felvázolni a hódítás mértékének kiterjesztése mellett felhozott érveket, és összevetem azokat az ismert filológiai és régészeti forrásanyaggal. A „maximalisták” eddig az alábbi érveket hozták fel arra vonatkozóan, hogy Asszír keleti hódításai messze behatoltak az Iráni-fennsíkra:

1. Az asszír hadsereg nyugati irányban hatalmas távolságokat tudott megtenni – eljutott egészen az egyiptomi Thébáig –, minden bizonnyal kelet felé is képes volt ekkora távolságok megtételére.

11 Mannaj fővárosa, Izirtu azonosítása Qalájcsi Tepével (Bukantól 7 km-re északra) a töredékes állapotban fennmaradt Bukan-sztélé alapján vált lehetségessé. A sztélé 1985-ben találta I. Yagmaei, aki először egy iráni napilapban számolt be a leletről („Discovery of a Three Thousand Years Old Temple at Bukan”: *Keyhan Newspaper*, Thursday, 21st Isfand, 6 (perzsa nyelven)). Először André Lemaire (1998, 21) azonosította a felirat 5. sorában szereplő BZ'TR szót az asszír forrásokból ismert mannaj fővárossal, Izirtuval. Michael Sokoloff (1999) és Israel Eph'al (1999) átvette ezt a megoldást. Mario Fales (2003, 137) ezt az állítást megkérdőjelezi, mondván, hogy az asszír forrásokban csupán egyszer írják le Izirtut Zirtu alakban (III. Šulmānu-ašarēdu Fekete obeliszkjének feliratában: Nr. 3/D forrás), és nehezen magyarázható a *t* és *r* hangok metatézise és az *ayin* hiánya a település nevének leírásakor az asszír szövegekben – azt már fel sem veti Fales, hogy egy nem sémi földrajzi névben meglehetősen furcsa egy *ayin* megléte. (Bár a mannaj nyelvéről alapjában véve semmit nem tudunk, az asszír forrásokban mannajnak nevezett emberek neveinek elemzése alapján annyit talán mégis állíthatunk, hogy a mannaj nem sémi nyelv volt. Vö. Postgate 1987–1990, 340.) Fales helyett egy ismeretlen ország ismeretlen királyát feltételezi a szövegben, és ezen a feltételezésen az sem segít, hogy önironikusan citálja Wilfred Lambert híres cikkét is (Lambert 1991 „An Unkown King in an Unkown City”). A Fales által felvetett ötlet, hogy az arámi nyelvű sztélé a Zagroszban egy Asszír ellenes koalíció létrejöttére utalna (Fales 2003, 146–147.) – és itt nevesíti is, hogy ez lenne a Szíriából előkerült Szefiré-sztélé keleti párja – nélkülöz minden történeti alapot. A Qalájcsi Tepében talált mázas csempékhez lásd legutóbb Hassanzadeh–Mollasalehi 2011.

12 Frame 1999.

13 Levine 1974a, 101 és 110.

Julian E. Reade ezen állítás alátámasztása mellett érvelve¹⁴ a II. Šarrukīn 714. évi hadjáratáról készült ún. Istenlevél egy szöveghelyére¹⁵ hivatkozik, amelyben az asszír király azzal büszkélkedik, hogy Mannajból Mādáig 30 *bēru* távolságot tett meg. Reade a *bēru* mértékegység átszámításához a chicagói akkád szótár (CAD) *bēru* szócikkét veszi alapul, amely szerint egy *bēru* kicsit több mint 10 kilométer. Ennek alapján II. Šarrukīn 300 kilométernél is többet menetelt volna egy irányban az iráni hegyvidéken, ami elegendő ahhoz, hogy elérjen a Kaszpi-tengerig.¹⁶

Ezen érveléssel kapcsolatban három ellenvetést tennék. Egyrészt a *bēru* mértékegység elég eltérő távolságokra utalhat,¹⁷ változatai legalább 7,3–10,6 kilométer között ingadoznak. Az említett istenlevél szövege rendkívül részletesen számol be a nyolcadik hadjárat alatt bejárt és meghódított területekről, a Kaszpi-tengerre való utalással mégsem találkozunk. Az asszír hadsereg keleti irányú expanzióját vizsgálva nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a hegyvidék terepviszonyai csökkentik a napi menetteljesítményt, klimatikus sajátosságai pedig lerövidítik a hadjáratot, tehát a nyugat felé kivitelezett hadjáratok *actio radius*-ánál jóval rövidebb távolságokkal érdemes keleti irányban kalkulálnunk.

¹⁴ Reade 1995, 38.

¹⁵ TCL 3, 75. sor.

¹⁶ Hasonló véleményen van Medvedskaya 1992, 77: „This seems hardly probable if we consider the length of the distances covered by the Assyrian army in its western campaigns.”

¹⁷ A *bēru* mértékegységre vonatkozóan lásd Powell 1987–90, 467: 1 *bēru* = 30 UŠ = 180 *ašlu* = 1800 *nindānu* = 3600 *qanū* = 21600 *ammātu* (könyök). Ha a könyök kb. 50 cm, akkor a *bēru* kb. 10,8 km. A mértékegység valószínűleg az „egy kettős óra” alatt megtett távolságot jelöli. A *Šulgi A himnusz* 76. sor (ETCSL c.2.4.2.01) az Ur és Nippur városok közötti távolságot 15 *bēruban* (sumerül: *danna*) adja meg, s mivel a két régészetileg azonosított település távolsága ismert számunkra, ez alapján egy *bēru* = 10,6 km. Aššur-ah-iddina az Aphek és Raphia közötti távolságot 30 *bēruban* adja meg (Fragment F, 16'. sor: Borger 1956, 112; RINAP 4, no. 34.), a távolság ténylegesen 220 km, tehát a *bēru* itt 7,3 km-t jelent. Az asszír hadsereg naponta 2 *bērut* menetelt átlagosan (Borger 1956, 112; OIP 2, 74:71), ami megfelelt a római hadsereg normál napi menetének (*iter iustum*), ami kb. 20 km volt (Neumann 1979, 500).

¹⁸ A zagroszi asszír tartományok hivatalnokai számos levélben panaszkodnak arról, hogy a király utasításait a nagy hó miatt nem képesek teljesíteni, az utak és hágók járhatatlanok: ABL 302; SAA 5, no. 92; SAA 5, no. 105; SAA 5, no. 126; SAA 5, no. 145; SAA 5, no. 146; SAA 15, no. 45; SAA 19, no. 61; Nr. 24; Nr. 56; Nr. 67; Nr. 71; Nr. 72. Sîn-ahhē-erība Elám elleni hadjáratáról (7. *palū*) visszafordult a hőseség miatt: Taylor-prizma, v:7–11. sorok (RINAP 3/1, no. 22); Nebí Junusz felirat, 42–44. sorok (Frahm 1997, T61: 42–44; RINAP 3/1, no. 34); Walters Art Gallery felirat, 38–41. sorok (Frahm 1997, T128; RINAP 3/2, no. 230); Winckler kőtábla töredék felirat, 23'–24'. sorok (Frahm 1997, T62: 23–24; RINAP 3/1, no. 35). Az asszírok hótól való félelmét, s többek között ezeket a szöveghelyeket elemzi Van Buylaere 2009.

Másrészt fontos figyelembe venni azt is, hogy a nyolcadik hadjáratnak ezen a pontján (75–76. sorok) II. Šarrukīn a Mannaj, Zikirtu és Andia hármas határtalálkozásánál fekvő Panziš erődhez ér, itt lép seregével először ellenséges területre. A szövegrész¹⁹ eddigi fordításai nagyjából: „A Mannaj országbeli Bīt-Kapsi és az erős/ádáz Māda közötti 30 *bēru* távolságot tombolva jártam meg.” Tehát egyrészt II. Šarrukīn nem a hadjárat legtávolabbi pontjáról visszatekintve (Reade szerint a Kaszpi-tenger partjáról?) állította, hogy seregével megtette a 30 *bēru* távolságot, hanem az ellenséges területre lépés előtt mondja, hogy ezt a távolságot már megtette. Másrészt Bīt-Kapsi nem Mannaj ország része, nincs egyetlen forrásunk sem, ami szerint az lett volna valaha is. Viszont szerepel a szöveg egy korábbi részén az asszír Parsua tartományban az asszír király számára adót hozók között. A toponíma a II. Šarrukīn kori királyi levelezésben is többször előfordul, rendszerint Parsua helytartójának illetékességi körébe tartozóként – III. Tukultī-apil-Ešarra Bīt-Kapsit Parsua tartomány alá rendelte (Nr. 12/B:30), valamint a Nr. 50 és Nr. 70 levelek egyértelműen Mannajtól délre, a Nagy Khorászán út térségéhez kötik a toponímát. Én tehát azt javaslom, hogy a passzus felsorolását ne kéttagúnak, hanem háromtagúnak tekintsük, és értsük így: 30 *bēru* a Mannaj – Bīt-Kapsi – Māda út vonal hossza, tehát a Zamua elhagyása óta megtett út összege. És Bīt-Kapsi itt Parsua helyett állna, mint a tartomány azon körzete (*nagû*), ameddig II. Šarrukīn délre vonult, mielőtt északra kanyarodott volna, hogy ismét belépjen Mannaj országába Panziš erődjénél.

Harmadrészt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az Asszír Birodalom terjeszkedése nem volt szimmetrikus. III. Tukultī-apil-Ešarra például 740-ben nyugatra vonulva elfoglalta az asszír magterülettől 650 kilométer távolságra lévő, Aleppótól 35 km-rel északabbra fekvő Arpad városát, majd a következő évben (739) pedig az asszír fővárostól, Kalhutól alig száz kilométerre északra fekvő Ullubu ellen vezetett hadjáratot. A birodalom fennállásának teljes ideje alatt az asszír tartományi rendszer északi irányban nem nyúlt a magterülettől 150 kilométernél messzebbre. Miért gondolnánk triviálisnak, hogy kelet felé éppoly messze jutott az asszír hadsereg, mint nyugati irányban?

2. Az asszír királyfeliratokban szerepelnek olyan földrajzi elnevezések, amelyeket jóval a Zagrosz hegyláncaiktól keletre lokalizálhatunk. Ezek közül három kísérletet (2/a-b-c) elemzek.

19 75. sor: 30 DANNA *qaq-qa-ru i-na bi-rit* KUR.*Ma-an-na-a-a* KUR.*E₂-Kab-si u₃* KUR.*Ma-da-a dan-nu-ti šit-mu-riš al-lik-ma.*

2/a: az asszír forrásokban szereplő Bikni-hegyet azonosítják az Elburz-hegységben található Demavand-csúccsal.

George G. Cameron²⁰ 1936-ban azonosította az Aššur-ah-iddina felirataiban szereplő Bikni-hegyet az Elburz-hegység legmagasabb csúcsával, a Demavanddal²¹ – nagyjából ugyanakkor, amikor Friedrich W. König²² a „minimalista” koncepciónak megfelelően a Bikni-hegynek a jóval nyugatabbra fekvő Alvand-hegylánc valamelyik csúcsával való azonosítása mellett érvelt. Aššur-ah-iddina feliratában a Bikni-hegy után szereplő kifejezés a „lazúrkő hegy” (Nr. 22:47), s ezt Cameron jelzőnek tartja, ami az örök hóhatár feletti magassággal rendelkező Demavand hófödte csúcsára utalna, mivel a havas hegycsúcs messziről nézve kéknek látszik.

A George Cameron által felvetett érv önmagában igen nehezen állja meg a helyét, hiszen a Zagrosz hegység számos csúcsát, különösen az Alvand-hegylánc 3500 méter feletti csúcsait egész évben hó borítja, ezek közül bármelyik lehetne a Bikni-hegy.

Igor Djakonov²³ szintén a „lazúrkő hegy” kifejezéssel kapcsolatban jegyzi meg, hogy az ókori Keleten csupán az afganisztáni Badakhsan tartományban bányásztak lazúrkövet, amit az 1. évezredben Baktrián és Médián keresztül szállítottak Mezopotámiába – illetve korábban az Indus-völgyből kiinduló tengeri kereskedelmi hálózaton keresztül is.²⁴ Bár Djakonov kifejezetten azon a véleményen van, hogy semmi nem utal arra, hogy lazúrkövet bányásztak volna a Demavand környékén, a mai Afganisztán területén található bányákból a lazúrkövet véleménye szerint a Demavand mellett elfutó utakon szállították, ezért tehát a Bikni-hegy és a lazúrkő összekapcsolása az asszír királyfeliratokban.²⁵

A Djakonov által felvetett érv bizonyíthatatlan feltételezésen alapszik, mivel az afganisztáni Badakhsan tartományból Mezopotámia felé több mint 2400 kilométeren át haladó lazúrkő kereskedelem útvonaláról jóformán semmilyen információval nem rendelkezünk.²⁶ Kérdés továbbá, hogy a kibányászott nyersanyag a bányákból közvetlenül jutott-e el Mezopotámiába, vagy a régebben kibányászott készletek esetleg más irányból érkeztek a Folyamközbe az első évezred első

20 Cameron 1936, 149.

21 A Bikni-hegy – Demavand azonosítást először Streck 1900, 369 veti fel, azonban az azonosítás mellett nem érvel.

22 König 1938, 28–29.

23 Djakonov 1956, 82–93.

24 A 3–2. évezredű lazúrkő kereskedelemről lásd Potts 1994, 199–215.

25 Djakonov 1956, 85.

26 Herrmann 1968, 22.

felében? Ha mégis úgy gondolnánk, hogy a lazúrkő kereskedelem útvonalán található nagy hegy lenne a lazúrkő hegy, akkor miért ne fekketne e hegy az Iráni-fennsík és Mezopotámia közötti kereskedelem egyik legfontosabb útvonala, a Nagy Khorászán út mentén?

Edvin A. Grantovszkij úgy véli, hogy az Aššur-ah-iddina feliratában a Bikni-hegy közelében említett Patušari kerület (*nagû*) a névalak alapján azonos lehet a középkori forrásokban említett Patišvar területtel, amely a Demavand közelében található. Patišvar terület közelében pedig Mazanderan fekszik, ahol – egy középkori forrás szerint²⁷ – lazúrkövet bányásztak. Grantovszkij azt feltételezi, hogy itt már az i. e. 1. évezred folyamán is folyt lazúrkő bányászat, ezért nevezték Aššur-ah-iddina írnokai lazúrkőhegynek a Biknit.²⁸

A Grantovszkij által felvetett Demavand környéki lazúrkő bányászatára vonatkozó forrás állításai valószínűtlennek tűnnek. A lazúrkő bányászatáról és a kő mezopotámiai megjelenéséről bővebben szólok a VI.1.1. alfejezetben, fontos azonban itt megjegyezni, hogy jelen tudásunk szerint az első évezred első felében csupán az afganisztáni Badakhshan tartományban bányászott lazúrkő jelent meg Mezopotámiában²⁹ – miként azt már Djakonov fent idézett munkájában is említette –, másrészt a Grantovszkij által hivatkozott középkori forrás információi ellenére a Demavand környékén nem került elő lazúrkő bányászatára utaló nyom és ma sem tudni Iránban a lazúrkő előfordulásáról.³⁰ A Mazanderan környéki lazúrkő bányászata különösen valószínűtlennek tűnik annak fényében, hogy a környékbeli hegyek anyagában nem található olyan metamorf mészkő kőzetanyag, amiben a lazúrkő előfordulhatna.³¹

27 Az Abu Szaid szultán (i. sz. 1316–1335) alatt szolgáló Hamd Allāh Mustawfī Qazvīnī szöveghe-lyének angol fordítása: „The best mines of this stone are in Badakhshan, but there are mines also in Mazanderan, and others at Dizmar in Azerbaijan, and there is also one in Kerman” (Mustawfī Qazvīnī 1915–1919, 197).

28 Grantovszkij 1983, 28–29. Medvedskaya 1992, 78 nem idézi Mustawfī Qazvīnī szöveghe-lyét, meg sem nevezi azt, csak annyit említ, hogy: „Early medieval sources mention the toponym of Patišvar (Padashver) in association with the Mazandaran area, near the Davamavand; its Old Iranian form would sound in Akkadian like Patuṣh’ara. They also state that in the Mazandaran vicinity lapis lazuli is mined.”

29 Herrmann 1968. Georgina Herrmann általánosan elfogadott megállapításait élesen kritizálja Stuart C. Brown (1991), aki hosszú hagyományát tárja fel olyan ókori irodalmi szövegeknek, amelyekben a lazúrkő forrása a Zagrosz. Mindazonáltal Brown sem ismer lazúrkő lelőhelyet Nyugat-Iránban.

30 „... members of the Geological Survey of Iran refute the suggestion that there is an occurrence of lapis lazuli in Iran” (Herrmann 1968, 27).

31 Herrmann 1968, 27: „It is, however, unlikely that lapis lazuli occurred in Mazanderan for, according to the geological survey map of Iran prepared by the National Iranian Oil Company, there are no metamorphic limestones in that area.” Továbbá vö. Busche 1990.

2/b: Julian E. Reade,³² Igor M. Djakonov³³ és Inna N. Medvedskaya³⁴ szerint az asszír forrásokban szereplő *bīt-tābti* (E₂.MUN, jelentése kb. „Sóvidék”) azonos lenne az iráni Dasht-e Kavírral.

Az akkád kifejezésnek csupán négy előfordulása ismert, III. Tukulti-apil-Ešarra és Aššur-ah-iddina két-két szöveghelye említi. Az Aššur-ah-iddina szöveg egyik változatában a Māda ellen vezetett hadjárat leírását egy kalandos sivatagi vonulás leírása követi (Bāzu ország területén),³⁵ ugyanakkor Aššur-ah-iddina egy másik királyfeliratából³⁶ egyértelművé válik, hogy ez a sivatagi menetelés nem a Mādába vezetett hadjárat eseményeihez tartozik, hanem egy arabok elleni támadás leírása.³⁷ Mindezek fényében nincs okunk arra, hogy a teljes asszír corpusban mindössze négy helyen előforduló *bīt-tābti* kifejezés mögött Irán legnagyobb sivatagját kelljen feltételeznünk – sőt, az is kérdéses, hogy egyáltalán sivatagnak kell-e tartanunk a *bīt-tābtit*, hiszen a sivatagi leírás egy másik, az arabok ellen vezetett hadjárhoz tartozó szövegrész. A Zagrosz-hegység számos völgyében megtalálhatók sós vízű tavak és sós talajjal rendelkező völgyek,³⁸ nem kellett az asszíroknak a Dasht-e Kavírig elmenniük, hogy ilyen természeti képződménnyel találkozzanak.

Inna Medvedskaya kiemelten fontosnak tartja, hogy Aššur-ah-iddina feliratában³⁹ a Bikni-hegy közelében található a „Sósivatag”, ami rekonstrukciója szerint nem lehet más, mint a Dasht-e Kavír.⁴⁰ A Bikni-hegy azonban nem csupán Aššur-ah-iddina felirataiban fordul elő, megtalálható már III. Tukulti-apil-Ešarra királyfelirataiban is (Nr. 15;9; és Nr. 12/B:38). Az itt felsorolt toponímák között szintén szerepel a *bīt-tābti* kifejezés (Nr. 12/B:32),⁴¹ és bár III. Tukulti-apil-Ešarra 744. és 737. évi hadjárataiban kialakított asszír tartományok (Bīt-Hamban és Parsua) helyzetét a két irányzat – „minimalisták” és „maximalisták” – különbözőképpen határozza meg, azt azonban senki nem állítja, hogy ezek a tartományok közeleb-

32 Reade 1978, 141.

33 Diakonoff 1985, 79.

34 Medvedskaya 1992, 78.

35 Ninive A prizma, iv:53–77: RINAP 4, no. 1; Borger 1956, 56–57, Episode 17.

36 Heidel prizma, iii:9–36: RINAP 4, no. 2.

37 A kérdést kimerítően tárgyalja Eph'al 1984, 130–136.

38 Fisher 1968, 93; Harrison 1968, 140–142.

39 Nr. 22:46–47: „Patušari *nagút*, amely a sósivatag peremén (fekszik), amely a távoli Māda belsejében található, amely (*nagú*) határa Bikniig, a lazúrkőhegyig ér...”

40 Medvedskaya 1992, 78.

41 Tadmor 1994, 165: „Elsewhere (e.g. Borger, Asarh., p. 55:16) written without a determinative. Probably not a specific location, but a generic term for geographical features typical in Iran: salt lands, salt lakes and salt domes. In most studies, *bīt-tābti* has been identified with Dasht-i-Kavir, the Great Salt Desert, but this would place it too far from the area of Tigl.'s campaigns in the western central Zagros.”

bi kapcsolatban álltak volna az Elburz hegységgel. A *bīt-tābti* települései között felsorolásra kerül III. Tukulti-apil-Ešarra felirataiban Šikraki városa, amiről az egyik felirat azt állítja, hogy *tillu ša aššuri*, tehát egy asszír romhalom állt a területén (Nr. 11/B:9), ami arra utal, hogy már korábbi asszír hódítások is elérték ezt a helyet, s így ezek maradványaira utalhat a királyfelirat szövege.

Egy érdekes elmélettel állt elő a közelmúltban Sajjad Alibaigi és Iraj Rezaei,⁴² melynek segítségével mind a Bikni-hegy, mind a *bīt-tābti* lokalizálható lenne. Feltételezésük szerint az akkád *uqnū*-kő kifejezés – amit rendszerint lazúrkőnek fordítunk – nem feltétlen jelentett lazúrkövet, hanem többféle kék színű kőzetre is használhatták. Ha ez így volt, akkor nem feltétlen lazúrkő bányákat kell keresnünk a Zagroszban, hanem kék kőzetféléket. Így jutottak el a szerzők a Karkasz-hegységhez, ahol felszíni kobalt-érc kitermelés zajlik. A hegység keleti oldalán egy nagyobb kiterjedésű sekély sós tó található, amely nyáron teljesen kiszárad, és a sóval borított lapos tómeder sivatagra emlékeztet. Az elmélet tehát egy füst alatt megválaszolná a Bikni-hegy és a *bīt-tābti* kérdését is, előbbi a Karkasz-hegység, utóbbi a mellette elterülő sósvízű tó lenne. Az elmélet kétségtelenül vonzó, ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy jelenlegi ismereteink szerint a kék kobaltvegyületek felhasználása az ókori Mezopotámiában nem adatolható, és szemben például az azurittal, a kobalt-vegyületekből nem is lehetne a lazúrkőből készült tárgyakhoz (pl. pecséthenger, gyöngy, kisplasztikai alkotás) hasonló munkákat készíteni. A Karkasz-hegység fekvése sem támasztja alá ezt a lokalizációt, hiszen Hamadantól 300 kilométerrel délkeletre található, távol a Nagy Khorászán út völgyrendszerétől, holott a rendelkezésünkre álló írott források – mint azt korábban láthattuk – ehhez kötik a *bīt tābti* nevet.

2/c: A *tāmti ša šulmi Šamši* („A napnyugat tengere”) kifejezést V. Šamši-Adad és III. Adad-nērārī felirataiban másként kell értelmezni, mint a kifejezés összes többi előfordulásában, ahol a Földközi-tengert vagy a Van-tavat jelöli. Ezen elmélet szerint e két uralkodó felirataiban a kifejezés a Kaszpi-tengert jelöli.⁴³

42 Alibaigi–Rezaei 2018.

43 Diakonoff 1985, 66: „An Assyrian inscription says that Mutarriš-Aššur reached the Western Sea (»the sea of the Sunset«) by which the Caspian seems to be meant (and not for instance Lake Van or Lake Urmīya): the concept of the Caspian and the Black seas as parts of the Mediterranean which in Assyrian sources is usually called the Western Sea (as distinct from the Eastern, i.e. the Persian Gulf and the Indian Ocean) was still current as late as in the 4th century B. C.”
Reade 1995, 38–39: „The only way the Mediterranean can have arrived in Iran is if Shamshi-Adad saw or heard of an enormous sea, no mere lake, which he thought to be linked to the Mediterranean as part of the waters encompassing the earth.”

V. Šamši-Adad 819. évi hadjáratát részletesen leíró szövegének végén így összegzi hódításait:⁴⁴ „a nagy Kullar-hegytől egészen a napnyugat tengeréig” meghódította a vidéket. A Kullar-hegy a Zagrosz legnyugatibb vonulata, amely Zamua tartomány nyugati határát képezte.⁴⁵ A „napnyugat tengere” kifejezés az összes ismert szöveghelyen a Földközi-tengert vagy a Van-tavat jelöli.⁴⁶ Reade ezt a szöveghelyet Diakonoff nyomán mégis úgy értelmezi, hogy V. Šamši-Adad feliratában, bár Földközi-tengert írt, mégis a Kaszpi-tengerre gondolt, mivel a szöveget megalkotó írnok elméjében létezett egy olyan elképzelés – mentális térkép –, mely szerint a szárazföldet teljesen körbefogja a sós tenger, és amint meglátta a Kaszpi-tengert, rögtön azt a kifejezést használta rá, amit előtte és utána valamennyi asszír királyfelirat kizárólag a Földközi-tengerre vagy a Van-tóra alkalmazott – melyek az asszír magterületől nyugatra feküdtek.⁴⁷ A királyfelirat ezen néhány sora azonban nem csupán V. Šamši-Adad harmadik (819), keletre vezetett hadjáratának lezáró szakasza, hanem a felirat szövegében az ezt megelőző szakaszban (ii:16–ii:34 sorok) a király főeunuchja, Mutarriš-Aššur által Urartu nyugati tartományai felé vezetett második hadjáratnak⁴⁸ és a király által kelet felé indított harmadik hadjáratnak együttes lezáró összegzése.

A Reade által hivatkozott második feliraton,⁴⁹ III. Adad-nērārī szövegében valóban a „nagy keleti tenger”⁵⁰ kifejezés szerepel. Ez a szöveghely azonban nem egy hadjárat pontos leírása, hanem egy építési feliratban a királyi epitheton része, melyben a hódoltatott területek a keleti tenger és a nyugati tenger végletei – a világ kozmikus határai – között kerülnek felsorolásra. A keleti területek között felsorolt toponímák⁵¹ mindegyike ismert más szöveghelyről is, összességében semmi nem indokolja itt a keleti tenger kifejezésnek a Kaszpi-tengerrel való azonosítását.

44 RIMA 3 A.o.103.1:iii.67–68: *iš-tu KUR.Kul₂-la-ar KUR-e dan-ni a-di tam-di ša₂ šul₃-me* ^dUTU-ši.

45 Ma Bazian-hegy, az azonosítás történetét és érveit lásd I.1. alfejezetben.

46 Yamada 2005a, 36–38; CAD T/1, 155: sub. *tāmtu* 1h 3' és 1h 9'.

47 Ezek alapján érdekes kérdés volna, hogy a Földközi-tengerre és a Perzsa-öbölre – amelyek az egyszerű mezopotámiai ember számára ezek szerint pontosan ugyanazt a mindent körbevevő tengert jelentették – miért nem használták soha ugyanazt a kifejezést a mezopotámiai írkokok? A minden szárazföldet körbelelő sósvízű óceán képzetére a babilóni világtérkép nem is a *tāmtu*, hanem a *marratu* szót használja (vö. Horowitz 1998, 26, 29–30).

48 A második hadjáratot leíró szakasz RIMA 3 A.o.103.1:ii.21–22. soraiban kifejezetten szerepel is, hogy Mutarriš-Aššur eléri a napnyugati tengert (*a-di UGU tam-ti ša šul₃-me* ^dŠam-ši il-lik).

49 RIMA 3 A.o.104.8 8; Reade 1995, 38.

50 RIMA 3 A.o.104.8. 10. *tam-tim GAL-ti ša₂ na-pah* ^dUTU-ši.

51 Namri, Ellipi, Harhar, Araziaš, Messu, Māda, Gizilbunda, Mannaj, Parsua, Allabria, Abdadani, Nairi, Andia.

3. A harmadik érv szerint II. Šarrukīn Nedzsafehabad faluban talált sztélé töredékének helyzete, mérete és feliratának szövege bizonyítaná, hogy az asszír tartományi rendszer a Zagroszon túlra is terjeszkedett. Reade és Medvedskaya szerint a felirat alapján a tárgy Hundir⁵² városában került felállításra, ami Šarrukīn királyfeliratai alapján Kišessim tartományban található – Reade szerint Hundir a tartomány fővárosa⁵³ –, amely tartománytól keletre feküdt Harhar provinciája. Ha tehát Hundir a Zagrosz legkeletebbi vonulatának, az Alvand-hegységnek a lábánál keresendő, akkor az attól keletre elterülő Harhar tartomány már minden bizonnyal kiért az Iráni-fennsíkra. A sztélé pedig ott került elő, ahol felállították, mert túl nagy ahhoz, hogy bárki elvihette volna eredeti helyéről.⁵⁴

A Kangavartól 15 kilométerrel keletre fekvő Asszadabad völgyben – valószínűleg 1964-ben – egy helyi ház bővítési munkálatai során találtak rá II. Šarrukīn sztéléjének 165 x 65 x 70 centiméteres töredékére, amely közel két tonnát nyom.⁵⁵ A közeli Godin Tepe ásatási munkálatain dolgozó T. Cuyler Young és Louis D. Levine 1965 októberében érkezett a faluba, a sztélé feliratáról fotókat és pacskolatot készítettek, majd a teheráni Iráni Nemzeti Múzeumba szállították a tárgyat (ahol ma is őrzik).⁵⁶ A sztélé-töredék feliratának nagyobbik részét II. Šarrukīn hatodik hadjáratának leírása teszi ki, valószínűleg ezen a hadjáraton készítették a tárgyat is (716-ban, a felirat szövegének e hadjáratot leíró részét lásd Nr. 17). A tárgy kontextus nélkül került elő – Levine elmondása szerint a helyiek mély pincéket vájtak házaik mögött a hegyoldalba, ahonnan több régészeti emlék is előkerült, mindennek ellenére Young és Levine nem talált semmi jelet arra vonatkozóan, hogy ezen a területen egykoron egy vaskori település lett volna. Levine az 1972-es publikációban még úgy gondolta,

52 Hundir városát Tadmor azonosnak tartja III. Tukultī-apil-Ešarra 744. évi hadjáratán Parsua és Kišessim között érintett Karkarihundir városáva (Nr. 7:11). Karkarihundirnak nincs más előfordulása.

53 Reade 1995, 39: „The capital of Kishesim, however, was none other than the city of Hundir or Hundur, subsequently assigned an Assyrian name. There is an inconsistency in the determinatives, land and city, but such is not uncommon in Assyrian texts.” – Reade azonban ezt a véleményét semmilyen formában nem támasztja alá.

54 Medvedskaya 1992, 76–77; Reade 1995, 39: „this was found in an ancient mound near Kangavar, and seems unlikely, given its two-ton weight, to have moved far from its original position.”

55 Levine 1972, 26.

56 A sztélé feliratának szövegét Levine 1972-ben publikálta, itt közölte a sztéléről készült fotókat és az általa készített kópiát is (Levine 1972). A szövegnek eddig ez az első és utolsó teljes kiadása, ám a chicagói akkád szótár (CAD) és Grant Frame által idézett szöveghelyek arra engednek következtetni, hogy a felirat szövegét azóta kollacionálták, vö. Frame 1999, 49. A sztélé egy részletét Grant Frame és Andreas Fuchs új fordításában tette közzé, lásd Gopnik–Rothman 2011, 293–295. A tárgyról készült általam ismert legjobb minőségű fotót lásd Gopnik 2017, 55, Fig. 1.

hogy a sztélét valószínűleg nem itt állították fel az asszírok, ötletként felveti, hogy talán éppen Godin Tepéből hozhatták ide a tárgyat, még a régiségben.⁵⁷ Ezen ötletét kiegészítendő megemlíti, hogy a Szászánida korban nem volt ismeretlen a régiségek gyűjtésének szokása,⁵⁸ a nedzsafehabadi „magán ásatások” eredményeként napvilágra került tárgyak egy része pedig éppen a Szászánida korra datálható. Két évvel később Levine arra az álláspontra helyezkedik, hogy a tárgy túl nagy ahhoz, hogy a régiségben nagyobb távolságra szállíthatták volna, ugyanakkor a Godin Tepe-i ásatás régészeti anyagát újra feldolgozó Hilary Gopnick már ismét valószínűbbnek tartja, hogy a tárgyat a Szászánida korban vitték megtalálási helyére.⁵⁹

A felirat a hátoldal 70. sorában adja meg a sztélé felállításának helyét. A szövegrész sajnálatos módon kitörött, csupán egy KUR és egy HU jel látszik. A felirat ezt megelőző részén nem szerepelt KUR.Hu- kezdetű település, viszont a 36. és 37. sorokban szerepel URU.Hundir, ahol II. Šarrukīn fogadta Kišessim város uralkodóját, Bēl-šar-ušurt. A 6. hadjáratról beszámoló khorszábadi annales szakasz két sztélé felállítását említi a két újonnan kialakított tartományi székhelyen (Kišessim és Harhar városokban, Nr. 16/A: 95 és 100 sorok). Ugyanebben a két városban felállított sztélékről számol be a khorszábadi díszfelirat is (Fuchs 1994, Prunk. 60). II. Šarrukīn ninivei prizmatöredékének szövegében a párhuzamos szöveghelyen Kišessim város elfoglalását követően a sztélé felállításának pontos helye sajnos kitörött, de az egyértelműen kiderül a szövegből, hogy Kišessim városán belül egy templomban került elhelyezésre a tárgy.⁶⁰ Ez némileg ellentmond Reade elképzelésének, hiszen ha egy templomon belül elhelyezett tárgy *in situ* kerül elő, akkor nehéz elképzelni, hogy megtalálásakor semmiféle régészeti kon-

57 Levine 1972, 25.

58 Vö. Wilkinson 1965, 341–345.

59 Levine 1974, 117, j. 149: „Unfortunately, the stele was not found in context, but its size and weight make it unlikely that it was moved any great distance.” Ennek az érvnek az erejét azonban nem szabad túlbecsülnünk – elég, ha csupán a Susából előkerült számos mezopotámiai kőtárgyra gondolunk, amelyek közül több is jóval meghaladta a Nedzsafehabad-sztélé méretét és súlyát, mint például a Hammurápi-sztélé. Technikailag tehát semmi nem szól az ellen, hogy ezt a sztélét a múltban elmozdították eredeti helyéről. Hilary Gopnick véleményéhez lásd: Gopnick 2017, 43, az 1. jegyzettel.

60 K. 1669 iiib: (17) ṣaṣ-lam ṬUGAL-ti-ia ṬDU₃-uš-ma [ep-še-et li-i-ti] (18) [ḏA]-Ṭšur₄ be-li₂-ia i-na qe₂-reb [...] (19) [KUR].Ma-da-a-a e-ṭe-ep₁-pu-šu [UGU-šu₂] (20) [aš₂]-Ṭtur₁-ma i-na E₂ ḏ[...] (21) [...] [a]-na da-ra-a-ti ul-[ziz]. Fuchs a jegyzetekben a 20. sorral kapcsolatban megjegyzi: „Möglicherweise ist ḏA³⁷-šur₄ (LAL³⁷.ṬSAR³⁷) zu lesen.” Később a szakasz fordítása: „und stellte es im Tempel des Assur², [meines Herrn ...] für alle Zeiten auf.” (Fuchs 1998, 26 és 56). Ezen töredékes és bizonytalan szöveghelyen kívül nincs adatunk Aššur városán kívül álló Aššur-templomról – természetesen az Aššur városa közvetlen közelében álló, az újévi processzió során szerepet kapó ún. *akitu*-templomot aššurinak gondolom.

textus nem köthető hozzá. A 6. hadjárat valamennyi párhuzamos szöveghelye Kišessim és Harhar városában felállított sztéléket említ, Hundir toponíma nem kerül elő sem a városokat jelölő URU, sem az országokat vagy nagyobb földrajzi régiókat jelölő KUR determinatívummal. A 6. hadjáratot leíró szövegek abban is egyetértenek, hogy Kišessim városát Kār-Nergalnak nevezik át, tehát Kišessim egy konkrét város, nem csupán egy tartomány, amelynek a fővárosa Hundir lenne. Sőt, a 6. és 5. hadjárat eseményeit ábrázoló khorszábádi palotadomborműveken Hundir nem tűnik fel, Kišessim annál inkább, és a dombormű ábrázolása alapján Harhar mellett Kišessim a hadjáratokban érintett legjelentősebb város.⁶¹ A khorszábádi annales felsorolja azt a hat jelentősebb települést, amelyet a hadjáratban Kišessim tartományhoz csatoltak,⁶² Hundur ezek között sem szerepel. Összességében tehát nem állítható, hogy a Nedzsafehabad-sztélé megtalálási helye Kišessim fővárosának helyét jelölné.

4. Az újasszír forrásokban előforduló helyiségnevek valamelyikét névalaki hasonlóság alapján mai, a Zagrosztól keletre fekvő toponímákhoz köthetjük. A legstabilabb pont az ókori forrásokban is jól megragadható Ekbatana/Hamadan városa, tehát a legtöbb kísérlet ezzel a településsel igyekszik azonostani az asszír szövegekben felbukkanó helyneveket.

4/a: Ernst Herzfeld⁶³ és Julian E. Reade⁶⁴ szerint Bīt-Abdadani neve maradt volna fenn a mai Hamadan nevében. Állításukat – Reade esetében inkább csak egy „ötlet” ismertetéséről van szó – nem támasztották alá érveléssel, csupán az Abdadani és Hamadan névalakok hasonlóságára hivatkoznak.⁶⁵

4/b: Inna Medvedskaya felveti, hogy az asszír forrásokban először V. Šamši-Adad zagroszi hadjáratának (819) leírásában (Nr. 5:iii:27–36) szereplő Sagbat,⁶⁶ egy bizo-

61 Botta–Flandin 1849 I, pl. 68; El-Amin 1953, Abb. 10; Albenda 1986, 109 és pl. 125–126. URU.ʿKiš-šē-si-im: Fuchs 1994, 276.

62 Nr. 16/A:95–96: Bīt-Sagbat, Bīt-Hirmami, Bīt-Umargi, Harhubarban, Kilambāti, Armangu. A díszfelirat párhuzamos szöveghelye nem sorolja fel a hat várost, csak a számukat adja meg (Fuchs 1994, Prunk 60).

63 Herzfeld 1968, 238.

64 Reade 1979, 180.

65 Reade 1979, 180: „However many names have been changed, translated, rationalized, revived, shifted, or distorted beyond recognition, there must surely be many that do have an ancient history. Some possibilities suggest themselves: Bīt Abdadani/Hamadan, Bīt Kapsi/Qazwin, and there are more.”

66 Az V. Šamši-Adad feliratában szereplő Sagbat és Bīt-Sagbat toponímák azonosságát elfogadja Kessler 2006–2008, 517, ugyanakkor Zadok 2002b, 118 és 124 hangsúlyozza a II. Šarrukīn feliratában szereplő Sagbat és Bīt-Sagbat különbségét.

nyos Hanaširuka nevű uralkodó királyi városa azonos lenne Ekbatana/Hamadan városával.⁶⁷ Mivel a területet (Bīt-Sagbat néven) III. Tukulti-apil-Ešarra is elfoglalta (bár tartományhoz nem csatolta), és II. Šarrukīn Kišessim tartományához csatolta, ha az azonosság bizonyítható lenne, az egyértelműen igazolná, hogy az asszírok nem csupán hadjáratokat vezettek a Zagrosz hegyláncain túlra, de még tartományt is kialakítottak ott. Medvedskaya történeti érvelése meglehetősen komplikált, II. Šarrukīn királyfeliratának narratíváját igen önkényesen kezeli.⁶⁸ Röviden megpróbálom összefoglalni érvelését: II. Šarrukīn 709-ben Babilóniába vezetett hadjáratot. Az ezt leíró királyfelirat szövegében⁶⁹ említésre kerül az elámi határon állomásozó egyik asszír tábornok, Nabû-damqi-ilāni,⁷⁰ aki, hogy útját állja az elámi támadásnak, kiépített egy erődöt Sagbat városában. Ez Medvedskaya cikkét megelőzően minden kutatót arra sarkallt, hogy két Sagbat város létét feltételezze, egymástól meglehetősen távolságban – egyet a Zagroszban, amivel V. Šamši-Adad találkozott, és egyet délen, Babilónia és Elám határának közelében. Medvedskaya szerint azonban „Actually, there is really no reason for such a complicated construction”, ezért inkább egy olyan rekonstrukciót közöl, miszerint itt a felirat szövegében egy beiktatott szakasszal van dolgunk, mivel nem Elámnak Babilóniával határos szakaszáról van szó, hanem Elámnak Asszíriával(!) határos szakaszáról, természetesen a mai Hamadanról, mivel az elámi király, babilóniai szövetségesének segítve nem Babilóniában vonult az asszír hadsereg ellen, hanem az Iráni-fennsík felől, a Nagy Khorászán úton támadott, és ennek a támadásnak állta útját a Sagbatban épített asszír erőd. E merőben új elgondolást némileg hiteltelenné teszi az a tény, hogy egy Babilóniában fekvő Sagbat város létre Sîn-ahhē-erība is utal, amikor első babilóniai hadjáratának leírásában a káld Bīt-Amukāni részeként sorolja fel a várost.⁷¹ Hacsak nem értékeljük úgy a Sîn-ahhē-erība szöveghelyet, hogy Bīt-Amukāni – Elámhoz hasonlóan – az Iráni-fennsík felől támadta Asszíriát, mi több, birtokolt is ott egy erődített várost, amit az asszír királyfelirat valamilyen babilóniai városokkal együtt említ, Medvedskayának ezt az elméletét vissza kell utasítanunk.

Medvedskaya nyelvészetileg is megpróbálja alátámasztani az asszír forrásokban előforduló Sagbat és az óperzsa Ha^mgmatāna azonosságát. A szóközi gm/gb hang-

67 Medvedskaya 2002; Parpola–Porter 2001, 7 és 25 szerint Bīt-Sagbat modern megfelelője Hamadan.

68 Különösen Medvedskaya 2002, 47–48.

69 Fuchs 1994, Ann. 382 és Prunk. 139.

70 Nabû-damqi-ilāni nevének ez az egyetlen II. Šarrukīn kori előfordulása, vö. PNA 2/II, 820: sub. „Nabû-damqi-ilāni” (J. P. Nielsen). Név szerint ismert ebben az évben Harhar/Kār-Šarrukīn helytartója, őt Nabû-bēlu-ka¹ innak hívták, vö. IV.2.3.1. alfejezet.

71 OIP 2, 53: 46–57.

változásra a következő magyarázatot adja: bár nincs más olyan, a gm hangokat tartalmazó iráni szó, amit látnánk akkádul leírva, azonban azt tudjuk, hogy a görögök ezzel a hangváltással ejtették és írták e település nevét (Ha^mgmatāna-ból Ekbatana lett), okkal feltételezhetjük, hogy ezzel az asszírok is így lehettek.⁷² E meglehetősen gyenge lábon álló érvelés helyett nézzük meg, hogy a különböző nyelvű források miként írják le a város nevét!

Ekbatana/Hamadan toponíma alakváltozatai a következők:

- óperzsa (DB II, 76 és másutt) Ha^mgmatāna⁷³
- elámi Ag-ma-da-na (DB §32)⁷⁴
- akkád A-ga-ma-ta-nu (ABC Chron 7, II. 36)
- görög (Hérodotosnál) Ἰαβάτανα,
(Aischylosnál és Aristophanésnél) Ἰεβάτανα
- újperzsa Hāmādān
- héber és arámi Ḳahm^etā (Ezra 6:2).

Mint látható, sem a Babilóni Krónika akkád írnokai, sem az arámi anyanyelvű írnokok számára nem jelentett különösebb problémát a szó közepén a perzsa hangok reprodukciója, így nem tűnik valószínűnek, hogy az asszír udvar írnokainak képességét meghaladta volna e feladat. Ran Zadok a Sagbita/Bīt-Sagbat alakok etimológiáját egyértelműen a „pre-Median” kategóriába sorolja, és bizonytalanul ugyan, de a név kassú etimológiája mellett dönt.⁷⁵

Az újasszír kori Zagrosz történeti földrajzának „maximalista” érveinek megvizsgálása után számba kell vennünk azokat a következményeket is, amikkel a nagyobb hatósugarú expanzió elméletének elfogadásakor kellene számolnunk.

1. II. Šarrukīn hatodik hadjáratában Karalla és Allabria legyőzése után Karallát Zamua tartományhoz csatolja, a korábban Karalla részét képező Niksamma kerületet (*nagû*) és Šurgadia várost pedig Parsua tartomány helytartója alá rendeli.⁷⁶ Karallával tehát

72 Medvedskaya 2002, 49: „Why then did the Assyrians reproduce m as b? There are no other known cases of how the Iranian gm was reproduced in Akkadian. It is known, however, that in Greek, [Ha.sup.n]gmatana was transcribed as Agbatana. We may presume that the Assyrians also could have reproduced the Aryan gm as gb.”

73 Az óperzsa alakot Roland G. Kent a perzsa *gam*-gyökből levezetve „City of Gatherings”-nek, a gyülekezés városának fordítja. Kent 1953, 183 és 212.

74 Vallat 1993, 5; Khačikjan 1998, 16.

75 Zadok 2002b, 121 és 124: „presumably Kassite”.

76 Nr. 16/A:92–93. sorok, valamint Fuchs 1994, Prunk. 58. sor.

mind Parsua, mind Zamua asszír tartományok határosak voltak, és legkésőbb Karalla felosztása után a két asszír tartomány egymással is határossá vált. Karalla pozíciója ugyanakkor a Tang-i Var-i felirat alapján ismert. Azonban az asszír hódítás nagyobb hatósugarával számoló elméletek alapján e két tartomány nem lehetne határos egymással, Parsua tartomány határterülete nem lehetne a mai Tang-i Var vidékén.

2. Bīt-Hamban és Zamua tartományok a „maximalista” koncepció szerint nem lehetnek határosak egymással, pedig a Nr. 33. levél alapján valószínűsíthető, hogy a két asszír tartomány szomszédosnak tekinthető.

3. Harhar és Ellipi sem lehetne határos egymással – hiszen Harhart messze bent az Iráni fennsíkon kéne feltételeznünk, Ellipi pedig egészen biztosan a Zagrosz-hegységben, a Nagy Khorászán úttól délre fekvő völgyekben feküdt – pedig az Ellipitől elcsatolt Bīt-Barrûát Sîn-ahhē-erība Harhar tartomány alá rendeli,⁷⁷ a harhari helytartók több levélben is beszámolnak az ellipi trónharcokról.⁷⁸ A harhari helytartó egyik leveléből kiderül, hogy Ellipiből Harharba többen menekültek Daltâ uralkodásának idején, akik az ellipi király halála után vissza kívánnak térni Ellipibe.⁷⁹

Látható, hogy az újasszír kori Zagrosz történeti földrajzában még mindig rengeteg bizonytalanság van, és egy-egy újabb toponíma biztos azonosítása esetleg fenekes-tül felforgathatja erre vonatkozó elképzeléseinket. Azonban ennek bekövetkeztéig a keleti irányban kiterjedtebb asszír expanzió mellett felsorakoztatott érvek súlya még nem temeti maga alá a „minimalista” paradigmát. A következőkben a létrehozásuk kronológiai sorrendjében tárgyalom az öt zagroszi asszír tartomány történeti földrajzi azonosításának forrásait és szakirodalmát.

77 Nr. 21 (Bellino-cylinder):31. sor.

78 SAA 15, no. 86; SAA 15, no. 92; Nr. 57; Nr. 62; Nr. 63; Nr. 65; Nr. 66.

79 Nr. 63.

I.1. ZAMUA

A Zamua név először II. Adad-nērārī (911–890) egy feliratában tűnik fel,⁸⁰ a Lullumu, Habhu és Namri toponímák mellett. A feliratból azonban konkrét hadjárat nem rekonstruálható. II. Aššur-nāšir-apli 881-ben és 880-ban összesen három hadjáratot vezetett a területre (Nr. 1/A és Nr. 1/B források). A hadjáratokra az asszír magterület délkeleti tartományi központjából, Kalziból (Kalīzi/Kilīzi, a modern Qaszr Samámúk⁸¹) indult el. Az első hadjárat kiváltó oka az asszír felirat szerint az volt, hogy a helyiek Nūr-Adad vezetésével egy falat építettek Zamua nyugati kapujában, a Babitú-hágóban.⁸² A fal építésében több zamuai államalakulat közösen részt vett, és mindez egyértelmű kihívást jelentett az asszír hatalom számára, ami arra enged következtetni, hogy az asszír befolyás a térségben már a 881. évi hadjárat előtt is erős volt.

ZAMUA ÁLLAMALAKULATAI II. AŠŠUR-NĀŠIR-APLI HADJÁRATAI IDEJÉN (881–880)				
uralkodó	ország	<i>āl šarrūti</i> (királyi város)	<i>āl dannūti</i> (erődített város)	egyéb település
Nūr-Adad	Dagara		Uzê	100 kisebb település
			Berutu	
			Lagalaga ⁸³	
Mušašina			Bunāsi	

80 RIMA 2, A.o.99.2:23–24.

81 A toponíma előfordulásaihoz lásd Parpola 1970, 193–194 és 205. Kilīzi azonosításához Qaszr Samámúkkal: Billerbeck 1898, 22; Forrer 1920, 38; Liverani 1992, 48.

82 A Kullar-hegy minden bizonnyal azonos a mai Bazian-hegyláncsal, a Babitú-hágó a mai Bazian-hágóval, ezt már a korai szakirodalom is megállapította: Olmstead 1918, 230 j. 48; Forrer 1920, 43; és Speiser 1926–27, 3, az azonosítás érvényességét elfogadta Levine 1973b 17–18; és Liverani 1992, 46. A kérdésben más véleményen volt Billerbeck 1898, 22–24 és Streck 1900, 272, 276–277 – űk a Qara Dağ valamelyik hágójával azonosították a toponímát. III. Šulmānu-ašarēdu a 4. és 16. *palújában* a Kullar-hegyen átkelve jut el Zamuába, II. Šarrukīn Kalhuból indulva szintén a Kullar-hegyen átkelve jutott el Zamuába a 8. hadjáratában. A Kirkuk és Szuleimánija közötti útvonal ma is itt húzódik.

83 A toponímát Speiser 1926–27, 17 a mai Ulubulağ településsel azonosította, leginkább a névalak hasonlósága alapján. Az elképzelést támogatja Reade 1979, 180. A Nr. 41. levélben szereplő Tagalagi talán azonos ezzel a toponímával.

Kirtiāra			Larbusa	150 kisebb település
			Dūr-Lullumu / Durā ⁸⁴	
			Bāra	
			Bunāsi	
Araštua			Ammali	Hudun és 30 kisebb település
Šabīni			Kiřirtu	10 kisebb település
Ameka		Zamru		150 kisebb település
			Arasidku	
			Ammaru	
			Parsindu	
			Ititu	
			Suritu	
Ata			Arzizu	10 kisebb település
			Arsindu	

II. Aššur-nāšir-apli 881 és 880. évi hadjáratai idején hét államalakulattal került szembe Zamua területén. Ezek közül kiemelkedett három:

- a királyfeliratban sejknek (*nasīku*) nevezett Nūr-Adad vezette Dagara,⁸⁵ amely három erődített várossal és legalább 100 kisebb településsel rendelkezett
- a Kirtiāra vezette Larbusa,⁸⁶ amely négy erődített várossal és legalább 150 kisebb településsel rendelkezett

84 Dūr-Lullumu és Durā valószínű azonosságához lásd Streck 1900, 269 és 280; valamint Liverani 1992, 49.

85 Dagara másutt nem jelenik meg a forrásokban. A Nūr-Adad vezette Dagara Louis D. Levine rekonstrukciója szerint a Bazian-hágótól kezdődően a Tauq-folyó völgyében húzódik (Levine 1989, 86); Liverani 1992, 46 szerint Dagara a Tauq és a Tandzsaro folyók felső szakaszának völgyeiben fekszik (ezek az asszír forrásokban a Radanu és a Turnat folyók lennének).

86 A királyfelirat tanúsága szerint Larbusa a Nimuš-hegy körüli síkságon feküdt. A Gilgameš eposz XI. tábláján Utnapištim hajója a Nimuš-hegyen köt ki az özönvíz elmúltával (Standard Babilóni változat XI: 140–142). Az eddigi azonosítások tehát egy igen magas hegyet kerestek és a Szuleimánijától északra fekvő Pir Omar Gudrun hegy több mint 2000 méter magas csúcaiban vélték megtalálni a Nimuš-hegyet: Billerbeck 1898, 26; Speiser 1926–27, 18; Levine 1973b, 11. közölt térképen a hegyet Pir-i-Mukurunnak hozza; Liverani 1992, 48. A hegy nevét a korábbi szakirodalom Nišir-nek olvasta, de Lambert az óbabilóni I-din–Ni-mu-uš névalak alapján meggyőzően érvel a Nimuš olvasat mellett (1986, 185–186). A témához lásd még George 2003, 516, j. 252.

– az Ameka vezette Zamru, amely a királyi városnak titulált Zamrun kívül további öt erődített várost és legalább 150 kisebb települést foglalt magába.

II. Aššur-nāšir-apli 881-ben és 880-ban is Tukulti-Aššur-ašbat/Arrakdi városában⁸⁷ vette át az adót a meghódoló fejedelmektől. A királyfelirat nem említi sehol, hogy ezt a várost az asszír király elfoglalta volna, és mivel két néven említi, egyértelmű, hogy a várost az asszírok újjáépítették, és új névvel látták el valamikor korábban. A város, úgy tűnik, már asszír kézen volt II. Aššur-nāšir-apli hadjáratai előtt is. Vélhetően II. Adad-nērārī foglalta el és építette ki asszír bázissá – ez még érthetőbbé tenné, hogy a Babbitu-hágóban épített fal miatt sértette AsszírIA érdekeit, hiszen ezzel elvágták volna a kommunikáció útját az Asszír Birodalom és egy asszír enklávé között. A 880. évi hadjárat végén az asszír uralkodó átépítette Atlila városát, majd Dūr-Aššur névvel ruházta fel, és egy királyi rezidenciát épített ki benne (Nr. 1/B:ii:84–86. sorok). A város valamikor korábban babilóni uralom alatt állt,⁸⁸ de II. Aššur-nāšir-apli érkezésekor már romos állapotban volt.

A három hadjárat eredményeként Zamua felett egyfajta rendszeres adószedést vezettek be az asszírok. A 881. évben vezetett második hadjáratának leírását így zárja II. Aššur-nāšir-apli felirata:

„Ekkor Aššurnak, uramnak félelmes ragyogása elborította Zamua királyait, megragadták lábamat. Lovat, ezüstöt (és) aranyat vettem át (tőlük). Az egész országot egyesítettem, ló, ezüst, arany, gabona és szalma adót, valamint közmunka szolgáltatást vettem ki rájuk.”

87 Tukulti-Aššur-ašbat városáról Liverani 1992, 49. megjegyzi, hogy nehéz lokalizálni a települést, a Nimuš (Liveraninál Nišir) és a Nišpi hegyek között feküdt félúton. Speiser 1926–27, 20 szerint a város azonos lehet a mai Bingird településsel, Muhan közelében, s hasonló elhelyezkedést feltételez Levine 1989, 86–87 és SAA 5, 246 – tehát a város a mai Szulejmáníje közelében feketett. A 881. évi hadjárat leírásából kiderül, hogy a város a helyiek (lullu) nyelvén (Nr. 1/B:77) Arrakdi – a város szerepel továbbá Nr. 41. levélben is, tehát II. Šarrukīn korában újra a régi nevéen tartják nyilván az asszírok. A város központi elhelyezkedését támasztja alá Šamaš-bēl-ušur, Arzuhina tartomány kormányzójának II. Šarrukīnhoz írt levele (Nr. 41), amelyben megemlíti, hogy a városban postaállomás (*kalliu*) üzemel, Arzuhinából Arrakdiig egy etap az út, de ez nagy szenvedés az állatoknak, azt ajánlja, hogy létre kellene hozni a kettő között még egy postaállomást Dūr-Atanate városában. Arrakdi szerepel továbbá az ún. „Zamua itinerary” szövegben is (SAA 11, no. 14), erről bővebben később. A települést máshová helyezik: Billerbeck 1898, 27 és Streck 1900, 285 a Dijala-folyó jobb partjára, Hurin város közelébe helyezik; Olmstead 1918, 232, j. 51. a Tauq-folyó völgyébe teszi.

88 A királyfelirat szövege szerint Sibír, Babilón királyja foglalta el annak idején Atlilát. John Brinkman (Brinkman 1968, 154.) szerint az említett Sibír talán Simbar-Šipak (1024–1007) babilóni uralkodóval azonos.

Egy évvel később a hadjárat végén ismét Tukulti-Aššur-ašbat/Arrakdi városában veszi át Zamua vezetőinek adóját:

„Fegyvereim ragyogásától és uralmam nagyságától megijedvén, Zamua valamennyi királya megragadta lábamat; adót és kihallgatási ajándékot: ezüstöt, aranyat, ónt, bronzot, bronzedényeket, színes ruhákat, lovakat, marhákat, juhokat és bort, a korábbinál nagyobb mértékben vettem ki rájuk. Munkaszolgálatukat Kalhuban teljesítik.”

A hadjáratokból származó zsákmányon kívül tehát Zamuában éves rendszerességgel három típusú szolgáltatást vezetett be: meghódoló ajándékot (*madattu*), rendszeres adót (*biltu*) és közmunkaszolgálatot (*tupšikku*). Ez utóbbi kötelezettségüket 880 után Kalhuban kellett teljesíteniük. Asszír tartomány kialakításáról azonban a királyfeliratban nem esik szó.

III. Šulmānu-ašarēdu 4. és 16. uralkodási évében (855 és 843) vezetett hadjáratokat Zamua ša bitāni területére. A 4. *palū* leírása két feliraton szerepel. Közülük a Kurkh Monolith (Nr. 2:75–78) beszámolója szerint a Bunais hágóján jutott el Māzamuába, ahol Nikdeme és Nikdēra helyi uralkodók egy tóra (*ana tām̄tim*) menekültek előle, és kecskebőr tömlőkön vívott harcban győzték le őket az asszír csapatok. A Fekete obeliszka (Nr. 3/A:50–52) beszámolója szerint viszont az asszír csapatok a Kullar-hegyen keresztül vonultak Zamua ša bitāniba, hogy megküzdjenek ugyanezekkel az uralkodókkal. E szöveghelyen tehát Māzamuá és Zamua ša bitāni – úgy tűnik – szinonímák. Bunais valószínűleg azonosítható a 881. évi második hadjáratában szereplő Bunāsival, Mušasina erődített városával, ami a Nimuš-hegyen feküdt.⁸⁹ Zamua ša bitāni tehát a II. Aššur-nāšir-apli által alávetett területeknél keletebbre feküdt. Zamua ša bitāni tava valószínűleg a Zeribor-tóval azonosítható.⁹⁰

III. Šulmānu-ašarēdu 843-ban vezetett hadjáratában a Kullar-hegyen keresztül vonulva jutott Zamua ša bitāniba, ahol egy erődöt létesített, majd innen Mannaj területére vonult, a két térség tehát határos volt egymással. Bár Zamua asszír tartomány létrejöttéről 810-ig nincs adatunk (Zamua tartomány helytartója ekkor szerepel először *limmuként*), III. Šulmānu-ašarēdu és V. Šamši-Adad mélyen a Zagrosz hegység belsejébe vezetett hadjáratai arra engednek következtetni, hogy a terület stabil asszír ellenőrzés alatt állt. V. Šamši-Adad kalhui sztéléjének feliratában (Nr. 5:ii.34–50) nem említ ellenállást a Kullar-hegyen való átkelést követően egészen Messuig. V. Šamši-Adad kalhui sztéléfeliratán úgy fogalmaz, hogy Asszírria területe (*mišir māt Aššur*) a Na'iriban található Paddira városától az Euphratés partján Karkemissel szemközti Til-Barsipig

89 Levine 1973b, 17–18; Liverani 1992, 48.

90 Levine 1973b, 20–21.

ért.⁹¹ Paddira városa már III. Šulmānu-ašarēdu felirataiban is szerepel, ott Allabria fővárosa.⁹² Mivel a korban *māt Aššur* alatt Asszíria ténylegesen uralt, tartományok által kormányzott területét értették,⁹³ ha Paddira a birodalom keleti határvárosa, akkor az attól nyugatra fekvő Zamua minden bizonnyal már tartomány volt.

Zamua asszír tartomány helytartója először a *limmu* jegyzékben jelenik meg III. Adad-nērāri uralkodása első évében (810). Zamua tartomány létrehozásának pontos időpontja nem ismeretes. III. Šulmānu-ašarēdu és III. Tukulti-apil-Ešarra uralkodása között a *limmuk* sorrendje meglehetősen kötött volt, előbb az országos méltóságok, majd a tartományok helytartói töltötték be a *limmu* tisztséget, és ez utóbbiak sorrendje is rendkívül szabályos III. Adad-nērāri uralkodásától kezdve. A 6. *limmu* Aššur helytartója, a 12. pedig Zamua kormányzója. E nagyfokú szabályosság arra enged következtetni, hogy a *limmuk* szekvenciája egyben a tisztségek és tartományok presztízis-rangsorát is jelölte,⁹⁴ tehát elméletileg mindössze a főméltóságok és hat tartomány előzte meg Zamuát presztízisben.⁹⁵

A 8. század első feléről egyetlen Zamuát említő forrás maradt fenn, ez Aplāia aššuri *limmu*-sztéléje:

Aplāia *limmu*: 768. Zamua helytartója. Aššuri sztélésor sztéléje (St. 34)⁹⁶

1. *ša-lam* ^mA-a LU₂.GAR.KUR
2. KUR.Za-mu-u-a
3. URU.A-^rrak¹-^rdi
4. URU.[x]-AŠ

1–4. Aplāia sztéléje, (aki) Zamua, Arakdi és [Dūr]-Aššur helytartója

A felirat jelei igen kopottak, csak nehezen olvashatók. Az első és második sorok még nagy biztonsággal olvashatók. A harmadik sor jelei különösen romlott állapotban ma-

91 RIMA 3, A. o. 103.1:ii.7–10: (7) *mi-šir* KUR.Aš-šur.KI ša₂ TA URU.Pad-di-ra (8) ša KUR.Na-'i-ri a-di (9) URU.Kar-^aŠul₃-ma-nu-MAŠ ša₂ pu-ut (10) URU.Gar-ga-^rmiš^r.

92 III. Šulmānu-ašarēdu aššuri annalesében a (Nr. 4:iii.62–iv.2) az allabriai lanziburiaš erődített városa, amelyben palota állt.

93 Postgate 1992.

94 Finkel–Reade 1995.

95 Finkel–Reade 1995, 171: Aššur, Rašapa, Našibina, Raqmat, Kalhu, Arrapha helytartója előzi meg Zamua helytartóját a *limmu* sorrendben. Zamua helytartója *limmu*: 810, 783, 768, 733 és 712 években.

96 Az aššuri sztélésor feliratainak közlésekor Andrae 1913a számozását követem.

radtak meg. Az URU jel még jól olvasható. Az A jel ékeit már csak foltokban lehet látni. A harmadik jelből csupán egy függőleges és egy vízszintes ék halvány foltjai látszanak. A negyedik jel valószínűleg DI jelnek olvasható ki. A harmadik jelet legtöbbször MI jelnek olvassák,⁹⁷ és a toponímák rekonstrukciójakor – bár a szöveg romlott állapota miatt szükséges lenne – nem vizsgálják meg a szöveg kontextusát. A negyedik sorban az URU jel után mindössze egy AŠ jel látszik, ami az URU.Aššur olvasattal oldható fel.

Az Alan Millard által javasolt olvasatokat használva Aplāia 768-ban ellenőrizte a Középső-Zagrosz előhegységeiben fekvő fontos Zamua tartományát, valamint az attól több száz kilométerre északnyugatra fekvő, a Tigris felső folyásánál található Amīdu (modern Diyarbakır) tartományt. Ezekon kívül Aplāia még AsszírIA kultikus fővárosának, az Eponymos Lista alapján a legnagyobb presztízzsel bíró tartománynak, Aššurnak is helytartója volt. Ez az állítás kétségkívül tarthatatlan. Egymástól ilyen hatalmas távolságra lévő tartományok egy kézben való összpontosulása példa nélkül állna az asszír történelemben. A sztélén szereplő toponímák sorrendje szintén alapot ad a Zamua – Amīdu – Aššur szekvencia megkérdőjelezésére, hiszen mint azt több aššuri sztélé esetében is láthatjuk,⁹⁸ a feliratokban a legnagyobb presztízsű terület mindig a felsorolás elején áll. Még az olyan különleges esetekben is, mint Šarru-ħaṭṭi-ipēl korlátozott aššuri helytartósága esetében, a legnagyobb presztízsű Aššur megelőzte a helytartó többi birtokát – Našibinát és Kahatot.⁹⁹

Az Eponymos Lista két forrása¹⁰⁰ őrizte meg Aplāia szolgálati tartományának nevét, mindkettő Zamuát említi. Pān-Aššur-lēmur 776-ban Aššur helytartójaként viselte a *limmu* tisztséget, Adad-bēlu-ka'in 748-ban volt *limmu*, szintén Aššur helytartójaként. Semmilyen forrás nem utal arra, hogy a két időpont között Aplāia viselte volna Aššur helytartójának tisztségét, vagy arra, hogy Aššur tartomány jól körvonalazható határait megváltoztatták volna. Amīdu tartományra ugyanez igaz.¹⁰¹

Aplāia sztéléjének feliratát ezért Finkel és Reade nyomán úgy egészítem ki, hogy a harmadik sor nagyon kopott harmadik jeleként a RAK jelet rekonstruálok ME helyett,¹⁰² a negyedik sor URU és AŠ jelei közötti szokatlanul nagy térközbe pedig egy

97 Millard 1994, 81. Ugyanakkor Karen Radner az újasszír prosopográfiában egyáltalán nem említi Aplāia aššuri sztéléjét (PNA 1/I, 115–119).

98 Pl. St. 47; St. 41; St. 38; St. 39; St. 37.

99 Andrae 1913a, St. 41.

100 B1³² és B2⁴⁶, Millard 1994, 40.

101 Ṭāb-bēlu 762-ben Amīdu kormányzójaként töltötte be a *limmu* tisztséget: Millard 1994, 41.

102 A RAK jelet a ME jeltől a függőleges ék végein található két apró ék különbözteti meg. Azonban ezeket az apró jeleket rendszerint kevésbé mélyítik be a felirat kialakításakor, így a szöveg felszínének kopásakor ezek tűnnek el elsőként.

BAD₃ jelet rekonstruálok.¹⁰³ Arrakdi és Dūr-Aššur Zamua tartomány két települése, az előbbit valószínűleg már II. Adad-nērārī, az utóbbit II. Aššur-nāšir-apli 880. évi hadjárata idején építette ki asszír központtá.

A későbbi uralkodók korára keltezhető feliratok közül III. Tukulti-apil-Ešarra felirataiban Zamua tartomány (Māzamua néven) csupán egyszer szerepel, első, Babilónia ellen vezetett hadjáratát követően 5000 kitelepített arámit juttat Zamua helytartójának.¹⁰⁴

II. Šarrukīn felirataiban Zamua tartomány rendszerint az archaizáló Lullumi néven szerepel. A 716-ban Mannaj ellen indított hadjárat során az asszír csapatok elfoglalták a Mannaj és Asszíria között fekvő kisebb államot, Karallát, és Zamua tartományhoz csatolták azt, a területre közmunkaszolgálatot róttak ki (*ilku tupsīkku*).¹⁰⁵ Karalla lakói utolsó uralkodójuk, Aššur-lē'i öccse, Amitašši vezetésével 713-ban fellázadtak az asszír uralom ellen. A mágnások által vezetett büntető hadjárat végén a területet ismét Zamua tartomány helytartója alá rendelték.¹⁰⁶ Hét évvel később, 706-ban Karalla lakói ismét fellázadtak, az Eponymos Krónika¹⁰⁷ tanúsága szerint ismét egy mágnások (LU₂.GAL.MEŠ, *rabūti*) vezette hadjáratban verték le a felkelést. A hadjárat végén egy szikladombormű készült a mai Tang-i Var¹⁰⁸ közvetlen közelében, ezáltal Karalla pozíciója az újasszír kori Zagrosz történeti földrajzában szinte egyedülálló módon pontosan meghatározható.

II. Šarrukīn 8. hadjáratának (714) kezdetén a Kullar-hegyen átkelve Zamua tartományba ért. A tartomány Sumbi nevű kerületében (*nagū*)¹⁰⁹ tartotta hadseregének mustráját, útját innen Mannaj ország Surikaš kerületében folytatta, amely a Karalla és Allabria ország határtérsége volt (TCL 3, 11–31. sorok).

A király és tisztségviselőinek levelezésében II. Šarrukīn uralkodása alatt több levélben is szerepelnek olyan területek, amelyek Zamua kormányzójának illetékességi

103 Finkel–Reade 1998, 251.

104 Tadmor 1994, Ann. 9:10.

105 Nr. 17:32–33. sorok.

106 Nr. 16/C:172. sor.

107 Millard 1994, 60.

108 Tang-i Var a mai Irán területén, Szanandaj tartományban, Szanandaj városától 50 kilométerre délnyugatra, Kermansahtól 85 kilométerrel északnyugatra, a Zeribor-tótól 60 kilométerre délkeletre fekszik (ÉSz: 46° 37', KH: 35° 00'), Frame 1999, 33.

109 Sunbu két alkalommal szerepel V. Šamši-Adad kalhui sztéléjének feliratában (RIMA 3, A.o.103.1.), először második *girruja* során Mutarriš-Aššur *rab ša rēši* Na'iri elleni hadjáratából visszatérve győzi le Sunbu lakóit (ii.31), majd a harmadik *girruban* az asszír király veszi át Sunbu adóját (Nr. 5:ii.39). A Nr. 33. levélben a zamuai helytartó, Šarru-ēmuranni egy hadjárat előkészületei közben beszámol II. Šarrukīnnek, hogy miután saját csapatainak mustrájával végzett, Sumbiba megy, majd visszajön, aztán továbbindul Bīt-Hambanba az összegyűjtött csapatokkal.

körébe tartoznak. Ezek részint a tartományon belüli toponímák, részint olyan térségek, amelyek a tartománnyal határosak. A tartományon belüli erődként azonosíthatjuk Sanhát és Ulušiát (Nr. 28), a tartomány egyik központjaként és postaállomásként (*kalliu*) szerepel Arrakdi városa (Nr. 41.), a tartomány egyik körzeteként azonosítható Sumbi (Nr. 33). A tartományi helytartó beavatkozásokat hajtott végre Kibatki (Nr. 34) és Tikriš (Nr. 28) településeken, ám ezek valószínűleg nem álltak közvetlen ellenőrzése alatt. A zamuai helytartó kapcsolatban állt Mannaj (Nr. 29*; SAA 5, no. 221; Nr. 28; Nr. 36), Karalla (Nr. 29) és Allabria (Nr. 32; Nr. 33; Nr. 38) országokkal, és mivel a Nr. 38. levél tanúsága szerint a helytartó helyettese, Nabû-hamätü'a erődöket vett el Běl-iddina – a királyfeliratokban Běl-apla-iddina, Allabria királya¹¹⁰ – fiától, Allabria és Zamua is határosak voltak egymással. A Nr. 28. levélben a zamuai helytartó Adad-issē'a arról számol be a királynak, hogy rendszeresen járőrözik a mannaj határon, az SAA 5, no. 221 levélben pedig azt írja urának, hogy a mannaj uralkodó áldozatokat mutatott be a határon, tehát Zamua Mannajjal is határos lehetett. Mivel II. Šarrukīn a királyfeliratok tanúsága szerint Karallát Zamua tartományhoz csatolta, így értelemszerűen korábban e két terület is szomszédos lehetett.

I.1.1 Zamua itinerárium

A táblát C. H. W. Johns adta ki az ADD-ben, majd az általa közölt kópia alapján a szöveget Felix Ernst Peiser írta át és fordította le először.¹¹¹ A forrást további kommentárral látta el Albert T. E. Olmstead,¹¹² Ephraim A. Speiser¹¹³ és Ernst F. Weidner,¹¹⁴ újra fordította – még mindig Johns kópiája alapján – Abdulillah Fadhil.¹¹⁵ John N. Postgate új kópiája alapján forrást újra lefordította és gazdag kommentárral látta el Levine,¹¹⁶ bizonyos szöveghelyeket pedig Simo Parpola és C. B. F. Walker is kollacionált. A szöveg legújabb – kommentár nélküli – kiadása John N. Postgate és Frederick Mario Fales munkája (SAA 11, no. 14).

110 TCL 3, 38. sor.

111 Peiser 1901, 134 skk.

112 Olmstead 1918, 209 skk.

113 Speiser 1926–27, 1 skk.

114 Weidner 1966, 42–46.

115 Fadhil 1983, 76.

116 Levine 1989.

SAA 11, no. 14 (ADD 1096; K 4675 + K 12974)											
Bejegyzés	Távolság			összefoglalás			nap	maráitu			
	Hová?	Bēru	UŠ	NINDA	honnan	hová					
Honnan?											
Baqarri Sare	Sare Arzuhina	[...]	[...]	[...]+10	[Baqlarri]	Arzuhina	6.	1			
[Arzuhina]	Dūr-Atanate	[...]	[...]	[...]			[7.]	2			
[Dūr-Atan]ate [Matruba]	Matruba Dūr-Talite	[...]	[...]	[...]	[Dūr-A]tanate	Dūr-Talite	[8.]	[3]			
[Dūr-Talite] [Babite]	Babite Laggalagi	[...]	[...]	[...]	[Dūr-Talite]	[Laggalagi]	[9.]	[4]			
[Laggalagi] [ID ₂ Radani] [Azri]	ID ₂ Radani Azri	[...]	[...]	[...]	[Laggalagi]	[Azri]	[10.]	[5]			
	[A]rrakdi	[...]	[...]	[...]			[11.]	[6]			
[Arr]akdi Barzundi Napigi	[Ba]rzundi Napigi Dūr-Aššur	[...] [...] [...]	[...] 4 [...] 2	[...] 20 20 20	Arrakdi	Dūr-Aššur	14.	7			
[Dūr-Aššur] [Sizini]	Sizini Banbala	[...]	[...]	[...]	Dūr-Aššur	Banbala	[15.]	[8]			
[Banbala] [Ha]š[u] sa Qu[rra]ia	[Ha]š[u] sa Qurraia [Gupni ša] Bēl-Harrān	[...]	5	50	[Banbala]	Gupni ša Bēl-Harrān	[16.]	9			
[Gul]pni ša Bēl-Harrān [Ha]š[u] sa Adad-remanni	[Ha]š[u] ša Adad-remanni Dūr-Tukulti-apil-Ešarra	[...]	[...]	10+	Gupni ša Bēl-Harrān	Dūr-Tukulti- apil-Ešarra	17.	[10]			
[Dūr-Tukulti-apil-Ešar]ra	A.A[B.BA].MEŠ										

A szöveg egy itinerárium, amely egy nagyjából nyugatról keletre történő utazás állomásait adja meg, táblázatszerűen. Az egyes útszakaszokat *mardītu*-nak definiálja a szöveg, az itineráriumban leírt utazás tehát 10 etapból áll. Az utazás időtartamát a szöveg napokban is megadja, az első útszakaszhoz a 6. nap tartozik, talán valamelyik asszír központból indulva számítják a napokat, esetleg egy hónap napjai szerint. A települések közötti távolságot a szöveg hosszsmértékegységekben is megadja, méghozzá meglehetősen nagy pontossággal (*bēru*, UŠ és NINDA, tehát tulajdonképpen méteres pontossággal), igaz, a legtöbb szakasznál a távolságot leíró rész kitörött. Minden etap egy napig tart, kivéve a 7. *mardītu*, az Arrakdi és Dūr-Aššur közötti szakasz, amely legalább 12 *bēru* távolság és megtétele három napig tart. Az itinerárium Arzuhina tartományból indul, és a Zeribor-tóig tart. A negyedik *mardītu*-ban éri el Babitét, Zamua tartomány nyugati határát, innentől kezdve az út Zamua tartományon belül halad további 8 *mardītu*-ig. A tartományon belül megtett távolság tehát – a 7. *mardītu*-ban szereplő napi 4 *bēru* távolsággal számolva – kb. 24 *bēru*, ami közel 240 kilométer.¹¹⁷

Az itineráriumban szereplő Dūr-Tukulti-apil-Ešarra vagy a tartomány valószínűleg legkeletibb pontja, vagy már Parsua tartományban található. Itt vette át Ellipi, Mannaj és a médek adóját III. Tukulti-apil-Ešarra 737-ben (Nr. 12/B:34–41). Dūr-Aššur és Halšu ša Adad-rēmāni települések Aššur-bān-apli királyfeliratában is szerepelnek,¹¹⁸ az előbbinél lesből támadtak a mannaj csapatok az asszír seregbe, az utóbbit kifejezetten mannaj településként említi a 7. századi szöveg.

Maga a Zamua megnevezés a 7. században már nem szerepel asszír királyfeliratokban. Aššur-ah-iddina uralkodása idejéről viszont két adminisztratív szövegben szerepel Zamua tartomány. Az SAA 7, no. 172 szövegben Zamua helytartója – neve sajnos kitörött – más előkelőkkel együtt szolgálatot be különböző ajándékokat a palotának. Az SAA 13, no. 93 Nabû-šumu-iddina, a kalhúi Nabû-templom *hazannujának* számos, lovakról tett jelentéseinek egyike,¹¹⁹ amelyben 47 hátslós beérkezését regisztrálja Zamua tartományból. A 672. Ajjār (II) hó 18-án megkötött ún. Örökösödési szerződés nyolc hegyvidéki előkelője közül az egyik: Larkutla, Māzamuából való *bēl āli* (SAA 2, no. 6).

Aššur-bān-apli királyfelirataiban sem jelenik meg Zamua, egy adminisztratív szövegben és a Šamaš-šum-ukīn felkelés idejére keltezhető öt levélben azonban szerepel a tartomány. Az SAA 7, no. 136 listán feltehetően valamely templom számára szolgálatnak be állatokat és élelmiszert magasrangú hivatalnokok, köztük Zamua helytartója. Az

117 A napi menetteljesítményhez és a *bēru* átváltásához lásd Hallo 1964, 63; valamint Powell 1987–90.

118 Dūr-Aššur: Borger 1996, 32–33; B III 17–29. Halšu ša Adad-rēmāni: I R 8, 1b.

119 Nabû-šumu-iddina jelentéseinek részletes elemzését lásd VI.1.2. alfejezetben.

ABL 543, ABL 1108, ABL 1244, ABL 754+CT 54 250 és CT 54 8 levelek tanúsága szerint a Šamaš-šum-ukīn lázadás idején Māzamuából származó csapatok együtt harcoltak az Arraphából és Lahiruból való csapatokkal Babilóniában.¹²⁰

Összegzésül tehát elmondható, hogy a 9. században létrejött Zamua tartomány Aššurbān-apli uralkodása idején is létezett, igaz, a II. Šarrukīn idején birtokolt keleti részeken – amelyek már Šarrukīn uralkodása alatt is többször fellázkodtak az asszír uralom ellen – ekkorra meggyengült az asszír fennhatóság. A Zamua itineráriumban még a tartomány részeként szereplő Halšu ša Adad-rēmāni ekkor már Mannaj részét képezte.

Zamua elhelyezkedésére vonatkozóan Louis D. Levine publikációi óta egyetértés mutatkozik,¹²¹ a tartomány központi területe a Serizor-medence és a modern Szuleimánija város körüli vidék. Zamua területet északról határolja az Alsó-Záb-, délről a Dijalafolyók, nyugatról a Qara Dağ és a Bazian hegyláncok, keletről az Avroman Dağ. Az Avroman Dağtól északra Zamua határa kelet felé kitolódik, és magában foglalja a Zeribor-tavat. Zamua tartomány azonban főleg a Serizor-medencére és környékére korlátozódik. A Zeribor-tó körüli részek átmenetileg kerülnek csak a tartományhoz III. Šulmānu-ašarēdu alatt *Zamua ša bītāni* néven, aki erődöt is épített a területen, és csak II. Šarrukīn hatodik hadjáratától (716.), Karalla bekebelezésétől kezdve válnak végleg a tartomány részévé. Zamua tartományt a következő tartományok és államalakulatok határolták az óramutató járásával megegyező irányban a kilencesről indulva: nyugatról Arzuhina asszír tartomány, északról Mannaj, Allabria és Karalla, keletről Parsua tartomány,¹²² délről Bīt-Hamban tartomány.¹²³ Zamua a Zagrosz-hegység legnagyobb eltartóképességű medencéiből állt, stratégiai fontosságát növelte, hogy számos hágóján át könnyűszerrel elérhetőek a Zagrosz távolabbi vidékei is.¹²⁴ A keletre indított későbbi asszír hadjáratoknak rendre ez a tartomány lett a kiindulópontja.¹²⁵

120 A leveleket elemzi Frame 1992, 160.

121 Levine 1973b, 16–22. Reade 1995, 38: „... the full extent of Zamua is unclear, but unimportant in this context; everyone accepts that it included the Suleimaniyeh plain in modern Iraq.” Vera Chamaza 1994, 93: „In der historisch-geographischen Forschung herrscht im Allgemeinen die Meinung vor, daß das Land Zamua mehr oder weniger die gesamte Scherizōrebene bis hin zur Umgebung des Zeribor-Sees sowie die Gebiete im Norden des heutigen Sulaimāniya umfaßt habe.”

122 Zamua és Parsua tartomány határos egymással a Nr. 48. levél alapján.

123 Zamua és Bīt-Hamban tartomány határos egymással a Nr. 22. levél alapján, és a két terület szoros kapcsolatára utal a Nr. 30. levél. A Reade 1978, 137 által felvetett ötletre, miszerint Namri és Zamua határosak lennének egymással, nincs szövegszerű bizonyíték. A jegyzetben említett forrásokat és Reade elméletét alaposabban elemzem jelen fejezet bevezető szakaszában.

124 Levine 1973b, 22.

125 Lanfranchi 2003, 81.

I.2. BĪT-HAMBAN

John Brinkman a kassúk 12–9. századi történetét vizsgálva arra az eredményre jut, hogy a kassú „homeland” területét Bīt-Hamban és Namri (Nawar/Namar) térségek alkotják.¹²⁶ A forrásokban Bīt-Hamban nagyon kevésszer fordul elő, ezért a toponíma pontos lokalizációja jelen tudásunk szerint nem lehetséges. Bīt-Hamban elhelyezése nagymértékben függ attól is, hogy hová rekonstruáljuk a III. Šulmānu-ašarēdu 843. évi hadjáratában a Bīt-Hambannal kapcsolatban álló Namrit, amely a forrásokban gyakrabban szerepel. Levine Namri lokalizációjakor III. Šulmānu-ašarēdu 834. évi és V. Šamši-Adad Babilónia ellen vezetett hadjáratai¹²⁷ mellett legnagyobb mértékben Sîn-ahhē-erība második hadjáratának leírására támaszkodik.¹²⁸ Mindezek alapján Levine Namrit a Dijala-folyó középső és felső folyásához, még a hegyvidéktől nyugatra helyezi, és egyik fontos érve, hogy Sîn-ahhē-erība említett hadjáratában a területet Arrapha (modern Kirkuk) helytartójának felügyelete alá rendelte.¹²⁹ Levine Bīt-Hamban elhelyezkedését nem tárgyalja külön fejezetben, a területet a Zagrosz-hegység magasabb vonulataitól nyugatra, a Dijala felső folyásához, Dzsebel Hamrin és Qara Dağ közé, Namri közelébe helyezi.¹³⁰

Julian Reade – aki a Zagrosz történeti földrajzában Zamua és Ellipi kivételével az összes zagroszi toponímát valamennyivel keletebbre azonosítja, mint Levine – szerint Namri a Mahidast síkságon feküdt, Bīt-Hamban pedig attól keletebbre, a Nagy Khorászán út völgyrendszerében helyezkedett el, és a mai Behisztun területe is ezen tartomány részét képezte.¹³¹ Reade, bár elismeri, hogy e területek lokalizációjában is Herzfeld azonosítási kísérletével¹³² azonos eredményre jut, Herzfeld módszertanát elutasítja,¹³³ és kifejezetten kijelenti, hogy saját független kutatásai vezették ugyanolyan azonosításokhoz.¹³⁴ Reade a maga azonosítását arra alapozza, hogy Namri nem

126 Brinkman 1968, 247–259; értékelését elfogadja Reade 1978, 137.

127 RIMA 3, A.o.103.1:iv.38–39. Marduk-balātsu-iqbi babilóni királynak az asszír csapatok ellen felvonuló seregében káld, elámi, arámi és namri segédcapatok szolgáltak.

128 Levine 1973a, 22–24.

129 Nr. 21:26. sor.

130 Levine 1973b, 24.

131 Reade 1978, 139.

132 Herzfeld 1968, 13.

133 Reade 1978, 141, j. 26: „The reasons for Herzfeld’s various identifications, when he gives them, are seldom or never convincing, but if the conclusions of this article are correct, he had an extraordinary knack of knowing where places were.”

134 Gizilbunda lokalizációjával kapcsolatban Reade 1979, 180: „... and this indeed is roughly where Herzfeld located Gizilbunda, as I discovered after reaching the same conclusion independently.”

feküdhett a Dijala völgyében, mivel határos volt Zamuával.¹³⁵ Sajnálatos módon Reade állításának alátámasztására nem említ szöveghelyet, és a Namrit és Zamuát említő források feldolgozása után sem találtam ilyen hágóra való utalást.¹³⁶ Viszont Zamua és Bīt-Hamban határosak voltak a források tanúbizonysága szerint!

A Nr. 33. levélben Šarru-ēmuranni, Zamua helytartója arról számol be II. Šarrukīnnak, hogy a megáradt folyók miatt nem tudta végrehajtani a király parancsát, miszerint gyűjtse össze seregét és azonnal vonuljon egyenesen Hirite városához – amely város a Dijala völgyében feküdt. A helytartó inkább egy kört tesz (*lawû*), összegyűjti seregét és most indul Bīt-Hambanba. Zamuából a Dijala völgyébe az út tehát Bīt-Hambanon keresztül vezetett.

Szintén Zamuához kapcsolja Bīt-Hambant a Nr. 30. levél, amelyet Nabû-ah-ušur (*qurbûtu*) írt II. Šarrukīnnak. A király küldte őt a hadjáraton lévő mágnásokhoz (LU₂.GAL.MEŠ) Iršunu városához, és ott megpróbálta tolmácsolni a király utasításait a hadsereg vezetői felé, de a mágnások kollektív testülete a parancsoknak rendre ellenszegült. Nabû-hamātû'át, Zamua helytartójának helyettesét a király szerette volna magához rendelni a zsákmánnyal, de a mágnások úgy nyilatkoztak, hogy ő nem mehet, a zsákmányt pedig Bīt-Hamban helyettes kormányzójának adták át.

A királyi levelezés egy másik szövege elárulja, hogy Bīt-Hamban és Parsua határosak voltak egymással. A Nr. 48. levél szerzője Parsua helytartója, aki hadjáratról érkezett vissza Mādából, amikor hírül vette, hogy távollétében a tartományába küldött deportáltak egy csoportja dezertált. A deportáltak kézrekerítése és visszaszolgáltatása érdekében a helytartó üzenetet küld a környező területekre – Mannajba, Zamuába és Bīt-Hambanba. Bīt-Hamban tehát úgy tűnik, határos volt Parsuával.

Ugyanerre mutatnak a királyfeliratok információi is. III. Šulmānu-ašarēdu 843. évi hadjáratában Parsuából Abdadaniba vonult, majd onnan Hambanba, és a meghódoló hambani királyt, Ianzût Namri királyává tette. Kilenc évvel később az asszírok a másik irányból támadtak, Namriból vonultak Parsuába – mivel Namrit és Hambant – közös

135 Reade 1978, 137: : „There was also a mountain pass between Namri and Zamua, the old land of the Lullubi, the southern end of which is now the Shehrezor plain.”

136 Elképzelhető, hogy Reade nem egy konkrét leírásra gondolt, ahol egy Zamua és Namri közötti hágó kerül említésre, hanem talán III. Šulmānu-ašarēdu 834. évi hadjáratának itineráriumból indult ki, amikor Namri ország elfoglalása (Nr. 3/C:111–118. sorok) után az asszír sereg rögtön Parsuába érkezik (Nr. 3/C:119–120), és ez valószínűvé tehetné, hogy ekkor Zamua is határos Namrival. Ugyanakkor néhány sorral feljebb a szövegből világossá válik, hogy mivel Namri fölé 843-ban az asszír király Bīt-Hamban uralkodóját (Ianzû) helyezte (Nr. 3/V:93–96), a két területet a 834. évi hadjárat leírásakor az asszírok egy államalkulatnak tekintik, hiszen ugyanazt a Ianzût nevezi a szöveg Namri királyának (Nr. 3/C:112), akiről néhány sorral lejjebb azt állítja, hogy Hamban királya, és akit családjával együtt Asszíriába hurcolnak az asszírok (Nr. 3/C:125–126).

uralkodójuk okán – ekkor egy államnak tekintették, a királyfelirat itineráriumból Hamban itt kimaradt.¹³⁷

III. Tukulti-apil-Ešarra a következő uralkodó, akinek a felirataiban Bīt-Hamban szerepel. Az asszír király 744-ben vezetett hadjáratában két tartományt hozott létre, Bīt-Hambant és Parsuát.¹³⁸ A térségbe 737-ben újabb hadjáratot indított. A két hadjárat eseményeit összesítve bemutató Nr. 12/B felirat alapján nem lehet meghatározni, hogy melyik meghódított terület melyik tartományhoz került,¹³⁹ és azt sem tudhatjuk biztosan, hogy melyik régiót melyik hadjáratban hódították meg az asszírok, vagy mely területet kellett másodjára is elfoglalni. Az alábbi táblázat a legyőzött és tartományba szervezett területeket mutatja be.

III. TUKULTI-APIL-EŠARRA ZAGROSZI HÓDÍTÁSAI 744 ÉS 737. ÉVEKBEN		
Nr. 12/B:29–34a	Nr. 12/B34b–42	Nr. 15. (csak 737)
„mint a madarat hálóval elfogtam”	„Asszíriához csatoltam”	„Asszíriához csatoltam”
Namri	Namri	[Namri]
Bīt-Sangibuti	Bīt-Sangibuti	[Bīt-Sangibuti]
Bīt-Hamban	Bīt-Hamban	[Bīt-Hamban]
Sumurzu	Sumurzu	Sumurzu
(Bīt)-Barrúa	Bīt-Barrúa	Bīt-Barrúa
Bīt-Zualzaš	Bīt-Zualzaš	Bīt-Zualzaš
Bīt-Matti	Bīt-Matti	
Niḫqu város Tupliašban	Niḫqu város Tupliašban	
Bīt-Taranzaj	Bīt-Taranzaj	
Parsua	Parsua	Parsua
Bīt-Zatti	Bīt-Zatti	Bīt-Zatti
Bīt-Abdadani	Bīt-Abdadani	Bīt-Abdadani

137 Vö. előző jegyzettel.

138 Nr. 8:6–7. sorok: „Sumurzu és Bīt-Hamban országokat Asszíriához csatolván [...] telepítettem, eunuchomat helytartóként föléjük helyeztem.

Nr. 9/A:9’–11’: „[elzsákmányoltam], eunuchomat Parsua fölé (és) eunuchomat Bīt-Hamban fölé kineveztem, ezeket a területeket Asszíriához csatoltam.

139 Az előző jegyzetben említett Nr. 8:6-ban Bīt-Hamban tartomány létrehozását külön tárgyalja Parsua tartomány létrehozásától, és Sumurzut egyértelműen Bīt-Hamban tartomány részeként említi. Bīt-Kapsi viszont szerepel a Nr. 50 levélben, amelyet valószínűleg Nabû-rēmāni, Parsua helytartója küldött. A helytartó arról számol be, hogy a *rab kārī* jelentése szerint Bīt-Kapsi nem engedelmeskedik a király parancsának. Ebből talán arra következtethetünk, hogy Bīt-Kapsi Parsua tartomány részét képezte.

Bit-Kapsi	Bit-Kapsi	Bit-Kapsi
Bit-Sangi	Bit-Sangi	Bit-Sangi
Bit-Urzakki	Bit-Urzakki	Bit-Urzakki
Bit-Ištar	Bit-Ištar	Bit-Ištar
Zakrutu	Zakrutu	Zakrutu
Gizinikissi		
Nissaj		
Šibur		
Urimzan		
Ra'usan		
Upparia		
Bustus		
Ariarmi		
Kakasok országa		
Saksukni		
Araquttu		
Karzibra		
Gukinnana		
Bit-Sagbat		
Silhazi „amit ők a babilóniak erődjének hívnak”		
Rüa-hegy, egészen a <i>bit tābtiig</i>		
Ušqaqqana		
Šikraki (az arany tartomány) [Tikrakki]		

A feliratot olvasva szembeötlő, hogy az első szakaszban felsorolt legyőzött országok köre jóval kiterjedtebb, mint a tartományba is szervezetteké (I. és II. oszlop), és mind a két felsorolást az „erős médek tartományai/földjei” (*ša KUR Māda dannūti*) formulával zárja le a szöveg. A 737. évi hadjáratról beszámoló Nr. 15. felirat (a táblázat 3. oszlopa) – három toponímát kivéve – azonos szekvenciában tárgyalja a meghódított területeket.

II. Šarrukīn királyfelirataiban csupán egy helyen fordul elő Bit-Hamban (Nr. 16/B: 116). A 715. évi hadjárat végén, a Harhar felől visszatérő asszír seregek elfoglalták a Bit-Hambanban található Kimirra városát, és 2530 lakóját deportálták.

A királyfeliratokban többet nem tűnik fel Bit-Hamban, és az adminisztráció szövegeiben is csupán két további helyen jelenik meg. Az egyik a Nr. 71. levél, amelyet Aššur-bēl-ušur küld II. Šarrukīnnak, – a feladóról nem lehet pontosan megállapítani,

hogy melyik tartomány helytartója. A levélben arról számol be, hogy az adóval és a csapataival együtt vonul a királyhoz, de a nagy hó miatt egyik szekérét és néhány emberét Bīt-Hambanban kellett hagynia. Elég töredékes a levél azon szakasza, melyben vonulásának célja szerepel, ám így is világos, hogy a csapatokkal és az adóval együtt Aššur-bēl-ušur Babilón felé tart. A vonulást akadályozó hó feltétlenül hegyvidéki területre utal, tehát Aššur-bēl-ušur valószínűleg egy keleti tartomány helytartója volt – és a szekérrel vagy már elindulni sem tudott a hóban, vagy egy olyan tartomány helytartója volt, amelyik északabbra és/vagy keletebbre feküdt, és vonulása közben Bīt-Hambanban lepte meg a hó.

A másik szövegcsoport Aššur-ah-iddina Šamašhoz intézett jóskérdéseiben található. Az SAA 4, no. 35–40 jóskérdésekben arra kérdeznék rá, hogy Bīt-Hambant, Parsuát vagy Šamaš-nāšir *naḡūt* – ez utóbbit a Dijala völgyébe tehetjük – vajon megtámadják-e a kimmerek vagy a szkíták.¹⁴⁰

Összegzésül tehát elmondható, hogy a 9. században már adatolt Bīt-Hamban területén 744-ben asszír tartomány jött létre, amely a 8. század végén határos volt Zamua és Parsua tartományokkal, valamint a Dijala felső folyásánál fekvő Namrival. Bīt-Hamban lokalizációjakor tehát Reade véleményével szemben inkább Levine eredményeire támaszkodhatunk, és a tartományt a Dijala forrásvidékére tehetjük a Dzsebel Hamrin és a Qara Dağ közé.¹⁴¹

140 A jóskérdések sajnos nem keltezhetőek pontosan.

141 Ezt a lokalizációt támogatta legutóbb Radner 2006, 57 is.

I.3. PARSUA

Ebben az alfejezetben az újasszír-kori Zagroszban található Parsua tartomány lokalizációjára teszek kísérletet. Parsua területének meghatározása komoly vitákat eredményezett a Zagrosz történeti földrajzáról folyó diskurzusban. A kérdés jelentőségét az adja, hogy Parsua nevében a kutatók egy csoportja a perzsa nép nevét látta megjelenni, amiből adódott a következtetés, hogy ahol Parsua volt, ott voltak a perzsák is. Ráadásul Parsua első felbukkanása az asszír forrásokban (843) és a médek első említése (834) időben rendkívül közel esett egymáshoz, ezért vetődött fel az elképzelés, hogy a két indoiráni nép – médek és perzsák – nagyjából egy időben érték el vándorlásuk során az Asszír Birodalom keleti érdekszféráját. A perzsák szállásterülete a 7. század elejétől biztosan a Zagrosztól keletre, a mai Fársz (vagy Fárszisztán, klasszikus forrásokban Persis) tartományban volt, amit az Akhaimenidák alatt *Parsān*nak hívtak. George Cameron vetette fel azt az elképzelést, hogy a Zagroszban található Parsua tartományok – ő két Parsua nevű területtel számolt a Zagroszban – az indoiráni népek, azokon belül is a perzsák vándorlási útvonalát jelölnék.¹⁴² Elképzelése szerint a perzsák a Zagrosz északnyugati részén, az Urmia-tó környékén értek az Asszír Birodalom érdekszférájába (a 843-ban III. Šulmānu-ašarēdu által először említett Parsuát ide helyezte Cameron), és innen folyamatos délkeleti irányú vándorlással érkeztek kétszáz év alatt a mai Fársz tartományba. Vándorlásuk útvonalán – körülbelül félúton – feltételezte Cameron még egy Parsua meglétét, ami vándorlásuk nyelvi emléke lenne. A tudományos diskurzus hamar elfogadta Cameron érvelését, sőt, Roman Ghirshman ezt a vándorlást régészeti adatokkal is alátámaszthatónak vélte. Mivel Ghirshman könyve a témában eddig megjelent jószereivel egyetlen magyar nyelvű szakirodalom,¹⁴³ úgy gondolom, nem fölösleges előbb áttekinteni a Parsua lokalizációjáról folytatott vitát, majd a toponíma összes előfordulását elemezve javaslatot tenni a zagroszi Parsua elhelyezkedésére.

I.3.1. Parsua lokalizációjának kutatástörténete

Az asszír forrásokban megjelenő Parsua elhelyezkedésével kapcsolatos legrégebbi szakirodalom alapvetően két területen kereste Parsua helyét.¹⁴⁴ Az egyik jelölt a későbbi Akhaimenida magterület, a mai Fársz tartomány (Persis a klasszikus forrásokban),

142 Cameron 1936, 149.

143 Ghirshman 1985, 58–101.

144 Legkorábbi irodalom összefoglalása Schrader 1872, 173.

a másik a mai Irán és Afganisztán határvidékén található Parthia. Eberhardt Schrader 1872-ben kimutatta,¹⁴⁵ hogy mindkét azonosítás téves, az első túlságosan délen, a másik túlságosan keleten helyezkedik el ahhoz, hogy a 9. századi asszír expanzió elérhesse. A toponíma lokalizációjára vonatkozó új javaslattal azonban nem állt elő.

Egy évtizeddel később Archibald Henry Sayce az urartui Kelisin-sztélé feliratát elemzve jutott arra a belátásra, hogy Parsuát az Urmia-tó délnyugati partvidékén kell keresnünk.¹⁴⁶ Két évvel később, Sayce állítását némileg módosítva Waldemar Belck a III. Šulmānu-ašarēdu 827. évi hadjáratában szereplő Parsuát az Urmia-tótól keletre, délkeletre helyezte.¹⁴⁷ A századfordulón a térség történeti földrajzát először átfogóan tárgyaló Adolf Billerbeck¹⁴⁸ és Maximilian Streck¹⁴⁹ egyetértettek abban, hogy Parsua az Urmia-tó délkeleti partján, a mai Mahabad közelében feküdt.

II. Šarrukīn monumentális királyfeliratának, az Urartu elleni nyolcadik hadjáratát (714) részletesen leíró „istenlevélnek” első közreadója, François Thureau-Dangin a hadjárat útvonalának rekonstrukciójakor visszatért Sayce elképzeléséhez és Parsuát az Urmia-tó délnyugati partvidékére helyezte.¹⁵⁰

Az asszír tartományi rendszerről írt máig megkerülhetetlen munkájában Emil Forrer 1920-ban¹⁵¹ a terület elhelyezkedésének vizsgálatakor III. Tukultī-apil-Ešarra feliratainak információiból, valamint a Nr. 47. levél adataiból következtetve Parsuát a középső Zagrosz vidékére helyezte. Mivel a Parsuára vonatkozó adatokat csupán az asszír tartomány kialakításától, 744-től kezdve vizsgálta, Urmia parti Parsuáról nem tett említést. Viszont Parsuát a főeunuch (*rab ša rēši*) tartományának tartotta, mivel a Nr. 47. levelet küldő, II. Šarrukīn korában működő Nabû-rēmānit, Parsua helytartóját

¹⁴⁵ Uo. 173–174.

¹⁴⁶ Sayce 1882, 389. A sztélé lelőhelye, Kelisin – a mai irak-iráni határon –, az Urmia-tó közelében található, mely az ókori Urartu határterületét képezte. Sayce értelmezése szerint a szövegben szereplő helynevek egyaránt Urartu határain belül keresendők. A feliratban a BAR-šū₂-a toponímát a Mešta helynév követi, amelyet Salvini a mai Haszanluval azonosított (Salvini 1995, 42.). Az Urmia-tó partján fekvő Parsua elmélete tehát máig érezteti hatását. A Mešta = Messi azonosításhoz lásd Diakonoff–Kashkai 1981, 57. Haszanlut az asszír forrásokban szereplő Gilzanuval azonosítja Reade 1979, 175 skk.

¹⁴⁷ Belck 1894, 483.

¹⁴⁸ Billerbeck 1898, 156 és térkép.

¹⁴⁹ Streck 1900, 311.

¹⁵⁰ TCL 3, térképeken. Thureau-Dangin térképén feltüntette a nyolcadik hadjárat szempontjából lényegtelen, ám Sayce elgondolása szempontjából kulcsfontosságú Kelisin-sztélé megtalálásának helyét is.

¹⁵¹ Forrer 1920, 89–90, és hátsó térkép.

azonos személynek vélte a 7. század második felében *limmu* tisztséget betöltő Aššur-rēmánnal, a koronaherceg főeunuchjával.¹⁵²

A Parsua toponímát egy mai település nevében látta továbbélni Vladimir Minorsky.¹⁵³ 1957-ben publikált elmélete szerint a Felső-Záb felső folyásánál (az Urmia-tó déli partvidékén) található Qal’eh-Paszweh település nevében az újasszír kori Parsua tartomány nevének nyomát lehet felfedezni.

George Cameron figyelt fel először arra, hogy III. Tukulti-apil-Ešarra feliratainak itineráriumi alapján Parsua nem helyezhető az Urmia-tó partjára, hanem egy jóval délebbi pozíció feltételezése indokolt.¹⁵⁴ A feliratok tanúsága szerint ugyanis Parsua szomszédságában van Namri, ez utóbbi valószínű elhelyezkedése pedig a Dijala felső folyásánál, a Dzsebel Hamrintól északra feltételezhető.¹⁵⁵ Cameron két Parsua létezésének feltételezésével hidalta át ezt a problémát.¹⁵⁶ A Parsua toponímák Cameron szerint a perzsa törzsek vonulásának nyelvi emlékei, amely a 9. századtól a 6. századig tartott, és ennek keretében a perzsák az Urmia-tótól a Zagrosz hegyláncai mentén vonultak a mai Fársz területére. Ez a második Parsua egy köztes állomása lenne ennek a népmozgásnak. Innentől beszéltek a Zagrosz történeti földrajzával foglalkozó elméletek két Parsuáról.

A perzsa törzsek délre vonulásának teóriájában meglévő ellentmondásra Rainer Michael Boehmer¹⁵⁷ és Theodore Curler Young¹⁵⁸ is felfigyelt. Ez az ellentmondás abban rejlik, hogy ha feltételezzük a perzsák délre vándorlását az Urmia-tó partjáról a 9. század

152 Forrer 1920, 94. Aššur-rēmánni az egységes *limmu*-listák megszűnte után, a posztkanonikus *limmuk* egyikeként, valamikor 648–612 között töltötte be az évnek nevet adó hivatalnok pozícióját: Millard 1994, 85; Reade 1998 256: a 625. év, Parpola 1998, xviii–xix: a 617. év *limmujaként* rekonstruálja, s ez utóbbi nem főeunuchként, hanem a koronaherceg főeunuchjaként említi. Forrer hibáját követte a későbbi szakirodalom, Malbran-Labat Forrer nyomán a főeunuch tartományáról beszél: Malbran-Labat 1982, 156. Igaz, ő Parsuát – Forrertől eltérően – ismét Kelisin közelébe, az Urmia-tó partjára helyezi. A főméltóságok közül a *rab ša rēši* – a *turtānutól*, *rab šāqētól*, *masennutól* és *nāgir ekallitól* eltérően – nem bírt saját igazgatású tartománnyal: vö. Mattila 2000, 48–52.

153 Minorsky 1957. A közelmúltban ezt az elméletet ismét felkarolta Zadok 2001, aki szerint Parsua tartomány olyan nagyméretű volt, hogy a Dijala felső folyásánál található Namritól elért egészen Qal’eh-Paszwehig.

154 Cameron 1936, 149.

155 Namri elhelyezkedését Sín-ahhē-erība második hadjáratának itineráriumiát elemezve adja meg Louis D. Levine (1973a; 1973b; 1982). Ettől eltérő véleményhez lásd Reade 1978, 139. Reade álláspontjának gyenge alapjaihoz lásd az előző alfejezetet.

156 III. Tukulti-apil-Ešarra feliratai természetesen korábban is ismertek voltak. A probléma megoldására két kísérlet született: 1, Billerbeck 1898, 60 és 65 megnövelte az Urmia parti Parsua és a Dijala menti Namri határát, míg a kettő nem találkozott; 2, Streck 1900, 311 szerint pedig azok a feliratok, amelyekben Parsua és Namri nevei egymást követik, nem a hadjáratok tényleges útvonalára reflektálnak.

157 Boehmer 1965, 193–198.

158 Young 1967, 17.

második felét követően, ugyanezekkel a perzsákkal találkozunk III. Tukulti-apil-Ešarra felirataiban (744 és 737) a délebben fekvő második Parsuában. Mindezek fényében hogyan lehetséges az, hogy II. Šarrukīn 714-ben egy olyan Parsuáról tudósít bennünket, amelyet pontosan ugyanazon az útvonalon ért el, amerre a 9. századi hadjáratok is haladtak? A perzsáknak már nem szabadna ott lenniük!

Boehmer úgy próbálta feloldani az ellentmondást, hogy II. Šarrukīn feliratát úgy értelmezte, hogy az asszír király abban már csak egy Parsua nevű asszír tartományról tudósít bennünket, ahonnan a perzsák már elvándoroltak. Az állítás meggyőző erejét némileg csökkentí az a körülmény, hogy csupán egyetlen Parsua nevű asszír tartomány megszervezéséről vannak információink. Ezt a tartományt azonban 744-ben éppen III. Tukulti-apil-Ešarra hozta létre, akinek a felirataiban szereplő Parsuáról pont azt állítja a Cameron nyomán megfogalmazott összes elmélet, hogy az a bizonyos déli, vagy második Parsua. Ezen újabb ellentmondás feloldásának mellőzésével az 1960-as években létrejött egyfajta tudományos konszenzus:¹⁵⁹ két Parsua létezett.

A térség történeti földrajzában fordulópontot jelentő Levine-tanulmány 1973–1974-ben jelent meg,¹⁶⁰ s ebben a szerző egyetlen zagroszi Parsua létezése mellett érvel. Szerinte csupán historiográfiai okokkal magyarázható, hogy a két zagroszi Parsua koncepció általános elfogadottságra tett szert. Amikor Cameron rámutatott egy délebbi fekvésű Parsua feltételezésének szükségességére, a Sayce által bevezetett Urmia parti lokalizáció elfogadottsága már olyan széleskörű volt, hogy Cameron inkább egy második Parsua meglétét feltételezte.¹⁶¹

Levine az asszír királyfeliratok itineráriumát vizsgálva öt olyan feliratot elemzett, amelyben megtalálható a Parsua felé vezetett asszír hadjárat pontos útleírása: négyet III. Šulmānu-ašarēdutól (843, 834, 827, 826) és egyet II. Šarrukīntól (714). A két uralkodó között eltelt időben Parsua pozíciója nem változott meg (mindkét uralkodó útja Asszíriából Parsuába Zamuán, Mannajon és Allabrián keresztül vezetett). Az öt hadjáratból kettőben Parsua neve együtt szerepel Namriével (835, 826),¹⁶² amelyet Sîn-ahhē-erība

159 Vö. Kinnier Wilson 1962, 111; és Burney–Lang 1971, 123. Ugyanakkor Herzfeld egyetlen zagroszi Parsuáról beszél, s következetesen „Parsua–Kermanšah”-ként hivatkozik e tartományra, jelezve ezzel, hogy Parsuát a Nagy Khorásznál út egyik legfontosabb városának, Kermansahnak a vidékére lokalizálja (Herzfeld 1968, 5, 14, 16, 241, 246, 248. etc).

160 Levine 1973b és Levine 1974a. A Parsuára vonatkozó részek: 1974a, 106–112.

161 Levine 1974a, 109.

162 Fontos itt is megjegyezni, hogy III. Šulmānu-ašarēdu 843. évi hadjáratában Bīt-Hambant és Namrit közös uralom alatt egyesítette – Bīt-Hamban királyát, lanzút megtette Namri királyának is. Ez az oka annak, hogy míg a 843. évi hadjáratában Parsua – Bīt-Hamban – Namri szekvencia szerepel, a 834. és 826. évi hadjáratok leírásakor az asszírok a két területet egy államalakulatnak tekintették, ezért szerepel csak a nagyobb presztízzsel bíró Namri. Az érvek alaposabb ismertetését lásd az előző alfejezetben. Bīt-Hamban és Parsua szomszédságát alátámasztja a Nr. 48. levél is.

második hadjáratának útvonala alapján a Dijala felső folyásához helyezhetünk. Levine szerint az egyetlen irány, ahová Parsua Namri szomszédjaként elhelyezhető, a Namritól északkeletre fekvő hegyvidék, azaz a Mahidast-medencétől északnyugatra lévő hegyek. Ez a terület biztosan Parsua részét képezte, a vidék azonban alacsony eltartó képessége miatt tartományi központnak alkalmatlan volt. Parsua tartományi központjának tehát egy környező síkságon kellett lennie. Parsua központja ezek szerint két területen lehetett: a Mahidast-medence északi részén, vagy a mai Szanandaj város körüli síkságon.

Azokkal az urartui szövegekkel kapcsolatban, amelyek említik BAR-šū₂-a-t, s amelyek alapján Parsua Urmia parti lokalizációja elterjedté vált, Levine figyelmeztet, hogy az egyik Išpuini (830–810) és Menua (810–786) közös felirata,¹⁶³ a másik I. Argištié (786–764),¹⁶⁴ így a két felirat arra a korszakra keltezhető, amikor Asszíria belső válsága miatt nem volt képes megőrizni befolyási zónáját a Zagroszban. Az urartui feliratok ekkor tehát beszámolhattak jóval délebbre vezetett hadjáratokról is, ellentétben e korszak előtti vagy utáni időszakokkal, amikor Asszíria kiszorította az urartui befolyást a Középső-Zagrosz területéről.

Julian Reade 1978-ban publikált tanulmányában az asszír királyfeliratok itineráriumait diagramon ábrázolva¹⁶⁵ elkészítette az akkád forrásokban szereplő toponímák egymáshoz viszonyított hálózatát. A kutatás következő fázisát a diagramon szereplő toponíma-hálózat valós térképre vetítése jelentette. Mivel a hálózatnak alig van olyan eleme, amely egyértelműen modern településekhez rendelhető, az egyes kutatók által képviselt megfigyelések egyedi képet mutatnak.

Levine feltételezte, hogy a Nagy Khorászán út irányába vezetett asszír expanzió nem lépte át a Zagrosz gerincvonulatának (*Chain Magistrale*) keleti határát, mivel az asszír forrásokban nem kerül említésre Ekbatana (a mai Hamadan). Az asszír hadjáratok legkeletibb pontja tehát az Ekbatánától közvetlenül nyugatra fekvő, a Zagrosz keleti vonulatát képező Alvand-hegység jelenti.¹⁶⁶ Ezzel szemben Julian Reade arra az álláspontra helyezkedik, hogy az asszír expanzió keleten messze benyúlt az Iráni-fennsíkra. Véleményét három asszír hadjárat (819, 802 és 714) kapcsán említett földrajzi nevekkel támasztja alá, valamint azzal a ténnyel, hogy az asszír hadsereg nyugati irányban képes volt elmenetelni akár Egyiptomig is, *ergo* hasonló távolságok leküzdésére keleti

163 König 1955–57, no. 7:4.

164 König 1955–57, no. 80:iii.12.

165 Reade 1978, 138. A diagram pontosított változatai: Reade 1995, 34 és SAA 15, xxv.

166 Levine 1973b és 1974a.

irányban is képesnek kellett lennie.¹⁶⁷ Ebből a feltevésből adódik, hogy az újasszír kori Zagrosz toponímáinak általa javasolt helye a délnyugati Namritól az északkeleti Gizilbundáig rendre keletebbre fekszik a Levine által javasolt lokalizációknál. Az asszír expanzió keleti végpontja szerinte a Kaszpi-tenger és az Elburz-hegység. Parsua így Reade rendszerében a Nagy-Khorászán úton keletebbre, a mai Kermansah körzetében található. A minimalista és az asszír keleti expanziót keleti irányban kiterjesztő irányzatok bemutatását és a vita elemzését lásd a fejezet bevezetőjében.

1.3.2. Parsua toponímára vonatkozó asszír források

A fejezet végén négy táblázatban mutatom be a Parsua toponímára vonatkozó újasszír forrásokat. Az első táblázatban azok a források szerepelnek, amelyek Parsua asszír tartomány kialakítása (744) előtt készültek. A második táblázatban azok a királyfeliratok kaptak helyet, amelyek már a tartomány létrehozását követően keletkeztek. A harmadik táblázatban a Parsuát megemlítő leveleket és adminisztratív szövegeket tüntettem fel. A negyedik táblázatban azokat az asszír forrásokat gyűjtöttem össze, amelyek a mai Fársz tartomány (antik Persis) területén lévő Parsuát, az Akhaimenidák későbbi magterületét említik. A szakirodalom a zagroszi és a fárszi Parsua megkülönböztetése érdekében előbbire Parsuaként, utóbbira Parsumašként hivatkozik. Ez a distinkció azonban a modern tudomány vívmánya, asszír szövegekben időnként a zagroszi tartomány is szerepelhet Parsumašként.¹⁶⁸ A könnyebb érthetőség kedvéért jelen munka követi a szakirodalomban bevett konvenciót.

¹⁶⁷ Reade 1995, 38.

¹⁶⁸ Parsua és Parsumaš toponímákat felváltva találjuk meg II. Šarrukīn több feliratában is, például: Lyon 1883, 3: 15, és Gadd 1954, 199: 3; mindkét szöveghely a 716-os hadjárathoz kapcsolódik.

I. Parsua előfordulása az asszír forrásokban 843–744 között

URALKODÓ	ÉV	SZÖVEG	ITINERÁRIUM / TERÜLETEK	KIADÁS
III. Šulmānu-ašarēdu	843	Nr. 3/B	Záb-folyó – Namri ¹⁶⁹	1849
III. Šulmānu-ašarēdu	843	Nr. 4:iv.3–4. ¹⁷⁰	Arbēla – Kullar-hegy – Zamua ša bītāni – Mannaj – Allabria – Parsua – Abdadānu – Haban	1922
III. Šulmānu-ašarēdu	843	RIMA 3, A.o.102.38:11'– 12'. ¹⁷¹	[...] – Parsua – Abdadānu – [...] – Tugliaš	1932
III. Šulmānu-ašarēdu	843	RIMA 3, A.o.102.10: iii.33–37. ¹⁷²	Kullar-hegy – Mannaj – Allabria – Parsua – Abdadānu – Haban – Namri – Tugliaš	1951
III. Šulmānu-ašarēdu	843	RIMA 3 A.o.102.12:19– 20. ¹⁷³	Kullar-hegy – Mannaj – Parsua – Allabria – Abdadānu – Namri – Haban – Tugliaš	1962
III. Šulmānu-ašarēdu	834	Nr. 3/C:110–126.	Alsó-Záb-folyó – Hašimur- hegy – Namri – Parsua – Messi – Māda – Araziaš – Harhar	1849
III. Šulmānu-ašarēdu	827	Nr. 3/D.	Záb-folyó – Hubuškia – Mannaj – Paddira – Parsua	1849
III. Šulmānu-ašarēdu	827	RIMA 3, A.o.102. 16:291'–320' ¹⁷⁴	Záb-folyó – Hubuškia – Malhisa – Mannaj – Harna' – Paddira – Parsua	1959

169 III. Šulmānu-ašarēdu királyfelirata a Fekete Obeliszken (Nr. 3/B:90–95) a hadjáratra vonatkozó többi beszámólótól teljesen eltérő szöveget hoz: „16. uralkodási évemben átkeltem a Záb-folyón, és Namri ország ellen vonultam. Namri ország királya, Marduk-mudammīq, Namri királya, hogy életét mentse, elmenekült. Vagyonát, katonáit, isteneit elvittem Asszíriába. Ianzūt, (Bīt)-Hamban uralkodóját királyukként följük helyeztem.” A 843. évi hadjárat útvonalának leírására itt valószínűleg hatással voltak a Fekete-obeliszken szintén szereplő 834. évi hadjárat itineráriuma (Nr. 3/C). A szöveg első kiadása: Layard 1849, pls. 53–56.

170 Aššuri annales, a szöveg első kiadása Schroeder 1922, nos. 109–110 és 112–115.

171 Egy Ninivében feltárt kőszobor töredékein került elő a felirat. Első kiadása: Thompson–Hamilton 1932, 55–116, pls. 46–92.

172 Aššur város falában talált nagyméretű kőtábla, a szöveg első kiadása: Safar 1951.

173 A kalhú Fort Shalmaneserben talált, a királyt ábrázoló kőszobor felirata, amelyet eredetileg a Kurbail városában lakó Adad istenségnek dedikáltak. Első kiadása: Kinnier Wilson 1962, 90–105, és pls. 30, 33–35.

174 Kalhuban feltárt töredékes állapotban fennmaradt kőszobor felirata. A szobor eredetileg valószínűleg a Ninurta-templomban állhatott, és 614-ben, Kalhu elpusztításakor hozhatták ki onnan és törték össze. A szöveg első kiadása: Laessøe 1959a.

III. Šulmānu-ašarēdu	826	Nr. 3/E.	Hubuškia – Mušašir – Gilzānu – Mannaj – Parsua – Namri – Simesi-hágó (Halman mellett)	1849
III. Šulmānu-ašarēdu	826	RIMA 3, A.o.102.16:320'–341'.	Hubuškia – Mušašir – Gilzānu – Mannaj – Parsua – Namri – Simesi-hágó (Halman mellett)	1959
V. Šamši-Adad	819 ¹⁷⁵	Nr. 5. ¹⁷⁵	Záb-folyó – Kullar-hegy – Hubuškia – Mannaj – Parsua – Turla – Missi – Gizilbunda	1861
V. Šamši-Adad	? ¹⁷⁶	RIMA 3, A.o.103.4:25'–26'. ¹⁷⁷	Parsua; Bit-Bunakki; Elám	1922
III. Adad-nērārī	? ¹⁷⁸	RIMA 3, A.o.104.8:8. ¹⁷⁹	Siluna-hegy, Namri, Ellipi, Harhar, Araziaš, Messi, Māda, Gizilbunda, Mannaj, Parsua, Allabria, Abdadānu, Nairi, Andia, BADhu-hegy	1861

175 V. Šamši-Adad Kalhu sztléje. A szöveg első kiadása: Rawlinson 1861, pls. 29–34.

176 Ez a szöveg egy rendkívül töredezett táblán maradt fenn. Műfaját tekintve egyedi, Aššur isten levele V. Šamši-Adadhoz. Nem lehet tudni, hogy V. Šamši-Adad melyik hadjáratához kapcsolódna a benne leírtak.

177 A szöveg első kiadása: Schroeder 1922, no. 142.

178 A szövegrész tulajdonképpen uralkodói epitheton, amelyben égtájak szerint felsorolja III. Adad-nērārī hódításait. Ezért nem tudok hozzárendelni konkrét hadjáratot.

179 Egy Kalhuban feltárt törött kőlapon található felirat. A szöveg első kiadása: Rawlinson 1861, pl. 35, no. 1.

II. Parsua előfordulása az asszír királyfeliratokban
a tartományalapítást követően (744–714)

URALKODÓ	ÉV	SZÖVEG	ITINERÁRIUM / TERÜLETEK
III. Tukulti-apil-Ešarra	744 ¹⁸⁰ és 737	RINAP 1, no. 39:17–18 ¹⁸¹	Bīt-Hamban – Sumurzu – Bīt-Barrûa – Bīt-Zualzaš – Bīt-Matti – Tupliaš – Bīt-Taranzaj – Parsua – Bīt-Kapsi – Zakrutu
III. Tukulti-apil-Ešarra	744 és 737	Nr. 12/B ¹⁸²	Namri, Bīt-Sangibuti, Bīt-Hamban, Sumurzu, Barrûa, Bīt-Zualzaš, Bīt-Matti, Tupliaš, Bīt-Taranzaj, Parsua, Bīt-Zatti, Bīt-Abdadani, Bīt-Kapsi, Bīt-Sangi, Bīt-Urzakki, Bīt-Ištar, Zakrutu
III. Tukulti-apil-Ešarra	744, 737	Nr. 11/B ¹⁸³	Bīt-Hamban, Sumurzu, [Bīt-Barrûa], Bīt-Zualzaš, Bīt-Matti, Tupliaš, Bīt-Taranzaj, Parsua, Bīt-Kapsi, Zakrutu
III. Tukulti-apil-Ešarra	744	No. 9/A ¹⁸⁴	Namri – Bīt-Sangibuti – Bīt Barrûa – Parsua – Bīt-Hamban
II. Šarrukîn	716	Nr. 16/A ¹⁸⁵	Mannaj – Allabria – Karalla – Niksamma – Šurgadia – Parsua – Kišessim – Harhar
II. Šarrukîn	716	Prunkinschrift 50–66 ¹⁸⁶	Mannaj, Hubuškia, Allabria, Karalla (a karallai Niksamma és Šurgadia városokat Parsua tartományhoz csatolja) (<i>eli pi-ha-at KUR.Par-su-aš</i>)
II. Šarrukîn	714	TCL 3, 38–73.	Felső-Záb – Alsó-Záb – Kullar-hegy (Zamuában) – Surikas (Mannajban) – Allabria – Parsua – Missi – Gizilbunda – Zikirtu

180 NB: 744. évnél az Eponymos Krónikában a „Namri ellen” bejegyzés áll, míg 737. évnél a „Médek ellen” bejegyzés található. Vö. Millard 1994, 59.

181 A szöveg egy olyan, ún. összegző felirat, amely nem éves bontásban tartalmazza az uralkodó hadjáratait, hanem égtájak szerint csoportosítva (RINAP 1, no. 39). A szöveg első kiadása: Rost 1893, 42–47, pls. 32–33.

182 RINAP 1, no. 47: a szöveg első kiadása: Rost 1893, 54–77, pls. 35–38.

183 RINAP 1, no. 43: a szöveg első kiadása: Rost 1893, 48–53, pls. 30–31.

184 Az ún. Irán-sztélé, a tárgyra vonatkozó adatokat lásd a forrásoknál. Az első fragmentum első kiadása: Levine 1972, 11–24, fig. 1–2, pl. I–VI.

185 A szöveg első kiadása. Winckler 1885, 108.

186 II. Šarrukîn khorszábádi palotájának I., IV., VII., VIII. és X. termében is megtalálható felirat, legújabb kiadása Fuchs 1994, 189–248.

III. Parsuát említő levelek és adminisztratív szövegek

URALKODÓ	SZÖVEG	EGYÜTT EMLÍTETT TERÜLETEK
II. Šarrukīn	Nr. 47.	A levél szerzője Nabû-rēmāni, Parsua kormányzója, megemlíti, hogy Zalipából hoznának neki 100 lovat, de Mannajban feltartóztatták őket. A levélben szerepel, hogy tartományának fővárosa Nikkur.
II. Šarrukīn	Nr. 32.	A levél szerzője Šarru-ēmurāni, Zamua kormányzója, a 11–13. sorban azt írja, hogy 3 nap alatt járja meg tartománya székhelyéből az utat Parsuáig és vissza.
II. Šarrukīn	SAA 15, no. 102.	E nagyon töredékes levél feladója nem ismert, a következő nevek vehetők ki belőle: Uriakka, Saparda, Daltā (Ellipi királya).
II. Šarrukīn	Nr. 53.	E nagyon töredékes levél feladója Nergal-ētir. A levélben a király által rárótt <i>ilku</i> kapcsán beszél Parsuából származó állatokról.
II. Šarrukīn	SAA 6, no. 25.	717. évre datálható szerződés, amelyben Parsua helytartója (neve kitörött) ¹⁸⁷ fél évre kölcsönkér 50 lovas katonát.
Aššur-ah-iddina	SAA 4, no. 40.	A Šamaš istenhez intézett jóskérdésben Parsua és Bīt-Hamban esetleges kimmer vagy szkíta inváziójáról kérdeznak.
Aššur-ah-iddina	SAA 13, no. 104.	Nabû-šum-iddina (a kalhúi Nabû-templom előljárója) levele, melyben ló szállítmányokról tesz jelentést, köztük 30 kusita lóról Parsuából.
Aššur-bān-apli	SAA 18, no. 50.	Nabû-šum-lēšir levelében a Parsuából a Tigris felső folyásánál található Birâte városában zajló építkezésre megérkező bejáratú kőlapokról számol be.
629–612 ¹⁸⁸	SAA 7, no. 128.	Adminisztratív szöveg bejegyzése: „Ilu-taklaknak, Parsua helytartójának két lova.”

187 A helytartó neve kitörött, de 717-ben valószínűleg Nabû-rēmāni töltötte be ezt a tisztséget (vö. IV.2.2.1. alfejezet).

188 Simo Parpola a szöveg orthográfiai sajátosságai okán bizonyosan a hetedik századra keltezi a táblát, Aššur-bān-apli halála és az Asszír Birodalom összeomlása közé: Parpola 1970, 274.

IV. A Fársz területén lévő Parsumašra vonatkozó asszír források (691–630)

URALKODÓ	ÉV	SZÖVEG	EGYÜTT EMLÍTETT TERÜLETEK
II. Šarrukīn	708	SAA 15, no. 129. ¹⁸⁹	Az ellipi trónharchoz gyűjt támogatókat II. Šutur-Nahunte elámi király Parsumaš területén. A levélben szerepel Ellipi, Bīt-Bunakka, Dēr, Mêturna, Zabban. (KUR.Par-su-ma-aš ₂).
Sîn-ahhē-erība	691	OIP 2 43: 43 ¹⁹⁰	Halule-folyó partján vívott csatában Elám szövetségesei között, Anšan, Pašeru és Ellipi mellett. (KUR.Par-su-aš ₂)
Sîn-ahhē-erība	691	OIP 2 88: 44 ¹⁹¹	Halule-folyó partján vívott csatában Elám szövetségesei között, Anšan, Pašeru és Ellipi mellett. (KUR.Par-su-aš ₂)
Sîn-ahhē-erība	691	OIP 2 91: 9 ¹⁹²	Halule-folyó partján vívott csatában Elám szövetségesei között, Anšan, Pašeru és Ellipi mellett. (KUR.Par-su-aš ₂)
Sîn-ahhē-erība	691	AfO 20 94: 104 ¹⁹³	Halule-folyó partján vívott csatában Elám szövetségesei között, Anšan, Pašeru és Ellipi mellett. (KUR.Par-su-aš ₂)
Aššur-bān-apli	639 [?]	AfO 7 4: 7 ¹⁹⁴	Aššur-bān-apli elámi hadjárata során Kuraš, Parsumaš királya, Ninivébe elküldte fiát, Arukkut. (KUR.Par-su-ma-aš ₂)
Aššur-bān-apli		ABL 1309: 18	Urukból küldött töredékes levélben azonosítható helynevek: Parsumaš, Puqudu és Hadalu, személynevek: Ummanigaš, Šamaš-sum-ukīn és Marduk-zēr-ibni. (KUR.Par-su-maš)
Aššur-bān-apli		ABL 1311: 20, 23	Bél-ibni töredékes levele Elámból érkező hírekről számol be, a levélben szereplő helynevek: Parsumaš, Hadalu és Kiudatti, személynevek: Umhuluma Tammaritu és Nabû-bél-šumâte. (KUR.Par-sa-maš-u)
Aššur-bān-apli		SAA 21, no. 116: r3	Elám véneinek az asszír királyhoz írt levelében azonosítható helynevek: Parsumaš, Hidalu, Yahdik és Elám, személynév: Tammaritu. (KUR.Par-šu-maš)

189 A levelet Nabû-dūr-ušur, Dēr tartomány helytartó helyettese küldi II. Šarrukīnnak.

190 OIP 2, v.43.

191 Rawlinson 1861, pls. 43–44.

192 Messerschmidt–Ungnad 1907, I, no. 77. (VA 3310).

193 Grayson 1963.

194 Weidner 1931–32.

I.3.3. Összegzés

A királyfeliratok (I. és II. táblázat) itineráriumait vizsgálva a hadjáratoknak három útvonalát különböztethetjük meg:

– északi útvonal (827 és 826), amely Hubuškián keresztül jut a Zagrosz területére
 – középső útvonal (843, 819, 716, 714), amely a Kullar-hegy hágóját használva Zamuán keresztül vezet a zagroszi területekre

– déli útvonal (834, 744/737), amely Namrin keresztül éri el a középső Zagrosz vidékét. Az északi útvonalon induló 828. évi és a középső útvon haladó 843. évi hadjárat is Parsuán keresztülmenve éri el a Dijala felső folyásánál található Namrit. Ez bizonyítja, hogy a hadjáratok mindhárom útvonalon haladva ugyanahhoz a Parsuához értek el.

Ennek az egyetlen zagroszi Parsuának a fővárosa Nikkur,¹⁹⁵ szomszédai pedig az óramutató járásának megfelelően a kilencesről indulva nyugaton: Zamua, Allabria, Karalla, Paddira; északon: Mannaj;¹⁹⁶ északkeleten: Messi;¹⁹⁷ keleten: Gizilbunda, (Bīt)-Abdadani, Kišessim; délen: Bīt-Hamban és Namri.

A tartomány kialakítása előtt a területről tudósító feliratok csak ritkán említenek Parsua területén található településeket. Először III. Šulmānu-ašarēdu Fekete obeliskjén a 826. évi hadjárat leírásakor említi, hogy Parsua városai ellen vonult az asszír sereg (Nr. 3/E):

„(Daiān-Aššur) Parsua ország városai ellen vonult. Puštut, Šalahamanut (és) Kinihamanut, megerődített városaikat az őket övező 23 (kisebb) településsel együtt elfoglaltam. Lemészároltam (lakóikat), elhurcoltam vagonukat. (A hegyekből) Namri országba ereszkedtem le.”

A tartomány kialakításakor a Parsuához és Bīt-Hambanhoz csatolt területek táblázata megtalálható az előző alfejezetben. II. Šarrukīn a hatodik hadjáratában (716) Karalla és Allabria legyőzése után Karallát Zamua tartományhoz csatolta, Niksamma *nagūt* és Šurgadia várost pedig Parsua helytartója alá rendelte.¹⁹⁸ A II. Šarrukīn kori levelezésben Parsua helytartója alá tartozó erőd volt Tizu, Kiguhtu¹⁹⁹ és Kizahasi.²⁰⁰

195 Nr. 47; Nr. 48.

196 Nr. 47; Nr. 70.

197 TCL 3, 51.

198 Nr. 16/A:92–93. sorok; Fuchs 1994, Prunk. 58. sor.

199 Ez a település talán azonos a 716-ban Parsuához csatolt Ganguhtuval (Fuchs 1994, 435).

Ganguhtu elfoglalása feltűnik egy khorszábádi palotadomborművön is: Botta–Flandin 1849,

I pl. 70, lásd hozzá Russell 1999, 116.

200 Nr. 48.

A tartományt említő levelek és adminisztratív szövegek megerősítik ezt az elhelyezkedést, míg a II. Šarrukīn uralkodása idejére keltezhető források egyaránt szomszédos területként említik Mannajt, Zamuát és Bīt-Hambant. Az SAA 15, no. 102 levélben Daltâ, Ellipi királyának feltűnése a Nagy Khorászán úttal hozza összefüggésbe Parsuát. Parsua tartományt 744-ben III. Tukultī-apil-Ešarra alapította, és fennállt egészen a birodalom bukását közvetlenül megelőző évekig (SAA 7, no. 128).

Parsumaš (Fársz) megjelenése az asszír forrásokban II. Šarrukīn uralkodásának idejére tehető (SAA 15, no. 129). Ekkor az Elám és Asszíria közötti ütközőállam, Ellipi trónharcaiban (708–707) a két nagyhatalom fegyveres segítséget nyújtott a rivális trónkövetelőknek.²⁰¹ A levél tanúsága szerint az elámi uralkodó Parsumaš területéről gyűjtött csapatokat az ellipi beavatkozáshoz. Mivel Parsua asszír tartomány ez időben stabil asszír ellenőrzés alatt állt, nehezen elképzelhető, hogy ez a zagroszi területre vonatkozna.²⁰² 691-ben a Halulefolyó menti csata leírásában ismét Elám szövetségeseiként bukkan fel Parsumaš,²⁰³ a későbbi Akhaimenida magterület, ahonnan 639-ben Kuraš király legidősebb fia, Arukku²⁰⁴ túszként érkezik Aššur-bān-aplihoz Ninivébe.

201 Az ellipi trónharcok elemzését lásd SAA 15, xxix–xxx.

202 SAA 15, xxxiii és a 102. jegyzet az liii. oldalon, valamint Waters 2011, 286.

203 Ennek azonosításához lásd Rollinger 1999.

204 Ezt az Arukkut II. Kyros hasonló nevű nagypjával azonosítja Rollinger 1999, 136–137.

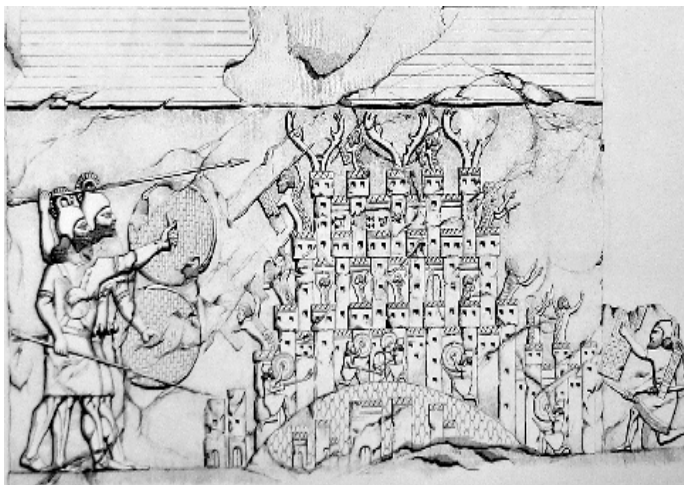
I.4. KIŠESSIM

III. Tukultī-apil-Ešarra feliratában található meg először Kišessim neve. A 744. évi hadjárat során Bīt-Hamban és Parsua tartományok kialakítását követően tovább folytatódott az asszír előrenyomulás, és elfoglalták Erenziašu városát, amely együtt lázadt az asszírok ellen Kišessim uralkodójával, Bisihadirral (Nr. 7:12). Hayim Tadmor szerint Erenziašu városa talán megegyezik a Sîn-ahhē-eriba feliratában is megjelenő Elenzaš városával,²⁰⁵ amelyet az asszír király 702-ben elszakított Ellipitől. Ezután asszír központtá építette ki és a Kār-Sîn-ahhē-eriba nevet adta neki, majd a Harhar tartományhoz csatolt Barrúa *nagû* központjává tette. Amennyiben az azonosítás helytálló, Erenziašu/Elenzaš és Kišessim közös lázadása Ellipi északi határához, a Nagy Khorászán út völgyrendszeréhez kapcsolja Kišessim városát.

A területen hadjáratot vezető következő asszír király, II. Šarrukīn 716-ban újabb két tartományt épített ki a Zagroszban: Harhart és Kišessimet. Kišessim város *bēl āliját*, Bēl-šar-ušurt családjával együtt Asszíriába hurcolta, Bīt-Sagbat, Bīt-Hirmami, Bīt-Umargi, Harhubarban, Kilambāti és Armangu területeket a most megszervezésre kerülő Kišessim tartományba integrálta (Nr. 16/A:93–96). A Nedzsafehabad-sztélé felirata szerint szintén Kišessim tartományba tagozódott Hundir városa (Nr. 17:36–39. sorok).²⁰⁶ Kišessim városát még 716-ban átnevezték Kār-Nergalnak. A II. Šarrukīn kori adminisztratív levelezésben csupán egyetlen helyen fordul elő a település (Nr. 31.): Zamua kormányzója, Šarru-ēmuranni számol be a királynak egy [...]nāšir nevű *qurbūtur*ról, aki deportáltakat szállít Kār-Nergalba. II. Šarrukīn ötödik és hatodik hadjáratának eseményeit khorszábádi palotájának domborművein ábrázolta. Az egyik orthostatos lapon feltűnik Kišessim ostroma is.

205 Tadmor 1994, 49.

206 Hundir városát Kišessim tartomány fővárosának tartja Reade 1995, 39. A várost és Zarišu nevű uralkodóját korábban V. Šamsi-Adad 819.⁷ évi hadjáratán az adóhozók között említi a kalhui sztélé szövege (Nr. 5:iii.47).

1. kép. Kišessim ostroma a khorszábádi palota II. termének 22. panelén (rajz).²⁰⁷

Aššur-ah-iddina uralkodásának idejéből csupán egyetlen forrásban szerepel a toponíma, URU.Ki-ša-as-su alakban (SAA 4, no. 43). A Šamašnak feltett jóskérdésben arra kíváncsi az asszír hatalom, hogy a következő száz napban – az év sajnos nem ismert, de a kezdő hónap és nap igen (II. 3.) – akár Kaštaritu, akár a kimmerek, akár a médek, akár a mannajok elfoglalják-e a várost?

Összességében megállapítható, hogy Kišessim/Kār-Nergal tartományt nagyon kevés forrás említi. III. Tukultī-apil-Ešarra beszámolója Ellipivel hozza összefüggésbe, II. Šarrukīn királyfeliratainak beszámolója Harharral kapcsolja össze. Valószínűleg a Mahidast-síkság déli és nyugati területére lokalizálható.

207 Botta–Flandin 1849 I, pl. 68; El-Amin 1953, Abb. 10; Albenda 1986, 109 és pls. 125–126.
URU.𐎎𐎗𐎗𐎗-še-si-im: Fuchs 1994, 276.

I.5. HARHAR

A III. Ur-i dinasztia (2112–2004) szövegeiben megjelenő Karahar²⁰⁸ toponímát Albrecht Goetze egy 1953-ban megjelent tanulmányában azonosította az első évezredi szövegekben szereplő Harharral.²⁰⁹ Ez a Karahar szerepel Šulgi király évineveiben,²¹⁰ míg az óbabilóni korban Išbi-Erra egyik évinevében is megtalálható a város neve.²¹¹

Ezután a toponíma sokáig eltűnik a forrásokból, és csak III. Šulmānu-ašarēdu 834. évi hadjáratában fordul elő újra (Nr.3/C:121–125). Az asszírok a Parsua – Messia – Amadaja – Araziaš útvonalon jutnak Harharhoz, elfoglalják a várost és egy sztélét állítanak fel benne – Harhar tehát e szöveghely alapján Parsuától keletre lokalizálható. A szövegrész négy további várost sorol fel Harhar területén: Kuakindát, Hazzanabit, Esamult és Kinabilát. III. Adad-nērārī feliratában királyi epithetonként az elfoglalt városok felsorolásában szerepel.²¹² II. Šarrukīn 716-ban Kišessim után Harhart is elfoglalta, miután a harhariak elkergették korábbi uralkodójukat, és üzentek az ellipi Daltānak, hogy őt szolgálják. Az asszírok a várost újjáépítették és Kār-Šarrukīnnek nevezték el. Hat kerületet (*nagû*) rendeltek alá: Felső-Nārtu, Alsó-Nārtu, Uriqtu, Sikris, Šaparda és Uriakku. 715-ben a frissen kialakított tartományok népe fellázadt, a lázadást leverő asszír hadjárat során négy települést újjáépítettek és új, asszír névvel ruházták fel őket. Így lett Kišešluból Kār-Nabû, Kindāuból Kār-Sîn, Anzariából Kār-Adad és Bit-Gabaiából Kār-Ištar. Az újonnan kialakított városokat Harhar tartományhoz csatolták. A hatodik és az ötödik hadjárat eseményeit ábrázoló khorszábádi palotadomborműveken megtalálható Harhar ostromának képe is.

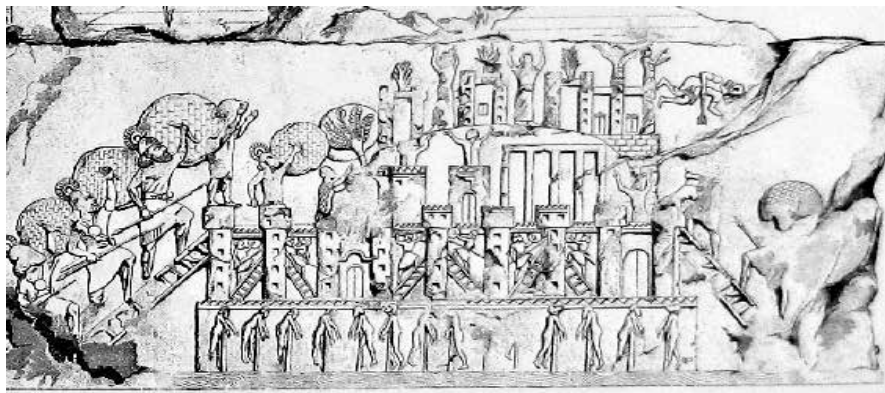
208 Karahar III. Ur-i dinasztia korabeli előfordulásait összegyűjtötte Edzard–Farber 1974, 91.

209 Goetze 1953, 118–119. Az azonosítást támogatja Levine 1974a, 117, j. 146 és Levine 1972–1975, 120–121. Az azonosítást elutasítja Reade 1978, 140, j. 22: „The identification with earlier Karahar, accepted by Levine [...] is not probable.” – ám Reade az azonosítás elutasítása mellett semmilyen módon nem érvel.

210 Sigrīst–Gomi 1991, 322–324. 24. (mu Kara₂-har.ki ba-hul), 31. (mu Kara₂-har.ki a-ra₂ 2-kam-aš ba-hul), 33. (mu Kara₂-har.ki a-ra₂ 3-kam-aš ba-hul) és 45. (mu ^dŠul-gi nita kalag-ga lugal Uri₂.ki-ma lugal an ub-da 4-ba-ke₄ Ur-bi₂-lum.ki Si-muru-um.ki Lu-lu-bu.ki u₃ Kara₂-har.ki 1-še₃ sag-du-bi šu-tibir-ra im-mi-ra) évek.

211 A szöveghelyet idézi Edzard 1957, 63. BIN 9, no. 424:6–7: lu₂-kin-gi₄-a Kara₂-har.ki u₃ lu₂-us₂-sa-ni.

212 RIMA 3, A.o.104.8:6–9: Namri, Ellipi, Harhar, Araziaš, Mesu, Māda, Gizilbunda, Munna (Mannaj), Parsua, Allabria, Abdadana és Na'iri elfoglalója.

2. kép. Harhar ostroma a khorszábádi palota 2. termének 7. panelén (rajz).²¹³

A II. Šarrukīn-kori adminisztratív levelezésben több levél is említi a tartományt, és két helytartójának levelei is ismertek, akik a Daltá halálát követően kibontakozó ellipi trónharcokról folyamatosan jelentenek az uralkodónak.²¹⁴ A II. Šarrukīn kori helytartók levelezése alapján az alábbi települések tartoztak Harhar/Kār-Šarrukīn helytartójának illetékességi körébe: Parnaka,²¹⁵ Zakrutu,²¹⁶ Uriakka,²¹⁷ Bīt-Zualza,²¹⁸ Kuluman,²¹⁹ Zabgaga, Sikris, Satarnu,²²⁰ Šaparda²²¹ és [URU/KUR....]-ahkapkap.²²²

Sîn-ahhē-erība második hadjárata során (702) a Dijala-folyó felső folyása felől tört be Ellipibe. Elfoglalta Ellipi egyik kerületét (*nagû*), a III. Tukulti-apil-Ešarra alatt egyszer már meghódított Bīt-Barrûát. Az itt fekvő Elenzaš városát megerődítette és Kār-Sîn-

213 Botta–Flandin 1849 I, pl. 55 és II, pl. 180:6; El-Amin 1953, 51 és Abb. 8; Albenda 1986, 108 és pl. 112. URU.Har-ha-ar: Fuchs 1994, 277.

214 SAA 15, no. 86; Nr. 57; Nr. 62; Nr. 63; Nr. 65; Nr. 66; Nr. 67; Nr. 68.

215 SAA 15, no. 92.

216 Nr. 57.

217 Nr. 58; Nr. 65; Nr. 68.

218 SAA 15, no. 86.

219 Nr. 57; Nr. 62; Nr. 65; SAA 15, no. 96; SAA 15, no. 97. Ez a település Kilman néven szerepel egy Aššur-ah-iddina uralkodásának idején készült jóskérdésben. A Šamašhoz intézett kérdés: vajon megtámadja-e Kaštaritu, vagy Dusanni, vagy a médek, vagy a manajok, vagy a kimmerék, vagy bárki más Kilmant, amely Harhar egy városa és a Sundu város felé tartó hágónál fekszik? (SAA 4, no. 51.)

220 A három település említése: Nr. 62.

221 Nr. 68.

222 SAA 15, no. 92.

ahhē-erībának nevezte át, majd az egész *nagūt* Harhar helytartójának felügyelete alá vonta két további erődtelt várossal, Őširtuval és Kummahlummal együtt.²²³ Ez az epizód ismét a Harhar és Ellipi közötti földrajzi kapcsolódást erősíti meg, ugyanúgy mint az Aššur-bān-apli uralkodásának idejéből származó két jóslatkérés. Az egyik jóskérdésben arra kérdeznak rá, hogy az ellenség elfoglalta-e már Őširtut, Harhar erődjét (*birtu ša Harhar*), amely az ellipi határon fekszik (SAA 4, no. 77), a másikban azt tudakolják, hogy vajon Ša-Nabû-šû főeunuch seregével áttörje-e a Őširtu körül kialakult ostromgyűrűt.

A források adatait összefoglalva tehát megállapítható egyrészt, hogy a Harhar ellen induló hadjáratok Parsuán és Kišessimen keresztül jutottak el céljukhoz, másrészt, hogy a helytartók II. Šarrukīn kori levelezése, Šin-ahhē-erība második hadjáratának leírása és az Aššur-bān-apli kori jóskérdések egyértelműen Ellipivel határos tartománynak mutatják be Harhart.

A palotadombormű ábrázolásának tanúsága szerint a város folyóparton épült, s ezt támasztja alá Mannu-kī-Ninua, Kār-Šarrukīn helytartójának levele, amelyben arról számol be, hogy a külső városfalak vakolását csónakokról végzik (Nr. 64.). Levine mindebből arra következtet, hogy a város talán a Biszutun városát dél felől megkerülő Gamasziab-folyó mentén feküdt.²²⁴ Sajjad Alibaigi, Naser Aminikhah és Farhad Fatahi friss tanulmányukban²²⁵ újabb kísérletet tesznek Harhar városának lokalizációjára. Választásuk Tepe Kheibar monumentális telljére esett. Kheibar romhalma a Mahidast-síkság északnyugati részén található – 40 kilométerre fekszik Kermansahtól nyugat-északnyugati irányban (N 34° 32' 36" E 46° 38' 26") –, s a romhalom lenyűgöző méretei (az ovális alakú domb 530 x 365 méter alapterületű – kb. 20 ha kiterjedésű –, és legmagasabb pontján 48 méterrel emelkedik ki a környezetéből) alapján a hegyvidéken szokatlanul nagy település állhatott itt. A tell északnyugati és keleti oldalán is egy-egy bővízű forrás található, s a légifelvételeken is jól kivehető, hogy a régiségben az egész dombot körülárkolták – s valószínűleg a források vizével fel is töltötték az árkokat. Ez magyarázatot adna a palotadombormű-ábrázoláson látható vízre, amely ezek szerint nem folyó lenne, hanem vizesárok. Továbbá a lépcsőzetes kiképzésű tell formája is hasonlít a palotadomborművön megjelenített Harhar város alakjára. Bár a településhalom feltárása még nem indult meg, a felszíni kerámiatöredékek vizsgálata alapján a vaskor egészében lakott volt az itt álló település.

223 Chicago prizma ii.27–32 (RINAP 3/1, no. 22); Bellino cylinder 32 (Nr. 21); Rassam cylinder 30 (RINAP 3/1, no. 4).

224 1974a, 117.

225 Alibaigi–Aminikhah–Fatahi 2016.

Amennyiben elfogadjuk a fentebb vázolt elméletet – a régészeti bizonyítékok előkerüléséig csupán jó érvekkel alátámasztott feltételezésről beszélhetünk, de amint az az eddigiékből nyilvánvalóvá válhatott, az újasszír kori Zagrosz történeti földrajzában ez is nagy dolog! – úgy elmondhatjuk, hogy Harhar városa a Mahidast medence északnyugati részén feküdt, s Harhar tartományt a Mahidast területére lokalizálhatjuk.

A Középső-Zargosz vidéke az asszír hódítás előtt

Ebben a fejezetben megkísérlem rekonstruálni az asszír hódítást megelőző állapotokat, a helyi népesség etnikai viszonyait, életformáját és településszerkezetét, illetve számot adni ezen rekonstrukció elméleti és gyakorlati nehézségeiről. Megpróbálom továbbá azonosítani azokat a már meglévő társadalmi alrendszereket, amelyek lehetővé tették az asszír birodalmi adminisztráció hatékony és tartós működését a zagroszi tartományok kialakulása nyomán.

II.1. HELYI NÉPESSÉG (ETNIKUM, ÉLETFORMA ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZET)

A Középső-Zagrosz vidéke és a mezopotámiai közösségek között az őskorig visszanyúló kapcsolatok mutathatóak ki. Az Iráni-fennsík és Mezopotámia közötti utakon a neolitikumtól kezdve folyamatosan adatolható a távolsági kereskedelem.²²⁶ A harmadik évezred utolsó harmadától kezdve szerepelnek írott forrásainkban katonai akciók, amelyek segítségével az egymást követő mezopotámiai államalakulatok uralkodói próbálták meg kiterjeszteni érdekszférájukat a Zagrosz térségére.²²⁷ E hadjáratok nyomán azonban a folyamvölgyi civilizáció államainak egészen az újasszír korig nem sikerült tartományokat kialakítani a régióban.

226 A kereskedelmi útvonalak földrajzi elhelyezkedéséhez és a Zagrosz útjain haladó távolsági kereskedelem volumenéhez és szerkezetéhez lásd VI.1. fejezetet.

227 A Zagrosz térsége felé vezetett 3–2. évezredű hadjáratokhoz és a korszak kereskedelmi kapcsolataihoz lásd Potts 1994.

II.1.1. Etnikum

Az újasszír kori Zagrosz etnikai összetételének rekonstrukciójakor szinte kizárólag asszír forrásokra támaszkodhatunk, melyek értelmezésekor több nehézséggel is számolnunk kell. Az egyik ezek közül a tudatosan archaizáló fogalomhasználat. Amikor például II. Aššur-nāšir-apli a 880. évi hadjáratának leírásakor megjegyzi, hogy Tukulti-Aššur-ašbat városát lullu nyelven Arrakdinak hívják,²²⁸ vagy hogy a Nimuš-hegyet lullu nyelven Kiniba-hegynek nevezik,²²⁹ valószínűleg ténylegesen a 3. évezred második felétől adatolt²³⁰ lullu népességgel találkozott Zamua területén.²³¹ Amikor azonban II. Šarrukīn a 714. évi nyolcadik hadjáratának leírásában (pl. TCL 3, 11. sor) következetesen Lulluminak hívja azt az asszír tartományt, amely 810 óta Zamua vagy Māzama néven szerepel az asszír forrásokban, már könnyen elképzelhető, hogy csupán tudatos archaizmusról beszélhetünk. A guti népnév első évezredi használatakor szinte biztosan hasonló archaizmusról lehet szó.²³²

228 Nr. 1/B:ii.77. A 8. század végétől származó ún. „Zamua itineráriumban” már újra Arrakdiként szerepel a település: SAA 11, no. 14, a szöveg elemzését lásd I.1.1 fejezetben.

229 Nr. 1/A:ii.34.

230 Narām-Sin (2254–2218) híres győzelmi sztéléjén számol be a lullubi király, Sidu[r...] legyőzéséről (RIME 2, 1.4.31), ez e népnév(?) első előfordulása. A sztélén a lullubuk rövid szakállal, fonatba font hajjal, állatbőrbe öltözve kerültek ábrázolásra. A III. Ur-i dinasztia idején több hadjáratot indítottak a területre, Šulgi (2094–2047) 44. évneve szerint ekkor kilencedjére foglalta el Simurru és Lullubu területét. Ezután konkrét hadjáratokról nem értesülünk, de a toponíma többször is előfordul az óbabilóni korban. Lullubu III. Ur-i dinasztia kori előfordulásait Edzard–Farber, 1974, 112; óbabilóni előfordulásait Groneberg 1980, 154. gyűjtötte össze. A térség 3. évezredi történeti földrajzához lásd Potts 1994, 19–21.

231 A fejezet végén bemutatásra kerülő, valószínűleg egy 9. századi zagroszi király feliratát tartalmazó forrás (Šilirsuh felirata) szintén használja a lullu megnevezést, ami alapján joggal feltételezhetjük, hogy II. Aššur-nāšir-apli felirataiban a lullu népnév használata még nem valamiféle archaizmus csupán.

232 II. Šarrukīn „egész Gutium” legyőzéséről számol be, nyolcadik hadjárata előtt egy ómen jósolja meg számára Gutium vereségét (II. Šarrukīn khorszábádi feliratainak valamennyi guti/Gutium szöveghelyét hozza Fuchs 1994, 435). Aššur-ah-iddina a 3. évezredi földrajzi nevek archaikus használatával Subartu, Amurru, Gutium és Hatti királyának titulálja magát (RINAP 4, no. 48:27), ugyanakkor a hegyvidéki vademberek irodalmi toposzát használva a manaj nép pejoratív epithetonjaként használja a guti jelzőt (RINAP 4, no. 77: 30), Aššur-bān-apli a lázadó öccse oldalára állt guti királyokról beszél (Borger 1996, A iii.103). A gutikra és Gutiumra vonatkozó első évezredi források értékelésekor W. W. Hallo (1957–71, 718) így nyilatkozik: „None of these late references imply the survival of a Gutian population in either an ethnic or a political sense. Rather, the term had by now become a purely geographical one.” Ran Zadok (1985, 144) ugyanezekről a szöveghelyekről: „An archaic designation for the regions northeast of Babylonia.” Gutium említését első évezredi babilóniai szövegekben szintén archaizmusnak értékeli Joannès 1997, 150; és Jursa 2003, 174, j. 31.

A másik nehézséget az asszír királyfeliratokban és levelekben szereplő zagroszi entitások említésének következtelensége jelenti. Noha nyilvánvaló, hogy az asszírok komoly figyelmet fordítottak a különböző zagroszi entitások megkülönböztetésére, az asszír királyfeliratok és levelek terminológiájában mégsem világos, hogy amikor egy emberről, városról vagy területről feljegyzik, hogy „méd” vagy „kassú”, akkor e jelzőnek etnikai, nyelvi, vallási, életformabeli, földrajzi, avagy politikai tartalma van. Sőt, az sem bizonyos, hogy mindig és mindenkor azonos tartalmat kell feltételezzünk, valószínűnek tűnik, hogy a percepció több szinten is működött az asszíroknál – Karen Radner értelmezése szerint például V. Šamši-Adad korában a méd terminus feltételezhetően „lőhátról harcoló embert” jelenthetett.²³³ Tehát míg például a médek esetében a 20. századi történelemtudomány nyelvileg egységesen indo-iráni, anyagi kultúráját tekintve körülhatárolható, együtt vándorló törzseket keresett, addig az asszír királyfeliratokban szereplő *mādāia* / KUR.*Māda* terminus ezt valószínűleg a legkevésbé sem jelentette.²³⁴

Az újasszír kori Zagroszra vonatkozó írott forrásainkban a hegység területén a következő népek vagy nyelvek találhatók meg: kassú, hurri, iasubigalli, lullu, méd, ezekhez Ran Zadok kutatási alapján a hurro-urartuít és az elámit tehetjük hozzá. Ran Zadok az újasszír kori Zagrosz etnikai viszonyait a névanyag nyelvészeti elemzésén keresztül próbálja meg rekonstruálni.²³⁵ Vizsgálata, bár teljesen újszerű,²³⁶ és tendenciáit tekintve hasznos új adatokkal szolgál, mégis több bizonytalanságot tartalmaz:

1, A nyelv, amelyre a nevekből következtethetünk, még nem azonos az etnikummal. Egy példa: Hanaširukát, Sagbat királyát V. Šamši-Adad felirata egyértelműen médnek nevezi²³⁷ – ő az első, akit egy asszír szöveg médként említ –, azonban maga a név nem (indo-)iráni eredetű.²³⁸

2, A személynév, és még inkább a helynév, nem feltétlenül és nem arányosan tükrözi az adott terület nyelvi viszonyait. A sokkalta gazdagabb adatokkal rendelkező mezo-

233 Radner 2003a, 42: „Is being a rider what makes a Mede a Mede in the eyes of the Assyrians?”

234 Brown 1986, 107, j. 2: „It is admittedly difficult to know precisely what the Assyrians meant by the epithet »Mede«. The onomastica associated with the Medes in Assyrian sources are clearly Indo-Iranian, but it would be foolhardy to assume that their society was ethnically and linguistically homogenous.” – Azóta Zadok 2002a és 2002b kutatásai kimutatták, hogy az asszírok által „médnek” nevezett emberek és települések névanyaga egyáltalán nem tisztán indo-iráni eredetű.

235 Zadok 2002a és Zadok 2002b.

236 A vizsgálat előzményének tekinthető Gelb (1962) állítása, miszerint a személynevek segíthetnek valamiféle arányos kép kialakításában egy terület etnikai hátterét illetően – kiváltképp, ha az adott területtel kapcsolatban nem rendelkezünk belső keletkezésű forrásokkal.

237 KUR.*Ma-ta-a-a*: Nr. 5:iii.32.

238 Az azonosítási kísérleteket elutasítja és a nevet azonosíthatatlan nyelvi hátterűként értékeli Zadok 2002a, 67.

potámiai társadalmakban kimutatható egyfajta megkésetttség, egy adott korban a személynevek sokszor egy korábbi nyelvállapot rekvizitumai.²³⁹ A helynevek tekintetében ez a jelenség még hangsúlyosabb.²⁴⁰ A vizsgált anyagban példaként hozható fel az ellipi királyi család, ahol az Asszíriához hű király, Daltâ halála után két unokaöccse, Nibê és Išpabara között robbant ki háború a trón megszerzéséért. Miközben a három ember bizonyosan egy családhoz tartozott, neveik mégis egészen eltérő nyelvi háttérrel bírtak.²⁴¹

3, Az újasszír kori Zagrosz területén számos olyan nyelv létezett, amelyről jóformán semmilyen ismeretünk nincs.²⁴² Zadok a terület 1000–745 közötti névanyagát vizsgálva arra az eredményre jut, hogy a legnagyobb nyelvi egység a teljes corpus 22,41%-át kitevő óiráni, ugyanakkor a névanyag több mint 31%-a számára teljesen azonosíthatatlan nyelvi háttérrel bír.²⁴³ Az azonosíthatatlan eredetű névanyag a későbbi korokra vonatkozóan is 20% körüli.

Mindezek a százalékos arányok azonban nem feleltethetők meg az adott nyelveket beszélők arányával – hiszen ne felejtjük, az asszír forrásokban szereplő zagroszi nevek döntő többségében az elit tagjainak nevei –, és még annyira sem hozhatók összhangba az újasszír kori Zagrosz etnikumainak arányaival. A következőkben összegyűjtöm azokat a forrásokat, amelyek a térség etnikumaira vonatkoznak.

Kassúk.

A népnév Sîn-ahhē-erība második hadjáratának leírásában fordul elő,²⁴⁴ míg Aššur-ahiddina egyik jóslatkérésekben egy Kār-Kašši nevű település szerepel.²⁴⁵ A forrásainkban detektálható kassú személy- és helynevek a következők:

239 Streck 2002; és Kalla 2006, 20.

240 Radner 2005a, 37.

241 Már Brinkman 1968, 248, j. 1582. is problémaként említi, hogy sok esetben a bizonyíthatóan közeli rokonok eltérő nyelvi hátteret reprezentáló neveket viselnek.

242 Zadok 2002a, 15: „The main problem which is posed by the analysis of the material is the extent of the preservation of the pre-(Indo-)Iranian substratum among the local population in view of the advancing (Indo-)Iranianization of the territory under discussion. This substratum is heterogeneous and varies from region to region. Much of it belongs to entirely unknown dialects.”

243 Zadok 2002a, 97–98: a személyneveket tekintve 1000–745 58 (100%): óiráni 13 (22,41%), bizonytalan óiráni vagy atipikus vagy elámi 6, kassú 4, akkád 2, azonosíthatatlan 18 (31,03%). 744–705 122 (100%): óiráni 48 (39,34%), bizonytalan óiráni 16, kassú 8, hurro-urartui 13, elámi 2 (1,63%), atipikus 9 (7,37%), akkád 6 (4,91%), nyugati sémi 2 (1,63%). Toponíma eloszlások a Zagroszban: 1000–745 158 (100%): óiráni 4, bizonytalan óiráni 5, kassú 4, bizonytalan kassú 7, hurro-urartui 2, bizonytalan hurro-urartui 3, azonosíthatatlan 66.

745–705 236 (100%): óiráni 22, bizonytalan óiráni 21, kassú 3, bizonytalan kassú 8, hurro-urartui 5, bizonytalan hurro-urartui 21, elámi 1, azonosíthatatlan 85.

244 Nr. 21:20–26. sorok.

245 SAA 4, nos. 41, 42, 48, 51, 52, 53, 56, 57, 60, 61, 62. E szövegek alapján Kār-Kašši a Középső-Zagrosz vidékére lokalizálható, ennél pontosabb meghatározása azonban nem lehetséges.

- Namri és Hamban helynevek
- Ianziburiaš allabriai király neve III. Šulmānu-ašarēdu feliratában.²⁴⁶
- Ianzû, Bīt-Hamban uralkodójának neve III. Šulmānu-ašarēdu feliratában,²⁴⁷ illetve később, II. Šarrukīn 714. évi hadjárata idején szintén egy Ianzû nevű ember Hubuškia királya.²⁴⁸
- A zamuai helytartónak, Aššur-da”inanninak valószínűleg III. Tukultī-apil-Ešarra uralkodása idején kelt levelében szerepel egy bizonyos Bir-Buriaš nevű ember.²⁴⁹
- II. Šarrukīn 714. évi hadjárata idején Bīt-Ištar királya Burburazu szintén kassú nevet visel.²⁵⁰
- csakúgy mint a Nedzsafehabad-sztélé szövegében szereplő Burburazu, Urattis királya.²⁵¹
- Egy II. Šarrukīn uralkodásának idejéről származó levél a Dūr-Šarrukīn-i palota építkezésén egy kassú építőmester munkájáról számol be.²⁵²
- Egy fejadag lista szerint kassú májijosok (*bārû*) és énekesek éltek Kalhuban a 8. század elején.²⁵³

Iasubu/Iasubigallu.²⁵⁴

A népnév előfordulásai: egy III. Tukultī-apil-Ešarra uralkodásának idejéből származó levél tanulsága szerint²⁵⁵ iasubukat deportáltak a Földközi-tenger partján fekvő Kašpunába.²⁵⁶ Szintén III. Tukultī-apil-Ešarra korára keltezhető az a Babilóniában írt levél,²⁵⁷ melyben egy Iasübāiu nevű, asszír szolgálatban álló férfi szerepel. Őt küldte

246 Nr. 4:iii 63.

247 Nr. 3/B:95–96 és 3/C:126–126.

248 TCL 3, 307. sor.

249 Nr. 24.

250 TCL 3, 46. sor.

251 Nr. 17:69. A két Burburazu nevű személy azonossága mellett érvel Levine 1972, 50, és feltételezi, hogy a két toponíma (Uattas és Bīt-Ištar) azonos települést takar, így a Zagrosz közepén található település tisztán akkád Bīt-Ištar nevét egy asszír átnevezésnek tulajdonítja. A névazonosítást nem fogadja el Andreas Fuchs és Rüdiger Schmitt (PNA 1/II, 353–354), valamint Zadok 2002b, 117.

252 SAA 15, no. 151.

253 ND 10038 (CTN 1, 75, Pl. 40:5); ND 6219 (CTN 1, 76, Pl. 15:40). A szövegeket közreadó Kinnier Wilson szerint ezen esetekben talán inkább babilóniai kassúkról lehet szó, nem zagroszi embekekről.

254 Tárgyalja Brinkman 1968, 195, j. 1994; és Edzard 1976–1980, 271.

255 Qurdi-Aššur-lāmur levelében említi III. Tukultī-apil-Ešarra parancsát: „Vigyél 10 iasubu háztartást Kašpunában!” (SAA 19, no. 22:r.16–18). A levélben a helytartó az utasításra válaszul megjegyzi, hogy ott rossz minőségű a víz, ezért a deportáltak megbetegedtek.

256 Kašpuna fekvéséhez lásd Bigg 2007, 138–139.

257 SAA 19, no. 125.

tárgyalni az asszír helytartó a lázadók egy csoportjához. Iasubigalli ország pedig Sîn-ahhē-erība második hadjáratának egyik célpontja volt, a Dijala felső folyásánál.²⁵⁸

Lullukról csupán II. Aššur-nāšir-apli és II. Šarrukīn fent említett szöveghelyein esik említés az újasszír corpusban.

II.1.1.1. Média/médek (*Māda/mādāia*)

A „Kik a médek?” kérdésre az ókortudomány azt a választ adta, hogy egy olyan indoiráni nép, amely az 9. század közepén tűnik fel az asszír írott forrásokban,²⁵⁹ de valószínűleg már korábban elérte a Zagrosz-hegységet.²⁶⁰ A Zagroszban élő számtalan kisebb-nagyobb néptől megkülönböztethette őket indoiráni nyelvük – amely a perzsával rokon lenne, de azzal nem azonos –, iráni tárgyi kultúrájuk és körülhatárolható szállásterületük, amely az újasszír kor alatt is fokozatosan növekedett nyugati-északnyugati irányban.²⁶¹

Mindezzel, a nyelvi emlékekkel, a tárgyi kultúrával és ezek egységes szállásterületének definíciójával kapcsolatban azonban problémák mutatkoznak.

II.1.1.1.1. Nyelv

Nem maradt ránk médek által írt nyelvi emlék, s így azt sem tudjuk, létezett-e saját nyelvükre alkalmazható írásrendszerük. Amit a méd nyelv újasszír kori állapotáról tudunk, igen kevés, hiszen csupán a névanyagra (antropónimák és toponimák) támaszkodhatunk, amelyet akkád vagy arámi anyanyelvű írnokok jegyeztek le, az akkád nyelv és az ékírás sajátos hangtani korlátozottságával. Összehasonlításként megjegyezhetjük, hogy a perzsa nyelv ekkori állapotáról még ennyi adattal sem rendelkezünk, a perzsák első említése az asszír forrásokban – a hagyományos történeti értékeléssel szemben²⁶² – nem 843-ból származik,²⁶³ hanem jóval később, egy II. Šarrukīnnak küldött levélből, ami a 708. évi ellipi trónharcokkal foglalkozik.

258 Nr. 21:20 és 25.

259 834-ben III. Šulmānu-ašarēdu király feliratában (Nr. 3/C, Amādāia alakban).

260 Brown 1987–90, 620.

261 A téma legfontosabb kézikönyvei ezzel az előfeltevéssel tárgyalják a korszak történetét. Pl. Dandamaev–Lukonin 1989; vagy a *Cambridge History of Iran* sorozatban Diakonoff 1985.

262 E szerint a Középső-Zagroszban említett Parsua terület neve a perzsák jelenlétére utalna. Ennek cáfolatához lásd I.3. fejezetet.

263 Djakonov 1956, 69, 161 és 224; Dandamaev–Lukonin 1989, 4.

A perzsa és a méd nyelv különbségeinek megállapítása tehát csak a későbbi idők (Akhaimenida kor) bőségebb forrásanyagából lehetséges, amit a médek első említésétől legalább háromszáz év választ el. Ennyi idő alatt azonban a nyelvfejlődés komoly változásokat eredményezhetett mindkét nyelvben.

A méd nyelvről rendelkezésre álló anyag elemzése újabb kérdéseket vet fel. Milyen fokú bizonyossággal lehet állítani, hogy az ebből a térségből előkerült indoiráni nevek méd embereket takarnak? Mit kezdhünk azzal, hogy az asszír források olyan neveket is említenek a Māda ország előkelőinek felsorolásakor, amelyek nem indoirániak?²⁶⁴

A médek definíciójának nyelvi teóriája nem tűnik meggyőzőnek. Bár kétségtől létezett az újasszír kori Zagroszban egy indoiráni nyelv/dialektus, amelyet a későbbi korok forrásai alapján hívhatunk médnek, mégsem tudjuk behatárolni ennek újasszír kori használatát.

II.1.1.1.2. Tárgyi kultúra

A médek tárgyi kultúráját két forráscsoport segítségével elemezhetjük. Az egyik a modern régészek által médnek tartott régészeti lelőhelyek leletei (Godin-Tepe,²⁶⁵ Tepe-Nús-e Dzsán,²⁶⁶ Bábá-Dzsán-Tepe,²⁶⁷ Tepe-Giján). A másik forráscsoportot az asszír királyi paloták domborműveinek ábrázolásai alkotják – II. Šarrukīn khorszábádi palotájából.

A méd lelőhelyek mindegyike olyan udvarház (*manor*), amelyek 750–600 között folyamatosan bővültek, raktárakkal, közösségi termekkel, erődítésekkel egészültek ki.²⁶⁸ A lelőhelyek mindegyikét jellemezte egy oszlopos csarnok megléte, ám ez nehezen nevezhető méd jellegzetességnek, hiszen a Zagrosz vidékén más, nem méd területnek tartott lelőhelyekről is előkerült olyan csarnok,²⁶⁹ amelynek oszlopai a szemöldökfákat tartották, ezzel is növelve a csarnok osztatlan belterét.²⁷⁰

A méd lelőhelyek tárgyleletei sem mutatnak olyan speciális csoportot, mely határo-

264 Vö. az e fejezetben korábban már említett V. Šamši-Adad Kalhu-sztéléjének feliratában (Nr. 5:iii.27–36) szereplő sagbati király, Hanaširuka esetét, akiről az asszír szöveg egyértelműen állítja, hogy méd, ugyanakkor az etimológiai elemzés egyértelművé teszi, hogy ez a név nem indoiráni eredetű (Zadok 2002a, 67).

265 Young–Levine 1974; Gopnick–Rothman 2011; további irodalommal.

266 Stronach 1968; Stronach–Roaf 1973.

267 Goff 1968, 1969 és 1977.

268 Brown 1986; Liverani 2003.

269 Az iráni hegyvidék első oszlopos csarnoka Hasanlu lelőhelyről adatolt, feltehetően a 9–8. századból. Ezt a területet soha nem nevezték az asszír szövegek Mādának, s egészen biztosan nem kötődött a médekhez. Lásd Dyson 1965; és Roaf 1998, 173.

270 Az oszlopos közösségi terek iráni építészeti hagyományához lásd Huff 2005.

zottan megkülönböztetné őket a Zagrosz többi lakójától. Ziwiye temetőjéből²⁷¹ (Mannaj területén) és a lurisztáni vaskori temetőkből²⁷² (Ellipi területén) rendkívül hasonló tárgyak kerültek elő, mint az említett négy, médnek tartott lelőhelyről. Talán ezt a négy lelőhelyet is csak azért tekinthetjük médnek, mert azon a területen fekszenek, amelyet az asszír források médnek neveznek. Mikor hasonló felépítésű oszlopos csarnok máshonnan kerül elő – például a kappadókiai Kerkenes Dağból – már rendkívül vitatott, hogy a lelőhelynek van-e bármi köze akár a médekhez, akár Médiához.²⁷³

Újabb kérdések merülnek fel, ha az asszír domborművekre tekintünk. A II. Šarrukīn reliefein ábrázolt, Māda területéhez köthető városok mind komoly erődítéssel bírnak. Nem ritkák az olyan települések sem, amelyeket két (Tikrakka) vagy akár három (Harhar, Kišessim) falgyűrű véd. Az innen deportáltak száma több ezerre tehető, tehát kétség kívül nagyvárosok voltak, az asszírok pedig médnek hívták őket. A régészek által médnek tartott lelőhelyek közül egyik sem ilyen. A Zagrosz hegyláncai között kevés az olyan terület, amelynek adottságai kedvezőek egy város kialakulásához, ezért azok a települések, amelyek egykor lakottak voltak, valószínűleg részben ma is azok. Ilyen például Ekbatana, a mai Hamadan, mely az asszír forrásokban ugyan nem fordul elő, de a Babilóni Krónika beszámol róla, hogy Ištumeget (Hérodotosnál Astyagés) legyőzi Kuraš (II. Kyros), és bevonul annak királyi városába Agamtanuba (Ekbatana/Hamadan).²⁷⁴ Az Akhaimenidák alatt Hamadan az egyik perzsa főváros volt, Hérodotos szerint pedig a Méd Királyság fővárosa. Bár a területen már folynak ásátások, az újasszír kori méd rétegekig még nem sikerült lejutni²⁷⁵. Amikor pedig az asszír domborműveken a Mādából az asszír udvarba érkezett adóhozókat jelenítik meg, a hegyvidéki „vadak” ekkorra már a több ezer éves képi sztereotípiáit alkalmazzák (szőrruha, kurta csizma,

271 Godard 1950.

272 Vanden Berghe 1959; Haernick–Overlaet 1998.

273 Robert Rollinger (2003a) meggyőzően érvel a lelőhely méd eredetét felvető Summers 1997 és Summers 2000 ellen. Rollinger tanulmányának függelékében felhívja a figyelmet egy friss leletre, Kerkenes Dağ egyik kapujából fríg nyelvű felirat került elő, s ez a lelet egyértelművé teszi, hogy az Anatóliában található, egyetlen korszakban lakott Kerkenes Dağ nem lehet a nyugatra nyomuló Méd Birodalom által épített erőd.

274 ABC, 105, no. 7 (*Nabonidus Chronicle*): ii.1–4; Glassner 2004, 234–235, no. 26.

275 Ezt a kérdést a közeljövőben megoldhatja a hamadani egyetem régészeti feltárása Tepe Hagmataneh lelőhelyén (ez a mai Hamadan belvárosában álló tell, amely minden bizonnyal a történeti korok Ekbatana/Hamadanjának romjait rejt). 1983 és 2000 között folytatott 11 ásatási szelvényének eredményeit 2003-ban adta közre Mohammad Rahim Sarraf, s ekkor még a Szászánida kori rétegekig ért le az ásátás (Sarraf 2003). 2002 és 2006 között M. Azarnoush, 2012–2013-ban pedig Ali Hozhabri vezette itt az ásátásokat, s eddigre érték el a régészek a párthus kori település maradványait. Az újabb ásatási eredmények ismertetését lásd Mohammadifar–Norouzi–Sharifi 2012.

gondozatlan szakáll), semmiféle karakterisztikusan „méd” elem nem fedezhető fel az ábrázolásukban.

Összegezve tehát a fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a régészeti leletek sem szolgáltatnak olyan eszközt, amelynek segítségével meg tudnánk állapítani, hogy ki volt méd az újasszír kori Zagroszban, és ki nem.

Miután láttuk, hogy sem a nyelv, sem a régészeti leletek behatárolására nem vagyunk képesek, világos, hogy a „Kik a médek?” kérdésre másként kell választ találnunk. Mivel minden, az újasszír kori médekre és Médiára vonatkozó releváns információnkat az asszír forrásokból szerezhethetjük, így kérdésünkön kicsit finomítani kell: Kiket tekintett Asszíria médnek?

Az asszírok Médiá/méd terminusa (*Māda/mādāia*) nem feleltethető meg a Zagrosz-hegységben megtalálható valamelyik indoiráni népcsoportnak. Az asszír kifejezés a 8. századtól kezdve sokkal inkább azt a területet jelöli, amelyben a *bēl āli* politikai struktúra érvényesül, és amelyet északról és délről szervezett királyságok határolnak. Az akkád *bēl āli* cím, mint látni fogjuk, a Mannaj és Ellipi között elterülő zagroszi területek *speciális uralmi formáját* jelöli. Ennek az uralmi formának az a jellegzetessége, hogy a hegyvidéki terület szétszórt völgyeiben korábban kialakult apró fejedelemségeket az Asszír Birodalom oly módon integrálja tartományi rendszerébe, hogy a tartományt alkotó fejedelemségek vezetői, a *bēl ālik*, tovább gyakorolják hatalmukat saját területük felett – az asszír király vazallusaiként (lásd II.1.2.3 és III.4. fejezeteket). A helyi apróbb fejedelemségek integrációja az asszír tartományi rendszerbe 744 és 715 között zajlott le. Az akkád nyelvű asszír szövegekben erre az időszakra tehető a „méd” szó használatának megváltozása. Innentől kezdve ugyanis már nem a Zagrosz egy meghatározott népcsoportját jelölik a „méd” kifejezéssel, hanem azt a *területet*, ahol ez a *bēl āli* politikai struktúra érvényesül, és azokat az *embereket* – etnikai hovatartozásuktól függetlenül –, akik ezen a területen laknak.

Az eddigi elméletek, amelyek a médek történelmével foglalkoztak, zömmel valamilyen etnikai csoportot kerestek a rendelkezésünkre álló forrásokban. Egy népet, amely sajátosságai által megkülönböztethetővé válik számunkra az ókori Zagrosz megannyi más népétől. Ilyen kizárólagos méd sajátosságot azonban még senkinek nem sikerült felmutatni. Az asszír források nem etnikai kategóriákat alkalmaznak a Zagrosz politikai viszonyainak leírásakor. Az első olyan forrás, amelyben a médeket népként lehet definiálni, Hérodotos *Médikos Logosa*, és az ő elbeszélése nyomán megszületett többi klasszikus auctor műve is már ilyen keretben tárgyalja az ókori Zagrosz politikai viszonyait, „méd történelemről” beszél. Az etnocentrikus elméletek a hérodotosi narratíva és az ékírásos

források azonos érteken kezelésén alapulnak. Ezért kérdezek rá először a Hérodotosi elbeszélés használhatóságára az újasszír kori Zagrosz politikai viszonyainak tárgyalásában.

II.1.1.1.3. A hérodotosi elbeszélés alapján rekonstruált méd történelem kritikája

„Az asszír királyi paloták és ékírásos archívumok régészeti feltárása előtt, a 19. század közepéig a Közel-Kelet civilizációinak az Akhaimenida Birodalom előtti történelme kizárólag a klasszikus és a bibliai forrásokon alapult. A médek, éppúgy, mint az asszírok vagy a babilóniaiak, csak azon információk alapján voltak ismertek, amiket Hérodotos és a későbbi történétírók gyűjtöttek össze munkáikban, akiknek nem volt közvetlen tudásuk ezekről az emberekről és birodalmakról, de összegegyűjtötték az információkat az Akhaimenida Birodalom műveltebb köreiből. Ez az információ nem volt sem közvetlen, sem kortárs, még csak szóbeli hagyományon vagy történeti forráson sem alapult. Ne csodálkozzunk hát azon, hogy az új eredmények, amelyeket a múlt század régészeti feltárásai hoztak napvilágra – mind Asszíróban, mind Babilóniában – ezen országok történelmét teljesen átformálták. Ha összehasonlítjuk Asszírnia és Babilónia történeti leírásait, a 19. század közepe előttit a ma elfogadottal, azt látjuk, hogy egyáltalán nem hasonlítanak egymásra. Más szavakkal: a Hérodotos és utódai számára elérhető információ nem megbízható, s ma már csupán a görög historiográfia rekonstruálásához használható, nem pedig az asszír és babilóni történeleméhez.”²⁷⁶

Mario Liverani fent idézett gondolatát azzal egészíthetjük ki, hogy Média történelmével kapcsolatban ez a forráskritika a legutóbbi időkig nem történt meg, talán azért, mert nem kerültek feltárára a médek írott archívumai, ha voltak ilyenek egyáltalán. A korai méd történelemről szóló írott forrásaink két fő csoportra oszthatók. Az egyik csoportot a médekkel szomszédos, fejlett írásos kultúrával rendelkező népek kortárs írásai, tehát az asszír, urartui és babilóni királyfeliratok, krónikák és levelezések alkotják. A másik csoportba a klasszikus görög auktorok beszámolóit tartoznak, közülük is elsősorban Hérodotos, aki *A görög perzsa háború* első könyvének 95–107. *caput*-jában foglalkozik a korai méd történelemmel, ezt a részt hívjuk Méd történetnek, *Médikos Logos*-nak. A médek és lydek közti háborúval foglalkozó részek az I.16. és az I.72–74.

A továbbiakban előbb ismertetem Hérodotos méd történetét, majd megállapításait összevetem az ókori ékírásos forrásokból nyerhető információkkal. Mivel az 1980-as évekig a történetírás összegegyeztetőnek tartotta a *Médikos Logos* elbeszélését az ékírásos forrásokkal, és a magyar nyelven elérhető szakirodalomban még mindig ez a megközelítés dominál,²⁷⁷ fontosnak tartom ennek az összegegyeztetetőségnek a cáfolatát adni.

²⁷⁶ Liverani 2003, 1.

²⁷⁷ Különösen Roman Ghirshman, *Az ókori Irán. Médek, perzsák, pártusok* című munkájában (Ghirshman 1985).

Az újasszír kori Zagrosz történetének hiteles megrajzolásakor csupán e forráskritika által ki nem rostált forrásokra támaszkodhatunk.

II.1.1.1.3.1. A méd történelem a Médikos Logos alapján

Hérodotos műve alapján a méd történelem a következőképpen vázolható fel: az asszírok folyamatos támadásainak köszönhetően a szétszórt falvakban élő médek megedződtek és kivívták függetlenségüket Asszíriától. Egy igazságos ítéleteiről híres ifjút királyukká választottak, mivel igen rossz közbiztonságukat ettől remélték javítani. A királlyá tett ifjú, Deiókés, új fővárost építtetett magának, a hétfalú Ekbatánát. Személyére testőrök vigyáztak, alattvalói nem láthatták őt, minden ügyüket írásban intézték. Deiókés egyesítette a méd népet, amelyet hat törzs (busésok, parétakoinosok, strukhatok, arizantosok, budiosok és mágusok) alkotott. Deiókés 53 év uralkodás után meghalt, a trónon fia, Phraortés követte.

Phraortés már hódító háborúkba kezdett, a médek uralma alá hajtotta a perzsákat, majd meghódította Ázsiát.²⁷⁸ Mikor a Ninivét birtokló asszírok ellen támadt, csatát vesztett és elesett. Phraortés 22 évig uralkodott, a trónon fia, Kyaxarés követte.

Kyaxarés osztotta először szabályos csapatokba Ázsia haderejét, lándzsásokra, íjászokra és lovasokra. Ő háborúzott a lydek ellen,²⁷⁹ a háború ötödik évében egy csata alkalmával a nappal éjszakává változott, melyet a milétosi Thalés is megjósolt. Az égi jelenség után békét kötöttek, médek és lydek között a határ a Halys-folyó lett. Kyaxarés ezután háborút indított az asszírok ellen, de Ninivét ekkor még nem tudta elfoglalni, mivel a szkíta Madyés, Protothyés fia,²⁸⁰ hátba támadta őt, és a szkíták 28 évig uralkodtak a médek felett. Kyaxarés végül megölte a szkítákat, és visszaszerezte korábbi területeit, majd elfoglalta Ninivét is, és a babilóni területek kivételével egész Asszíriát meghódította. Kyaxarés 40 évnyi uralkodás után – amelybe a szkíta uralom is beleértendő – meghalt, a trónon fia, Astyagés követte.

Astyagés Mandané nevű lányát a perzsa Kambyséshez adta, akitől a méd hercegnőnek gyermeke született, az Akhaimenida Birodalom későbbi megalapítója, Kyros. Astyagés hatalmának saját unokája, a perzsa Kyros vetett véget, a médek birodalma a perzsák uralma alá került. Astyagés 35 évig uralkodott.

278 Homályos, hogy Hérodotos mit ért Ázsia alatt. A médekről (I.130) azt írja, hogy csak Ázsiának a Halys folyótól északra eső részén uralkodtak.

279 I.72.-ből világos, hogy a lyd király, Alyattés ellen viselt háborút.

280 Az I.103 caput szkítákat említő részében Muraközi Gyula magyar fordításába hiba csúszott, felcserélte apát és fiút („Madüész szkütha király fiának, Prótothüésznek vezetésével”), holott az eredetiben egyértelműen Protothyés fia Madyés, sőt, egy asszír ékírásos forrásban feltehetőleg megjelenik Protothyés személye, Bartatua néven (SAA 4, no. 20).

II.1.1.1.3.2. A hérodotosi méd királyok és az ékírásos források neveinek egyeztetésére tett kísérletek
A mezopotámiai ékírásos források feldolgozása közben a Médiával és a méd történelemmel foglalkozó információkat az assziriológusok megpróbálták megfeleltetni a hérodotosi beszámolóknak. George Smith volt, aki 1869-ben először azonosította Deiókést a II. Šarrukín feliratában (Nr. 16/B:102) megtalálható Dajukkuval.²⁸¹ Winckler 1885-ben a felirat egy pár sorral későbbi kitöredezett részébe²⁸² a *bīt Dajukki*, Dajukku „háza”, dinasztiaja kiegészítést javasolta, amivel bizonyítékot talált a méd királyi ház meglétére.²⁸³

A következő méd uralkodót, Phraortést König azonosította először az Aššur-ahiddina korabeli, Šamaštól jóslatot kérő szövegekben szereplő Kaštarituval, Kār-Kašši urával.²⁸⁴ A Phraortés–Kaštaritu azonosságra három érv létezik.

(1.) A Šamaš jóslatkérő szövegek keletkezését 675–673 körülre teszi a szakirodalom,²⁸⁵ és Phraortés uralkodásának dátuma 675–653 lenne Labat számításai szerint,²⁸⁶ tehát a kettő egybeeshet.

(2.) A Kaštarituval kapcsolatos Šamaš ómenek kezdő formuláját szokás úgy értelmezni, hogy egy kimmer–mannaj–méd koalíció élén állna Kaštaritu, ez párhuzamba hozható lenne Hérodotos állításával, miszerint Phraortés meghódította a perzsákat és egész Ázsiát (I.102).

(3.) I. Dareios perzsa király (521–486) behisztuni feliratának §§24 és §§53–54 szakaszaiban ír egy Fravartiš nevű lázadóról Médiában, aki azt mondta magáról, hogy ő Khšathrita, Kyaxarés családjából. A felirat ezen szakaszaiból lehetne magyarázni Hérodotos „tévesztését”, hogy a Khšathrita (=Kaštaritu) név görög formája helyett a Fravartiš név görög formáját (Phraortés) használja.

A következő méd királyt, Kyaxarést a Babilóni Krónikában szereplő Umakištaral lehet azonosítani, inkább tettei – Ninive elfoglalása – mint névazonosság alapján.

Az Astyagés név megfelelője a Babilóni Krónikában Ištumegu, akiről kiderül a krónika alapján, hogy 550 körül csatát veszít Kuraš (a perzsa Kyros) ellen.

I.1.1.1.3.3. A hérodotosi méd királyok és az ékírásos forrásokban szereplő nevek egyeztetésének célolata

A Hérodotosnál szereplő méd uralkodók beazonosítása újabb viták forrása lett. Az asszír és babilóni források pontosan datált szövegek, így a nevek előfordulása összehasonlítható a hérodotosi kronológiával. Peyton Helm és Stuart Brown elsőként figyelmeltettek

281 Smith 1869, 9.

282 A kitört részhez: Fuchs 1994, Ann.140.

283 Winckler 1885, 106–107, 49. sor.

284 König 1934, 20–21.

285 SAA 4, lx–lxi.

286 Labat 1961, 1.

arra, hogy a Hérodotosi kronológia nem egyeztethető össze az asszír források által meghatározott kronológiával.

Deiokés–Dajakku

A Hérodotos által említett méd uralkodók uralkodási évei összesen 150 évet ölelnek fel.²⁸⁷ Dajukku asszír említése (715) és a Babilóni Krónika Ištumegu vereségéről (55ok.) szóló bejegyzés között 165 év telt el. A 15 éves differencia nem tűnik áthidalhatatlan kronológiai akadálnak, csakhogy II. Šarrukīn hetedik hadjáratáról (Nr. 16/B:101–104) ezt írja:

Hetedik uralkodási évemben az urartui Ursā bünt követett el a mannaji Ullusunu ellen, 22 erődjét elragadta tőle. Ullusunuról rágalmat és becsmérelő szavakat szólott Dajukkunak, Mannaj ország egyik helytartójának, (annak) fiát túszként magához vette. Aššurhoz, az istenek királyához emelvén kezem, ezt a 22 erődöt körülzártam, elfoglaltam, Asszíriához csatoltam. Dajukkut családjával együtt elragadván, a felbolydult Mannajt lecsendesítettem.

A szövegből egyértelműen látszik, hogy Dajukku nem méd, hanem mannaj, nem király, hanem tartományi helytartó, továbbá, hogy 715-ben II. Šarrukīn deportálja őt egész családjával együtt. Egy másik szövegből kiderül az is, hogy a síriai Hamatba telepítették át Dajukkut.²⁸⁸ Arról, hogy Dajukku tartománya a Mannaj Királyság melyik részén feküdt, nincs biztos adat. Dandamaev, tényként fogadva el, hogy Dajukku Deiokésszel azonos személy, s ekként méd volt, tartományát Mannaj déli részére lokalizálja (Messu), amely Médiával határos. Brown és Liverani azonban, az asszír forrásokból kiindulva úgy gondolja, hogy Dajukku tartománya Mannaj északi, Urartuval határos részén volt (Uišdiš),²⁸⁹ és így segített Rusának átjátszani a 22 mannaj erődöt, amiket II. Šarrukīn 715-ben „visszafoglalt” – a mannaj király, Ullusunu ekkor már Asszíria szövetségese –, és rögtön Asszíriához csatolt. A felirat alapján megállapíthatjuk, hogy 715 Dajukku mindennemű uralkodásának végét jelentette, és ha így hasonlítjuk össze az asszír források alapján készült kronológiát – melyben 715 „Deiokés” 53 éves uralkodásának a végpontja, nem pedig a kezdete – a Hérodotosi kronológiától való eltérés már 68 év!

Dajukku – a róla szóló asszír források szerint – a Mannaj Királyság egyik tartományának helytartója volt. Neve nem egyértelműen indoiráni eredetű, és semmilyen forrás nem említi, hogy méd lett volna. 715-ben családjával együtt a síriai Hamatba telepítik át. Mindezek alapján igen nehezen tekinthetnénk méd királynak.

287 Deiokés 53, Phraortés 22, Kyaxarés 40, Astyagés 35 év. Hérodotos szavahihetőségét tovább gyengíti az a tény, hogy a négy király 150 éves uralmából kettő-kettő éppen 75-75 évig uralkodik, és ez az arányosság meglehetősen szokatlan.

288 Fuchs 1994, Prunk. 56. sor.

289 Brown 1988; Liverani 2003.

Phraortés–Kaštaritu

A Phraortés–Kaštaritu azonosság az asszír források elemzésével szintén cáfolható. Kaštaritu kizárólag a Šamaš jóslatokban szerepel, mint a Kār-Kašši nevű város ura, szövegek nem utalnak rá, hogy méd lenne. Kār-Kašši pontos helye nem ismert, de a névből arra lehet következtetni, hogy a kassúk földjén van, a Dijala-folyó északi folyásánál, a Dzsebel Hamrin és a Bazian-hegylánc között.²⁹⁰ Az asszír királyfeliratokban szereplő kassú-nevet viselő uralkodói alapján (pl. Ianziburias) Allabrióban is élt kassú népesség, lehet, hogy Kār-Kašši ott volt. Kār-Kašši városa – amely csak az ómenszövegek alapján lokalizálható – nagy valószínűséggel nem az asszírok által Mádának nevezett területen volt.

A Šamaš jóslatok bevezető formulájában az adott terület összes potenciális veszélyforrását felsorolják, a lehető legteljesebb listát adva ezekről, hiszen a jóslat csak így lehet érvényes. Az SAA 4, no. 43:4–6a és 6b–10. szöveg azt a kérdést teszi fel, hogy Kaštaritu elfoglalja-e a Zagroszban lévő egyik fontos asszír központot, Kišassut.

„Akár Kaštaritu a seregével, akár (egy) kimmer sereg, akár (egy) méd sereg, akár (egy) mannaj sereg vagy bármely más ellenséges sereg megkísérli vagy tervezi-e (elfoglalni a várost).”

Arra a kérdésre, hogy Kaštaritu elfoglalja-e Kišassu városát, csak úgy remélhetek igaz választ, ha Kišassu összes potenciális elfoglalóját felsorolják. Ezek a lehetséges városfoglaló haderők – kimmerek, médek, mannajok – nem álltak ezen szöveg alapján szövetségben Kaštarituval, csak a városra jelentettek veszélyt, vagy inkább feltételezhető volt a jóslatkérők számára, hogy esetleg veszélyt jelentsenek. A jóslatkérés nem örök időkre szól, pontosan meghatározzák a jósválasz érvényességi idejét is, tehát Šamaš jóslata csak egy megadott idő intervallumon belül érvényes.²⁹¹ Ugyanígy a teljesség igényével tett felsorolás figyelhető meg abban, ahogy számba veszi a szöveg a város elfoglalásának esetleges módjait.

„...akár nyomással, vagy erővel, vagy fegyveres harccal és csatával, vagy akna ásásával, vagy rés törésével, vagy ostromlétrával, vagy bármilyen ostromtöltéssel, vagy faltörő kosossal, vagy ostromgéppel, vagy kiéheztetéssel, vagy isten és istennő nevére tett eskü (adê) által, vagy barátságos és békés tárgyalással, vagy bármely más módszerrel, amivel egy várost be lehet venni...”

Ebben a szakaszban a jóslatot kérő írások felsorolták az összes általuk elképzelhető eszközt, amivel egy várost be lehetne venni.²⁹² Nem azért került a szövegbe az akna ásása, az ostromtöltések használata, vagy épp az ostromgépeké, mert a zagroszi láza-

290 Helm 1981, 86.

291 Az idézett ómen kérés tartalmazza a legnagyobb intervallumot, épp 100 napot.

292 Vö. Bleibtreu 1990.

dók alkalmazták ezeket, hanem azért, mert az összes potenciális módszert fel akarták sorolni, ezzel növelve a jósválasz (ami bizonyosan igaz, hisz egy isten megnyilatkozása) gyakorlati használhatóságát.

A jóslatkérésekben Kaštaritu serege és a médek külön szerepelnek, egyáltalán nem azonosítják őket. Az az érv, mely szerint itt egy Kaštaritu vezette szövetségről lenne szó, nem állja meg a helyét, hiszen az (5.) sorban egyértelmű a „*vagy bármely más ellenséges sereg*” kitétel a potenciális veszélyforrások számbavételét jelenti. Az ostromtechnikák felsorolásából egyértelmű, hogy ezeket az eszközöket egyszerre nem lehetséges alkalmazni, ebből is kitűnik a felsorolásban használt akkád „*lū*” terminus „*vagy*”, illetve „*akár*” jelentése, ami lehetetlenné teszi a Kaštaritu vezette koalíció elképzelését, ahol ezt a terminust következetesen „*és*”-nek fordítják.²⁹³

Továbbá, az egyik jóslatkérés (SAA 4, no. 41. szöveg) arra kérdez rá, hogy Kaštaritu szövetséget köt-e egy méddel, bizonyos Mamitiaršúval. Kaštaritu – az ómen szövege szerint – írt egy levelet Mamitiaršúnak, hogy lázadjanak együtt Asszíria ellen. Az asszír hírszerzés, mivel ismeri a lázító levél tartamát, annak hatására kíváncsi. A kérdés éppen a méd Mamitiaršu valószínű válaszát firtatja. A választ nem ismerjük, sem Šamaš jóslata nem maradt fenn, sem a Mamitiaršu Kaštaritunak szóló válaszleléről készült asszír jelentés. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy ha Kaštaritu méd király lett volna, nem így szólította volna hadba alattvalóját.

A Kaštarituval foglalkozó ómenszövegek (SAA 4, nos. 41–45, 48–51, 56–57, 60, 62.) alapján Kaštaritu egy *bēl āli*, aki egy rövid időszakon keresztül rablólovag módjára kitémad hegyvidéki várából – Kār-Kaššiból –, és zsákmányol, prédál az asszír közigazgatási területen, Kišessim és Harhar tartományokban. Ezzel az asszír érdekeket komolyan sérti. Az asszírok a téli hónapokban nem képesek sereggel fellépni ellene, a jóslatkérések zöme ebből az időszakból származik. Kaštaritunak csupán egyetlen valós szövetségesét említi néhány ómenszöveg (SAA 4, nos. 45, 50, 51), Dusannit, Saparda *bēl āli*-ját. Az SAA 4, no. 56. szöveg pedig már arról tudósít, hogy Kaštaritu egy követet küldött az egyik zagroszi asszír helytartóhoz, Nabû-šum-iškunhoz, s tudtára adta, hogy szívesen fogadna egy asszír királyi követet, hogy tárgyaljanak a békéről.

A Hérodotosi elbeszélés ellen szól az is, hogy semmi nyomát nem látjuk az asszír forrásokban egy egységes méd politikai hatalomnak, sőt épp az ellenkezője figyelhető meg. A már említett Mamitiaršu mellett Aššur-ah-iddina felirataiban még számos méd *bēl āli* szerepel. 676-ban (Nr. 22.) három méd *bēl āli* érkezett Ninivébe, kihallgatási ajándékot hoztak (lovakat és lazúrkövet), behódoltak a király előtt, és segítségét kérték más, velük rivalizáló *bēl āli*-k ellen. A szövegből kiderül, hogy a most behódolók lakó-

helyei a zagroszi asszír tartományokon túl vannak. A király hadjáratában két újabb *bēl ālit* említ (Šidir-parna és E-parna), őket Patušarri országból Asszíriába telepíti át Aššur-ah-iddina.

Még az Aššur-bān-apli korából származó egyetlen médekre vonatkozó forrásunk is egy politikailag fragmentált Zagrosz képét vetítik elénk (Nr. 23.): az asszír király három méd *bēl ālival*, Birišatrival, Sarātival és Parihival vívott csatát a Mannaj ellen vezetett hadjárata során.

Mindezekből kitűnik, hogy a Zagroszban ekkor semmi jele egy nagyobb méd vagy bármilyen más hatalmi központnak, ráadásul Kaštaritu nem egyezik meg a Hérodotos által leírt Phraortésszel. A hérodotosi elbeszélés állításairól ezért írta Helm: „A *Médikos Logos* félrevezeti a történezt mesterséges kronológiájával és történetetlen narratívájával, amely néhány, egymással semmiféle kapcsolatban nem álló zagroszi hős mondáján alapul.”²⁹⁴

Kyaxarés–Umakištar és Astyagés–Ištumegu

Kyaxarésszel és Astyagésszel kapcsolatban csak igen szegényes akkád nyelvű forrásra támaszkodhatunk. A hérodotosi elbeszélés szerint az ő uralkodásuk lenne a Méd Birodalom fénykora, amikor Média meghódítja Asszíriát – Babilónia kivételével –, és uralma alá hajtja a Halys-folyótól (ma Kizil-Irmak) keletre egész Ázsiát. Az assziriológia a legutóbbi időkig tényként fogadta el Hérodotos Kyaxarést és Astyagést illető beszámolóját, mivel nagyon kevés ékírásos történeti forrás maradt fenn az Asszír Birodalom utolsó évtizedeiből, Médiára vonatkozóan pedig éppenséggel semmi. A hérodotosi elbeszéléssel kompatibilisnek tűnt a Babilóni Krónika beszámolója Asszíria bukásáról, Nabû-na'id babilóni király (556–539) feliratai pedig hihetővé tették, hogy az Asszír Birodalmat felosztották maguk között a győztesek: a Harrān városától délre eső részeket kapta Babilón, attól északra a Méd Birodalom terjeszkedett, egészen a Halys-folyóig jutva 590 körül. A *Médikos Logos* állításait a korábbi korszakokra vonatkozóan megcáfoló Helm (1981) és Brown (1988) nem keresett és nem is talált fogást ezen a birodalmi korszakon. Sőt, Brown (1986) Média, mint másodlagos államalakulat fejlődésével kapcsolatban még úgy teszi fel a kérdést, hogy mi vezetett a méd társadalomban egy erős központi monarchia létrejöttéhez, és a hatalmas birodalom kialakulásához, miközben a 7. század közepéig terjedő asszír források tanúsága szerint nem létezett egységes méd politikai entitás.

Az első szkeptikus kérdést a Méd Birodalom létezésével kapcsolatban Heleen Sancisi-Weerdenburg tette fel 1988-ban.²⁹⁵ Ha a két birodalom, Babilónia és Média valóban

294 Helm 1981, 88.

295 Sancisi-Weerdenburg 1988.

határos volt egymással több, mint ezer kilométeren és hatvan éven át (610–550), hogyan lehetséges, hogy a babilóni források erről nem tesznek említést? A Babilóni Krónika két időszakban számol be a médekről, egyszer AsszírIA bukása körül (615–610), másodszer pedig 550 körül. A két említés között kéne lennie a két birodalom – békés vagy háborús – egymás mellett élésének, de erről a Krónika egyetlen sort sem ír.

A kérdést legalaposabban Robert Rollinger járta körül,²⁹⁶ megállapítva, hogy a Babilóni Krónika alapján nem állítható semmilyen egységes méd állam megléte. Abba az irányba, ahol a Méd Birodalomnak kellene lenni – Harrántól északra a Halystól a Zagroszig –, számos hadjáratot indítanak a babilóni uralkodók, és a hadjáratokról szóló híradások nem említik a médeket. Nabû-na'id a médek harráni jelenlétéről szóló feliratairól Rollinger megállapítja, hogy számos helyen ellentmondásban állnak Nabû-na'id más felirataival, valamint a Babilóni Krónika szövegével, és ezek keletkezését egyértelműen politikai propagandához köti.

II.1.1.1.3.4. Babilóni Krónika médekről szóló bejegyzései

A Babilóni Krónika 615 és 610 között ír először a médekről,²⁹⁷ akik Babilón szövetségeseként 615, 614, 612 és 610-ben is harcoltak AsszírIA ellen.²⁹⁸

615-ben AsszírIának a Zagrosz hegység lábainál fekvő tartománya, Arrapha környékére vezettek a médek hadjáratot. 614-ben a médek megostromolják Ninivét – és a régészeti feltárások szerint Kalhut is²⁹⁹ – eredménytelenül, azonban beveszik az asszír trónörökös székhelyét, Tarbişut és romba döntik AsszírIA kultikus központját, Aššurt. A babilóni király vezette sereg már csak Aššur ostroma után ér a helyszínre, a füstölgő romok mellett köt szövetséget (*tūbtu u sulummû*) Nabû-apal-uşur babilóni király (625–605) és Umakiştar.

612-ben az egyesített méd-babilóni sereg Ninive ellen vonul, amit három hónap ostrom után be is vesznek. A város kirablása után Umakiştar és csapata elvonult, a babilóni sereg azonban folytatta hadjáratát és elfoglalta Nişibint és Ruşaput. 610-ben a méd-babilóni egyesített erők felvonulnak Harrán ellen, ahol az asszír erők maradéka új központot rendezett be II. Aššur-uballiş vezetésével, az egyiptomiak támogatásával. A krónika szerint a Harrán környéki hadműveleteket a babilóniak és a médek közösen hajtották végre, magába Harrán városába azonban csak a babilóni csapatok vonultak be.

609-ben a babilóni erők megvédik Harránt az asszír támadással szemben, a harcokban a Krónika beszámolója szerint méd csapatok nem vettek részt.

296 Rollinger 2003b.

297 ABC, 90–96, no. 3. (*Fall of Ninive Chronicle*); Glassner 2004, 218–224, no. 22.

298 Rollinger 2003b, 291–294 végig veszi ezen évek eseményeit.

299 Oates–Oates 2001, 145.

A következőkben a médek nem szerepelnek a babilóni forrásokban, egészen Nabû-na'id uralkodásáig. A babilóni terjeszkedő hadjáratok viszont igen! Már 611-ben Szíria és az Euphratés felső folyásának irányába vezetett babilóni hadjáratról számol be a krónika. 609-ben Nabû-apal-ušur nem az asszírok által ostromlott Harrân felmentésére siet, hanem a Tigris mentén északra nyomul, és Urarţu körzetében harcol. A korszak egy másik krónikája, a Nabû-apal-ušur Krónika a babilóni király 18. uralkodási évétől kezdődik, és 608–607 években szintén az Urarţu körzetébe vezetett hadjáratokról számol be.³⁰⁰ Az egyiptomi fáraó, II. Nékó legyőzése (605, karkemiši csata) után Babilón kiterjesztette fennhatóságát egész Szíriára és Palesztínára.³⁰¹ Nergal-šar-ušur (559–556) babilóni király harmadik uralkodási évében (557) a Pirindubeli Appuašu ellen vezet hadjáratot, aki az év elején betört a Babilóni Birodalom területére.³⁰² A Pirindu elleni hadjárat felvonulási területe Hume, ami a későbbi Kilikiával azonos. A csatában legyőzött Appuašut követte a babilóni sereg, elfoglalván Ura és Kirši városokat, valamint egy szigetén lévő erődöt, Pitusut. A Krónika következő szakasza így szól (23–27. sorok):

„Ugyanebben az évben (Nergal-šar-ušur) lángba borította (a területet) Sallune hágójától Lydia határáig. Appuašu elmenekült, így nem fogta el őt (Nergal-šar-ušur). Adar (XII.) hónapban Akkád királya hazatért.
”

Ez a bejegyzés egyértelművé teszi, hogy a babilóni csapatok elértek Lydia határára, ha tetszik, létezett közös lyd–babilóni határ. Mindezek a hódítások minden bizonnyal kivitelezhetetlenek lettek volna akkor, ha létezett volna egy Méd Birodalom, mely a Harrántól északra fekvő területeket uralja, egészen Lydia határáig.³⁰³ Nabû-na'id uralkodásának első évében (555) szintén vezetett hadjáratot Kilikiába.³⁰⁴

II.1.1.1.3.5. A médeket megemlítő bibliai versek

Az Újbabilóni Birodalom idejéből való bibliai passzusok sem egy Méd Birodalom meglétét mutatják. Mario Liverani bemutat három idézetet Jeremiás könyvéből,³⁰⁵ melyekből kettőben a Septuaginta fordítói – Liverani szerint a görög történeti tradícióktól áthatva – a „médek királyai” alak helyett a „méd király” egyes számú alakot használják, így került be a Vulgátába, és a modern bibliafordítások is ezt használják.

300 ABC, 97–98, no. 4 (*Nabopolassar Chronicle*); Glassner 2004, 224–226, no. 23.

301 Rollinger 2003b, 294–295.

302 ABC, 203–104, no. 6 (*Chronicle of the Third Year of Neriglissar*); Glassner 2004, 230–232, no. 25.

303 Rollinger 2003b, 295–296.

304 ABC, 104–111, no. 7 (*Nabonidus Chronicle*); Glassner 2004, 232–238, no. 26.

305 Liverani 2003, 8–9.

Jer. 51,27–28: „Tűzzetek ki zászlót az egész földön; fújjátok meg a trombitát a népek között. Készítétek fel a háborúra a népeket; hívjátok össze ellene Ararát, Minni és Askenáz országait!³⁰⁶ Vezessétek elő a lovasságot, mint fullánkos sáskát. Hívjátok össze ellene háborúra a népeket: Média királyát kormányzóival és fejedelmeivel együtt; a hatalma alá tartozó egész földdel együtt.”

A Biblia héber szövegében – és például a *The Oxford Annotated Bible* fordításában – a „médek királyai” szerepelnek, és a „hatalmuk alá tartozó” kifejezés. Ugyanez a változás figyelhető meg:

Jer. 51,11: „Hegyezzétek a nyilakat, töltsétek meg a tegezeket! Az Úr felbujtotta a médek királyának lelkét, mert azt határozta Babilónról, hogy elpusztítja; az Úr bosszúja ez; bosszúállás a templomáért.”

A harmadik szakaszban a „médek királyai” kifejezés megmaradt a fordításokban:

Jer. 25,25: „Zimri összes királyát, Elám összes királyát és a médek összes királyát;”

Jeremiás, a 6. század elején így látta a Babilóni Birodalomtól északra elterülő térség politikai tagozottságát: Urartu, Mannaj, Szkíthia, Kimmerek, Elám, és a médek királyai.

II.1.1.1.3.6. A Babilón sztélé és a Sippar felirat

A következő érv a Méd Birodalom léte mellett Nabû-na'id babilóni király két felirata. Az egyik egy sztélé szövege, amely Babilónból került elő (továbbiakban Babilón Sztélé),³⁰⁷ a másik felirat agyag cylinderekől ismert Sipparból és Babilónból (a továbbiakban Sippar Felirat).³⁰⁸ Mindkét szöveg keletkezése Nabû-na'id 13. és 16. uralkodási éve közé keltezhető (542–539).³⁰⁹ A szövegek a harráni Sîn-templom, az Ehulhul pusztulásáról és újjáépítéséről szólnak.

A Babilón Sztélé szerint az Ehulhul már 54 éve romokban áll, a templomot a médek rombolták le, csakúgy, mint a többi asszír várost és templomot. Nabû-apal-ušur a pusztításokról hallva – bár ő nem emelt kezét a templomokra – gyászol: mosdatlanul hagyja haját és a földön alszik. 54 évvel a pusztítás után Sîn visszatér lakhelyére, Nabû-na'id pedig újjáépíti a templomát.

A Sippar Felirat szerint Sîn megharagudott Harränra és az ő ottani templomára, ezért feltámasztotta a médek haragját, akik elpusztították a templomot és pusztasággá tették

306 Ezek Urartu, Mannaj és Szkíthia országokkal azonosak.

307 Schaudig 2001, 514–529: „Inscription 3.3 (»Babylon-Stele«)”.
 308 Schaudig 2001, 409–440, „Inscription 2.12 (»Ehulhul-Zylinder«)”.
 309 Schaudig 2001 415.

azt. Nabû-na'id királysága legelején azonban Sîn megbékélt a várossal, és megjelent a király álmában Mardukkal, Babilón főistenével együtt. Marduk az Ehulhul újjáépítésével bízta meg Nabû-na'idot, aki azt válaszolta, hogy ott médek vannak, akik nagyon erősek. Erre Marduk megjövendölte, hogy a médeket eléri végzetük. És valóban – folytatja a szöveg – három évvel a jószág után Marduk és Sîn felemelték Kurašt, Anšan királyát, aki legyőzte a médeket, elfogta Ištumegut, akit fogolyként saját országába vitt. Nabû-na'id ezután hozzálátott az Ehulhul újjáépítéséhez.

Mindkét felirat a médeknek tulajdonítja Harrān elpusztítását, és mindkét felirat a szöveg keletkezésénél 54 évvel korábbra teszi ezt. Ha a feliratok tudományosan elfogadott keletkezéséhez (542 k.) hozzáadjuk az 54 évet, 596-ben járunk, amikorról semmilyen forrásunk nem utal sem Harrān környéki harci cselekményekre, sem médek jelenlétére. Ha a szippari felirat azon megállapítását vesszük alapul, hogy az uralkodásának legelején látta Nabû-na'id a jószágot, és az 54 évet az első teljes uralkodási évét megelőző évhez (ez az ún. *rēš šarrūti*, ami ez esetben 556-ra esett) adjuk hozzá, máris 610-ben járunk, a Harrān körüli harcok sűrűjében. A Babilón Sztélé és a Sippar Felirat fiktív keletkezési időpontja tehát Nabû-na'id uralkodásának legeleje, 556.

A két felirat komoly ellentmondásban áll a Babilóni Krónika már bemutatott részével. Stefan Zawadzki a Nabû-na'id feliratok hamissága mellett érvel,³¹⁰ szerinte a két feliratban Nabû-na'id szándékosan elferdíti a tényeket, hiszen a 610-es évben a krónika megállapítása szerint csak a babilóni csapatok vonultak be Harrānba, és fosztották ki a várost és a templomot. 609-ben a babilóni csapatok védelmezték Harrānt az asszírok ostromával szemben, és egyáltalán nem mutat arra semmi, hogy a város feletti ellenőrzés 610 után bármikor is kicsúszott volna a babilóniak kezéből. Az ezt megelőző időszakban a Krónika tanúsága szerint baráti szerződést kötöttek a médek és a babilóniak, és az asszír városok jórészt közösen pusztították el. Nabû-na'id ezzel szemben azt állítja, hogy a médek pusztították el az Ehulhult, sőt minden asszír templomot. A harrāni Sîn-templomot pedig a médek otltéte miatt nem lehetett újjáépíteni. Zawadzki értékelése szerint Harrān 54 éves méd uralma fikció, amit Nabû-na'id propagandája talált ki.

II.1.1.1.3.7. Harrān sztélé és Adad-guppi sztélé

Létezik két további olyan felirat Nabû-na'id korából, amely a harrāni Ehulhul építésével foglalkozik. Ezek Harrānból kerültek elő, és azt várhatnánk tőlük, hogy a legrészletesebben számolnak be a templom pusztulásának és újjáépítésének körülményeiről. Csakhogy sem a király felirata – az ún. Harrān sztélé³¹¹ –, sem anyjának felirata – az

³¹⁰ Zawadzki 1988, 75–77.

³¹¹ Schaudig 2001, 486–499: „Inscription 3.1 (»Harrān-Stele«)”.

ún. Adad-guppi sztélé³¹² – nem szól arról, hogy a templomot a médek pusztították volna el, sem arról, hogy a városban 54 évig méd uralom, vagy méd veszély lett volna. Rollinger következtetése szerint Harrānban nem írhatta le Nabû-na'id azt a helyiek számára nyilvánvaló valótlaniságot, hogy médek tanyáztak Harrānban 54 évig. Ugyanakkor, a messzi délen, Babilónban és Sipparban ezek a propagandaüzenetek komolyan átformálhatták a közvélekedést a harrāni Ehulhul sorsáról.³¹³

Rollinger felteszi a kérdést: ha a harrāni Ehulhul babilóni csapatok pusztították el, és utána végig babilóni kézen maradt a város, amely virágzó kereskedelmi központ lett (vö. Ezékiel 27,23), miért nem építették újjá a templomot? Miért kellett Nabû-na'idnak ilyen hamisításokkal élnie, mikor – a templom elpusztítása után majd hetven évvel – újjáépítette az Ehulhul?³¹⁴

A kérdésekre a válasz Nabû-na'idnak az Újasszír Birodalom uralkodóihoz való viszonyulásának változásában rejlik. A harrāni Sîn-kultusz fontos szerepet töltött be az Újasszír Birodalomban, a Harrānt 610-ben elfoglaló babilóni csapatok számára ez az istenség teljesen asszírnak számított, ezért ugyanúgy bántak el vele, mint az Aššur, vagy az Arbēlai Ištar szentélyekkel, és később sem építették újjá. Nabû-na'id felírataiban³¹⁵ és a Sîn-kultusz új irányzatának támogatásában³¹⁶ is asszír uralkodói vonásokat vett fel. Számára már nem az elnyomó idegent jelentették az asszír királyok, hanem saját uralkodó őseit. Ezért vált szükségessé a déli területeken a harrāni templomépítés indoklása.

II.1.1.1.4. Összegzés

Összegezve a fent leírtakat, Hérodotos *Médikos Logosa* és a klasszikus auktorok ezen elbeszélés nyomán született történetei a korai méd történelemről nem kezelhetők azonos érteken az asszír és babilóni források információival. Ha a médekről, a méd történelemről, vagy Médiáról akarunk érvényes kijelentéseket tenni, csupán az eseményekkel kortárs, ékírással forrásokból, valamint az elsődleges és másodlagos régészeti forrásanyagból indulhatunk ki. Ezek alapján elmondható, hogy a 9–7. században nincs nyoma semmiféle egységes méd államnak. A földrajzilag fragmentált zagroszi területen az apróbb, *bēl ālik* által vezetett fejedelemségek első magasabb szintű integrációját éppen az Asszír Birodalom végezte el, mikor tartományokat alakított ki a Nagy Khorásán út völgyrendszerében.

312 Schaudig 2001, 500–513: „Inscription 3.2 (»Adad-guppi-Steale«)”.
 313 Rollinger 2003b, 303.
 314 Rollinger 2003b, 302, j. 61.
 315 Schaudig 2001, 307–309.
 316 Seidl 2000, 98–106.

II.1.2. ÉLETFORMA ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZET

Az újasszír kori Zagrosz területén élő népek társadalmi berendezkedését – elsősorban életformájukat, az általuk kialakított településszerkezetet és társadalmuk belső hierarchiáját – modern etnográfiai párhuzamok, a térséget érintő régészeti terepbejárások, asszír írott és képi források, valamint egy belső keletkezésű forrás alapján lehet meghatározni.

II.1.2.1. Életforma

A 3. évezred végére a mezopotámiai királyfeliratokban és képi ábrázolásokon kialakult a zagroszi népek leírásának és ábrázolásának egyfajta toposza, amely többé-kevésbé rögzült a következő évezredben, és az újasszír szövegekben is érezteti hatását.³¹⁷ Ezen toposz természetesen erősen negatív színben tünteti fel a hegylakókat, gondolhatunk itt akár az *Átok Akkád felett* című irodalmi alkotásban szereplő Gutium leírására,³¹⁸ vagy a II. Šarrukīn domborművein állatbőrbe öltözött, azaz barbár zagroszi adóhozók ábrázolására.³¹⁹

Az asszír szövegekben szereplő zagroszi toponímák között 21 esetben találkozhatunk olyan településnévvel, ami a *Bit-SZEMÉLYNÉV* sémát követi.³²⁰ Ezek közül négy eset-

³¹⁷ A hegyi népek barbárságának mezopotámiai toposzáról lásd Lanfranchi 2003, 85–92. A zagroszi emberek ábrázolásának toposzaihoz lásd Wäfler 1975, 266–280; Reade 1976. Kifejezetten Narām-Sin győzelmi sztéléjén (Lullubi-sztélé) és II. Šarrukīn palotadomborművein a zagroszi népek ábrázolásának párhuzamaihoz lásd Winter 1999, 64–65; és Westenholz 2000, 103–104. A zagrosziak ábrázolásának irodalmi toposzaihoz lásd Westenholz 2000, 107 és 119. Ugyanezen toposz szerint kidolgozott zagroszi figurák szerepelnek az akkád kori BM, WA 89137 számú pecséthengeren (A pecséthenger lenyomatának fotóját hozza Winter 1999, 4. kép, a pecséthengerhez kapcsolódó feldolgozásokat lásd Winter 1999, 66, j. 19). A *Kúthai király legendájában* (Westenholz 1997, 263–368) szereplő irodalmi toposzoknak az újasszír és újbabilóni királyfeliratokban való továbbéléséről lásd Adali 2011, 85–167. Az *ummān-manda* toposzról és annak korai kialakulásáról lásd továbbá Komoróczy 1977, különösen 58–63; valamint Westenholz 1997, 265–266.

³¹⁸ Cooper 1983, 154–156; a gutikra és Gutiumra vonatkozó negatív jelzőket összegyűjti Cooper 1983, 30–33. Érdekes megfigyelni, ahogy a Nabū-nā’id Krónika újrajátszatja az évezredes irodalmi toposzt (ABC Chron 7:iii.16–17). A perzsák oldalára átállt babilóni helytartó, Ugbaru/Gubaru tartományát e szöveg Gutiumnak nevezi – valószínűleg a II. Nabū-kudurri-ušur főéméltóságai között is szereplő (Unger 1931, no. 26:iv.31) Zamua tartomány kormányzója lehetett (Parpola 2003a, 344, j. 30) –, és így Gutium seregei távolítják el a hatalomból a Marduk (vagy a Marduk-papság) kegyét elvesztett Nabū-nā’idot.

³¹⁹ Pl. Botta–Flandin 1849, II. pls. 123, 124, 125, 126, etc.

³²⁰ Az akkád *bitu* szó jelentése „ház”, tehát a helynevek jelentése „XY-háza”. Az újasszír forrásokban a Zagrosz vidékén említett ilyen szerkezetű helynevek: Bit-Zatti, Bit-Abdadani, Bit-Kapsi, Bit-Sangi, Bit-Urzakki, Bit-Hamban, Bit-Barrúa, Bit-Sangibuti, Bit-Zualzaš, Bit-Matti, Bit-Taranzaj, Bit-Ištar, Bit-Hirmami, Bit-Sagbat, Bit-Umargi, Bit-Ramatua, Bit-Uargi, Bit-Bagaja/Gabaja, Bit-Kilamaz, Bit-Kubatti és bár a második tag nem személynév, de minden bizonnyal ezen név-alkotási mechanizmus analógiájára jött létre: Bit-Kāri („A kereskedelmi telepek háza”). Az egyes toponímák előfordulását lásd Parpola 1970.

ben a személynév előtt a név-determinatívum is szerepel (Bīt^mBunakki, Bīt^mKapsi, Bīt^mKubatti és Bīt^mRamatija). Egy-egy hegyvidéki személy – általában uralkodó – megjelölésekor az asszír szövegek többször a *mār* + SZEMÉLYNÉV sémát követik. Ennek megfelelően a Bīt-Kapsiba való Bātānu nevű személyt *Bātānu mār Kapsi* („Kapsi fia, Bātānu”) formában írják le. Ezen formák az asszír forrásokban leggyakrabban a dél-mezopotámiai állattartó arámi és káld törzsek leírásakor szerepelnek – esetükben a bőséges forrásanyagnak köszönhetően egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy ők törzsi szervezetben éltek. Az ilyen típusú névhasználattal Giovanni B. Lanfranchi szerint az asszír kancellária nem feltétlenül e területek valós társadalmi viszonyait, hanem csupán e hegyvidék elmaradottságát kívánta kifejezni.³²¹ Lanfranchival szemben azonban megjegyezhető, hogy *Bīt-X* toponímák a Középső-Zagrosz vidékén valószínűleg kassú eredetűek, és már jóval az újasszír expanzió előtt megtalálhatók voltak.³²² Az utóbbi évtizedben komoly kétségek merültek fel a kutatásban a kassúk nomád voltát illetően,³²³ és úgy tűnik, a kassú törzseket is csupán azért tekinthetjük „törzs”-nek, mert a mezopotámiai szövegekben a *Bīt-X* paradigma szerinti toponímák szerepelnek a területükön.³²⁴

Az asszír zsákmánylistákban a Középső-Zagrosz vidékéről szerzett javak között – marhák és juhok mellett – nagy hangsúllyal szerepelnek a lovak (vö. VI.1.2. fejezet). A vidék természeti adottságaiból adódóan a zagroszi népek gazdaságában – a modern viszonyokhoz hasonlóan – minden bizonnyal az i. e. 1. évezredben is jelentős szerepet kapott az állattartás.

Hérodotos *Médikos Logosában* (I.101) hat méd „törzset” sorol fel („buszészok, parétakoinoszok, sztrukhatok, arizantoszok, buioszok és a mágusok törzse”). A Hérodotos által használt terminus a *yévoç*, amit – Muraközy Gyula kiváló fordításához hasonlóan – gyakran „törzsnek” fordít a szakirodalom. Ebből többen azt a következtetést vonták le, hogy a médek nomád életformát folytattak, hiszen törzsi szervezetben éltek.³²⁵ Csakhogy a *yévoç* Hérodotosnál nem törzset, hanem inkább olyan közösséget jelöl, amelynek tagjai között vérségi kötelék van, és a közösség tagjává csak születés útján válhat az ember. E fogalommal áll szemben Hérodotosnál az *ʾéθvoç*, ami földrajzi, politikai és kulturális egységet jelöl.³²⁶

321 Lanfranchi 2003, 87.

322 Brinkman 1976–80, 465–466.

323 Pl. Sassmannshausen 1999; és Sassmannshausen 2004.

324 Sommerfeld 1995, 925: „Unfortunately, but for some proper names, we know practically nothing about these tribes.”

325 Pl. Diakonoff 1985 58: „[in Media proper] certainly nomadic and seminomadic tribes were to be found here.”

326 Jones 1996, 316–317.

Feltehetően e négy ok (a „hegyvidéki barbár” toposza a mezopotámiai művészetekben, a *Bit-X* és a *mār + X* sémák használata az asszír szövegekben a zagroszi területek és emberek megjelölésére, az állatok hangsúlyos szerepe az asszír zsákmánylistákban, illetve Hérodosz γένοϋ terminusa) vezetett ahhoz az értékeléshez, hogy a Középső-Zagrosz vidékének lakossága – és elsősorban a méd nép – alapvetően nomád volt.³²⁷ Bit-Hambanról Julian Reade jegyzi meg: „the tribal territory of Bit Hamban.”³²⁸ A III. Adad-nērārī uralkodása idején az Eponymos Krónikában szereplő médek elleni asszír támadásokat a méd „hordák” egy korábbi – a 810. évre feltételezett – együttes támadására adott válaszként értékeli Albert T. E. Olmstead,³²⁹ holott nem adható a Zagroszból induló Asszíria elleni támadás egészen a mannap csapatok Zamua ellen vezetett 653. évi hadjáratáig. Az asszír magterületet nem érte támadás a birodalom fennállásának utolsó néhány évéig. Sőt, Olmstead később a médek alapvetően nomád kultúrájáról és a bennük munkálkodó nomád – tehát pusztító – ösztönökről értekezik.³³⁰ Ezek a „modern” állítások nyilvánvalóan az Asszír Birodalom eleste felől olvassák a médek történetét. 614–609 között a médek képesek voltak elpusztítani az Asszír Birodalmat, ergo a 9. századi megjelenésüktől kezdve erős kihívást és veszélyt jelentettek Asszíria számára. Még Stuart C. Brown (1986) híres elemzése is azon az előfeltevésen alapszik, hogy az alapjában véve vérségi alapon működő, a mezopotámiai civilizációval nem kompatibilis zagroszi társadalom az asszír támadások és tartományi jelenlét következtében változott meg, illetve kapott esélyt önálló állam (másodlagos államalakulat) kialakítására.

Mint láttuk, miközben az újasszír kori Zagrosz területén a törzsi struktúra megléte sem bizonyítható maradéktalanul, az ilyen típusú társadalmi berendezkedés feltételezése sok szerző számára egyben a nomád életforma rekonstrukciójával járt együtt.

327 II. Šarrukīn 713. évi hadjáratának leírásában szerepel egy szakasz (Fuchs 1994, 213; Prunkschriften 69–71; és Nr. 16/C:188–189. sorok), amelyben a hadjáratban érintett méd tartományokat a „napkelet arabjaival határos” területként írja le (KUR.*Ma-da-a-a ša pa-ti* LU₂.*A-ri-bi ni-pi-ih* ^dUTU-ši; az annales 188. sorban KUR.Aribi szerepel). Rowton 1973b, 209 szerint ez szöveghegy a zagroszi népek nomadizmusára utalna (e gondolatot először Streck 1900, 353–354. vetette fel). Eph’al 1984, 101–111 az arabok gazdasági jelentőségéről értekezve a „kelet arabjai” kifejezést nem a zagroszi médek nomadizmusára, hanem inkább speciális gazdasági szerepükre, mint a távolsági kereskedelem lebonyolítóira vonatkozó jelzőnek tartja.

328 Reade 1978, 138.

329 Olmstead 1951, 159.

330 Olmstead 1951, 244: „Their [the Medes] culture was still essentially nomadic, though they had been settled long enough in the mountains to have taken on some of the characteristics of a sedentary people.” ugyanezen az oldalon kicsit később a „quasi-nomadic culture”-ről beszél, ami még meghatározza a médeket. És végül még mindig a 244. oldalon: „There was too much nomadism in the Median blood to permit them to be content in mountains more conspicuous for picturesqueness than for fertility.” – ezeket idézi Brown 1986, 110 és tételesen cáfolja őket.

Csakhogy a nomád életmód és a törzsi társadalmi berendezkedés nem azonos fogalmak, még csak nem is feltételezik egymást szigorúan. A nomadizmus sokkal inkább egy életformának vagy élelemtermelési módnak, semmint egy társadalmi berendezkedést meghatározó létformának tekinthető.³³¹ A törzsi szervezet és a nomadizmus tehát nem feltétlen áll kölcsönviszonyban.³³² A következőkben megpróbálom körbejárni az 1. évezredi Zagrosz területére vonatkozó forrásainkat, előtte azonban a szakirodalomban – különösen Michael Rowton és Abbas Alizadeh munkáiban – nagy hangsúlyt kapó modern kori etnográfiai párhuzamokat vizsgálom.

II.1.2.1.1. Modern antropológiai és etnográfiai párhuzamok

Az i. e. 1. évezredi zagroszi népek pásztorkodására vonatkozóan jószerivel alig található írott forrás, és lényegében régészeti adatok sem állnak – nem is nagyon állhatnak – rendelkezésünkre. Ezért a kérdés körüljárásakor két módszertan közül választhatunk. Egyrészt modern etnográfiai és antropológiai kutatások segítségével próbálhatjuk párhuzamba állítani az i. sz. 20. századi és az i. e. 1. évezredi zagroszi életformát, másrészt tisztán metodológiai megfontolások alapján kísérrelhetünk meg érvényes kijelentéseket tenni.

Az antropológiai párhuzamok történeti felhasználhatóságának korlátaival kapcsolatban két tényezőt érdemes megemlíteni. Egyrészt a zagroszi törzsek politikai és katonai hatalma nagyságrendekkel csökkent a 20. század első éveiben, különösen az első világháborút követően, így – például a Rowton által leírt dimorf struktúrában³³³ perdöntő – a letelepült és a nomád lakosság közötti korábbi viszony teljes mértékben megváltozott a térséget leíró antropológiai és etnográfiai kutatások idejére. Másrészt az állattartás és a földművelés arányát egy adott területen nem csupán földrajzi és klimatikus viszonyok határozzák meg, hanem nagyban befolyásolják egyes, alapjában véve társadalmi és hatalmi tényezők. Az i. sz. 10–11. századtól kezdve a zagroszi területekre tömegesen érkeztek nomád életformát folytató csoportok Iránon túli területekről. Az ő megjelenésükkel valószínűleg radikálisan megváltozott az állattartó/nomadizáló és földműves/letelepült életformát folytatók aránya.³³⁴

Az antropológiai párhuzamok melletti érv, hogy a Zagrosz klimatikus viszonyai szinte semmit nem változtak az utóbbi 4000 évben,³³⁵ tehát – ezen érv szerint – a terület

331 Khazanov 1984, 1–84; és Cribb 1991, 9–22.

332 Rowton 1981, 29. szerint a térség nomadizmusával foglalkozó szakirodalomban az eddigi elemzések keverték és összemostak két összekapcsolódó ám külön fogalom párt: a nomád vs. letelepült és a törzsi vs. városi (értsd nem törzsi, de lehet akár falusi is).

333 Rowton 1976a; 1976b; és 1977.

334 Gilbert 1975; és Reade 1995, 31–32.

335 Pl. Rowton 1981, 30.

ökológiai szisztémái sem módosultak, ergo ezen természeti viszonyok leghatékonyabb kihasználásának módozata sem változhatott nagy mértékben.³³⁶ A feltételezésnek ellentmond Levine megfigyelése, miszerint az iráni *qanat*-rendszer elterjedésével szűkült a terület felszíni vízbázisa, valamint az erőltetett fakitermelésnek köszönhetően a középkortól kezdve drasztikusan felerősödtek a talajt érő eróziós folyamatok.³³⁷

Egy újabb érv lehet az antropológiai párhuzamok mellett, hogy a Zagrosz hegyvidéken talán még megtalálhatók olyan „érintetlen” nomád csoportok, amelyek életvitelük megfigyelhető akár az i. e. 1. évezred viszonyainak is. Reza Fazel kutatásaiban a Bojr Ahmad törzs életmódját vizsgálta (a terepmunka 1968–70-ben zajlott), mely a Zagrosz déli hegyláncain él Fársz és Khúzisztán között, Kuh Gilujeh és Bojr Ahmad tartományokban.

Fazel szerint nagyban hozzájárultak a terület fizikai elszigeteltségéhez és könnyebbé teszik a törzs önvédelmét a hegyvidékben létrejött *tangok* (mély vízmosások és kanyonok).³³⁸ A törzs területe két eltérő ökológiai zónát tartalmaz: magas völgyek (1500 méter felett) és alacsonyabban fekvő előhegységi területek. Nyáron a törzs tagjai 1500 és 2200 méter közötti tartományban legeltetnek, igen nagy területen szétszóródva a Kuh-e-Dena teraszain. Téli legelőiken nyáron a törzs más csoportjai nyári-legeltetnek. Nem figyelhető meg a törzs tagjainak tömeges mozgása a téli és nyári legelők között.

A Bojr Ahmad törzs három interdependens csoportból áll:

- 1, teljesen letelepedett földművelők
- 2, a főleg juh- és kecsketartók, akik azért folytatnak némi földművelő tevékenységet is, leginkább a téli szálláshelyük közelében
- 3, kizárólag pásztorkodó nomádok.

A 2. és 3. csoport zömmel az 1500 méter feletti területeken tartózkodik, és a törzs 90%-át adja. Valamennyi szezonális mozgás a törzs területén belül zajlik. A törzs politikai szervezete hat nagyobb szekcióra vagy altörzsre (*tireh*) bomlik, amelyek újabb alszekciókra (*taifeh*), majd még kisebb ágakra (*ulad*) és azok még kisebb ágacsákra (*tas*) oszthatók, utóbbiak több tábort foglalnak magukba, táboronként 3-10 sátorral (*bohün*). Minden szekciónak van saját politikai vezetője (néha több is), ez a *kadkhoda*, amely tisztesség fiágon öröklődik. Az egész csúcán a *khán* áll, aki a legfőbb bíró. A *khán* egy olyan különálló ághoz tartozik, melynek nincs genealógiai kapcsolata egyik szekcióval sem.

Reza Fazel kutatásainak köszönhetően megfelelő képet alkothatunk egyrészt a vertikális nomadizmus (transzhumantáció) keretei között azonosítható állattartó és a földművelő életformát folytató interdependens csoportok közötti gazdasági kapcsol-

336 van Driel 1997–2000, 85: „Nomadism is also directly related to geographic circumstances.”

337 Levine 1976, 161; valamint Reade 1995, 31.

338 Fazel 1973, 131.

latokról, másrészt ezen csoportok közös törzsi szervezetbe tömörüléséről és a törzsi politikai szervezetének struktúrájáról is. Az előbbiről még lesz szó az ókori zagroszi állattartás metodológiai megközelítése kapcsán. A törzsi szervezetre és ezen belül a törzs letelepült és nomadizáló tagjai közötti kapcsolatra már Michael Rowton is felfigyelt, aki 1964-től kezdve 15 tanulmányban felvázolta a fizikai környezet és a nomadizmus kapcsolata,³³⁹ a „bezárt” (*enclosed*) nomadizmus,³⁴⁰ a törzsen belüli dimorf struktúra,³⁴¹ valamint a törzs és az állam viszonyával³⁴² kapcsolatos elképzeléseit. Rowton munkái a modern antropológiai és etnográfiai megfigyeléseken, valamint az ókori források közös feldolgozásán alapultak, ami újszerűséget és komoly magyarázó erőt adott írásainak, ugyanakkor több felől tették támadhatóvá elméleteit. Ezek közül itt csak Morton H. Fried elméletét említeném, aki meggyőzően érvel amellett, hogy a 19–20. századi antropológiai és etnográfiai megfigyelésekben szereplő törzsek már a modern állam kihívására adott válaszként jöttek létre, tehát esetükben egy „másodlagos törzsiségről” (*secondary tribalism*) beszélhetünk.³⁴³ Ebből kifolyólag nem lehet a történeti rekonstrukcióhoz antropológiai és etnográfiai párhuzamokat használni sem a törzsek (katonai, politikai és területi) hatalmának, sem a törzsek belső struktúrájának vizsgálatakor – a térség ökológiai adottságainak emberi kihasználását vizsgálva azonban igen.

II.1.2.1.2. Metodológiai megközelítés

A törzsi szervezet felépítését és a törzsnek az állami hatalommal való viszonyát tehát nem vizsgálom a továbbiakban, ehelyett a földrajzilag meghatározott állattartás felé fordulok, amelynek mértéke természetesen változhatott az idők folyamán, a legelőváltás rendszerei azonban aligha.

Az ókori Keleten nem számolhatunk a steppéken adatolható nyílt (*external/excluded*) nomadizmus meglétével, itt az állattartás alapjában véve a települések által közrezárt (*enclosed*) térben zajlik. Az ókori Keleten tehát az állattartás három alapvető formája élt együtt:

1. Háztáji állattartás (*houshold/domestic pastoralism*), amelynek keretében kis háztartások saját, kis méretű nyájukat legeltették;³⁴⁴ ez nem igényelt semmiféle specializá-

339 Rowton 1967; 1969.

340 Rowton 1974.

341 Rowton 1976a; 1976b; 1977.

342 Rowton 1973a; 1973b; 1982.

343 Fried 1975a, 10: „... the most massive and familiar phenomena of tribalism occur as a consequence of the impinging on simple cultures of much more complexly organized societies.” Lásd továbbá Fried 1968, 3–20; és Fried 1975b, 10–20.

344 Egy állattartó család megélhetéséhez szükséges minimális állatállományt kb. 60 kecske/juh mennyiségre becsüli Barth 1961, 16.

ciót és tulajdonképpen teljesen független volt a társadalmi és gazdasági alrendszerek működésétől.

2. A transzhumantáló állattartás vagy másnéven vertikális nomadizmus³⁴⁵ a hegyvidéken a téli és nyári legelők használatával és a közöttük való évszakos vándorlással jellemezhető. Ez az állattartási forma tehát szigorú térbeli és időbeli keretek között zajlik.³⁴⁶ Elképzelhető, hogy a rendszert professzionális pásztorok működtették,³⁴⁷ melyben a nyájak évszakos vándorlását nem kellett követnie a lakosság nagyobb részének.³⁴⁸

3. Horizontális nomadizmus, amely a csapadékosabb téli hónapokban a folyóktól távolabb fekvő nyílt vidékeken legeltet, a szárazabb nyári hónapokban pedig a folyók közelébe kényszerül. Vándorlásuk tehát szintén évszakos jellegű. A horizontális és vertikális nomadizmus esetében nagy létszámú nyájakkal és hivatásos pásztorokkal számolhatunk, a jelenség a teljes társadalomra és a politikai környezetre is hatást gyakorol, valamint komoly ökológiai hatást fejt ki. Ez a bezárt nomadizmus (vertikális és horizontális egyaránt) a letelepült társadalomtól nem független, mivel a nyájak rendszeres vándorlása során több politikai alakulat területén kelnek át, ezért erős szimbiózisban élnek a városokkal és azok politikai és gazdasági intézményeivel.³⁴⁹

345 A vertikális és horizontális nomadizmus kategóriarendszerét Coon 1958, 191–225 és Johnson 1969, 165–175. dolgozta ki. A vertikális nomadizmuson belül megkülönböztethetjük az *integrált* nomadizmus jelenségét (ez esetben a népesség egy része egész évben nomadizál, másik része egész évben letelepedett életmódot folytat), ami a modern Zagrosz nomád törzseit jellemzi, és a *félnomád* vertikális nomadizmus jelenségét (ez esetben a teljes népesség az év egyik felében nomadizál, a másik felében letelepült életmódot folytat), amely a vizsgált térségben nem adatolható. A kategóriarendszert legújabban áttekintette Simon 2009, 16. Nehéz eldönteni, hogy az i. e. 1. évezred bezárt vertikális integrált nomadizmusa esetében valóban nomadizmusról vagy csupán professzionális pásztorok és állataik vándorlásáról van-e szó, bár ezen kritérium kétségkívül nagy jelentőséggel bír, vö. Cribb 1991, 15–20.

346 Greco 2003, 66.

347 Alizadeh 2010, 353: „The Zagros social groups should not be considered »nomads« in the sense applied to horizontal pastoralists of Central Asian steppes, the Sahara, the Negev, the Jazirah, etc. A more accurate term would be »mobile agropastoralists« or »semi-nomadic agropastoralists«.”

348 Khazanov 1984, xxxvii: „[transhumant pastoralism] is nothing else, and apparently never was anything else, than a specialized branch of agricultural economy.”

349 Rowton 1973a, 258; Rowton 1974, 22–30; Khazanov 1984, xxxi.

II.1.2.2. Régészeti terepbejárások anyaga

A vizsgált területen csak nagyon kevés régészeti feltárást végeztek, és azok is az erődített udvarházakat (*manor*), nem pedig a városias településeket érintettek.³⁵⁰ A Középső-Zagrosz területén csupán a Mahidast-medence³⁵¹ és a Kangavar-völgy³⁵² területén végeztek az i. e. 1. évezredi anyagot is vizsgáló szisztematikus régészeti terepbejárást,³⁵³ azonban a Mahidast projekt publikációja még nem született meg, a terepbejárásról csupán részjelentéseket közöltek.

A Kangavar-völgy terepbejárásakor a következő periódusokkal számol Theodore Cuyler Young: Godin III (2400–1300); Iron Age I/II (1300–750); Godin II = Iron Age III (750–550).

Godin III periódusban a többi korszakhoz képest viszonylag sok település adatolható a Kangavar-völgyben, sőt nemcsak a völgyekben, hanem a hegyvidéki területeken is sok állandó település (56 település összesen 73,45 hektárnyi területtel) mutatható ki. Ezekben kiterjedt kertművelés figyelhető meg és három szintű településhierarchia azonosítható a völgyben.³⁵⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy közülük csupán három település haladta meg a 15 hektáros méretet.³⁵⁵

Iron Age I/II-ben jelentősen visszaesik a települések száma, mindössze 20 település adatolható, amelyek összterülete 26,36 hektár. Nem azonosítható településhierarchia, nincs olyan település, amelynek kiterjedése meghaladná az 5 hektárt.³⁵⁶

Godin II periódusban ismét megfigyelhető a populáció növekedése:³⁵⁷ 33 település adatolható, összesen 36,27 hektáron. A hegyvidéki területeken csupán két település lakott a korszakban, ugyanakkor egyrészt kiterjedt öntözéses kertművelés figyelhető meg

350 Ilyen Godin Tepe, Baba Dzsán Tepe és Tepe Nus-e Dzsán.

351 Levine 1974b; 1975; és 1976.

352 Young 1975; és Young 2002.

353 A Mahidast területén korábban terepbejárást végzett Stein Aurél, aki 26 lelőhelyet azonosított (Stein 1940, 312–314 és 412–421); 1959–1960-ban Robert J. Braidwood, aki 170 lelőhelyet azonosított (Braidwood 1960, 1961 és 1983); Clare Goff pedig lurisztáni ásatásai közben végzett terepbejárást ezen a vidéken (Goff 1968 és 1971), a Mahidast vidékéről először Erich Schmidt készített légifelvételeket (Schmidt 1940), ezek alapján dolgozott Levine csapata is.

354 Young 2002, 424–425.

355 Young 1975, 26.

356 Young 2002, 425–426; és Young 1975, 27.

357 A Mahidast terepbejárás Iron Age III korszakára vonatkozó eredményeiről így ír Levine 1974b, 489: „With the beginning of the Iron III period we again recognize a significant number of settlements in the valley, many of these are large, and some contain as part of their assemblage imports from Assyria.”

az alacsonyabban fekvő vidékeken, másrészt a legeltető állattartásra leginkább alkalmas területeken jelentősen megnő a települések száma a korábbi korszakokhoz képest.³⁵⁸

A Godin Tepén feltárt Godin II korú udvarház (*manor*) új, a területen korábban nem létező településforma. Young sokáig úgy gondolta, hogy Godin Tepe volt a Kangavar-völgy egyetlen ilyen udvarháza, tehát az egész völgy egyetlen „khán”³⁵⁹ fennhatósága alá tartozott, újabban azonban már azon a véleményen van, hogy a völgy egyik, eddig feltáratlan lelőhelye a „Site K 14” a formája alapján hasonló települést rejthet. Young hipotézise szerint tehát a Kangavar-völgyben két „khán” osztozott a hatalomban ekkor.³⁶⁰

Egy 715. VII. 22-re keltezhető aššuri ingatlanszerződés³⁶¹ tanúsága szerint a frissen alávetett zagroszi településeken léteztek kertek. 715-ben II. Šarrukīn az asszír hadsereget a Középső-Zagrosz vidékére küldte, és a Taklak-ana-Bēl által vezetett sereg³⁶² többek között elfoglalta Kišešlu, Kindāu, Anzaria, Bīt-Gabaia városokat. Ezeket a településeket az asszírok újjáépítették és átnevezték, így lett Kišešluból Kār-Nabû, Kindāuból Kār-Sîn, Anzariából Kār-Adad és Bīt-Gabaiából Kār-Ištar. Ezeket a településeket Harhar/Kār-Šarrukīn tartományhoz csatolták. Az aššuri szerződésben Sîn-ahû'a-ušur, egy *šaknu* tiszt pajzstartója egy Kār-Nabûban fekvő kertet ad el. A tanúlistában az első tanú Šamaš-bēl-ušur, *rab aššuraia*,³⁶³ a második tanú Emūqī-Aššur, Kār-Nabû *šaknuja*, a harmadik tanú Ibu-[X] lókereskedő (DAM.GAR₃ ANŠE.KUR.RA.MEŠ). A szöveget publikáló Bettina Faist úgy látja, hogy a kertet eladó Sîn-ahû'a-ušur a tanúlistában is szereplő Kār-Nabû *šaknujának* a pajzstartója. Ezt elfogadva úgy tűnik, hogy a fővárosba visszatérő asszír hadsereg egy tagja értékesíti az újonnan elfoglalt területen kapott földbirtokát, vagy annak egy részét, ami a szöveg szerint egy kert (GIŠ.KIRI₆).

Az asszír forrásokban nem található explicit utalás arra vonatkozóan, hogy a hadsereg tagjai szolgálati birtokot kapnának. Azonban katonák számára tett királyi földadomány szövegei maradtak fenn Aššur-etel-iláni uralkodásának idejéről.³⁶⁴ Ezen felül

358 Young 2002, 427. Ugyanakkor semmilyen településhierarchia nem mutatható ki, nincs a korszakban öt hektárnál nagyobb kiterjedésű település: *uo.*: „We still do not have, however, anything like a settlement hierarchy in terms of site size such as we observed for the Godin III Period, and we have no towns like Period III Godin and Karkhaneh.”

359 Young rendszerint ezzel a modern rangjelölő szóval fordítja az akkád *bēl āli* terminust.

360 Young 2002, 427–428.

361 StAT 3, no. 15 (VAT 9838; Ass. 1323; N 2 (–)).

362 Vö. a Taklak-ana-Bēl táborát ábrázoló khorszábádi palotadomborművel: Saal XIV 10, Botta-Flandin 1849 II, pl. 146; El-Amin 1953, 216–218; Albenda 1986, 111 és pl. 137. *uš-ma-nu ša₂ ʿtak₃ ʿ-lak-a-na-EN*: Fuchs 1994, 279.

363 Ezt Bettina Faist úgy fordítja, hogy „assyrischer Magnat” (StAT 3, no. 42).

364 Aššur-etel-ilánit trónrasegítő főeunuch, Sîn-šum-lēšir csapatparancsnokának (*rab kišir*), Ṭāb-šar-papahinak tett földadományt: SAA 12, no. 35. A főeunuch egy másik csapatparancsnokának tett földadományának szövegéből kitérőtt a kedvezményezett neve (SAA 12, no. 36). A földadománnyal ezen esetekben adómentesség és szolgálja-személyzet is járt.

az ingatlanszerződések között többször előfordul, hogy egymás mellett fekvő, azonos méretű telkeket (20 vagy 40 hektár méretűek) katonák birtokolnak, és általában az új vásárló is katona.³⁶⁵ Ilyen tömbökben kialakított, egységes méretű, katonák által birtokolt telkek esetleg utalhatnak központilag kiutalt földterületekre – akár szolgálati birtokként, akár a zsákmányból való részesedésként értékeljük őket –, s az ilyen földterületek felett a források tanúsága szerint szabadon rendelkezhetett a tulajdonos.³⁶⁶

II. Šarrukīn khorszábádi palotájának domborművein megörökítette a 715. évi asszír hadjárat legfontosabb eseményeit. A domborműveken folyópartra épített városias települések ostroma látszik, köztük két, hármassal falgyűrűvel körülvett település: Kišessim és Harhar. A domborműveken ábrázolt kisebb erődök: Ganguntu, Bīt-Bagaja, Tikrakka és Kindāu akár a régészetileg is feltárt udvarházak, a helyi elit, a *bēl ālik* lakóhelyei is lehettek, azonban Harhar és Kišessim esetében jelentősebb városokra következtethetünk a dombormű-ábrázolások alapján, ami valamifajta településhierarchiára utalhatna. A régészeti terepbejárások ezen a vidéken a '60-as években Erich Schmidt 1937-ben készített légifotói alapján dolgoztak, és a Kangavar-völgyben nem lelték nyomát akkora települések maradványainak, amilyenek az asszír palotadomborművek ábrázolásai alapján Kišessim és Harhar városok lehettek. Ugyanakkor Schmidt publikációjában Tepe Kheibar (Schmidtnél: „the city mound of Malik Shah”) településhalmáról két olyan felvételt – és a lelőhellyel kapcsolatban egy hosszabb megjegyzést is – közölt,³⁶⁷ ami joggal kelthette volna fel a Mahidast *survey* kutatóinak figyelmét. Sajnos nem így történt, bár igaz, a *tell* a síkság északnyugati csücskében fekszik, amelyet a síkság terepbejárása során nem mértek fel.³⁶⁸ Sajjad Alibaigi, Naser Aminikhah és Farhad Fatahi újabb munkájukban jó érveket sorakoztatnak fel amellett, hogy a kivételes méretű településhalom az újasszír forrásokban szereplő Harhar városával lenne azonosítható.³⁶⁹ A *tell* régészeti feltárásáig természetesen ezt az azonosítást csupán hipotetikusan fogadhatjuk el.

365 Kakkulānu vásárolt ilyen 20 hektáros földeket: SAA 14, no. 41; SAA 14, no. 42; valamint Mannu-ki-Arbail *rab kišir* vásárolt ekkora parcellájú földet: SAA 6, no. 217.

366 A szolgálati birtok kérdését az Újasszír Birodalomban teljeskörűen feldolgozta Dezső 2016, 105–120.

367 Schmidt 1940, 91 és pl. 118 a és b: „Returning to the plain through a narrow valley from Chashmah Kuli Khan past Nilavah, we came upon one of the most interesting mound formations of the Mahi Dasht – one of those city ruins encapsulated in the crust formed by its own debris. The village situated at its base is Malik Shah, as far as we were able to determine. The sharp edge of the oval town mound indicates the presence of a defence wall, and the elevated central portion is the citadel hill. The furrow across the centre of the latter can only be explained by the existence of two separated complexes beneath the surface. This mound was once an extremely compact and well protected town, and it is certain that quite a number of occupational strata will here be found.”

368 A terepbejáráson felmért területek térképét lásd Levine 1975, 489.

369 Alibaigi–Aminikhah–Fatahi 2016. A tanulmányban szereplő érvekhez lásd az I.5 fejezetet.

A zagroszi hadjáratokat bemutató domborműveken nem láthatók sátrak, nyájak vagy más, a helyiek nomád életmódjára utaló képi toposz, ha hadjáratuk folyamán találkoztak is ezekkel az asszírok, nem gondolták a térség jellegzetes markerének.

Arra a kérdésre vonatkozóan, hogy egy földrajzilag rendkívül tagolt területen hány államalakulat jöhetett létre, és ezen államalakulatoknak milyen eltartóképessége lehetett, talán segít választ adni egy 20. század eleji felmérés. Hyacinthe L. Rabino di Borgomale publikálta annak az 1902 és 1905 között zajló felmérésnek az eredményeit, ami Kermansah tartomány – e területre lokalizálom Kišessim és Harhar asszír tartományokat is³⁷⁰ – első rendszerezett leírását adta.³⁷¹ Kermansah ekkor az alábbi földrajzilag meghatározott kerületekre oszlott: Asszadabad (70 falu), Bala-Darbad (80 falu), Baladeh (30 falu), Dinavar (60 falu), Dorū-Faraman (76 falu), Eivan (csak nomádok lakta kerület), Gouran (nincs adat), Herszin (38 falu), Huleilan (nincs adat), Kalhor (nincs adat), Kangavar (45 falu), Kerend (32 falu), Kūliaj (150 falu), Mahidast (300 falu), Szahne (28 falu), Csamcsamal (45 falu), Vastam (18 falu), Zir-Darband (100 falu), Zohab (100 falu). Tehát a tartomány 19 körzetre oszlott, a települések száma körzetenként rendkívül nagy változatosságot mutatott. Young a régészeti terepbejárásának adatai alapján e 19 körzet egyikében, Kangavarban 33 települést és két kisebb államocskát feltételez az újasszír korban.³⁷² A Rabino di Borgomale által publikált felmérés ugyanezen a területen 45 települést jelez. Az újasszír kori írott források nagyon hasonló képet mutatnak.

II.1.2.3. Asszír források és a *bēl āli terminus*

Az asszír királyfeliratok és adminisztratív szövegek a zagroszi elit képviselőire a *bēl āli* (EN.URU), szó szerint: „a vár ura” kifejezést használják. A *bēl āli* szó eredetét és asszír használatát az eddigi szakirodalom többféleképpen értékelte. Djakonov szerint a *bēl āli* kifejezés egy helyi, zagroszi *terminus technicus* (az iráni *vispati*) akkádra fordításának eredménye,³⁷³ tehát az akkád kifejezés egy zagroszi társadalmi jelenség pontos leírására szolgál. Djakonov ezért a *bēl āli* = *vispati*- = „lord of township” fordításokat ajánlja. Theodore Cuyler Young a *bēl āli* kifejezés filológiai problémájával nem foglalkozik, de ő is úgy gondolja, hogy a szóösszetétel speciálisan a zagroszi népek társadalmi jelenségének leírására szolgál, ezért a területen élő modern kori törzsi szervezetek vezetőjének titu-

370 Vö. I.4 és I.5 fejezetekkel.

371 Rabino 1920.

372 Young 2002, 427–428.

373 Diakonoff 1978, 65.

lusával, a „khan” szóval fordítja.³⁷⁴ Stuart C. Brown az újasszír kori Középső-Zargosz társadalmát egy alapjában véve vérségi kötelékek alapján szerveződő társadalomnak tartja, amelynek legösszetettebb politikai szervezete a főnökség lenne, így esett választása a *bēl āli* fordításaként a „chief” szóra.³⁷⁵

Az akkád terminus más kutatók szerint nem a helyi, zagroszi társadalmi viszonyok leírására alkotott kifejezés. Burkhard Kienast kiemeli, hogy a kifejezés már az óasszír kori szövegekben is megtalálható, sőt esetenként magát Aššur város uralkodóját jelöli,³⁷⁶ ezért nem lehetséges, hogy e méltóságnévet a zagroszi népek társadalmának egy speciális jelensége hívta volna életre. Giovanni Lanfranchi hosszan érvel amellett, hogy a *bēl āli* kifejezés asszír használatát nem a zagroszi társadalmak minél pontosabb leírásának igénye motiválta, hanem a terminus használata alapvetően ideológiailag meghatározott, és a Zagrosz vidékének asszír szempontból elmaradott társadalmainak leírásakor használt negatív konnotációjú kifejezés.³⁷⁷ Lanfranchi egy érdekes jelenségre is felhívja a figyelmet: Namri és Ellipi uralkodóját az asszír szövegek a 8. századot követően már nem a *šarru* (király), hanem a *bēl āli* titulussal ruházzák fel, ami szerinte annak lehet a következménye, hogy a magasfokú társadalmi komplexitással rendelkező észak-szíriai államok bekebelezése után az asszír kancellária érzékeltetni kívánta a zagroszi területek relatív civilizátlanságát³⁷⁸ – ezen érv véleményem szerint nem állja meg a helyét – többek között kronológiai okok miatt sem, érveimet később részletesen kifejtem. Lanfranchi, Mario Liveranihoz³⁷⁹ és a *State Archives of Assyria* szövegkiadásához hasonlóan az akkád kifejezés nyersfordítását adja: „city lord”-ként fordítja. A következőkben röviden áttekintem az asszír szövegekben az uralkodók megjelölésére szolgáló titulusokat és nyelvi formákat, majd elemzem a *bēl āli* kifejezés előfordulásait. A fordításból adódó esetleges pontatlanságok és nem kívánt konnotációk elkerülése végett – például, hogy a „város úr” szükségképpen rendelkezik várossal – megmaradok az akkád kifejezés használatánál.

374 Pl. Young 2002.

375 A főnökségi társadalom bemutatása hangsúlyosan szerepel Brown 1986 tanulmányában.

376 Kienast 1999, 62.

377 Lanfranchi 2003, 92: „This title has generally been considered as an Assyrian rendering of a local title: and consequently this has given way to the unexpressed psychological conviction that it simply reproduced a fixed local political reality. However, the history of the occurrences of this title in the Mesopotamian and especially Neo-Assyrian texts will show that its usage depended on *ideological* assumptions rather than on a mechanical reproduction of the true political realities.”

378 Lanfranchi 2003, 95–96.

379 Liverani 2003.

- Újasszír kori szövegekben háromféleképpen nevezhetnek meg idegen uralkodókat:
1. Az asszír szövegek a leggyakrabban az asszír király megjelölésére is szolgáló *šarru* (LUGAL) „király” jelentésű szóval jelölik az idegen uralkodókat is.
 2. Nem címet vagy titulust használnak, hanem egyéb kifejezést: ORSZÁG-/VÁROS-NÉV + *a-a* (pl. Hamat királyát úgy írják le, hogy *Hamatāia*, tehát „a Hamatból való”), vagy leginkább törzsi környezetben a *mār* + SZEMÉLYNÉV alakot használják, ahol a SZEMÉLYNÉV egy *Bīt*-SZEMÉLYNÉV formájú toponímára utal (pl. Bīt-Kapsi uralkodóját *mār* Kapsiként, „Kapsi fia” írják le).
 3. Előfordulnak speciális terminusok idegen uralkodók jelölésére, ezek közül a leggyakoribb a törzsi társadalmakhoz kapcsolódó, hagyományosan „sejk”-nek fordított *nasīku*.³⁸⁰ Az asszír adminisztráción belül kormányzót jelentő³⁸¹ *šaknu* / *šakin māti* kifejezések II. Aššur-nāšir-apli két szöveghelyén valószínűleg idegen uralkodót jelölnek.³⁸² Az újasszír szövegekben szintén idegen uralkodók megjelölésére használják a *bēl āli* kifejezést, amely III. Tukultī-apil-Ešarra királyfelirataitól kezdve leggyakrabban – de nem kizárólag – a zagroszi államok vezetőivel kapcsolatban jelenik meg. A zagroszi *bēl āli*kat említő szövegeket eddig Giovanni Lanfranchi vizsgálta legalaposabban,³⁸³ azonban elemzéséhez elmulasztotta e tisztségnev valamennyi előfordulását összegyűjteni, így arra a következtetésre jutott, hogy a

380 II. Aššur-nāšir-apli felirata Nūr-Adadot, a zamuai Dagara ország uralkodóját (Nr. 1/A:ii.24), és az Euphratés középső folyásánál található Laqê ország uralkodóját (RIMA 2, A.o.101.1:iii.45) nevezi *nasīkunak*. Laqê uralkodójával kapcsolatban a szóhasználat nem konzekvens, hiszen ugyanaz a szöveg korábban *šarruként* utalt az ország uralkodójára (RIMA 2, A.o.101.1:i.94). A *nasīku* szó arab eredete mellett érvel Lipiński 2000, 494–496. Ugyanitt Lipiński azonosítja az asszír királyfeliratokban a kifejezés használatának földrajzi elterjedését, és emellett érvel, hogy a *nasīku* egyértelműen törzsi szervezethez köthető. Az asszír adminisztráció levelezésében található szöveghelyek (SAA 5, no. 3; SAA 6, no. 195; SAA 7, no. 111; SAA 7, no. 58; SAA 10, no. 113; SAA 10, no. 354; SAA 14, no. 214; SAA 15, no. 130; SAA 15, no. 158; SAA 15, no. 159; SAA 15, no. 222; SAA 15, no. 255; SAA 15, no. 280; SAA 15, no. 281; SAA 17, no. 119; SAA 18, no. 80; SAA 19, no. 81; SAA 19, no. 134; SAA 19, no. 176; SAA 21, no. 21; SAA 21, no. 56; SAA 21, no. 118; SAA 21, no. 137) alátámasztják Lipiński véleményét, és arra engednek következtetni, hogy az asszír fennhatóság alatt a *nasīkuk* az általuk vezetett törzs reprezentánsaként folyamatos kapcsolatban álltak az asszír adminisztráció vezetőivel. Az asszír helytartók és a *nasīkuk* közötti kommunikációt a király kontroll alatt tartotta (vö. SAA 5, no. 3; SAA 15, no. 280; SAA 15, no. 281). A *nasīku* tehát egy törzsi szervezet vezetője, azonban – a Rowton által leírt dimorf struktúrájának megfelelően – városban is élhet (pl. SAA 15, no. 159: Radmanu Upi (Opis) *nasīkuj*a a városban él), és néhány alkalommal a *nasīku* tisztség nem egy országra (KUR) vagy népre (LU₂) utal, hanem egy városhoz kötve jelenik meg (SAA 15, no. 130: Hupapani és Pillat városok; SAA 15, no. 158 és SAA 15, no. 159: Upi városa).

381 Postgate 1980 és Postgate 1995, 2–5.

382 II. Adad-nērārī az Euphratés középső folyásánál Bīt-Bahiani (RIMA 2, A.o.99.2:101) és Bīt-Halupê (RIMA 2, A.o.99.2:114) uralkodóit jelöli így.

383 Lanfranchi 2003, különösen 92–96.

8. századtól kezdve a *bēl āli* kifejezést csupán a Mannajtól délre fekvő államok uralkodóira használták, és kizárólag méd uralkodókra.³⁸⁴ A következőkben azonosítom az újasszír kori szövegekben található valamennyi, a *bēl āli* tisztségre vonatkozó szöveghelyet, majd megpróbálok árnyaltabb képet adni a kifejezés használatáról és értelmezéséről.

A *bēl āli* kifejezés hosszú múltra tekint vissza az asszír szövegekben, és valamennyi adatot összegyűjtve úgy tűnik, hogy használata még az újasszír korban sem korlátozódik a Középső-Zagrosz vidékére. Az óasszír szövegekben a *bēl āli* terminus kicsiny kiterjedésű államok vezetőit jelölheti.³⁸⁵ Assur város uralkodóját³⁸⁶ vagy anatóliai városállamok uralkodóit. A kifejezés az óbabilóni korban ómenszövegekben fordul elő,³⁸⁷ megtalálható továbbá egy közép-babilóni kori Amarna-levélben,³⁸⁸ melyben a névlegesen az egyiptomi fennhatóságot elismerő Abdi-Aširta vezette törzs és több *bēl āli* közötti békéről hallunk – korábban nyilván háborúban álltak egymással.

Az újasszír korban³⁸⁹ a 9. században bukkan fel – ismereteink szerint először – a *bēl āli* titulus, II. Aššur-nāšir-apli hadjáratainak leírásában Asszíriától északra, a Tigris felső folyásánál található Ništun és Halziluha városok uralkodóit jelölik ezzel a terminussal.³⁹⁰ III. Šulmānu-ašarēdu felirataiban Suhme ország (Észak-Szíriában) és Til-Turahi (a Balih mentén) vezetőjét hívják így. V. Šamši-Adad zagroszi hadjárataitól (820/819) kezdve az asszír *királyfeliratok* meglehetősen következetesen a Zagrosz térségének uralkodóira használják e terminust, ez alól csupán Aššur-bān-apli egyik szöveghelye képez kivételt, ahol a Délkelet-Anatóliában legyőzött kimmerek *bēl ālijairól* tesz említést.³⁹¹ Ám közel sem igaz, hogy csupán a médek vezetőit neveznék *bēl āli*-nak: már III. Tukulti-apil-Ešarra felirataiban is találkozhatunk a „hegyvidéki” Ellipi, Bīt-Hamban, Namri és Parsua *bēl ālijaira* tett utalásokkal. A Mannajtól délre és Ellipitől északra fekvő területek uralkodóinak megnevezésére nem használják többé az asszír

384 Lanfrachi 2003, 95: „*bēl āli* is used only for the rulers of the Zagros polities south of the Median influence area and is used exclusively for the Median rulers.”

385 Kienast 1999, 62.

386 A *bēl āli* kifejezés Aššur város uralkodóját jelöli a TuM 1, no. 1b:6. és TCL 20, no. 165:15 szövegekben.

387 YOS 10, no. 26:iii.46; RA 27 149: 40. (Mindkét esetben az „*ālam u bēl ālim qāssu ikaššad*” formula – „várost és *bēl āli*t keze legyőzi” – szerepel).

388 EA 102:22.

389 Az újasszír kori *bēl āli* kifejezések szöveghelyeinek adatait lásd alább a táblázatban.

390 A korábbi korszakoktól eltérően a *bēl āli* kifejezést az újasszír korban mindig az EN–URU logogramával írják.

391 Borger 1996, A prizma:ii.107–109. sorok; magyarrá Komoróczy Géza „városparancsnok (?)”-ként fordította a kifejezést (ÓKTCh, 201).

szövegek a *šarru* (király) terminust, ha az uralkodót nem körülírással nevezik meg (pl. TOPONÍMA + a-a), akkor minden esetben a *bēl āli* kifejezést használják.

A Középső-Zagrosz vidékére vezetett egy-egy asszír hadjárat alkalmával számos *bēl āli* járul az asszír király elé kihallgatási ajándékával: III. Tukulti-apil-Ešarra 737-ben 17 *bēl ālit* sorol fel név szerint, II. Šarrukīn 716-ban 28-at, 715-ben 22-t, 714-ben 25-öt említ, míg 713-ban 46 adót hozó *bēl āliról* számol be királyfeliratában. Ebben a tekintetben a helyzet nem igen változott III. Šulmānu-ašarēdu (834-ben 27 uralkodó adóját vette át) és V. Šamši-Adad (820/819-ben 28 uralkodó adóját vette át) zagroszi hadjáratai óta, azzal a különbséggel, hogy a 9. században ezen a területen megtalálható apró államocskák uralkodóit még királynak (*šarru*) hívták az asszír királyfeliratok – e titlust tehát a 8. századtól kezdve egyöntetűen felváltotta a *bēl āli* terminus használata.

A levelekben és adminisztratív szövegekben azonban közel sem csupán a Zagrosz vidékére korlátozódik a *bēl āli* kifejezés használata. Az Arbēlától északra fekvő Habruri tartományban *bēl ālik* teljesítenek közmunkát az embereikkel (SAA 1, no. 146), és ők írnak panaszos levelet az asszír királynak, amelyben alázatosan kérik, hogy engedjék őket haza (SAA 1, no. 147) – persze ez a haza lehetett akár a Zagrosz vidéke is.³⁹² III. Šulmānu-ašarēdu királyfeliratában *bēl āli* uralta a Balih-folyó mentén álló Til-Turahi várost. II. Šarrukīn harrāni helytartója ugyanitt említ egy Giri-Dadi nevű *bēl ālit*, akinek rendelkezéseivel szemben annak unokaöccse a helytartóhoz fordult, most mindkettőt a király elé vezetik (SAA 1, no. 190). Szintén II. Šarrukīn uralkodása idején a kummui *qēpu*, Aššur-rešūwa számol be az Urarṭu és AsszírIA határvidékén fekvő Aria városáról és annak *bēl ālijáról*, Sanijéről (SAA 5, no. 100 és no. 103). Ugyancsak az Urarṭu és AsszírIA között fekvő apró államok (Kummu, Babutu, Ukku, Uliā, Mešu) uralkodóit hívja levelében *bēl ālinak* Kurbail asszír helytartója, Gabbu-ana-Aššur (SAA 5, no. 117 és talán no. 138). Még mindig II. Šarrukīn uralkodásának idejéről származik egy Babilóniából küldött levél (SAA 17, no. 162), amelyben Kapar és Paddānu városok *bēl ālijairól* tesz említést a dél-babilóniai Bit-Amukāniban szolgálatot teljesítő asszír hivatalnok, Našīb-il. Karen Radner egy, az illegális műkincspiacról előkerült, állítólag Északnyugat-Iránban talált bronzedény feliratát (az edény formájából és a felirat jelformáiból kiindulva) a 7. század közepére datálja. A felirat szövege csupán ennyi: EN-URU ša₂ URU.Za-rat,³⁹³ tehát a tárgy Zarātu város *bēl ālijáé*. Az illegális műkincspiacról előkerült bronztárgyak esetében mindig fennáll a hamisítás lehetősége,³⁹⁴ ám ha a tárgy és a felirat is eredeti,

392 Vö. II. Aššur-nāšir-apli 880. évi hadjáratáról szóló királyfeliratával, amelyben az szerepel, hogy a zamuaiaknak Kalhuban kellett végezniük a közmunkaszolgálatukat (Nr. 1/B:ii.78–79). Az asszír király ekkor építette ki Kalhut új fővárosául.

393 Radner 1999–2001.

394 Vö. Muscarella 2000.

Zarātu városát talán hozzávetőlegesen lokalizálni tudjuk. A helyiségnév egy helyen szerepel az Eponymos Krónikában, V. Šamši-Adad uralkodása idején, a 816. évben, a našibinai helytartó, Šarru-ħaṭṭi-ipēl *limmu*jában Zarāte ellen vonult az asszír sereg.³⁹⁵ A toponíma nem szerepel ugyan V. Šamši-Adad királyfeliratában, de Karen Radner a Na'iri/Hubuškia ellen vezetett hadjáratához köti a települést, s ez alapján az Urmia-tó déli partvidékére lokalizálja azt.³⁹⁶

Mindezen előfordulások a *bēl āli* fogalom egy új értelmezését kívánják meg, amely túlmutat a Djakonov által felvetett Zagroszban kialakult iráni terminus (*vispati*) akkád fordításának elméletén. A 8–7. században keletkezett asszír források egyöntetűen azt mutatják, a *bēl ālik* nem tagozódtak be a birodalom adminisztrációjába és nem a királyi gárdába erővel besorozott idegenek voltak,³⁹⁷ saját birtokaik és népük feledt uralkodtak – még ha területeik egy-egy asszír tartományon belül is feküdtek (vö. II.1.2.3. és III.4. fejezeteket).³⁹⁸

Az Újasszír Birodalom utolsó évtizedeiből öt szövegben, az asszír központokban (Aššur, Ninive és Dūr-Katlimmu) készült jogi döntvényben és szerződésben a tanúk között szerepelnek *bēl ālik*. A szövegek közül az SAA 14, no. 183 és a KAV 122 nem datálható, az StAT 2, no. 178 aššuri szerződés (629) és a dūr-katlimmui szerződések (BATSH 6, no. 199 és no. 37. szövegek, mindkettő 612 utánra keltezhető) a postkanonikus *limmuk* szerint keltezettek, s az ebből adódó bizonytalansággal ugyan, de keltezhető. Az SAA 14, no. 183 egy asszír főméltóság, a *sartennu* által hozott bírói döntvény, amelynek értelmében Ah-abûnak 4 mina ezüstöt kell kifizetni egy Aqru nevű írnok számára. Ha nem fizet határidőre, az összeget a négyszeresére emelik. A tanúk között első helyen szerepel Atâ, az Aranyműves város (URU.SIMUG.KUG.GI) *bēl ālija*, később a tanúk között szerepel még Aplāia, URU.Hu[...] *bēl ālija*. Sajnos nem lehet megmondani, hogy hol feküdhetett az Aranyművesek városa, sem azt, hogy az Aplāia nevéhez kapcsolt Hu- kezdetű város mi lehetett, illetve merre keresendő. Persze nem zárható ki,

395 B 1² forrás, Millard 1994, 32 és 57.

396 Radner 1999–2001, 19–20. II. Šarrukīn Kalhuban talált prizmájának feliratán szintén szerepel egy Zarātu nevű város (ND 2061+3401+3403+3417 = IM 67611, iv 53), ám ez a II. Marduk-apla-iddina ellen vezetett babilóni hadjáratok kontextusában bukkan fel, és Babilóniába tehető (vö. Gadd 1954, 186–187). Radner mindezek alapján két Zarātu nevű várost feltételez az újasszír korban, egyet Északnyugat-Iránban, egy másikat pedig Babilónia területén (Radner 1999–2001, 20).

397 Az asszírok által elávetett területekről a királyi kötelékekbe sorozott alakulatokról lásd Dalley 1985 és Fuchs 2005, 53.

398 Az újasszír kori Zagrosz-hegységben megfigyelhető *bēl āli* uralmi formáról lásd Vér 2006a, 80–82, az Aššur-ah-iddina örökösödési szerződését megkötő nyolc zagroszi *bēl āli* társadalmi státuszáról pedig Lanfranchi 1998.

hogy ezen *bēl ālik* zagroszi származásúak lennének, de semmi nem utal erre. Az aššuri szerződésben (KAV 122³⁹⁹ és StAT 2, no. 178) egy érdekes új formával találkozunk: a tanúk között előkelő helyen szereplő, jó akkád nevet viselő személy után az szerepel, hogy EN–URU-šu, tehát az eladó vagy a vevő *bēl ālija*. A KAV 122 szerződés első tanúja kapcsán Mannu-kī-Aššur főserfőző egyben a szerződésben szereplő egyik személynek a *bēl ālija* is egyben. Az StAT 2, no. 178 szövegben a szerződés tárgyát képező rabnő (Bana-Saggil) eredeti tulajdonosa Nabû-metu-ballit, és az ő apja Nergal-mār-šarri-ušur, aki a szerződés végén (r.8) mint a *bēl ālija* szerepel. Bár a kifejezés pontos értelmét ilyen kevés szöveg alapján nem tudjuk visszaadni, annyi azonban világosan látszik, hogy a *bēl āli* ezen aššuri szövegek esetében nem jelenthet rangot, tisztséget vagy titlust – hisz erre szolgált a KAV 122 szövegben a főserfőző kifejezés –, sokkal inkább a szerződésben szereplő egyik fél és a tanú közötti kapcsolatra utalhat – ezért is a birtokos suffixum a kifejezés után. Az Újasszír Birodalom bukása utánra keltezhető, Dūr-Katlimmuból előkerült két szerződés tanúi között is első helyen szerepel egy-egy *bēl āli* (Iadi-’il és Sîn-nā’id). A szövegeket közreadó Karen Radner hosszan próbálja e titulus értelmét Dūr-Katlimmuban megtalálni.⁴⁰⁰ Egy asszír város esetében vagy *hazannut* vagy *ša-muhhi-ālit* várnánk mint a település adminisztrációjának vezetőjét. Dūr-Katlimmuban mindkét tisztség adatolt.⁴⁰¹ A *bēl-āli* titulus jószereivel ismeretlen a babilóni adminisztrációban, tehát azzal sem számolhatunk, hogy az Újasszír Birodalom összeomlását követően a városban megjelenő babilóni hadsereg által elrendelt újításról lenne szó. Radner végül felveti, hogy – tekintettel a kivételes történeti szituációra, amikor két szuperhatalom éppen váltja egymást a térségben – egy görög értelemben vett *tyrannos*, helyi egyeduralkodó húzódná meg a cím mögött. A dūr-katlimmui szövegeket az aššuri és ninivei *bēl ālikat* említő szövegekkel együtt olvasva talán nem egy helyi újítást kell a kifejezés mögé képzelnünk, inkább egy új jogi terminust, amely az Újasszír Birodalom utolsó éveiben jelenik meg, és amely ugyan azonos alakú a perifériákon – és leginkább a

399 A szerződésnek tulajdonképpen csupán a tanúlistája maradt meg, mindössze ennyi:

r. 4: IGI ^mMannu-kī-Aššur LU₂.GAL–LUNGA₂ EN–URU-šu₂

5: IGI ^mAbu-ila’i DUMU ^mTarditu-Aššur EN–URU-šu₂

6: IGI ^mAhu-rība DUMU ^mAššur-rība EN–URU-šu₂.

400 BATSH 6, 17–19. oldalak.

401 BATSH 6, no. 62 [634] Buru-tabbi a város *ša-muhhi-ālija*; egy datálatlan szerződésben (BATSH 6, no. 95) a tanúk között szerepel Nashira-ili *ša-muhhi-āli* (LU₂.ša–U[GU–URU¹]), a BATSH 6, no. 99 szerződésben szerepel egy felsorolás, hogy ki nem negligálhatja a szerződést, köztük megtalálható a *ša-muhhi-āli* titulus ([LU₂.ša–U]GU–URU), egy ugyanilyen felsorolásban a BATSH 6, no. 119 szerződésen szerepel a *hazannu* (L[U₂.ha-z]a-a-nu URU-šu₂).

Zargosz vidékén – használt uralkodói titulussal, de nem áll vele semmilyen kapcsolatban. Sokkal inkább a szerződésben résztvevő (vevő vagy eladó) és a tanú közötti (talán jogi természetű?) kapcsolat jelzésére szolgáló terminusnak kell tekintenünk.

Ezen utóbbi öt szöveget leszámítva a *bēl āli* kifejezés használata valóban nagyjából egységes képet mutat: a 8. század közepétől kezdődően döntő többségében az Asszír periferiáin – és leggyakrabban a Zargoszban – létező apró államocskák vezetőit nevezik így az asszír szövegek. Giovanni Lanfranchi *bēl āli*kra vonatkozó állításait tehát két helyen is pontosíthatjuk:

1. A *bēl āli* terminust III. Tukultī-apil-Ešarra uralkodásától kezdve nem csupán a médek (vagy inkább Māda ország) előkelőire használják az asszír szövegek, hanem már a 744-es hadjárat leírásaiban is namri, ellipi, parsuai és bit-hambani *bēl āli*krol értesülünk, sőt, a II. Šarrukīn kori királyi levelezésben a Zargoszon kívüli, Urarţuval határos hegyvidéki területek (Ukku, Kummu, etc) államainak vezetőit is ezzel a kifejezéssel jelölik. A kifejezés kulcsának az Örökösödési szerződés átokformulája alapján a titulussal felruházott vezető hatalmának dinasztikus voltát tekinthetjük.

2. A *bēl āli* és a *šarru* kifejezéseket ezen utóbbi területek uralkodóival kapcsolatban is felváltva használják az asszír szövegek, így tehát nem lehet csupán az Aššur-ah-iddina örökösödési szerződésében szereplő Tunî *bēl āli ša KUR.Ellipi* megjelölés alapján arra következtetni, hogy a 7. században a korábban királyi titulussal felruházott zagroszi uralkodókat az asszír kancellária „lefokozta” volna. Az örökösödési szerződést megkötő nyolc *bēl āli* közül az egyik, Larkutla, Māzamua *bēl āli*jaként szerepel. Ez azonban bizonyosan nem azt jelenti, hogy ő lenne Māzamua uralkodója, tekintve, hogy a 9. század végétől kezdve Māzamua asszír tartomány volt, és a birodalom bukásáig egészen biztosan az is maradt. Itt tehát valószínűleg arról a királyi levelezésből is jól adatolható jelenségről lehet szó, hogy a zagroszi tartományok kialakításakor a helyi elit tagjai – a *bēl āli*k – megőrizték hatalmukat az asszír adminisztráció mellett – vagy annak részeként (vö. III.4. fejezet).

BÉL-ÁLI AZ ASSZÍR SZÖVEGEKBEN ⁴⁰²						
dátum	név	uralt terület	titulus	szöveg hely	tájegység	viszony
II. Aššur-nāšir-apli (882)	Būbu, Babua fia	Nišṭun ⁴⁰³	EN-URU	RIMA 2, A.o.101.1.i.67	Tigris forrásvidéke	ellenség
II. Aššur-nāšir-apli (881)	Hulāia	Halziluha ⁴⁰⁴	EN-URU	RIMA 2, A.o.101.1.i.102	Tigris forrásvidéke	ellenség
III. Šulmānu-ašarēdu	Sūa	Suhme ⁴⁰⁵	EN-URU	RIMA 3, A.o.102.2.ii.46	Észak-Szíria	ellenség
III. Šulmānu-ašarēdu	Giammu	Til-Turahi ⁴⁰⁶	EN-URU	RIMA 3, A.o.102.1.4.55	Balih mentén	ellenség
V. Šamši-Adad	?	Šibaru ⁴⁰⁷	EN-URU ⁴⁰⁸	RIMA 3, A.o.103.1, iii 19	Zagrosz	ellenség
III. Tukulti-apil-Ešarra (744)		Parsua és Bīt-Hamban	EN-URU.MEŠ	Nr. 8:9	Zagrosz	ellenség
III. Tukulti-apil-Ešarra (744)		Namri, Sangibuti és Māda	EN-URU.MEŠ	No. 9/A:12' és 16'	Zagrosz	adózás
III. Tukulti-apil-Ešarra (737)		Māda, Ellipi	EN-URU.MEŠ	Nr. 15:9; Nr.12/B:38	Zagrosz	adóhozó
III. Tukulti-apil-Ešarra (737)		Bīt-Ištar	EN-URU	Nr. 9/B:30'	Zagrosz	adóhozó
III. Tukulti-apil-Ešarra (737)		Ginizinanu, Sagbat, Sisad[.]	EN-URU	Nr. 9/B:31'	Zagrosz	adóhozó
III. Tukulti-apil-Ešarra (737)	Upaš	(Bīt)-Kapsi	EN-URU	Nr. 9/B:32'	Zagrosz	adóhozó
III. Tukulti-apil-Ešarra (737)	Ušrū	Nikisi	EN-URU	Nr. 9/B:32'	Zagrosz	adóhozó

402 Néhány olyan levél kimaradt a felsorolásból, amelyben szerepel ugyan a *bél-áli* kifejezés, azonban annyira töredékes szövegek környezetben, hogy az értelmezés szempontjából ezek a szövegek nem tartalmaznak releváns információt. Ezek: SAA 15, no. 103; SAA 15, no. 125; SAA 15, no. 350; SAA 16, no. 15.

403 A város Habhu ša bitāniban fekszik, amely területet a Tigris felső folyása és a Van-tó közé lokalizálja Liverani 1992, 25–27.

404 A várost bizonytalanul a Tigris felső folyásának közelébe helyezte Liverani 1992, 37.

405 Suhme észak-szíriai lokalizációját valószínűsíti Kessler 1980, 95.

406 A királyfírat szerint a város a Balih-folyó partján feküdt.

407 A város az észak-zagroszi Gizilbundában lokalizálható.

408 A szövegben az EN-URU szó előtt név-determinatívum áll, elképzelhető, hogy ez nem egy tisztség, hanem a város uralkodóját úgy hívták, hogy Bēl-āli. Ezt az értelmezést elveti Lanfranchi 2003, 94.

III. Tukultī-apil-Ešarra (737)	Ugasater	Qarkinšera	EN-URU	Nr. 9/B:33'	Zargosz	adóhozó
III. Tukultī-apil-Ešarra (737)	Iaubittir	Amat	EN-URU	Nr. 9/B:33'	Zargosz	adóhozó
III. Tukultī-apil-Ešarra (737)	Bardada	Šibar	EN-URU	Nr. 9/B:34'	Zargosz	adóhozó
III. Tukultī-apil-Ešarra (737)	Amaku	Kitku[...]	EN-URU	Nr. 9/B:34'	Zargosz	adóhozó
III. Tukultī-apil-Ešarra (737)	Šataqupi	Uparia	EN-URU	Nr. 9/B:35'	Zargosz	adóhozó
III. Tukultī-apil-Ešarra (737)	Rametija	Kazuqinzani	EN-URU	Nr. 9/B:36'	Zargosz	adóhozó
III. Tukultī-apil-Ešarra (737)	Metraku	Uparia	EN-URU	Nr. 9/B:37'	Zargosz	adóhozó
III. Tukultī-apil-Ešarra (737)	Šatašpa	Šaparda	EN-URU	Nr. 9/B:38'	Zargosz	adóhozó
III. Tukultī-apil-Ešarra (737)	Uitana	Mišita	EN-URU	Nr. 9/B:39'	Zargosz	adóhozó
III. Tukultī-apil-Ešarra (737)	Ametana	Uizak[...]	EN-URU	Nr. 9/B:40'	Zargosz	adóhozó
III. Tukultī-apil-Ešarra (737)	[...]parnu	Urba[...]	EN-URU	Nr. 9/B:41'	Zargosz	adóhozó
III. Tukultī-apil-Ešarra (737)		Sikrā	EN-URU	Nr. 9/B:42'	Zargosz	adóhozó
III. Tukultī-apil-Ešarra (737)		Zakrutu	EN-URU	Nr. 9/B:43'	Zargosz	adóhozó
II. Šarrukīn (716)	Šēpī-šarri	Šurgadia	EN-URU	Nr. 16/A:92	Zargosz	elfogott
II. Šarrukīn (716)		Harhar	EN-URU.MEŠ	Nr. 16/A:96	Zargosz	ellenség
II. Šarrukīn (716)		Māda	28 EN-URU. MEŠ	Nr. 16/A:100	Zargosz	adóhozó
II. Šarrukīn (716)	Razidatu	Bustus	EN-URU	Nr. 17:59	Zargosz	ellenség
II. Šarrukīn (716)	Šita[...]	URU.[...]	EN-URU	Nr. 17:63	Zargosz	adóhozó
II. Šarrukīn (716)		Māda	22 EN-URU. MEŠ	Nr. 16/B:115	Zargosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Zīzī	Appatar	EN-URU	TCL 3, 64	Zargosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Zalā	Kitpatia	EN-URU	TCL 3, 64	Zargosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)		Namri	EN-URU.MEŠ	TCL 3, 39	Zargosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)		Sangibuti	EN-URU.MEŠ	TCL 3, 39	Zargosz	adóhozó

II. Šarrukīn (714)		Bit-Abdadani	EN-URU.MEŠ	TCL 3, 39	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Uksatar	Nārtu	EN-URU	TCL 3, 42	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Durisi	Nārtu	EN-URU	TCL 3, 42	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Anzi	Halhubara		TCL 3, 43	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Pāiukku	Kilambate		TCL 3, 43	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Uzū	Māli		TCL 3, 43	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Uakirtu	Nappi		TCL 3, 44	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Makirtu	Bit-Sagbat		TCL 3, 44	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Kitakki	Uriangu		TCL 3, 44	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Mašaiukku	Kingaraku		TCL 3, 45	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Uzitar	Qantaiu		TCL 3, 45	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Pājukku	Bit-Kapsi		TCL 3, 45	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Humbé	Bit-Zualzaš		TCL 3, 46	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Uzumanda	Kisilaha		TCL 3, 46	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Burburazu	Bit-Ištar		TCL 3, 46	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Bagbarna	Zakrutu		TCL 3, 47	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Darī	Šaparda		TCL 3, 47	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Usrā	Kanzabakani		TCL 3, 47	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Šarruti	Karzinū		TCL 3, 48	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Mašdakku	Andirpatinu		TCL 3, 48	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Akkussu	Usisi		TCL 3, 48	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Birtatu	Šiburaia		TCL 3, 48	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Zarkukku	Harzianu		TCL 3, 49	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Mašdakku	Aradpatti		TCL 3, 49	Zagrosz	adóhozó
II. Šarrukīn (714)	Satarpanu	Barianu		TCL 3, 49	Zagrosz	adóhozó

II. Šarrukīn (714)	Karakku	Uriakka		TCL 3, 49; Nr. 17:55	Zargosz	adóhozó
II. Šarrukīn (713)		Māda	46 EN-URU. MEŠ	Nr. 16/C:192	Zargosz	adóhozó
II. Šarrukīn			EN-URU.MEŠ	SAA 1, no. 146	Habruri tartomány	közmunka
II. Šarrukīn			EN-URU.MEŠ	SAA 1, no. 147	Habruri tartomány	közmunka
II. Šarrukīn	Giri-Dadi	Til-Turi ⁴⁰⁹	EN-URU	SAA 1, no. 190	Harrān tartomány, Balih mentén	feljelentett
II. Šarrukīn	Sanje	Aria	EN-URU	SAA 5, no. 100; SAA 5, no. 103	Urartu és Asz- szíria között	hadí szolgálat'
II. Šarrukīn		Kummu	EN-URU	SAA 5, no. 117	Urartu és Asz- szíria között	közmunka
II. Šarrukīn		Babitu	EN-URU	SAA 5, no. 117	Urartu és Asz- szíria között	közmunka
II. Šarrukīn		Ukku	EN-URU	SAA 5, no. 117	Urartu és Asz- szíria között	közmunka
II. Šarrukīn		Uliai	EN-URU	SAA 5, no. 117; SAA 5, no. 138	Urartu és Asz- szíria között	közmunka
II. Šarrukīn		Mešu	EN-URU	SAA 5, no. 117; SAA 5, no. 138	Urartu és Asz- szíria között	közmunka
II. Šarrukīn			EN-URU.MEŠ	Nr. 35.	Zargosz, Zamua	elfogott
II. Šarrukīn			EN-URU.MEŠ	Nr. 28.	Zargosz, Zamua	hadí szolgálat
II. Šarrukīn	Babū		DUMU EN-URU	Nr. 74.	Zargosz	kinevezés
II. Šarrukīn	Dadā	Arzizu	EN-URU	Nr. 37.	Zargosz, Zamua	feljelentés
II. Šarrukīn		Zabgaga	EN-URU	Nr. 62.	Zargosz, Harhar	elfogott

409 A város valószínűleg azonos a már III. Šulmānu-āšarēdu által említett Til-Turahival, a település vezetője már akkor is *bēl āli* rangban szerepelt.

II. Šarrukīn			Sikris	EN-URU	Nr. 62.	Zagrosz, Harhar	<i>adē</i>
II. Šarrukīn	Amakani			EN-URU	Nr. 63.	Zagrosz, Harhar	
II. Šarrukīn	Asrukanu fia			EN-URU	Nr. 63.	Zagrosz, Harhar	kinevezés
II. Šarrukīn	Irtukkanu		Uriakka	EN-URU	Nr. 65.	Zagrosz, Harhar	adóhozó
II. Šarrukīn	Uppite		Uriakka	EN-URU	Nr. 68; SAA 15, no. 102	Zagrosz, Harhar	elfogott
II. Šarrukīn	Ramatī				Nr. 68.	Zagrosz, Harhar	hadiszolgálat
II. Šarrukīn	[X]-raha ¹ - iqiša fia		Kapar	EN-URU	SAA 17, no. 162	Babilónia	
II. Šarrukīn	Nergal-eštir,		Paddanu	EN-URU	SAA 17, no. 162	Babilónia	
Aššur-ah-iddina (676?)	Uppis		Partakka	EN-URU	Nr. 22:iv.32	Zagrosz	adóhozó
Aššur-ah-iddina (676?)	Zanasana		Partukka	EN-URU	Nr. 22:iv.33	Zagrosz	adóhozó
Aššur-ah-iddina (676?)	Ramatija ⁴¹⁰		Urukazabamu	EN-URU	Nr. 22:iv.34; SAA 2, no. 6	Zagrosz	adóhozó
Aššur-ah-iddina (676?)	Šidirparna			EN-URU	Nr. 22:iv.49	Zagrosz	elfogott
Aššur-ah-iddina (676?)	Eparna			EN-URU	Nr. 22:iv.49	Zagrosz	elfogott
Aššur-ah-iddina (672)	Humbareš		Nahšimarti	EN-URU	SAA 2, no. 6	Zagrosz	<i>adē</i>
Aššur-ah-iddina (672)	Bur-Dadi		Karšitali	EN-URU	SAA 2, no. 6	Zagrosz	<i>adē</i>
Aššur-ah-iddina (672)	Hatarna		Sikris	EN-URU	SAA 2, no. 6	Zagrosz	<i>adē</i>
Aššur-ah-iddina (672)	Larkutla		Māzama	EN-URU	SAA 2, no. 6	Zagrosz	<i>adē</i>
Aššur-ah-iddina (672)	Ramatia		Urukazabanu	EN-URU	SAA 2, no. 6	Zagrosz	<i>adē</i>
Aššur-ah-iddina (672)	Tunī		Ellipi	EN-URU	SAA 2, no. 6; SAA 4, no. 76 ⁷	Zagrosz	<i>adē</i> , hadiszolgálat
Aššur-ah-iddina (672)			Izaia	EN-URU	SAA 2, no. 6	Zagrosz	<i>adē</i>
Aššur-ah-iddina	Mita			EN-URU	SAA 4, no. 13	[Muški / Phrygia]	

410 Minden bizonnyal azonos a 672-ben az Örökösödési szerződést megkötő Ramatajával.

Aššur-ah-iddina	Kaštaritu	Kār-Kašši	EN-URU	SAA 4, no. 41; SAA 4, no. 42; SAA 4, no. 45; SAA 4, no. 48; SAA 4, no. 51; SAA 4, no. 52; SAA 4, no. 53; SAA 4, no. 56; SAA 4, no. 57; SAA 4, no. 60; SAA 4, no. 61	Zargosz	ellenség
Aššur-ah-iddina	Mamitiaršu	Māda	EN-URU	SAA 4, no. 41	Zargosz	ellenség
Aššur-ah-iddina		Nārti	EN-URU	SAA 4, no. 73	Zargosz, Harhar	ellenség
Aššur-bān-apli		kimmer	EN-URU.MEŠ	Borger 1996, A ii.108	Délkelet-Anatólia	ellenség
Aššur-bān-apli	Birišatri	Māda	EN-URU	Nr. 23:iv.3	Zargosz	ellenség, elfogás
Aššur-bān-apli	Gāgi	Sahi	EN-URU	Nr. 23:iv.4-5	Zargosz	
Aššur-bān-apli	Sarāhi	Sahi	DUMU EN-URU	Nr. 23:iv.4-5	Zargosz	ellenség, elfogás
Aššur-bān-apli	Parihi	Sahi	DUMU EN-URU	Nr. 23:iv.4-5	Zargosz	ellenség, elfogás
Aššur-bān-apli?	Atā	Aranyműves város (URU. SIMUG. KUG.GI)	EN-URU	SAA 14, no. 183	?	1. tanú
Aššur-bān-apli?	Aplāia	URU.Hul[...]	EN-URU	SAA 14, no. 183	?	tanú
629'.ii.2.	Nergal-mār-šarri-ušur		EN-URU-šu	StAT 2, no. 178	Aššur	1. tanú
612 után	Iadi-'il	?	EN-URU	BATSH 6, no. 199	Dūr-Katlimmu	1. tanú
602	Sîn-nā'id	?	EN-URU	BATSH 6, no. 37	Dūr-Katlimmu	1. tanú

?	Mannu-kī- Aššur	?	EN-URU-šū	KAV 122	Aššur	1. tanú
?	Abu-ila'i	?	EN-URU-šū	KAV 122	Aššur	2. tanú
?	Ahu-rība	?	EN-URU-šū	KAV 122	Aššur	3. tanú
?	–	Zarāf(u)	EN-URU	SAAB 13, 18 ⁴¹¹	Na'iri?	–

II.1.2.4. Egy belső keletkezésű forrás

Az újasszír kort megelőzően a Középső-Zagrosz vidéke intenzív kapcsolatban állt Mezopotámia térségével, számos interakció adathozható. Óasszír és óbabilóni jelenlétre és aktív kapcsolatokra utalnak a Zagrosz területéről előkerült semsaraik⁴¹² és Choga Gavaneh-i⁴¹³ archívumok. A második évezred második felében pedig megindultak az asszír hadjáratok a területre.

A középasszír uralkodók felirataiban találkozunk Lullumu ellen vezetett hadjáratokkal. I. Adad-nērārī (1307–1274) feliratában (RIMA 1, A.o.76.1:3–5. sorok)⁴¹⁴ az uralkodói epithetonban felsorolt legyőzött népek között szerepelnek a lullumuk, csakúgy, mint fia, I. Šulmānu-ašarēdu (1274–1244) feliratában (RIMA 1, A.o.77.17:3 és RIMA 1, A.o.77.18:6),⁴¹⁵ valamint az őt követő I. Tukultī-Ninurta (1244–1207) szövegében (RIMA 1, A.o.78.1:29–31. sorok).⁴¹⁶ A 12. század során mind a babilóni uralkodó I. Nabû-kudurri-ušur (1126–1104) (RIMB 2, B.2.4.11:9), mind az asszír Aššur-rēš-iši (1133–1115) felirata (RIMA 1, A.o.86.1:7) beszámol Lullumu ellen vezetett hadjáratokról. Ez utóbbi utódja, I. Tukultī-apil-Ešarra (1114–1076) beszámolója szintén említést tesz lullubik elleni katonai akcióról (RIMA 2, A.o.87.2:23–24): „Legyőztem Lullumit teljes egészében, 25 istenségüket átadtam [Ninlil, Anu, Adad és az aššuri Ištar], Aššur város istenei és az ország istennői számára. Vagyonukat Adad istennek, az én uramnak adtam.”

Összességében elmondható, hogy a II. Adad-nērārī (911–891) (RIMA 2, A.o.99.4:13’–20’. sorok) által megkezdett és a II. Aššur-nāšir-apli által kiteljesített erőteljes asszír katonai terjeszkedést megelőző időszakban is számos mezopotámiai hatás érte a területet.

412 A semsaraik táblák I. Šamši-Adad idejéből valók, az Alsó-Záb jobb partján, Erbiltól kb. 80 kilométerrel keletre fekvő Ranija közelében kerültek elő, a település ókori neve Šušarrā volt. Az óasszír állam egyik kormányzati központjának archívumáról van szó: az archívumot először ismerteti Laessøe 1959b; a szövegek újabb kiadása Eidem 1992; és Eidem–Laessøe 2001.

413 Az 1971-es iráni ásátás nyomán a Kermansahtól 60 kilométerre nyugatra fekvő Sahabad/Iszlamabad-e Gharb város közepén fekvő tellből 56 viszonylag ép szöveg és 28 fragmentum került elő. A szövegek kiadásáig az ásatók úgy vélték, hogy újasszír kori településsel és táblákkal van dolguk – ilyen mélyen a hegyek között fekvő mezopotámiai civilizációhoz tartozó település meglétével a korábbi korszakokra vonatkozóan nem mertek számolni. Abdi–Beckman 2007 publikációja nyomán vált világossá, hogy a település és az onnan előkerült szövegek óbabilóni korúak.

414 A szövegben kaššū, qutū, lullumū és šubarīból való seregek szerepelnek.

415 Mindkét szövegben a területek felsorolásának sorrendje: Šubarī, Lullumī, Qutī.

416 A szövegben a „Qutī, Lullumī és Paphī egészen Katmuhiig és Šubarīig” szerepel.

A 11–10. században a Középső-Zagrosz vidéke Babilónia számára is fontossá vált,⁴¹⁷ aktív babilóni jelenlétre utalnak az alábbi források:

Az I. Marduk-apla-iddina (1171–1159) babilóni király uralkodásának idejéről fennmaradt szövegben szerepel Namar és Halman (asszír szövegekben Namri és Bīt-Hamban) babilóni kormányzója, ezen hegyvidéki területek tehát valamifajta babilóni ellenőrzés alatt állhattak ekkor.⁴¹⁸

Egy adminisztratív szöveg tanúsága szerint Nabû-apla-iddina babilóni király 31. évében (856) egy Bīt-Hambanból származó *kartappu* hivatalnok szolgált Babilóniában.⁴¹⁹

Egy Nippurból előkerült, egy bizonyos Marduk-rā'im-kitti által talán a királynak írt kassú kori levélben Halmanból, Pururattašból és Hamanból várt gabonaszállítmányok elmaradásáról esik szó.⁴²⁰

II. Aššur-nāšir-apli Ninurta-templom feliratában beszámol róla (Nr. 1/B:ii.84b–86a), hogy Zamuában „elenyészett és rommá lett Atlila városa, amit (annak idején) még Sibir,⁴²¹ Babilón királya is elfoglalt.”

III. Tukultī-apil-Ešarra feliratában beszámol róla, hogy a Parsua vagy Bīt-Hamban tartomány területéhez csatolt Silhazi városát a helyiek a babilóniai erődjének hívják (Nr. 14:11; Nr. 15:2 és 9; Nr. 12/B:31–32 és 38). Szintén III. Tukultī-apil-Ešarra egy szövegéből értesülünk arról, hogy Till-Aššuriban a helyiek által tisztelt Marduk istenségnek mutat be áldozatot (Nr. 14:12).

Több zagroszi uralkodó is jó akkád nevet visel az újasszír királyfeliratokban: így II. Aššur-nāšir-apli idején a zamuai Dagara uralkodóját Nūr-Adadnak hívták; a Kirtiára nevű helyi uralkodó által birtokolt Dūr-Lullumu nevű erődített város neve akkád szóösszetétel („Lullumu fala/erődje”); III. Šulmānu-ašarēdu uralkodása idején Namri uralkodója egy bizonyos Marduk-mudammīq (Nr. 3/B; Nr. 4); Bīt-Abdadani egyik uralkodója a jó akkád nevet viselő Mannu-kīma-šābē⁴²² III. Tukultī-apil-Ešarra 744. évi hadjárata idején (Nr. 8:11). II. Šarrukīn uralkodásának idejéből is több akkád nevet viselő zagroszi uralkodó ismert, így 716. évi hadjárata idején Karalla uralkodója

417 Brinkman 1976–1980, 470: „Especially in the tenth century, when normal trade relations to the west and north of Babylonia had been disrupted by Arameans, there were close artistic, economic, and perhaps even political connections between Babylonia and the people living in the Zagros area on both sides of the Baghdad-Kermanshah road; and Kassites are likely to have been active in this region during the heyday of 'Luristan bronze' manufacture.”

418 Borger 1970, I. 14.

419 BBSt 36:vi.18–19, a név kitörött; a szöveg helyet hozza Brinkman 1968, 259.

420 PBS 12/I, Pl. XXXI, 36–37 (no. 24).

421 Sibir talán azonos Simbar-Šipak (1024–1007) babilóni uralkodóval, lásd Brinkman 1968, 154.

422 A mezopotámiai nevek esetében nem szokatlan, hogy némelyik tulajdonképpen egy kérdés, így például a Mannu-kīma-šābē jelentése: „Ki olyan mint a sereg?”.

Aššur-lē'i,⁴²³ Šurgadia város *bēl ālija Šēpī-šarri* (Fuchs 1994, Ann. 92–93.), Kišessim város uralkodója *Bēl-šar-ušur* (Fuchs 1994, Ann. 93.); a 714. évi (TCL 3, 38) és 713. évi hadjáratról készült feliratokban Allabria uralkodója *Bēl-apla-iddina* – az ő fia feltűnik Zamua asszír helytartóinak levelezésében is (Nr. 32; Nr. 33; Nr. 38).

Mint arról korábban volt szó, a mezopotámiai képi ábrázolások és irodalmi művek toposzokban mutatják be a zagroszi népeket, és csak nagyon kevés olyan forrás ismert, amely a helyi, zagroszi elit önreprezentációját tükrözi. Ilyen például a 3. évezred legvégén vagy a 2. évezred legelején uralkodó lullumi király, Anubanini számos mezopotámiai párhuzammal bíró domborműve,⁴²⁴ de ide sorolható az a 9–8. századra keltezhető bronztárgy is, amely egy kb. húsz soros akkád nyelvű feliratot is tartalmaz – ez utóbbi forrásról most bővebben szólok. A két, egymástól időben távol eső példa élesen világít rá arra, hogy a zagroszi uralkodók önreprezentációja a 3. évezred legvégén és a 9–8. században egyaránt teljes mértékben követi a Mezopotámiában legitim királyi mintát.

3. kép. Feliratos bronztárgy Nyugat-Iránból (Metropolitan Museum, Rogers Fund, No. 52.119.12.)

423 A név jelentése: „Aššur isten mindenható”. Ugyanő szerepel a zamuai asszír helytartó egyik levelében is: Nr. 29.

424 A szikladomborműről lásd Börker-Klähn 1982, Taf. 31; Potts 1994, 20, fig. 3. Az ábrázolást kísérő feliratról lásd Edzard 1971–73, 76. Anubanini szikladomborművét az óbabilóni korra keltezi Nasrabadi 2004, 292, míg a III. Ur-i dinasztia művészetével való erős párhuzamait hangsúlyozza Suter 2010, 335–337.

A tárgyat, melyet 1929-ben vagy 1930-ban Hamadanban vásárolt meg egy magán-személy,⁴²⁵ Ernst Herzfeld még Hamadanban látta, s ő közölte róla először ismertetést. Ezen írásában Herzfeld megjegyzi, hogy ő úgy tudja, a bronzlapot/táblát nem Hamadanban, hanem egy attól északra fekvő helyszínen találták⁴²⁶ – a tárgy lelőhelye tehát ismeretlen.⁴²⁷ A szöveg átírása és fordítása a tárgyat borító korróziós réteg miatt Herzfeld kiadásában még elég bizonytalan, a későbbi kiadások fényében több helyen pontatlan.⁴²⁸ Herzfeld értelmezésében a szöveg azt írja le, hogy Abdadani királya asszír kereskedőknek ad mentességet adófizetés alól.⁴²⁹ A tárgy Herzfeld publikációját követően eltűnt, valószínűleg magángyűjteménybe került, ahonnan 1952-ben vásárlás útján jutott a Metropolitan Museum of Arts gyűjteményébe. A tárgyról és a szövegről a korróziós réteg eltávolítását követően jó minőségű fotót, rajzot és átírást közöl Igor Djakonov 1978-ban,⁴³⁰ majd pedig Oscar W. Muscarella, aki a műtárgy kutatástörténetét is bemutatja⁴³¹

Maga a tárgy egy 114 x 92 mm⁴³² méretű bronzlap – Karen Radner szerint talán stilizált balta⁴³³ –, amelynek mindkét oldalán akkád szöveg olvasható. Elülső oldalának jobb alsó sarkában a szövegiránytól 90 fokkal elforgatva bekarcolt ábrázolás látható: egy jobbra forduló, rövid szakállat viselő alak, aki az asszír uralkodókéhoz hasonló polost és ruházatot visel, bal kezét az újasszír ábrázolásokról jól ismert módon a tiszteletadás testtartásában tartja (*ubāna tarāšu*, „kinyújtott ujj”). Tekintete és kézfeje a mezopotámiai ikonográfiai hagyomány nyolcágú csillaga, Ištar istennő jelképe felé mutat. Az ábrázolt alak minden bizonnyal a kiváltságlevelet kibocsátó helyi uralkodó, így igazán figyelemre méltó ruházatának eltérése a khorszábádi palotadomborműven ábrázolt zagroszi elit viseletétől⁴³⁴ – rövid szőrruha, durva csizma, stb. –, amely sokkal inkább az akkád-kori művészetig visszavezethető, a hegyvidéki „vadember” sztereotíp ábrázolási konvenciójából táplálkozhatott,⁴³⁵ mint a zagroszi elit tényleges viseletéből.

425 Herzfeld 1930, 117; Herzfeld 1938, 159; Herzfeld 1968, 238.

426 Herzfeld 1930, 117; az ő nyomán Calmeyer 1972, 65; és Calmeyer 1974, 113.

427 Muscarella 1980, 32; és Muscarella 1988, 239.

428 Herzfeld 1938, 168. Vö. Diakonoff 1978, 58–65.

429 Herzfeld 1938, 159–160; az ő nyomán Postgate 1974, 76–77. Postgate az első öt sor átírását és fordítását adja Peter Calmeyer rajza alapján.

430 Diakonoff 1978, 54–58; némileg pontatlan rajzot közöl Calmeyer 1973, 188, fotót és rajzot közöl Muscarella 1988, 239.

431 Muscarella 1988, 238–240.

432 Radner 2003b, 121 adata: „11,4 x 9,2 mm” – nyilvánvaló elgépelés.

433 Radner 2003b, 121.

434 Radner 2003b, 125.

435 Wäfler 1975, 266–269, Westenholz 2000, 103–104.

A felirat szövege:

(előlap) Šilisruh elrendelt kiváltságlevele így (szól): a király emberei – legyenek azok építőmunkások vagy a király kecskéinek nyírói – számára eddig ezt az adót (számították): két szép ruha és egy (korsó) sör. Ištar, Šamaš és Bēl-mātāti (istenségek) legyenek tanúi! A király álmot látott, és felmentette őket (az adó megfizetése alól).

(hátlap) A jövőben akár iasubik, akár abdadaniak, akár asszírok jönnek, vagy akár elámiak vagy lullúk⁴³⁶ jelennek meg, Ištar, a város úrnője sodorja el őket mint a folyó (árja)! Ištar, a város úrnője ragadja el házáat és magvát annak az eljövendő királynak, hercegnek, bēl ālinak vagy bírónak, ki azt mondja (majd): „Nem vagytok felmentve!” Gonosz háború emésze el (annak) életét!⁴³⁷

A szöveg jelhasználata babilóni normát követ, szövegezésében viszont asszír és babilóni hatás egyaránt kimutatható, továbbá a jelhasználat és a nyelvtani formák tekintetében is számos írnoki hiba azonosítható. A hátlap 11. sorában található Š₃ jel kapcsán Djakonov elámi hatásról beszél.⁴³⁸ Djakonov a szöveg keletkezését 1100 és 850 közé teszi, mivel a szövegben nem szerepelnek sem urartuiak, sem mannajok, sem médek, mint a település elleni potenciális támadók, akiknek a jelenlétével a 9. század közepétől a Zagroszban számolni kellett. Ugyanakkor Djakonov azt is állítja, hogy a *bēl āli* kifejezés a méd nyelvből kölcsönzött terminus (a perzsa *vispati-*) megfelelője,⁴³⁹ ami egy 9. századi vagy annál is későbbi datálást feltételezne. Djakonov a szöveget egyértelműen helyi keletkezésűnek gondolja, tehát a zagroszi elit által készített egyedülként fennmaradt akkád nyelvű szövegnek tartja.⁴⁴⁰ Mivel a szövegben hangsúlyos szerepet kap Ištar,

436 A szövegben (hátlap 4.) U₂-lu-^Γba^Γ-ia szerepel. Djakonov mellett érvel (Diakonoff 1978, 63–64), hogy itt írnoki hibáról van szó, hiszen Ullubu annyira messze fekszik a szöveg feltételezett keletkezési helyétől, és annyira jelentéktelen kis állam volt, hogy nem tűnik valószínűnek az a feltételezés, miszerint Bīt-Ištar királyának félnivalója lett volna az ullubuiaktól. Djakonov ezért az U₂ jel helyett a LU jel emendációját javasolja, így már a lullubukról szólna a szöveg, ami a történeti kontextusnak inkább megfelel. Radner 2003b, 125–126 az eredeti olvasat mellett érvel, bár nem tud releváns történeti magyarázatot adni Ullubu megjelenésére a szövegben.

437 Előoldal: ^mŠi-li-is-ru-uh-ma er-re-<taⁿ> ^riq^Γ-be-e / ^{mu}-ku ERIM.MEŠ LUGAL lu-u₂ ba-nu-u₂ / lu-u₂ MAŠ.GAL ša₂ LUGAL i-baq-q-nu-^rma^Γ / 2 TUG₂.HI.A.MEŠ SIG₃.MEŠ 1 ^rKAŠ^Γ.^r[KAŠ²] / an-nu-u₂ i-lik-šu-^rnu^Γ / ^dIš-tar ^uUTU u ^eEN.KUR.KUR [...] / lu-u₂ ši-bu-[x]-tu / LUGAL šu-ut-ta i-mur-^rma^Γ / u₂-zak-ki-šu-nu-ti. Hátoldal: u₄-gur-ši URU.Ia-sub^Γ-bu-^ra-a^Γ / LU₂^Γ.Ab-da-da-na Aš-šur-a-a / a-na ša-at U₄.MEŠ u₂-ša u₃ ^rlu e^Γ-[la]-^rma-aⁿ / lu-u₂ lu^Γ-lu-^rba^Γ-ia ^ril^Γ-la-^ra-ma^Γ / ^dXV be-let URU ^rna^Γ-riš u₂-^rre-d^Γ / lu-u₂ LUGAL ar-ku-u₂ lu-[u₂ NUN²].MEŠ / lu-u₂ EN.MEŠ URU.MEŠ lu-[u₂] ^rLU₂^Γ.DI.[KUD] / ša₂ i-qab-bu-u₂ um-ma ^rul^Γ za-ku-u₂ / ^dIš-tar be-let URU E₂-^rsu^Γ NUMUN-šu / li-še-^rbi^Γ-[ma] / qab-^rlum^Γ / ^rša₃-im² la ba-a-[š^Γi] / lim-niš ZI-[š^Γu].

438 Diakonoff 1978, 65.

439 Diakonoff 1978, 65.

440 Diakonoff 1978, 51.

a város úrnője, és a képi ábrázoláson is Ištar jelképe felé tekint az imádkozó királyalak, Djakonov azzal a feltételezéssel él, hogy a szöveg esetleg Bit-Ištarból való.⁴⁴¹

A bronztábla hátoldalán található két felsorolás közül az első a potenciális külső ellenségeket sorolja fel.

– A iasubúk azonosíthatók a Sîn-ahhē-erība 2. hadjáratában (702) megjelenő iasubigallikkal, akiknek a szállásterülete a Dijala forrásvidékén terült el a 8. század végén.⁴⁴²

– Abdadani azonosítható az asszír forrásokban szereplő Bit-Abdadanival.

– A „lullúk” kifejezés valószínűleg a Zamua területén élőkre utal; Zamuát még II. Šarrukīn is Lullumiként említi 8. hadjáratának szövegében (TCL 3, 11). Kérdés, hogy a szövegben szereplő esetleges lullu támadás veszélye milyen viszonyban állhatott Zamua asszír tartomány kialakításával, vajon a 9. század második felében létrehozott asszír tartomány – amelyben a helyi elit, a *bēl ālik* még II. Šarrukīn idején is megőrizték hatalmukat, sőt egyikük szerződő félként szerepel Aššur-ah-iddina örökösödési szerződésében – lehetetlenné tett-e mindenfajta lullu katonai akciót a Zagrosz térségében.

Karen Radner⁴⁴³ fenntartással kezeli Djakonov azon állítását, miszerint a szövegben szereplő Ullubu-béliek helyett Lullubu-bélieket kellene rekonstruálni, azaz, hogy a szöveg ezen pontján írónoki hibát kellene feltételeznünk. Ezért Radner elemzésében az Ullubu olvasat mellett marad, amely területet 739-ben III. Tukultī-apil-Ešarra északra vezetett hadjáratában Asszíriához csatolta.⁴⁴⁴ Radner nem tud magyarázatot adni rá, hogy egy ilyen kicsi, északi állam mi módon gyakorolhatott hatást a több száz kilométerrel távolabb fekvő Bit-Ištarra.⁴⁴⁵ Mint ahogy arra a kérdésre sem, hogy Ellipi/Bit-Barrūa, Mannaj és Urarṭu miért hiányzik a felsorolásból.⁴⁴⁶

A szövegben a másik felsorolás a kiváltságlevelet kibocsátó Šilisruh országának társadalmi berendezkedésére vet némi fényt. A felsorolt négy fogalomban rangban csökkenő tisztségek azonosíthatók. A király (LUGAL, *šarru*) az adott állam legfőbb vezetője, az álmot látó és az adómentességet elrendelő Šilisruh is ezt a tisztséget viselte.

441 Diakonoff 1978, 53. Ezt a feltételezését teljes mértékben elfogadja Radner 2003b.

442 Edzard 1976–80. A terület első megjelenése a forrásokban 850 körülre tehető, ide menekült III. Šulmānu-ašarēdu elől a babilóni király, Marduk-zakir-šumi (RIMA 3, A.o.102.5:v.1). A terület megjelenik két levélben is, amelyek III. Tukultī-apil-Ešarra uralkodásának idejére keltezhetőek (NL 2 és NL 12).

443 Radner 2003b.

444 Mīla Mergi sziklafelirat 16–45. sorok (RINAP 1, no. 37), Ullubu legyőzése után a helyszínen készült ez a sziklafelirat, így Ullubu elhelyezkedése ismert. A felirat első kiadásához és Mīla Mergi pontos lokalizációjához lásd Postgate 1973a.

445 Radner 2003b, 125.

446 Radner 2003b, 126.

A herceg (NUN, *rubû*) tisztsége már nehezen azonosítható az asszír vagy babilóni adminisztratív berendezkedés alapján. A szó itt talán a királyi család tagjaira vonatkozik. A *bêl âli* (EN–URU) kifejezést – a Zarātu város *bêl âliját* említő, tisztázatlan eredetű bronzedényfeliratot leszámítva⁴⁴⁷ – kizárólag asszír szövegekből ismerjük (e tisztséget és a szó fordítási lehetőségeit lásd feljebb). A negyedik tisztség valószínűleg a bíró – bár a szöveg olvasata bizonytalan (ʾLU₂.DI.[KUD], *dajjānu*) –, s bár ennek a tisztségnek a funkciója egyértelmű, a tisztséghez társuló hivatali hatalom mértékére és mibenlétére nem tudunk következtetni. Az asszír jogszolgáltatásban nem azonosíthatók professzionális bírók, csupán Babilóniában jelenik meg önálló tisztségként ez a titulus.⁴⁴⁸

A szöveg keltezésének kérdésében, mint látni fogjuk, döntő argumentummá vált a „király emberei” (*šāb šarri*) kifejezés értelmezése. Djakonov értelmezését követve Bīt-Ištar a 9. század közepe előtt egy viszonylag fejlett államisággal rendelkező zagroszi ország képét mutatja, ahol az állami feladatok ellátását külön társadalmi réteg teljesíti („a király emberei”), akik a munkájuk mellett rendszeres adófizetésre voltak kötelezve – a rendelet kibocsátását megelőzően. Az ország felett király uralkodik, és a hatalmi piramis további szintjei is elkülöníthetők. Radner azonban úgy látja, hogy a kifejezés Bīt-Ištar Asszír felé teljesítendő vazallusi kötelezettségére utal. Nem belső társadalmi fejlődés eredményeként alakult ki a „király emberei” csoport, hanem egy külső kényszer, nevezetesen az erős Asszír Birodalom adóztatása által kikényszerített szükséglet eredménye.

Radner a tárgy datálásánál a következő szempontokat veszi sorba:

1. A tárgyon található ábrázoláshoz hasonló uralkodói testtartás nem adatolható az asszír ábrázolásokon I. Tukultī-apil-Ešarra (1114–1076) kora előtt.
2. Ullubut III. Tukultī-apil-Ešarra foglalta el 739-ben, tehát a szövegnek korábbiaknak kell lennie.
3. A szövegnek akkor kellett megszületnie, amikor az asszír jelenlét erős a Zagrosz területén, mivel a „király emberei” kifejezés Radner szerint azokra vonatkozik, akiket a helyi uralkodó az asszírok felé teljesítendő munkaszolgálatra alkalmaz – tehát nem a királyság saját szükségleteit elégítették ki munkájukkal.

A három kronológiai tényező alapján Radner szerint a szöveg nagy valószínűséggel a III. Šulmānu-ašarēdu 835-ös és III. Tukultī-apil-Ešarra 739-es hadjárata közötti időszakra datálható.

Maga a tárgy feltételezett készítésének színhelye, Bīt-Ištar az asszír királyfeliratok alapján egyértelműen Parsuához köthető terület, és ezt az asszír tartományt a

447 Radner 1999–2001.

448 Radner 2005b, 42.

Szanandag és Qeslaq Rúd folyók vidékére tehetjük (lásd külön az I.3. fejezetet Parsua fekvéséről). A iasubúk megjelenése a szövegben Parsua déli felére valószínűsíti Bīt-Ištar fekvését. III. Tukulti-apil-Ešarra 737. évi hadjáratáról szóló beszámolójában egy érdekes jelenet kapcsolódik Bīt-Ištarhoz. Az asszír uralkodó itt egy fegyverre vésett feliratot készít, és elhelyezi a helyi szentélyben. Az erről szóló királyfeliratában ez áll: (Nr. 13:8–9):

„Ekkor egy hegyes [vas-]nyílhegyet [készítettem], amelyre felírtam [Aššurnak, az én uramnak dicsőséges tetteit], és a forrással szemben Bīt-Ištarban felállítottam.”

Ha az általunk vizsgált bronztárgy valóban egy stilizált baltafej, amely királyfeliratot tartalmaz, és a tárgyon található szöveg és ábrázolás alapján Djakonov és Radner helyesen kapcsolták Bīt-Ištarhoz, akkor könnyen lehet, hogy III. Tukulti-apil-Ešarra egy helyi hagyományt követve alkotta meg ezt az újasszír királyok által máshol nem használt tárgyat, egy nyílhegyre írt feliratot.⁴⁴⁹ A szövegben szereplő természeti környezetre vonatkozó megjegyzés, miszerint Bīt-Ištar egy forrással szemben állt, Radner szerint – David Stronach szóbeli közlésére hivatkozva – megfeleltethető a Ravánszarnál található apró tóval, amit három forrás táplál, s amiből a Qaraszú folyó ered. Ravánszar 57 km-re található Kangavartól északnyugatra. A területen található tellről Peter Calmeyer írt rövid beszámolót.⁴⁵⁰

Az asszír királyfeliratok és levelek a zagroszi elit tagjai közötti hierarchikus viszonyról nem számolnak be, minden helyi uralkodót azonos ranggal jelölnek (*bēl āli*). E belső keletkezésű forrás azonban egy jóval hierarchizáltabb társadalomszerkezetről árulkodik. A Šilisruh rendelkezését rögzítő felirat alapján a *bēl ālik* fölött állt még legalább egy hierarchikus szint, a király (*šarru*). Valami hasonló hierarchiára lehet következtetni II. Šarrukīn 716. évi hadjáratának beszámolójából is (Nr. 16/A:96): „Kibabát, Harhar uralkodóját a *bēl āli*jaik elkergették, és írtak Daltának, Ellipi királyának, hogy őt szolgálják”, valamint a Nedzsafehabad-sztélé egy szöveghelyéből (Nr. 17:ii.41–42): „Ekkor Harhar uralkodóját, az Aššur előtt meghódolót, a közmunka ellátóját, [...] a *bēl āli*jaik elűzték. Adójukat, a lovakat négy évig visszatartották.”)

A 719. évi Mannaj ellen indított asszír hadjárat egy 720-ban kitört, az Asszíriához hű mannaj uralkodó elleni lázadás elfojtására indult. Úgy tűnik, az asszír befolyást elfogadó helyi uralkodó ellen nem csupán Mannaj területén lázadtak fel ekkor, hanem

449 Az ókori Keleten természetesen számos feliratos nyílhegy ismert (lurisztáni bronzfegyvereken elhelyezett királyfeliratokhoz lásd Dossin 1962), azonban az újasszír uralkodók feliratával egyetlen darab sem maradt ránk.

450 Calmeyer 1978.

a harhari Kibabát is elűzték. A Nedzsafehabad-sztélé szövegéből egyértelműen kiderül, hogy Harhar már jóval a területén kialakított asszír tartomány létrejötte (716) előtt éves rendszerességgel fizetett adót Asszíriának. Kibabát több *bēl āli* együttes erővel kergette el Harhar éléről. Mindez utalhat arra, hogy Harhar uralkodója korábban a többi helyi uralkodó felett valami módon hatalmat gyakorolt – a khorszábádi domborművek kapcsán már említettem, hogy Harhar és Kiššim méretét és kivitelezését tekintve is kimagaslott a többi zagroszi település közül –, és Kibaba elkergetése után a *bēl ālik* az erős patrónusuk helyét kívánták az ellipi királlyal betölteni.

II.1.3. ÖSSZEGZÉS

Az asszír hódítást megelőzően tehát a Középső-Zagrosz vidékén meglehetősen vegyes etnikai és nyelvi összetételű lakosságot feltételezhetünk, amelynek életformájában a transzhumantáló állattartás (vagy vertikális nomadizáció) fontos szerepet játszott, ám állandó települések és öntözéses kertművelés is adatolható a völgyek alacsonyabban fekvő részein. A helyi társadalom vérségi kapcsolatok alapján szerveződött, és a földrajzilag rendkívül szabdalt terület politikai értelemben is fragmentált képet mutat. Egy-egy kisebb közösség felett a helyi elit egy-egy tagja gyakorolt hatalmat, akit az asszír szövegek rendszerint *bēl āliként* említenek. Ezek a helyi vezetők az asszír hódítást és az öt asszír tartomány kialakítását követően megőrizték hatalmukat – erről a jelenségről részletesen a szöveg a III.4. fejezetben!

A Középső-Zagrosz vidékén a 12. századtól kezdve intenzív asszír és babilóniai jelenlét adatolható, és bizonyos jelek arra utalnak (Šilisruh felirata és Kibaba története), hogy az asszír hódítást közvetlenül megelőző időszakban már megfigyelhetők egy magasabb fokú politikai integráció kialakulásának irányába mutató jelek. Azt azonban nem tudjuk megállapítani, hogy ez az integrációs folyamat belső fejlődés eredménye volt-e, vagy az asszír követelések (adók és kötelezettségek) terhe által kikényszerített folyamat.

A z asszír terjeszkedés stratégiája: hódítás, építkezés, áttelepítés

Ebben a fejezetben az asszír expanziót és annak gyakorlati következményeit: az áttelepítéseket, városok átépítését vagy új települések kialakítását, erődök és kereskedelmi központok építését veszem számba, tehát mindazokat az erőfeszítéseket, amiket az asszír hatalom azért tett, hogy a Középső-Zagrosz területét kompatibilissé tegye az Asszír Birodalom alrendszerével.

III.1. HÓDÍTÁS

A ránk maradt források alapján az újasszír uralkodók a 881 és 656 között eltelt 226 évben 29 hadjáratot indítottak a Középső-Zagrosz területére (lásd a táblázatot alább), és összesen öt asszír tartományt alakítottak ki ott (vö. I. fejezet): Zamuát valamikor 810 előtt, Bīt-Hambant és Parsuát 744-ben, valamint Kišessim/Kār-Nergal és Harhar/Kār-Šarrukīn tartományokat 716-ban.

A KÖZÉPSŐ-ZAGROSZ VIDÉKÉRE VEZETETT ASSZÍR HADJÁRATOK			
uralkodó	évszám	cél / érintett területek	forrás
II. Aššur-nāšir-apli	881	Zamua	Nr. 1/A:ii.23–33a.
II. Aššur-nāšir-apli	881	Zamua	Nr. 1/A:ii.33b–49a.
II. Aššur-nāšir-apli	880	Zamua	Nr. 1/B: ii 49b–86.
III. Šulmānu-ašarēdu	855	Māzama, Zamua ša bītāni	Nr. 2:ii.75b–78; Nr. 3/A:50–52.
III. Šulmānu-ašarēdu	843	Zamua ša bītāni, Mannaj, Allabria, Parsua, (Bīt-)Abdadani, Bīt-Hamban, Namri	Nr. 4; Nr. 3/B.

III. Šulmānu-ašarēdu	834	Namri, Parsua, Messi, Araziaš, Amādā, Harhar	Nr. 3/C
III. Šulmānu-ašarēdu	827	Hubuškia, Madahisu, Mannaj, Harna, Parsua	Nr. 3/D
III. Šulmānu-ašarēdu	826	Hubuškia, Mušašir, Gilzanu, Parsua, Namri, Halman	Nr. 3/E
V. Šamši-Adad	820 v. 819 ⁴⁵¹	Hubuškia, Mannaj, Gizilbunda, Māda,	Nr. 5.
III. Adad-nērārī	809	Māda	Eponymos Krónika B 1 ^{9'} . ⁴⁵²
III. Adad-nērārī	800	Māda	Eponymos Krónika B1 ^{18'} és B10 ^{r4} . ⁴⁵³
III. Adad-nērārī	799	Māda	Eponymos Krónika B1 ^{19'} . ⁴⁵⁴
III. Adad-nērārī	793	Māda	Eponymos Krónika B1 ^{25'} . ⁴⁵⁵
III. Adad-nērārī	792	Māda	Eponymos Krónika B1 ^{26'} , B2 ^{19'} , B10 ^{r12} . ⁴⁵⁶
III. Adad-nērārī	789	Māda	Eponymos Krónika B1 ^{29'} , B2 ^{22'} . ⁴⁵⁷
III. Adad-nērārī	788	Māda	Eponymos Krónika B1 ^{30'} , B2 ^{23'} . ⁴⁵⁸
III. Adad-nērārī	787	Māda	Eponymos Krónika B1 ^{32'} , B2 ^{25'} , B10 ^{r18} . ⁴⁵⁹
III. Tukultī-apil-Ešarra	744	Parsua, Bīt-Hamban, Namri	Nr. 6; Nr. 7; Nr. 8; Nr. 9/A

451 Az Eponymos Krónika B10 25 szöveghelyén Ninurta-ubla (819) limmu töredékesen fennmaradt neve után [...] 𒌷𒍪𒌷. Man-na-a-a, tehát egy Mannaj elleni hadjárat szerepel. Bēl-dān (820) limmu évének hadjáratáról nem maradt fenn adat az Eponymos Krónikában. V. Šamši-Adadnak ezt a hadjáratát E. Frahm és A. Fuchs (PNA 1/II, 285: sub. „Bēl-āli”) indoklás nélkül 815-re teszi.

452 Millard 1994, 33.

453 Millard 1994, 34.

454 Millard 1994, 34, de az Eponymos Krónika B10r5 forrása *ana KUR.Mannaj* variánst hoz (Millard, uo.).

455 Millard 1994, 35.

456 Millard 1994, 36.

457 Millard 1994, 36.

458 Millard 1994, 36.

459 Millard 1994, 37.

III. Tukulti-apil-Ešarra	738	Parsua, Māda	Nr. 10; Nr. 11/A; Nr. 12/A
III. Tukulti-apil-Ešarra	737	Parsua, Bit-Hamban	Nr. 13; Nr. 14; Nr. 15; Nr. 9/B
II. Šarrukīn	716	Mannaj, Karalla, Parsua, Kišessim, Harhar	Nr. 16/A; Nr. 17; ninivei prizma töredékekből: K. 1669 ⁴⁶⁰ , K. 1673, II ⁴⁶¹ ; aššuri prizma töredékeiből: VA 8424 Kol. II ⁴⁶² .
II. Šarrukīn	715	Hubuškia, Mannaj, Andia, Harhar, Bit-Hamban	Nr. 16/B.
II. Šarrukīn	714	Zamua, Mannaj, Allabria, Parsua, Mannaj, Urartu, Hubuškia, Mušašir	TCL 3
II. Šarrukīn	713	Karalla, Ellipi	Nr. 16/C; K.1668 ninivei prizma-töredék: 60–70. ⁴⁶³
II. Šarrukīn	707	Ellipi	Fuchs 1994, Ann. 412–424a; Nr. 18.
II. Šarrukīn	706	Karalla	Nr. 19; Nr. 20
Sīn-ahhē-erība	702	Namri (Kašši), Ellipi	Nr. 21
Aššur-ah-iddina	676?	Māda	Nr. 22
Aššur-bān-apli	656? ⁴⁶⁴ v. 648?	Māda (Sahi)	Nr. 23

460 Fuchs 1998, 25–27.

461 Fuchs 1998, 27–28.

462 Fuchs 1998, 29.

463 Fuchs 1998, 67.

464 Aššur-bān-apli három méd *bēl āli* ellen vezetett hadjáratát sajnos nem lehet pontosan datálni. Aššur-bān-apli uralkodása idejéről nem maradt fenn bejegyzés az Eponymos Krónikából és a *limmu* kánon is megszakad 649 után. 667-től már a Babilóni Krónika bejegyzései sem állnak rendelkezésünkre, Aššur-bān-apli prizmaín pedig nem szigorúan időrendi sorrendben követik egymást a hadjáratok, hanem inkább a földrajzi tájegységek szerint rendeződnek, számozásuk önkényes és szövegenként eltérő (Grayson 1980, 228). Karen Radner (2003a, 62) abból indul ki, hogy a szövegrész a B prizmán a Mannaj elleni hadjárat leírása után szerepel, ennek megfelelően 656-ra datálja a hadjáratot. Az újjászír proszopográfia vonatkozó szakasza (H. D. Baker: PNA 3/I, 988: sub. „Parihi”) indoklás nélkül 648-ra teszi a hadjárat eseményeit.

A területre vezetett számos asszír hadjárat ellenére a hegyvidék népei csupán két alkalommal hoztak létre koalíciót az asszír támadások ellen – 881-ben Nūr-Adad, dagarai uralkodó vezetésével Zamuában és V. Šamši-Adad 820/819. évi hadjárata ellen Gizilbundában. A többi alkalommal az asszír hadsereg egymás után győzte le a helyi államalakulatok seregeit, amelyek meg sem kíséreltek ez ellen összehangoltan fellépni. Az asszírok erőfölényét mutatja, hogy csupán két alkalommal került sor mezei ütközetre – 881-ben Zamuában és 843-ban Namriban –, továbbá egy alkalommal Zamua ša bitāni lakói az asszírok elől hajóval a Zeribor-tóra menekültek, ám állatbőr hajókon (*eleppāt dušē*) követve az ellenséget az asszírok csatában ott is legyőzték őket (855).

Az asszír támadások idején a helyiek legtöbbször elhagyták városaikat – még az erődített városaikat (*āl dannūti*) is⁴⁶⁵ –, és a hegyekbe menekültek,⁴⁶⁶ ahol valamelyik hegycsúcsot erődítésekkel látták el. Ha mégis a városokban várták be az asszír sereget, csak ritkán került sor komolyabb ostromra, a királyfeliratok nem utalnak arra, hogy az asszíroknak ostromgépeket kellett volna használniuk, és a khorszábádi palotában ábrázolt ostromjelenetek közül is csupán Kišešlu város ostromakor⁴⁶⁷ ábrázoltak asszír ostromgépeket és ostromrampát.⁴⁶⁸

465 Pl. 881-ben a helyiek elhagyták a zamuai Bunasi erődített városát, és a falak helyett a hegyek erejében bíztak.

466 A városok elhagyása és a hegyek közé menekülés motívuma megjelenik 881-ben a zamuai Bunasi és Larbusu, 880-ban pedig a zamuai Zamru városok esetében is. 834-ben Ianzû, Namri és Bit-Hamban országok királya menekült az asszírok elől a hegyek közé, 820/819-ben Māda népe, 744-ben a parsuai Nikkur lakói, 737-ben Bit-Kapsi, Nirutakta, Karziba és Bit-Sa[...] népe, valamint egy bizonyos Iabittaru nevű uralkodó. 716-ban egy kitörött nevű város lakói az Abrau-hegyre menekültek, 713-ban Karalla népe az Ana-hegyre, míg uralkodójuk, Amittaši a Šurda-hegyre vonult vissza, 702-ben Namri (Kašši) és Iasubigalli népe szintén a hegyek közt bújdost az asszírok elől. Az asszír tartományok kialakítását követően a helytartói hatalommal konfliktusba került helyiek gyakran szintén a hegyek közé menekülést választották, mint például annak a kitört nevű településnek a lakói, akik egy föléljük kinevezett asszír közigazgatási vezető (*rab āli*) meggyilkolása után bújdostak el, és csak akkor jöttek le a hegyekből, amikor a helytartó helyettese, Nabû-taqinanni *adē* esküt kötött velük és biztosította őket, hogy csupán a gyilkosokat fogják felelőségre vonni – ezek után a gyilkosokat saját rokonaik adták ki (Nr. 66).

467 Botta–Flandin 1849 II, pl. 147. A többi esetben valószínűleg elegendő volt az asszír gyalogság rohama, amint arról a 880. évi hadjáraton a zamuai Ammalí ostromával kapcsolatban II. Aššurnāšir-apli felirata beszámol.

468 A Mannajban fekvő erőd, Paddira ostromakor (Botta–Flandin 1849 II, 145) szintén ábrázoltak ostromgépeket és rampákat, sőt, az egyik ostromgép tornyában egy asszír tiszt egy tekercsről olvasva beszél a védőkhöz, talán egy – az asszír főpohárnok, a *rab šāqē* által az ostromlott jeruzsálemieknek 701-ben elmondottakhoz hasonló (vö. 2Kir 18,19–35.) – megadásra felhívó beszédet: Yadin 1963, 319–320 és 425.

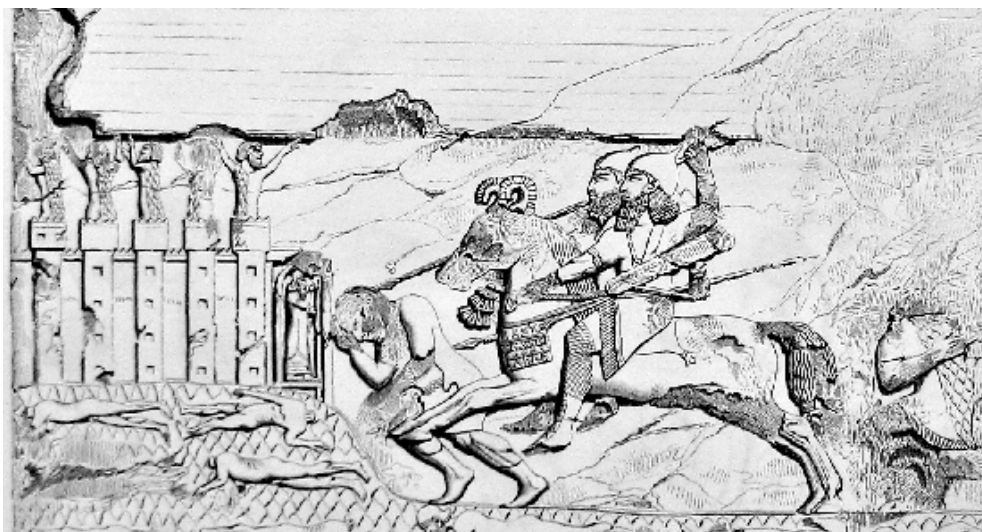
A zagroszi hadjáratok nyomán kialakított tartományok megszervezésekor az asszírok jelentősen eltértek a birodalom többi részén alkalmazott módszerektől. Itt nem egy már meglévő királyságot, vagy egyéb, magas szervezettségi szinttel rendelkező politikai struktúrát daraboltak fel kisebb tartományokra – mint tették azt nyugatra indított hadjárataik során –, hanem egy-egy tartomány kialakításánál számos kisebb helyi államalakulatot integráltak. Erre jó példa III. Tukulti-apil-Ešarra beszámolója, amelyben a királyfelirat felsorolja a (744. és 737. évi hadjárataiban) legyőzött területeket és a két létrehozott tartományba betagozott kisebb politikai egységek nevét.

Nr. 12/B Összegző felirat (Summery Inscription 7.)

(29.) Namrit, Bīt-Sangibutit, Bīt-Hambant, Sumurzut, Barrúát, Bīt-Zualzašt, Bīt-Mattit, a Tupliš országbeli Niqqu városát, Bīt-Taranzajt, Parsuát, Bīt-Zattit, (30.) Bīt-Abdadanit, Bīt-Kapsit, Bīt-Sangit, Bīt-Urzakkit, Bīt-Ištart, Zakrutut, Gizinikissit, Nissajt, Šibur és Urimzan városokat, Ra'ūsant, (31.) Upariát, Bustust, Ariarmit, a Kakasok országát, Saksuknit, Araquttut, Karzibrát, Gukinnanát, Bīt-Sagbatot, Silhazit, (32.) amit ők a babilóniak erődjének hívnak, a Rūa-hegyet egészen a Só-sivatagig, Ušqaqqanát (és) Šikrakit, az arany tartományt; az erős médek tartományait teljes egészben, mint a madarat hálóval, elfogtam. (33.) Hatalmas tömegüket lemészároltam. 6500 embert vagyonukkal együtt (lovak, öszvérek, baktriai tevék, marhák és juhok számolatlanul) kitelepítettem. (34.) Városaikat elpusztítottam, leromboltam, tűzben felégettem, rommá és törmelékhalommá változtattam. Namrit, Bīt-Sangibutit, Bīt-Hambant, Sumurzut, Bīt-Barrúát, Bīt-Zualzašt, (35.) Bīt-Mattit, a Tupliš országbeli Niqqu városát, Bīt-Taranzajt, Parsuát, Bīt-Zattit, Bīt-Abdadanit, Bīt-Kapsit, Bīt-Sangit, Bīt-Urzakkit, Bīt-Ištart, (36.) Zakrutut – az erős médek földjeit – Asszíriához csatoltam. Újjáépítettem városaikat, és felállítottam bennük Aššurnak, az én uramnak fegyverét. Az általam legyőzött idegen országok népeit telepítettem beléjük. (37.) Eunuchjaimat helytartóként helyeztem fölémük.

A feliratot olvasva szembeötlő, hogy az első szakaszban felsorolt, legyőzött országok köre jóval kiterjedtebb, mint a tartományba is szervezetteké (29–32. és 34–36. sorok), és mind a két felsorolást a „médek tartományai/földjei” formulával zárja le a szöveg. A létrehozott két asszír tartomány (Bīt-Hambant és Parsua) számos apróbb területből adódott össze. A tartomány élén a király által kinevezett tisztviselő, a helytartó állt, s a székhelyükül szolgáló városokat az asszírok újjáépítették. Később amellet fogok érvelni, hogy a kisebb területi egységek (*naqúk*) élén hatalomban maradhattak az adott területek korábbi vezetői, vagy legalábbis egy asszírok által elismert helyi vezetők (*bēl āli*). Arra azonban már itt szeretném felhívni a figyelmet, hogy e tartományokhoz csatolt kisebb egységek közül több is kikerült az asszír ellenőrzés alól, és ezeket csak később vonták újra birodalmi irányítás alá.

Ilyen volt a III. Tukulti-apil-Ešarra által 737-ben elfoglalt Tikrakká városa, ahol az asszír uralkodó sztéléjét is felállította (Nr. 12/B:37). Ezt a települést II. Šarrukīn seregei 715-ben foglalták vissza, az ostromról készült khorszábádi palotadomborművön jól látszik a városkapuban korábban III. Tukulti-apil-Ešarra által elhelyezett asszír királyi sztélé.⁴⁶⁹

4. kép. Asszírok ostromolják Tikrakkát. Tisztán kivehető III. Tukulti-apil-Ešarrának a város falába illesztett sztéléje. Khorszábádi palotadombormű (II. terem és 17. panel)(rajz)⁴⁷⁰

Tikrakká neve nem szerepel II. Šarrukīn felirataiban, csupán a khorszábádi domborműves produkcióról ismert a város 715. évi ostroma, azt azonban nem tudjuk, hogy a település Parsua tartományhoz került-e vissza, vagy a 716. évi hadjárat során kialakított Kišessim és Harhar provinciák valamelyikének részévé vált.

Hasonló a története a III. Tukulti-apil-Ešarra által 744-ben Parsua tartományhoz csatolt Kitpatia körzetének is (Nr. 7:4), melynek független *bēl ālija*, Zalá meghódolt II. Šarrukīn előtt, aki egy *qēpu*⁴⁷¹ küldött ki a helyi uralkodó mellé, és a területet Parsua kormányzójának illetékességi körébe vonta (8. hadjárat, 714).⁴⁷² II. Šarrukīn beszámó-

469 Botta–Flandin 1849 I, 64.

470 Botta–Flandin 1849 I, pl. 64.

471 Erről a szakaszról és a *qēpu* szerepéről az asszír adminisztrációban bővebben szólok a V.3. fejezetben.

472 TCL 3, 64–73.

lójában nem említi, hogy a térség két évtizeddel korábban egy asszír tartomány része lett volna, sőt kifejezetten azt állítja, hogy a területen nem járt előtte asszír uralkodó!⁴⁷³

Bit-Barrúa először szintén III. Tukulti-apil-Ešarra 737. évi hadjáratában került asszír fennhatóság alá, és ez a terület is Parsua tartomány részét képezte (Nr. 12/B:34). II. Šarrukīn felirataiban és a korszak adminisztratív levelezésében nem szerepel a terület. Sīn-ahhē-eriba 702. évi hadjáratában az asszír csapatok elfoglalták Ellipitől Bit-Barruát, az asszír király Kār-Sīn-ahhē-eriba néven egy új erődített központot alakított ki a területen, és az egész körzetet (*naqû*) Harhar tartományhoz csatolta. Mindhárom terület esetében közös, hogy nem utal rá az újabb asszír alávetést leíró szöveg, hogy a terület korábban már asszír ellenőrzés alatt állt. Parsua tartományról tehát úgy vált le III. Tukulti-apil-Ešarra halálát követően annak három körzete, hogy ez nem borította fel a tartomány működését, az asszír uralom visszatérével pedig akár más tartományok fennhatósága alá is kerülhettek e régiók.

III.2. ÉPÍTKEZÉSEK

A Középső-Zagrosz területén a hódításokkal és a tartományok kialakításával párhuzamosan – de néha azt megelőzően is – az asszírok új városokat alapítottak, vagy régiókat építettek újjá. Ezek szolgáltak az asszír hatalom új bázisául. Bennük esetenként palotákat és templomokat is emeltek. A vizsgált öt tartomány területéről ilyen asszír központra vonatkozó régészeti adatok nem állnak rendelkezésünkre,⁴⁷⁴ csupán a királyfeliratok és a tartományi adminisztráció levelezéséből nyerhetünk információkat az asszír építkezésekre vonatkozóan – a következőben ezeket elemzem.

473 TCL 3, 67.

474 Roman Ghirshman állítása szerint Tepe Giján feltárása során az asszír jelenlétre utaló régészeti bizonyítékokat talált, sőt egy erődített asszír palota romjait tárta fel (Ghirshman 1976, 91: „les restes de'un palais fortifié assyrien”). Julian Reade átvizsgálta az ásátásról származó leletanyagot és dokumentációt, de nem bukkant egyetlen, speciálisan asszír leletre sem (Reade 1995, 39–40), ugyanakkor a Tepe Giján-i ásatási publikációban kiadott fotón (Contentau–Ghirshman 1935, pl. II.5) látható kapu-persely alapján úgy gondolja, hogy a palota valóban asszír építésű lehetett. A Tepe Giján-i fotót újra kiadta Reade 1995, pl. IIa. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kapuk elfordulását biztosító kőpersely használata nem kizárólag asszír jellegzetesség – számtalan urartui példája is van –, pusztán ennek alkalmazása nem igazolja egy asszír építésű palota létét. Ezt részben Reade is elismeri: „While there could be other explanations for their presence at Giyan, it strongly suggests that they were placed in an official building in an Assyrian province.” (Reade 1995, 40) – Reade az értelmezését elsősorban történeti-földrajzi érvekkel támasztja alá – ezen érvek rendszerezett bemutatását és cáfolatát lásd I. fejezet bevezetőjében –, régészeti bizonyítékokat nem hoz fel a kérdés tárgyalásakor.

II. Aššur-nāšir-apli 881. évi hadjáratán már sajátjának tekinti Tukulti-Aššur-ašbat városát, amelyről a 880. évi hadjáratának leírásakor megjegyzi, hogy a lullúk nyelvéen Arrakdinak hívják. Az először említett új név természetesen asszír átnevezés eredménye, melynek jelentése: „Aššur segítségével megszereztem”. A 8. század végéről származó királyi levelezés és az ún. „Zamua itinerarium” szövege alapján úgy tűnik, hogy a várost később már nem az asszír, hanem a régi nevén, Arrakdinak hívták.⁴⁷⁵ II. Aššur-nāšir-apli a 880. évi hadjáratán épített újjá egy Atlila nevű romossá vált települést – amely korábban a babilóniak kezén is volt –, és nevezett át Dūr-Aššurrá („Aššur fala/erődje”), a városban királyi palotát is építtetett – ugyanakkor a területet nem csatolta Asszíriához. II. Aššur-nāšir-apli szövege alapján tehát két Zamuában létrehozott asszír enklávéként azonosíthatjuk Tukulti-Aššur-ašbat és Dūr-Aššur városokat.

III. Šulmānu-ašarēdu 843. évi hadjáratán egy erődöt építtetett Zamua ša bitāni területén. Az erőd neve nem maradt fenn. Mivel ezt a vidéket 126 évvel később majd csak II. Šarrukīn fogja Asszíriához csatolni, ez esetben is egy asszír tartományi rendszeren kívül létrehozott asszír enklávéként azonosíthatunk.

III. Tukulti-apil-Ešarra hadjáratait követően az asszírok már csupán az újonnan kialakított asszír tartományokon belül építkeztek. Nem tudni, hogy mikor építtették és nevezték át Dūr-Tukulti-apil-Ešarra városát, amelyre csupán egyetlen⁴⁷⁶ szöveghely utal (Nr. 12/B:40) – az asszír uralkodó itt vette át a manaj király adóját –, még azt sem lehet biztosan megállapítani, hogy a város melyik tartományban található. Ha abból indulunk ki, hogy III. Tukulti-apil-Ešarra itt fogadta a manaj uralkodó adóját, feltehetjük, hogy a település valószínűleg közel fekszik Mannajhoz, s így nagyobb eséllyel rekonstruálhatjuk Parsua tartomány területére. A 744. évi hadjárat leírásában szerepel Nikkur városának elfoglalása (Nr. 6:9–10) és a körülötte fekvő településekkel együtt történő újjáépítése (Nr. 7:5).⁴⁷⁷ II. Šarrukīn uralkodása idején a parsuai helytartó,

475 Az Arrakdit említő forrásokat lásd I.1. fejezetben. Ugyanígy a régebbi, eredeti nevét használták a Kār-Šulmānu-ašarēdunak átnevezett Til Barsipnak (pl. SAA 15, no. 106) és a Kār-Šarrukīnnak átnevezett Harharnak (Sîn-ahhē-erība 2. hadjáratának szövegében, Chicago prizma ii.27–32 [RINAP 3/1, no. 22]; Bellino cylinder 32 [Nr. 21]; Rassam cylinder 30 [RINAP 3/1, no. 4]).

476 A 737. évi hadjáratot leíró kalhūi annales egy szöveghelyén (Nr. 15:12) a város neve egy kitört szakaszban rekonstruálható, mint a manaj uralkodó, Iranzu ajándékainak átvétele helye.

477 A 744. és 737. évi hadjáratokat összegző felirat (Nr. 12/B 7:34–36) úgy fogalmaz, hogy a Bit-Hamban és Parsua tartományok kialakításakor annectált valamennyi *naḡū* (Namri, Bit-Sangibutí, Bit-Hamban, Sumurzu, Bit-Barrúa, Bit-Zualzaš, Bit-Matti, Tupliš, Bit-Taranzaj, Parsua, Bit-Zatti, Bit-Abdadani, Bit-Kapsi, Bit-Sangi, Bit-Urzakki, Bit-Ištar, Zakrutu) városait újjáépítette, bennük felállította Aššur fegyverét. A párhuzamos annales szöveghelyek alapján azonban világos, hogy az újjáépítés nem terjedt ki az összes felsorolt területre, csupán a tartományi központokat érintette.

Nabû-rēmanni egyik levelében (Nr. 47) megemlíti, hogy tartományának Nikkur város a központja.

II. Šarrukin 716-ban elfoglalta Kišessim és Harhar városokat. Mindkét várost átépítette, és új névvel ruházta fel őket (Kār-Nergal és Kār-Šarrukin). A harhari építkezésekről a helytartók levelezéséből is értesülünk. A Nr. 57. levélben Harhar helytartója – a feladó kitörött, de minden bizonnyal Nabû-bēlu-ka”in lehet – arról panaszkodik a királynak, hogy Nergal-ētir (a szomszédos Parsua tartomány helytartója) nem veszi ki részét az építkezésben, a számára előírt 30 sor téglát sem szállította le – a levélből sajnos nem derül ki, hogy milyen építkezésről van szó. Ugyanakkor az üzenet szerint a király eunuchjai és azok emberei az építkezésen dolgoznak. A 716-ban megkezdett építkezés sokáig tartott, Harhar következő helytartója, a 708-tól tevékenykedő⁴⁷⁸ Mannu-kī-Ninua egyik levelében (Nr. 64.) arról számol be a királynak, hogy a város külső falait felépítették, sőt már hajókról (*ultu eleppāni*) vakolják. A városban egy erődített épület (*bīt danni*) is épült, ehhez a munkához mázastéglát is felhasználnak.⁴⁷⁹ Az is ismeretes, hogy az egyik keleti hadjáratról visszatérő, asszír főurak vezette hadsereg is részt vett az anyagmozgatásban.⁴⁸⁰ A 716. évi hadjáratát leíró Nedzsafehabad-sztélé feliratában (Nr. 17:44) II. Šarrukin egy harhari templom építési munkálatainak befejezéséről ír.

715. évi hadjáratában a Taklak-ana-Bēl által vezetett asszír haderő felszámolta a Kišessim és Harhar tartományokban kitört lázadást.⁴⁸¹ A hadműveleteket követően négy elfoglalt várost újjáépítettek és új asszír névvel ruházták fel.⁴⁸² Mind a négy újjáépített

478 Mannu-kī-Ninua Harhar/Kār-Šarrukin helytartói székében váltja Nabû-bēlu-ka”int, ez világos a Nr. 62. levélből. Mannu-kī-Ninua a tartományba érkezését követően *adê* esküt tétet a helyi vezetőkkel (Nr. 62; Nr. 63; SAA 15, no. 92), és sorra látogatja a tartománya területén élő *bēl ālikat*. 708. Kislev (IX) hónapban erről a tevékenységéről számol be, amikor megírja azt is, hogy Daltá, az ellipi király meghalt (vö. SAA 15, xxx). Holloway 2002, 166 a Nr. 64. levélben leírt építkezést közvetlenül Harhar 716. évi ostroma utánra teszi, mondván, hogy a romok eltakarításáról számol be a helytartó a királynak, azonban a helytartók sorrendje, és a levelet küldő Mannu-kī-Ninua kinevezésének dátuma világossá teszi, hogy itt nem erről van szó.

479 Nr. 64:11–12. A mázastégla használatát zagroszi és azon belül speciálisan mannaj művészeti hatásnak értékeli Hassanzadeh–Mollasalehi 2011.

480 A Nr. 64. levélben Mannu-kī-Ninua beszámol arról, hogy a király parancsára a hadjáraton ő maga is a mágnásokkal tartott. Két, a mágnások által vezetett hadjáratról tudunk Mannu-kī-Ninua hivatalba lépését (708) követően: 707-ben Ellipi, 706-ban Karalla ellen harcoltak az asszír seregek, e két dátum valamelyikére keltezhető a levél. Harhar/Kār-Šarrukin építése ekkor már 9–10 éve tartott.

481 A khorszábádi annales szövege alapján a következő *nagúk* vettek részt a lázadásban: Felső-Närtu és Alsó-Närtu, Bīt-Sangibuti, Uriakku, Sikris, Šaparda, Upparia.

482 A khorszábádi annales szövege (Nr. 16/B:113–114) szerint Kišeslúból Kār-Nabû, Kindauból Kār-Sin, Anzariából Kār-Adad, Bīt-Gabāiából Kār-Ištar lett. A khorszábádi díszfelirat más információkat közöl (Fuchs 1994, Prunk. 64–65), ezen szöveg szerint Bīt-Gabāiából lett Kār-Adad és Anzariából lett Kār-Ištar.

várost Harhar/Kār-Šarrukīn tartományhoz csatolják, hogy erősítsék őrségét (*udanninu maṣṣartu*) és segítsenek a médek alávetésében (*ana šuknuš Mādāia*).⁴⁸³ A zamuai erődök felújításának tervéről tesz említést levelében a zamuai helytartó, Šarru-ēmuranni, az építkezést helyettese, Nabû-hamātū'a vezetné.⁴⁸⁴ A királyi központ által előírt, és a helytartók által elvégzendő építési kötelezettség vagy előírányzat (*pilku*) vonatkozhatott az új főváros építkezésén teljesítendő munkára,⁴⁸⁵ vagy tartományon belüli munkák elvégzésére is.⁴⁸⁶

Sîn-ahhē-eriba második hadjáratán (702) Namrit Arrapha tartományhoz csatolta, egyik fontos városát, Bīt-Kilamzahot pedig újjáépíttette és megerősítette.⁴⁸⁷ Bīt-Barrûa *nagût* Ellipitől visszafoglalta, és Harhar tartományhoz csatolta, a körzet egyik városát, Elenzašt újjáépíttette és Kār-Sîn-ahhē-eribának nevezte át⁴⁸⁸ – a várost „királyi város”-ként (*āl šarrûti*) említi a szöveg, ez esetleg arra utalhat, hogy a városban királyi palotát is emeltek.

III.3. ÁTTELEPÍTÉSEK

Az asszír hódításokat gyakran a helyi népesség áttelepítése, más területekről származó népesség betelepítése, tehát egyfajta népességcsere követte.⁴⁸⁹ A meghódított területeken végzett lakosságcsere nem asszír találmány volt, azonban az Újasszír Birodalom idején vált egyrészt tömegessé, másrészt rutinszerűvé az eljárás. A birodalmi expanzió folyamán áttelepítettek számát nehéz megbecsülni, mivel a királyfeliratok leírásainak csak kisebb részében szerepel az áttelepítettek száma, ráadásul ezek a számok is gyakran pontatlanok, és inkább tükrözik a feliratot készíttetők ideológiai céljait, mint a valós történeti tényeket.⁴⁹⁰ Oded becslése⁴⁹¹ alapján II. Aššur-dān és Aššur-bān-apli

483 Nr. 16/B:114–115. sorok.

484 Nr. 32.

485 Dūr-Šarrukīn építkezésének megszervezéséről, valamint a főhivatalnokok és helytartók szerepéről a munkálatokban lásd Parpola 1995a.

486 Ilyen Il-iāda építési kötelezettsége Dēr tartományban (SAA 15, no. 156). Valószínűleg szintén a tartományon belüli *pilkura* utalnak egyes levelek Mannu-kī-Ninua (SAA 15, no. 107) és Nabû-hamātū'a (Nr. 32) esetében.

487 Nr. 21:24. sor.

488 Nr. 21:32.

489 Az újasszír kori deportációkra vonatkozó források máig legátfogóbb feldolgozása Bustenay Oded harminckilenc évvel ezelőtt írott monográfiája (Oded 1979), és bár az azóta kiadásra került új feliratok és különösen levelek mennyisége már igencsak indokoltá tennék a téma újabb feldolgozását, ez egyelőre várat magára.

490 A királyfeliratokban előforduló számok problematikájához lásd Millard 1991 és Fouts 1994.

491 Oded 1979, 19–21.

uralkodása között mintegy 4–6 millió ember áttelepítését végezte el az asszír hadi és adminisztrációs gépezet. Elemzésében Oded kiemeli, hogy a birodalom keleti és déli felében az asszírok sokkal többször és nagyobb mértékben végeztek deportálásokat, mint a birodalom északi és nyugati részén.⁴⁹² Bár számomra nem teljesen egyértelmű, hogy az áttelepítések értékelésekor miért az égtájak szerinti elemzés lenne a legcélratoróbb, és miért nem a tájegységek, népsűrűség vagy társadalmi berendezkedés szerinti, azt már most le kell szögezniem, hogy Oded ezen megállapításával nem értek egyet. A következőkben összegyűjtöm és elemzem az öt zagroszi asszír tartomány területén véghezvitt valamennyi lakosságcserére vonatkozó forrást.

A királyfeliratok és a királyi levelezés alapján az áttelepítésekben érintettek köre változatos képet mutat a Középső-Zagrosz vidékén. A kitelepítések célcsoportját tekintve megkülönböztethetjük a helyi elit tagjainak a birodalmi központokba hurcolását, katonák és szakemberek áttelepítését, illetve a lakosság tömeges deportációját.

III.3.1. Helyi elit tagjainak kitelepítése

A kitelepítésekre vonatkozó forrásokban a legtöbb szöveghely a helyi elit tagjainak elfogásáról és Asszíriába hurcolásáról nyújt információt. 834-ben III. Šulmānu-ašarēdu Namri és Hamban uralkodóját, – az egyébként néhány évvel korábban az asszír király által kinevezett – Ianzūt családjával együtt Asszíriába vitte. 820/819. évi hadjáratán V. Šamši-Adad Gizilbundában Uraš város Pirišati nevű uralkodóját hurcolta el. III. Tukultī-apil-Ešarra 744. évi hadjáratán az éppen megszervezésre kerülő Parsua tartományban Uršanika és Kianpal városok Mitāki nevű uralkodóját családjával együtt telepítette ki, 737-ben pedig még mindig Parsua területén, Nirutakta város Burdada nevű uralkodóját hurcolta el. II. Šarrukīn 716. évi hadjáratán öt helyi uralkodót is elhurcoltatott: Allabria uralkodóját, Ittīt a családjával együtt; a karallai uralkodót, Aššur-lē'it – őt több szövegváltozat szerint Asszíriába hurcolták, a királyfelirat más recenziói szerint viszont megnyúzták az asszírok, persze könnyen meglehet, hogy mindkét állítás igaz –; a Parsua tartományhoz frissen hozzácsatolt Šurgadia *bēl āliját*, Šēpī-šarrit; Kišessim uralkodóját, Bēl-šarurrt; és Šurgadia uralkodóját, Nahrit.⁴⁹³ II. Šarrukīn csapatai a 715. évi hadjáratban

492 Oded 1979, 26: „It is thus clear that the Assyrian kings used the deportation system to a much greater extent in areas to the south and east of Assyria than in areas to the north and west.”
– A sommás megállapítás alátámasztásaként hivatkozott 43–47. oldalakon azonban se nem érvel tézisének érvényessége mellett, se nem támasztja alá azokat adatokkal.

493 A királyfelirat szövegváltozataiból nem tudunk következtetni a két šurgadiai illetőségű személy, Šēpī-šarri és Nahri közötti kapcsolat mibenlétére.

bekapcsolódtak a mannaj uralkodó (Ullusunu) és a lázadó helytartói közötti háborúba, ennek eredményeként Mannajból elhurcolták az Urartuhoz pártolt mannaj helytartót, Dajukkut, és családjával együtt az Orontés partján fekvő Hamatba telepítették.

A zagroszi tartományok helytartói a király utasítására többször is elfogták és Asszíriába szállították a helyi elit tagjait. Ezen akciókról a királynak írott leveleiből tudunk:

Kār-Šarrukīn/Harhar tartományban Nabû-bēlu-ka”in helytartó a király parancsára bebörtönözte hűséges adófizetőjének, az Uriakku városából való Karakkunak a fiát (Nr. 58). Valószínűleg a tartomány következő asszír helytartója, Mannu-kī-Ninua volt, aki Uriakku városának egy másik *bēl āliját*, a menekülő Uppitét fiaival együtt elfogatta és az asszír fővárosba küldte (Nr. 68).⁴⁹⁴ Szintén Mannu-kī-Ninua helytartót kéri Zabgaga város lakói, hogy adja vissza a *bēl ālijukat*, de a helytartó a király korábbi üzenetével összhangban így nyilatkozott: „A király elvette a *bēl ālitokat*.” (Nr. 62). A király kérésére valószínűleg szintén Mannu-kī-Ninua fogatja el és küldi a királynak Asrukanut (Nr. 65). Ugyanő a Nr. 66. levélben ígéretet tesz az uralkodónak, hogy az asszírok által kinevezett előjárókat meggyilkoló helyieket elfogja és Asszíriába küldi.

A Nr. 67. levélből egy Asszírián kívül élő helyi vezető rokonának elrablásáról értesülünk. A zamuai helytartó Šarru-ēmuranni és Kār-Šarrukīn/Harhar helytartója, Mannu-kī-Ninua közös erővel rabolják el és viszik Asszíria területére az ellipi belpolitikában komoly hatalommal rendelkező, Asszíria ellenében korábban többször is fellépő Ludú fiát. Az akcióban részt vevő Šarru-ēmuranni egy királynak írt levelében (Nr. 35.) egy meg nem nevezett *bēl āli* elfogásáról és Asszíriába küldéséről számol be.

Aššur-ah-iddina királyfelirata szerint a mágnások vezette hadjáraton Mādából Šidirparna és Eparna *bēl ālikat* „népükkel együtt” Asszíriába hurcolják az asszír csapatok.

494 Uriakku városából több *bēl āli* is ismert II. Šarrukīn uralkodásának idejéből. Karakku a 715. és 714. évi hadjáratok idején adófizetőként tűnik fel a királyfeliratokban (Nr. 17:55. sor és TCL 3, 49). Karakku fiát Nabû-bēlu-ka”in fogta el, és helyére kinevezte Ramešit (Nr. 58) – (Nabû-bēlu-ka”in 708 első feléig volt Kār-Šarrukīn/Harhar helytartója). A helyiek ezzel nem értettek egyet, azonban kérelmükből sajnos csupán Irtukkanu fiának neve rekonstruálható, aki a Nr. 65. levél alapján mint Uriakku *bēl ālija* hoz adót Kār-Šarrukīn/Harharba a mágnások távozása (tehát a 707. vagy 706. évi hadjárat) nyomán. A Nr. 68. levélből arról értesülünk, hogy a fogságból megszökött Uppitét, Uriakku *bēl āliját* négy fiával együtt elfogták és Asszíriába szállították. A levél végén feltűnő Ramešit esetleg azonos lehet a korábban Nabû-bēlu-ka”in által kinevezett vezetővel. Karakku és a fia közötti viszony egyértelmű, de a többi szereplővel való kapcsolata nem deríthető fel. Az asszír szövegekben csupán marginálisan érintett uriakkui szituációt talán két-három egymással rivalizáló család harcaként foghatjuk fel.

III.3.2. Katonák és szakemberek áttelepítése

A helyi eliten túlmutató, de a népességnek még mindig csak korlátozott körét érintő áttelepítésként értékelhetjük a legyőzött hadseregek katonáinak erőszakos besorozását,⁴⁹⁵ valamint a mesteremberek és más szakemberek elhurcolását. II. Aššur-nāšir-apli 881. évi hadjáratán erőszakkal sorozta be seregébe a zamuai Dagara állam 1200, és a szintén zamuai Bāra város 300 harcosát.⁴⁹⁶ Egy évvel később a szintén Zamuában található Ammali város katonái közül sorozott be seregébe, számukra vonatkozóan nincs adat. III. Šulmānu-ašarēdu 843. évi hadjáratában az akkoriban még éppen csak megjelenő fegyvernem, a lovasság számára lovasokat sorozott be Namriban, ezek létszáma nincs adat.⁴⁹⁷ V. Šamši-Adad 820/819. évi hadjáratán a Gizilbundában található Uraš városából 1200 harcost, a Mādában található Sagbita városából pedig 140 lovas katonát sorozott be saját seregébe.

A katonákon kívül III. Šulmānu-ašarēdu 843. évi hadjáratán Allabriából és Namriból is palotahölgyeket hurcolt el. III. Tukultī-apil-Ešarra 744. évi hadjáratán Bīt-Kapsi, Bīt-Sangi és Bīt-Urzakki területén élő mesterembereket telepített át.

III.3.3. Tömeges áttelepítések

A tömeges áttelepítések már a lakosság jóval szélesebb körét érintették. A zagroszi tartományok létrejötte előtt ezen áttelepítések egyirányúak voltak, a kitelepítettek helyére tehát nem vezényelt az asszír államapparátus új lakókat. A 744. évtől van adatunk rá, hogy a kiépülő asszír tartományok bizonyos városait a birodalom más végein alávett népekből érkezőkkel népesítik be. Jóformán csak 744-től kezdve rendelkezünk számadatokkal a lakosságcseré mértékét illetően, de az áttelepítések arányát ezután sem könnyű megbecsülni.

495 Az erőszakos besorozás későbbi gyakorlatának elemzéséhez lásd Dalley 1985; és Fuchs 2005, 53.

496 Ezek a számok könnyen lehet, hogy csak annyit jelentenek: sokat. Vö. Millard 1991, 214–215 („Round Numbers”).

497 E dátum fényében Karen Radner azon elmélete, miszerint az V. Šamši-Adad feliratában szereplő médek lennének az első lovas katonák, továbbá, hogy a „méd” jelző nem etnikumra, hanem lovasként harcolni tudó emberre vonatkozna (Radner 2003a, 40–42), kissé elhamarkodottnak tűnik.

II. Aššur-nāšir-apli a 881. évi hadjáratában embereket hurcolt el a zamuai Uzê, Berutu és Lagalaga városok lakói, valamint a Nimuš-hegyre menekültek közül. A szintén 881-ben, Zamua ellen indított második hadjáratában Larbusa, Dūr-Lullumu, Bunisu és Bāra városok lakóit hurcolta el. A 880. évi zamuai hadjáratában Hudun város lakóit telepítette ki. A Zamuából deportáltak számára vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre adat. III. Šulmānu-ašarēdu 834. évi hadjáratában a Namriban található Sihišalah, Bīt-Tamul, Bīt-Šakki és Bīt-Šēdi városok lakóit hurcolta el. Ugyanő a 827. évi hadjáratán Parsuából vezetett ki embereket, egyik kitelepítés mértékéről sincs adatunk. V. Šamši-Adad 820/819. évi hadjáratán a gizilbundai Uraš és a Mādában található Araziaš városának lakóit telepíti ki, számukra vonatkozóan itt sem rendelkezünk adatokkal.

III. Tukulti-apil-Ešarra első uralkodási évében (745) Babilóniába vezetett hadjáratot, és kivételesen a hadjárat alatt elhurcolt arámiak célállomásáról és számáról is ad információt feliratában. A töredékes királyfelirat szerint:

Azok közül az arámiak közül, akiket elhurcoltam [...] ezer főt a *turtānu* tartományában, 10.000 főt a *nāgir ekalli* tartományában, [...] ezer főt a *rab šāqê* tartományában, [...] ezer főt Barhalzi tartományban (és) 5.000 főt Māzamia tartományban kiválasztottam és letelepítettem. Egyesítettem és Asszíria népeként számoltam őket,⁴⁹⁸ [rájuk helyeztem] Aššur, az én uram igáját, miként az asszírokra is. [Országom] peremvidékének elhagyott településeit, amelyek [Asszíria korábbi királyai, őseim idejében] váltak rommá, újjáépítettem.⁴⁹⁹

A több tízezer főt kitevő áttelepítésnek tehát programja is volt. A kitelepítettekkel nem az asszír magterület kielégíthetetlen munkaerő éhségét csillapították, hanem az északi és keleti határzóna megerősítésére rendelték őket.

A 744. és 737. évi hadjáratában III. Tukulti-apil-Ešarra létrehozta Bīt-Hamban és Parsua tartományokat. Ennek keretében 6500 főt telepítettek ki az asszírok (Nr. 12/B:33). Az újjáépített fővárosok (Parsuában Nikkur város volt a helytartói központ, Bīt-Hamban tartomány fővárosának neve nem ismert) benépesítésére a birodalom más területeiről elhurcolt embereket telepítettek. Az utóbbiak számáról és származásáról nincs adatunk. Nem sokkal 744 után a gurgumi Til-Karme elfoglalásával kapcsolatban az Irán-sztélén található feliratban (Nr. 9/B:14) számol be arról, hogy ide a zagroszi Sangibütiből telepített embereket. A Sangibütiből áttelepítettek létszámára vonatkozóan nincs adat,

498 Az „Asszíria népeként számoltam őket” (*itti niše KUR.Aššur amnūšunūti*) kifejezéshez lásd Oded 1979, 82.

499 RINAP 1, no. 5 = Tadmor 1994, Ann. 9:9–12 és 10:1.

mint ahogy azt sem tudni, hogy ezek a kitelepítettek beleszámítottak-e az összegző feliratban említett 6500 főbe.

II. Šarrukīn 716. évi hadjáratában hozta létre Kišessim/Kār-Nergal és Harhar/Kār-Šarrukīn tartományokat. Ebben az évben még csupán Harhar város lakosságát hurcolta el, és telepített helyükre embereket a birodalom többi részéből, az érintettek számáról nincs adat. Egy évvel később (715) Taklak-ana-Bēl vezetésével indult hadjárat Mannaj bizonyos tartományai és a frissen kialakított zagroszi tartományokban kitört felkelés ellen. A hadműveletek alatt Andiából 4200 főt, Harhar/Kār-Šarrukīn tartomány településeiről (a fővárosból nem!) 4800 főt, és a sereg visszatértében a Bīt-Hamban tartományban fekvő Kimirra városából 2350 főt hurcoltak el. Ebben az évben – mint azt már az építkezések között is megemlítettem – további négy várost építettek újjá Harhar/Kār-Šarrukīn tartományban az asszírok. A királyfeliratok nem árulják el, hogy kikkel töltötték fel e települések lakosságát, azonban Szamária elfoglalása után a deportált izraeliek sorsát említő bibliai szöveg helyét segíthet e kérdés megválaszolásában.

„... és Halában és Hábóban a Gózáni folyó mellett, és a Médek városaiban telepítette le őket. (2 Kir 17,6)” – V. Šulmānu-ašarēdu kezdte meg Szamária ostromát, és II. Šarrukīn vette be a várost, valószínűleg 722-ben. Az izraeli lakosság kitelepítésére úgy tűnik nem került sor azonnal, hiszen a „Médek városai” (Kišessim és Harhar tartományok) csak 716/715 után kerültek asszír fennhatóság alá.⁵⁰⁰ A betelepített izraeliek számáról nincs adatunk.

II. Šarrukīn uralkodásának következő kilenc évéből több olyan levél is ránk maradt, amelyben a zagroszi asszír tartományok adminisztrációja foglalkozik a kitelepítettekkel és azok ellátásával.

– Az SAA 15, no. 106 egy töredékes levél, amelynek feladója ismeretlen. Az előlap 4'. sorában jól kivehető a *ša URU.Kār-Šarrukīn* kifejezés, a hátlap 3'. sorában pedig a *[ga]-rī¹-tu₂* TA URU.*Tar-bu-si-bi*, tehát áttelepítettek Til-Barsipból. Ha a levél valóban Kār-Šarrukīnból való, akkor számolhatunk a területen az izraelieken kívül Til-Barsipból érkező deportáltakkal is.⁵⁰¹

– A Nr. 31. a zamuai helytartó, Šarru-ēmuranni töredékes állapotban fennmaradt levele, amiben arról számol be, hogy egy [...]nāšir nevű *qurbūtu* embereket vezetett Kār-Nergalba/Kišessimbe.

500 A bibliai szöveg helyét és a történelmi kontextus elemzéséhez lásd Diakonoff 1991.

501 A levélben kiolvasható még Gadā és Šulmu-bēli-lašme neve. Ez utóbbi jegyez egy királynak írt levelet (SAA 5, no. 82) – ebből úgy tűnik helytartói rangban állt –, és szerepel Aššur-rešūwa egyik II. Šarrukīnnak szóló levelében (SAA 5, no. 97), valamint Nabū-dammīq Nemed-Ištarból egy helytartó számára küldött levelében (SAA 1, no. 228) is. Mindez egyértelműen II. Šarrukīn korára keltezi a levelet.

– A Nr. 48. Parsua helytartójának levele (neve kitörött), aki 2000 Tabalból érkező áttelepítettről számol be. A levél alapján úgy tűnik, hogy a deportáltak karavánját egy *qurbūtu* vezette, a deportáltak ellátásának kötelezettsége pedig a helytartókra hárult. Az áttelepítettek valószínűleg nem, vagy nem mind családosan érkeztek, mivel a helytartó a lakhelyek mellett marhák, juhok és asszonyok biztosításáról gondoskodott a deportáltak számára. A helytartó tudta nélkül az áttelepítettek közül sokan Mannajba szöktek, és a helytartó ebben a levélben tisztázni kívánja magát azon vád alól, miszerint a szökések az elégtelen ellátással lettek volna összefüggésbe hozhatók.

Hasonló problémával foglalkozhat a sokkal töredékesebb állapotban fennmaradt SAA 15, no. 55 levél, mely Parsuából Nabû-rēmanni helytartó levele II. Šarrukīnhoz. A levél nagyon töredékes állapotban marad fenn, annyi azonban talán megállapítható belőle, hogy a helytartó tisztázni próbálja magát azon vád alól, mely szerint elmulasztotta az áttelepítettek (*galītu*) ellátásával járó feladatait teljesíteni.

Sîn-ahhē-erība második hadjáratában (702) a Dijala felső folyásánál található Kašši (Namri) és Iasubigalli ellen vonult. Itt elhurcolta Bīt-Kilamzah városának lakóit, és helyükre a birodalom más részeiről hozott lakókat, majd a területek elfoglalása után betört Ellipibe, ahonnan elhurcolt „kicsit és nagyot”. Az áttelepítésekben érintettek számáról nincs adat.

Mint e felsorolásból is látható, Odednek teljesen igaza van abban, hogy sokszor végeztek az asszírok áttelepítéseket a Középső-Zagrosz vidékén, azonban az adatokat közelebbről vizsgálva feltűnhet, hogy ezen kitelepítések legtöbbször csupán a helyi elit bizonyos tagjait, esetleg valamely speciális képzettségű szakemberek gárdáját (általában katonákat) érintették, míg a tömeges deportációkról fennmaradt számadatok leggyakrabban kis számokat mutatnak. Amíg III. Tukultī-apil-Ešarrának a tartományok kiépüléséről szóló felirata a legyőzött területek összes városának elpusztításáról beszél (Nr. 12/B:34. sor), a deportáltak létszáma csupán 6500 fő (33. sor), ami igen szűk körű népességcserére utal, különösen, ha az asszírok más területeken folytatott deportálási gyakorlatát is figyelembe vesszük, ahol nem ritkák a több tízezer, sőt akár százezer fős kitelepítések sem.⁵⁰² Éppígy II. Šarrukīn hadjáratái nyomán a Harhaból elhurcolt 4800 fő, vagy a Bīt-Hambanból áttelepített 2350 fő sem tűnik magas számnak. A zagroszi területekről kitelepített emberek alacsony számára magyarázatot adhat, hogy a lakosságcsere csupán a városias települések populációjára korlátozódott. Egy kiegészítő ma-

502 III. Tukultī-apil-Ešarra Hamathból 85.000 embert telepített át Tušhanba és 1223 embert Ullubába. Lásd RINAP 1, no. 13:11–12. sorok, valamint Oded 1979, 20.

gyarázat a deportáltak alacsony számára vonatkozóan az lehet, hogy a lakosságcserét az új tartományoknak csak azon részein hajtották végre, amelyeken az asszír közigazgatás a lokális szintet közvetlenül, és nem a *bēl ālik*on keresztül irányította, tehát csupán a tartományok központjait és azok közvetlen környékét érintette a deportáció.

Egy kettős irányítási mechanizmus jött tehát létre, amelyben az asszír tartományok kialakításával nem számolták fel a helyi elit tradicionális hatalmi pozícióit. Nem az előző hatalmi apparátus helyett jött létre az asszír tartományok igazgatási és uralmi szisztémája, hanem mellette. Mindezt persze csak akkor tarthatjuk így, ha valahogyan bizonyítani tudjuk, hogy az asszír tartományok kialakítását követően a helyi elit, a *bēl ālik* hatalmi pozíciói megmaradtak.

III.4. BĒL ĀLIK HATALMA AZ ASSZÍR TARTOMÁNYOKBAN

A zagroszi *bēl ālik* és az Újasszír Birodalom hatalmi apparátusának szimbiotikus viszonyáról akkor beszélhetünk, ha sikerül bizonyítanunk, hogy a helyi elit a Zagroszban az asszír hódítást követően is megőrizte gazdasági és katonai hatalmát, sőt gyarapodott az asszír fennhatóság idején. Az alábbiakban erre teszek kísérletet.

Az alábbi táblázatban II. Šarrukīn nyolcadik (714) hadjáratának leírásában szereplő zagroszi adóhozók listáját vetem össze a korábbi hadjáratokról szóló királyfeliratok anyagával.

II. ŠARRUKĪN 714. ÉVI HADJÁRATA SORÁN PARSUÁBAN ÁTVESZI A HELYI ELIT TAGJAINAK ADÓJÁT (TCL 3, 39–50. sorok)			
uralkodó	település	megjelenik máshol	tartomány / alávetés éve
Uksatar	Nārtu	Nr. 16/A:98	Harhar (716)
Durisi	Nārtu	Nr. 16/A:98	Harhar (716)
Anzi	Halhubara	(Harhubarban) Nr. 16/A:95	Kišessim (716)
Pajjukku	Kilambate	Nr. 16/A:96	Kišessim (716)
Uzī	Māli		
Uakirtu	Nappi		
Makirtu	Bīt-Sagbat	Nr. 12/B:36; Nr. 16/A:95	Parsua (737), Kišessim (716)
Kitakki	Uriangi	(Uriqtu) Nr. 16/A:99	Harhar (716)

Mašdajukku	Kingaraku		
Uzitar	Qantaju	(Kindāu) Nr. 16/B:113 és palotadombormű	Harhar (715)
Pajukku	Bīt-Kapsi	Nr. 7:6	Parsua (744)
Humbê ⁵⁰³	Bīt-Zualzaš	Nr. 13:6	Parsua (737)
Uzumanda	Kisilaha		
Burburazu	Bīt-Ištar	Nr. 13:8–9	Parsua (737)
Bagbarna	Zakrutu	Nr. 12/B:36	Parsua (737)
Darī	Šaparda	Nr. 17:47.	Harhar (716)
Usrā	Kanzabakani	Nr. 17:58.	(716)
Šarruti ⁵⁰⁴	Karzinū	Nr. 17:60	(716)
Mašdakku	Andirpatianu		
Akkussu	Usisi ⁵⁰⁵		
Birtatu	Šiburaja	Nr. 12/B:37	Parsua (737)
Zardukku	Harzianu	Nr. 17:62	(716)
Mašdakku	Aratište	Nr. 17:58.	(716)
Satarpanu	Barikanu	Nr. 17:61	(716)
Karakku	Uriakka ⁵⁰⁶	Nr. 16/A:99	Harhar (716)

Mint a II. Šarrukīn 714. évi hadjáratának idején Parsuában hódoló adóhozókat felsoroló táblázat adataiból jól látszik, a korábbi években, évtizedekben a tartományi rendszerbe integrált zagroszi területek előkelői az asszír alávetést követően is megőrzik gazdasági hatalmukat, „adó- vagy ajándékhozókként” jelennek meg.

Amint az a helytartók levelezéséből kiderül, a zagroszi asszír tartományok kialakítását követően a *bēl ālik* embereikkel együtt katonai szolgálatot láttak el az asszír hadseregben. A Nr. 67. levélben Mannu-kī-Ninua helytartó így ír a királynak:

„[Irtukkanu¹] embereivel kapcsolatban, akikről a király, az én uram utasítást adott nekem – írtam Irtukkanu fiának. Ha elküldi az embereket, akkor én továbbküldöm őket a királynak, az én uramnak. Ha nem (küldi el őket), akkor megírom a királynak, az én uramnak, hogy áll a helyzet.”

503 Humbê, Bīt-Zualza *bēl ālija* szerepel a Nr. 54 és az SAA 15, no. 86 levelekben.

504 A nevet Ran Zadok Hir/Šarrutinak írja át, és iráni eredetűnek véli (Zadok 2002b, 116).

505 A szöveg töredékes, a szakaszt Mayer 1983, 72 így rekonstruálja: URU.U2-si-is?-[...]. Ezt Zadok 2002a, 61–62 az SAA 4, no. 49:r.3 szakaszban tárgyalt Ušišivel azonosítja (amit az ómen-szövegben éppen Kaštaritu készül ostromolni), és Usisi alakban rekonstruálja a név kiejtését.

506 Uriakka szerepel a Nr. 58; Nr. 65 és Nr. 68. levelekben is, mindhárom Harhar/Kār-Šarrukīn helytartója jegyzi.

Valószínűleg szintén Mannu-kī-Ninua írja a Nr. 68. levélben:

„Még aznap, amikor Kār-Šarrukīnba érkeztem, megírtam Ramatínak: »Küldj embereket!« – Amint elhozza az embereit, magammal viszem őket a mustrára.”

Mannu-kī-Ninua egy további levelében (Nr. 69.) pedig így ír a királynak:

„Egy qurbūtut kellene kinevezni az írnok és a hadtáp-tisztek (mušarkisu) számára, hogy (segítsen) begyűjteni és átadni nekik az embereket.”

A hadjáratra készülő zamuai helytartó, Adad-issē'a számol be II. Šarrukīnnak a tartományi csapatok felkészítéséről, köztük a *bēl ālik* csapatainak összegyűjtéséről a Nr. 28. levélben:

„Ugyanazon a napon, amikor Nergal-bēlu-ušur megérkezett, és utasított engem az indulásra és a Mannajba vonulásra, én elküldtem harmadik emberemet hozzá, aki felszólította: »Indulj el!« – (Erre) ő azt válaszolta, hogy beteg, mire emberem: »Küldd el akkor a fiadat!« – (Erre) ő azt válaszolta: »Ő is beteg, elküldöm majd a fivéremet a csapataimmal.« – Elküldtem a harmadik emberemet, de (ez a bizonyos fivér) még nem érkezett meg. A *bēl ālik* többi csapata már velem van.”

Végül a következő zamuai helytartó, Šarru-ēmuranni panaszkodik a királynak az egyik szövetségesről a Nr. 33. levélben:

„Tavaly Bēl-iddina fia nem jött velem a hadjáratra, a jó katonáit visszatartotta, (és) gyenge fiúcskákat küldött velem. Most küldjön a király egy ša-bīt-kudinni tisztet, aki vegye rá őt, hogy velem tartson! Máskülönben (megint) hátramarad, beteget jelent, nem áll készenlétben (és) nem jön velem, csupán gyenge fiúcskákat küld velem, (és) visszatartja a [tapasztalt harcosait].”

A fenti forrásokból jól látszik, hogy a zagroszi asszír tartományok helytartói II. Šarrukīn uralkodásának idején kihasználták a *bēl ālik* katonai erejét, csapataikat hadjáratról-hadjáratra az asszír hadsereg alá rendelték. A forrásokból azonban az is kiténik, hogy nem a tartományok kialakítását megelőzően ismert kényszersorozásról van szó – hiszen végeredményben a *bēl ālik* döntésén múlik, hogy részt vesznek-e az asszír hadjáratokon – hanem egyfajta szövetségi viszonyrendszerben értelmezhető a *bēl ālik* és embereik katonai szolgálata az asszír hadseregen belül. E szövetség formális keretek közötti megkötését jelenti az *adē* eskü, amelynek intézményével az V.2. fejezetben foglalkozom.

A tartományi helytartók és a *bēl ālik* királyhoz fűződő viszonyának különbségére mutat rá a zamuai helytartó, Šarru-ēmuranni egyik levelében (Nr. 37:4–11):

„*Én nem [Qunbuna] város bēl ālijának fia vagyok, hanem egy háznál született szolgáló,⁵⁰⁷ a király, az én uram szolgálója! A király, az én uram nevezett ki engem Qunbunába, mindent amit látok vagy hallok, elmondok a királynak, az én uramnak. Semmit nem rejtek el a király elől.*”

A szöveg kontextusához tartozik, hogy a helytartó levelében végig egy Dadâ nevű helyi vezető vádjai alól próbálja tisztázni magát. Ez a szituáció rávilágít egyrészt a helytartó által tudatosan felhasznált sztereotípiákra – a *bēl ālit* más, kevésbé erős viszony fűzi az asszír uralkodóhoz, mint egy „háznál született szolgát” –, másrészt arra a tényre, hogy még a tartományi helytartónak is volt miért aggódni és tisztázni valója, ha egy *bēl āli* feljelentést tett ellene a királynál – hiszen a *bēl āli* helyi hatalmát respektálta a birodalmi központ.

507 Az *unzarhu/unzahhu/umzahhu* szó jelentéséhez lásd Deller 1984, 235–239; és Parpola 1983, 247, j. 426: „*unzarhu/unzahhu* most probably was simply a synonym of urdu »servant, slave«”. A vásárolt szolgáló (*ša šime*) és a háznál született szolgáló (*unzarhu*) különbségtételhez lásd Radner 2011b, 571–572.

A zagroszi asszír tartományok adminisztrációjának felépítése és működése

Ebben a fejezetben az öt zagroszi asszír tartomány adminisztrációjának felépítését és működését vizsgálom. Először a királyfeliratok, *limmu* jegyzékek és a királyi levelezés forrásbázisa alapján megkísérlem összegyűjteni és azonosítani az adminisztráció tagjait, azok hivatalát és – akinél lehetséges – a hozzávetőleges hivatali idejét. Ezt követően döntően a királyi levelezés vizsgálatával megpróbálom felvázolni a zagroszi tartományokban működő asszír adminisztráció szintjeit, illetve a királyi központból érkező megbízottak (*qurbūtu*, *ša rēš šarri*, *ša bīt kudinni*, stb.) szerepét ebben a rendszerben. Az adminisztrációban működő személyek társadalmi státuszának megítélésében rendkívül fontos szerepet kaphat az uralkodótól való személyes függésük természete.

IV.1. AZ ASSZÍR BIRODALMI ADMINISZTRÁCIÓ REKONSTRUKCIÓJÁNAK LEHETŐSÉGEI

Az asszír birodalmi adminisztráció rekonstrukciójának lehetőségeit végiggondolva több elvi nehézségbe ütközünk:

1, Az Újasszír Birodalom adminisztrációjának vizsgálatakor a rekonstrukcióhoz felhasználható forrásaink döntő többségét az írott anyag teszi ki. Ezen írott források leginformatívabb csoportja az ún. királyi levelezés. Az asszír adminisztráció működését vizsgálva a levelek alapján többen jutottak arra a belátásra, hogy a rendszert alapvetően nem írásban működtették: a király beavatkozására csak hatásköri problémák és egyéb rendszeranomáliák esetén volt szükség – csupán ezeknek maradt írásos nyoma.⁵⁰⁸

Vegyük példának a külföldi adóhozókról (*šīru*) szóló jelentéseket: II. Šarrukīn uralkodásának idejéből egy tucat levél maradt fenn, amelyekben az adminisztráció különböző

508 Legutóbb Postgate 2007; és Ponchia 2007.

szintű tisztségviselői adóhozók érkezéséről tájékoztatják a királyt. Ezek fele abban az évben született, amikor a király a Nisannu (I.) hónapot Babilóniában töltötte (709), tehát nem fogadhatta az asszír fővárosban a külföldi követeket, a szokásoknak megfelelően.⁵⁰⁹ A külföldi adóhozókról szóló jelentések ennél fogva felülreprezentáltak abban a nagyon rövid időszakban, amikor nem az asszír fővárosban kell megjelenniük a követeknek.

2, Az Újasszír Birodalom többszáz éven keresztül fennállt, s ez idő alatt mind területileg, mind szerkezetileg óriási változásokon esett át. Forrásaink jelentős része a korszakon belül sokáig nem volt datálható, nem tudtuk tehát, hogy a belőlük nyert információ a birodalmi adminisztráció melyik időszakára vonatkozik. Ez a körülmény jelentősen megnehezítette az egyes méltóságok és tisztségek hatásköreinek aspektuselemzését, így a korábbi vizsgálatok nem is igen érintették az egyes aspektusok változásainak kérdését.⁵¹⁰ Mára, a források tömeges kollacionálását és publikálását, valamint a kereshető online adatbázisok létrehozását követően már lényegesen kedvezőbb a helyzet. A *State Archives of Assyria*, a *Cuneiform Texts from Nimrud*, a *Studien zu den Assur-Texten* és a *Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods* sorozatok szövegkiadásainak bázisán formát öltött egy újasszír kori proszopográfia, és lehetségessé vált a forrásokban szereplő földrajzi nevek térképre vetítése is.⁵¹¹ E folyamatok eredményeként mára már legalább uralkodók szerint datálhatóvá vált a legtöbb forrás.

3, Az adminisztráció által létrehozott írásos anyagok döntő többségében a fővárosokból maradtak ránk, az adminisztráció „piramisa” jószerivel csak itt azonosítható. Ezen a tényen az sem segít sokat, hogy fővárosból négy is akad, s ha a birodalom nagyobb részére kiterjed is a királyi levelezés, a kormányzói szintnél lejjebb az adminisztráció teljes hierarchiája a rendelkezésünkre álló források alapján nehezen rekonstruálható.⁵¹²

509 Egy jellemző példa a koronaherceg Sín-ahhē-erība levele apjának (SAA 1, no. 22), amelyben azt kérdezi az uralkodótól, hogy a Kummuhból érkezett követek akkor most felmálházzanak-e újra, és induljanak a király után az asszír fővárosból Babilónba, vagy átveheti-e ő az adójukat.

510 Például a *šaknu* tisztség elemzésében kulcsszerepet játszik, hogy a *šakin māti* (helytartó) kifejezést a 8. század utolsó harmadától a forrásokban jószerivel teljesen felváltja a *bēl pāhiti* (helytartó) terminus. Mindezt a *šaknu* titulusról készült első átfogó elemzés (Henshaw 1967 és 1968) még nem ismerte fel, mondhatni nem mutatott érzékenységet a *šaknu* kifejezés használatának megváltozására. A terminus használatában fellépő változásokat viszont már azonosította Postgate 1980, 69–70.

511 Az újasszír korszakra vonatkozó legfontosabb térképek: Parpola–Porter 2001; Kessler 1987; és Kessler 1991.

512 Egy példa a rendelkezésünkre álló források főváros-centrikusságára: a települések legfőbb előljáróját, a *hazannut* 144 szöveg említi az újasszír korban. Ebből 48 szöveghely vonatkozik az aššuri *hazannukra*, 26 szöveghely a kalhúi és 47 szöveghely a ninivei *hazannukra*. A maradék 23 szöveghelyen osztozik a birodalom többi része.

A vidéki tartományi központok archívumai (Tell Halaf,⁵¹³ Nippur,⁵¹⁴ Til Barsip,⁵¹⁵ Tell Šeh Hamad,⁵¹⁶ Gözlükule,⁵¹⁷ Ziyaret Tepe,⁵¹⁸ etc.) esetleges térbeli és időbeli eloszlásban állnak rendelkezésünkre. A vidéki és a fővárosi archívumokból nyert információk egy-egy keretbe illesztése további kérdéseket vet fel. Vajon az egyes tisztségnevek mögött a birodalom minden szegletében ugyanaz a funkció állt? A helyi elitek és adminisztrációk birodalomba olvasztása nyomán érvényesült a helyi közigazgatási tradíció az asszír rendszerben? A kérdés akár fordítva is feltehető: a nippuri *šandabakku* miben különbözött az arraphai *bēl pāhititūl*? A források alapján úgy tűnik, mindkettő ugyanolyan tartományi helytartóként működött, csak a tisztségük neve volt más, tartalmukat tekintve nem mutatható ki különbség.

4. Forrásaink számtalan tisztség és beosztás nevét tartalmazzák.⁵¹⁹ A különböző kategóriák elkülönítése elsődleges fontosságú lenne, ez azonban az egyelőre kevésbé adatolt tisztségek esetén nagyon nehezen megvalósítható feladat. Ehhez adódik a karrier kérdése: egy-egy hivatalnok karrierje során vélhetően több tisztséget is betöltött – sőt, az asszuri sztélésor és más magánfeliratok tanúsága szerint egy időben is egyszerre több tisztséget tölthetett be⁵²⁰ –, azonban a különböző forrásokban azonos névvel, de eltérő tisztségben feltűnő személyeket a legritkább esetben tudjuk azonosítani. Ez alól talán kivételt jelentenek a jó régészeti kontextusból származó asszuri magánarchívumokból előkerült szövegekben szereplő személyek.⁵²¹

513 Friedrich–Meyer–Ungnad–Weidner 1940; és Fales 1979.

514 Cole 1996.

515 Dalley 1996–1997.

516 BATSH 6.

517 Goetze 1939.

518 Parpola 2008.

519 Egy modern példa tisztség és beosztás szemléltetésére: a Z hadosztály parancsnoka XY vezérezredes, itt a tisztség/rang a vezérezredes, akinek az aktuális beosztása az, hogy hadosztályparancsnok. Ennek az elkülönítésnek a nehézségével nem nézett szembe Robert A. Henshaw (1980, 302–305.), a CTN 1 kötetéről írt recenziójának appendixeként egy hosszú listát készített, amiben meg sem próbálta szétválasztani a tisztségeket, beosztásokat és hivatali terminusokat.

520 Néhány érzékletes példa: Ninurta-kibsi-ušur (838. év *limmuja*) az St. 47 sztélé felirata alapján egyszerre töltötte be a *rab šāqē* tisztséget és volt Nairi tartomány helytartója. Aia-hālu (833, 824 és 821. évek *limmuja*) a YOS 9, no. 73 kocka alakú tárgyon található felirata alapján egy időben töltötte be a *masennu* és a Kipšuna helytartója tisztségeket. Šarru-hattu-ipēl (815. év *limmuja*) az St. 41 sztélé felirata alapján egyszerre volt helytartója Aššur és Našibina tartományoknak. Bēlulū-balaṭ (814. év *limmuja*) az St. 44 sztélé felirata alapján egyszerre volt *turtānu*, *nāgīru rabū* és Harrān helytartója.

521 Az asszuri *hazannu* Sin-na'di és az asszuri aranyművesek vezetője Sin-na'di azonos személy. Az azonosítás az asszuri ásatás során gondosan feltárt archívum alapján lehetséges. Az archívumhoz lásd STAT 1.

5. Az Asszírrián kívüli területek adminisztrációjának leírásakor az udvari kancellária sok esetben asszír terminusokat használ, pedig valószínűsíthető, hogy a szomszédos államok adminisztrációja főbb vonalaiban is eltért az asszír mintától. Sok esetben ezekre a „külföldi” hivatali tisztségekre az asszír források idővel kitalálnak és viszonylag konzekvensen kezdenek el használni különböző terminus technicusokat (*bēl āli*, *bēl naqê*, etc). A tisztségek aspektuselemzésekor ezek a külföldi előfordulások csak komoly megszorításokkal használhatók fel.

6. Az ókori bürokratikus rendszerek leírásakor visszatérő probléma, hogy nem könnyű eldönteni a forrásokban szereplő, tisztségekkel rendelkező személyek bizonyos attribútumairól, hogy azok tisztségükből fakadnak (*ex officio*) vagy személyükhöz kötődnek (*ad hominem*). Amennyiben elfogadjuk, hogy az ókori Kelet bürokráciája Max Weber terminológiája alapján alapvetően patrimoniális, tehát az adminisztráció tagjait a királyhoz kliens-patrónus viszony köti; a király házon belüli és az uralkodói hatalom között nincs különbség,⁵²² akkor elvileg az adminisztráció működésében az esetiség, arbitralitás fog dominálni, hiszen az uralkodói akaratot nem kötik külső szabályok. Az ún. Újbabilóni „királytükör”⁵²³ és több asszír panaszos levél (pl. SAA 16, no. 96) alapján a modern kor történésének úgy tűnik, hogy bizonyos városok igényt formáltak ősi kiváltságokra, a városoknak a királyi akaratától függetlenül létezett valamifajta „törvénye”, tehát élt egyfajta hagyomány, amely az abszolút királyi akaratnak gátat szabott. Megjegyzendő azonban, hogy e szövegek pusztán léte is azt mutatja, hogy ezek a bizonyos kiváltságok vagy régi törvények nem szabtak gátat a királyi akaratnak.

Az uralkodó-kliens viszony több szinten valósulhatott meg: 1, személyes szinten, például a vazallus és báburalkodók, valamint a királyi kíséret és a hivatalnoki kar vezetőinek (*mazziz pāni*) esetében – ennek a viszonynak az intézményesülése az *adê*; 2, társadalmi intézmények szintjén, ez esetben a városi kiváltságok elismerése és adományozása a kliensi viszony alapját képezte.

Az Újasszír Birodalom két legnagyobb és a források által leginkább reprezentált, egymással összefüggő alrendszeréről, az asszír hadsereg és az asszír adminisztráció szer-

522 Ezzel kapcsolatban korszakunkra vonatkozóan lásd Schloen 2001; és Holloway 2002, 219–220.

523 Lambert 1960, 110–115; Komoróczy Géza magyar fordítását lásd ÓKTCh, 167–169.

vezetéről és működéséről mindmáig nem született átfogó monográfia.⁵²⁴ A birodalom adminisztrációjára vonatkozó tanulmányok – kevés kivételtől eltekintve⁵²⁵ – általában megelégedtek egy-egy tisztség vagy titulus azonosításával,⁵²⁶ vagy több forrásban is bizonyosan azonosítható hivatalviselők portréjának megrajzolásával.⁵²⁷ James Kinnier Wilson nagyhatású munkája (CTN 1) óta szokás az asszír adminisztráció szerkezetét négy nagyobb részre bontva (templomi, városi, tartományi és a palotai adminisztráció szerint) tárgyalni.

A hivatali hierarchiában a kormányzók és a király között helyezkedtek el az udvari főméltóságok,⁵²⁸ akik közül négy tisztséghez az átlagos asszír tartománynál nagyobb és

524 Dezső Tamásnak mindaddig három kötete jelent meg az asszír hadsereg felépítéséről és működéséről: Dezső 2012a, 2012b és 2016. A korábbi monografikus feldolgozások közül mind Walter Mayer (1995), mind Florence Malbran-Labat (1982) csupán egy részét tekintették át a rendelkezésre álló forrásoknak és a témának. Az adminisztráció monografikus feldolgozására még ehhez hasonló kísérlet sem született. A Kinnier Wilson által kiadott CTN 1 kötet is csupán a források egy szűk körét tárgyalja, műfaját tekintve inkább gazdagon kommentált szövegkiadás, mint monografikus feldolgozás.

525 Ilyen kivételnek tekinthető Kinnier Wilsontól a CTN 1 kötet, és a részben annak hatására megszületett tanulmány Paul Garelli (1974) és Jana Pecirková (1977) tollából, valamint Robert Henshawnak a CTN 1 kötetéről készített recenziója (1980). A témát átfogóan tárgyaló munkák hosszú csöndjét törte meg John N. Postgate nemrég publikált összefoglaló igényű, ám meglehetősen rövid írása (2007).

526 Újabbán lásd Klengel-Brandt–Radner 1997; Van Buylaere 2009–2010; és Van Buylaere 2010.

527 Pl. Grayson 1993; Komoróczy 1995b; Postgate–Mattila 2004; Niederreiter 2005; Yamada 2008.

528 Az udvari főméltóságok azonosításához lásd Mattila 2000. A főméltóságok listája az ő rekonstrukciója alapján *turtānu* (főparancsnok), *rab šāqē* (főpohárnok), *rab ša rēši* (főeunuch), *nāgir ekalli* (palotahírnök), *masennu* (főkincstartó), *sukkallu* (vezír), *sartennu* (főbíró); – szintúgy ezekből a főhivatalnokokból állna Simo Parpola (1995b) rekonstrukciója szerint az asszír „királyi tanács” („Cabinet”), kiegészülve az udvari tudóssal, az *ummānu*val, lásd Parpola 1995b. Parpola ötletét Mattila (2000) dolgozta ki részletesen, az ő könyvéről írt kemény hangvételű recenziót Stephanie Dalley (2001), amelyben több ponton megkérdőjelezi Parpola és Mattila véleményét a „királyi tanács” intézményesülésének és hatalmának kérdésében. Bár Parpola észrevételét a helytartói szint felett álló főtisztviselőkről a szakmai közvélemény a forrásokkal összeegyeztethetőnek tartotta és elfogadta (pl. Dezső 2004, 232–328), az asszír főtisztviselőkből álló királyi tanács működésére vonatkozó eszmefuttatását (Parpola 1993) elutasította. Valóban, Parpola szokatlan módon, a források szoros olvasatától némileg elrugaszkodva jutott arra a következtetésre, hogy a zsidó monoteizmus gyökereit az asszír királyi tanács működésében és szellemiségében kellene keresnünk. Parpola téziseinek megsemmisítő kritikájához lásd Cooper 2000.

katonailag erősebb provincia kapcsolódott,⁵²⁹ bár hivatali hatáskörük az egész birodalom területére kiterjedt. Az udvari főméltóságok valamelyikének irányításával a tartományi helytartók sok esetben a király személyes részvétele nélkül vezettek hadjáratokat, ilyenkor testületként gyakoroltak hatalmat, magukat „nagyok”-nak (*rabûti*) nevezték, és közösen tettek jelentést a királynak is.⁵³⁰ Erre a jelenségre jellemző példa az alábbi levél (Nr. 30.): a *rabûti* által vezetett zagroszi hadjáratból⁵³¹ visszatérő sereghöz II. Šarrukīn elküldte utasításaival az udvari kíséretének egy tagját, egy *qurbûtu* tisztet. Jelentésében a következőket olvashatjuk:

A királynak, uramnak szolgál, Nabû-ah-ušur. Jó egészséget a királynak, az én uramnak!

A palotában a király, az én uram a mágnásokhoz (LU₂.GAL.MEŠ/rabûti) küldött engem. Amit a király, az én uram utasításba adott nekem, mind elmondtam nekik.

Ami a várost illeti, ahol tábort vertek, Iršumu városa a kezükre került, hamarosan a királyhoz, az én uramhoz vonulnak.

Ami Šarru-ēmuranit illeti, akinek a király, az én uram általam küldött parancsot, mondván: „Egyetlen lovad (vagy) katonád se hiányozzék, mikor a király elé vonulnak!”

Ami Nabû-hamātû'át illeti, akiről a király, az én uram ezt mondta nekem: „Jöjjön, (és) a zsákmányt vegye át tőlük!” Ekképpen szoltak azonban a mágnások: „Nem tud menni. (Bīt)-Ha(m)ban helyettes (helytartójának) adjuk át (a zsákmányt).”

529 Ezek az úgynevezett *mātuk* („országok”), melyek Asszíria északi határán sorakoztak, nyugatról keletré a *turtānu*, a *rab sāqê*, a *masennu* és a *nāgir ekalli* „országai”.

530 A *rabûti* kifejezés tehát nem csupán a főméltóságokat jelöli – ez egyértelműen kiderül a szó előfordulásainak vizsgálatából –, hanem egy tágabb értelmű gyűjtőfogalom, amelybe a főhivatalnokokon kívül beletartoznak a tartományi helytartók és más tisztségviselők is – a forrásokban a *rabûti*t ezért rendszerint mágnásoknak fordítom. Legvilágosabban két forrás sorolja fel a *nagyok* tagjait. Az első egy II. Šarrukīnnak írt jelentés (SAA 5, no. 250), amely felsorolja, hogy egy vidéki központban gyülekező seregre ki érkezett már meg csapatával, s kire várnak még; az itt felsorolt tagjai a *rabûtinak*: két főméltóság (a *turtānu* és a *rab-šāqê*), két ember, akiket nevükön nevez a szöveg (Taklāk-ana-Bēl és Ismanni-Aššur), valamint négy tartományi helytartó (Si'immē, Tillē, Guzāna és Isana tartományok vezetői). A másik szöveg egy Akkullānu nevű asztrológus levele Aššur-ah-iddinához (SAA 10, no. 96), amelyben a király kérésére részletesen felsorolja, hogy a *rabûti* tagjai közül kik tartoznak még az Aššur-templom felé valamilyen áldozati termék beszállításával: Barhalzi, Rašappa, Kilizi, Isana, Tillē, Kullani és Arpada tartományok helytartói juhokkal tartoznak; Rašappa, Barhalzi és Diquqina helytartói, Daiān-Adad a magtárak előljárója, Isana, Halziatbar, Birtu, Arzuhina, Arbēla, Guzāna, Šahuppa Tamnuna és Talmusa tartományok helytartói gabonával adósi még a templomnak – ők tehát valamennyien a *rabûti* tagjai voltak.

531 A levél pontosan nem datálható, ez a hadjárat lehetett 715, 713, 707, vagy akár 706 években is, mivel mind a négy hadjáratot a *rabûti* vezette a Zagrosz vidékére.

Ami a mágnásokat illeti, akiknek a király ezt a parancsot küldte (általam): „50 háttaslovat maguknál tarthatnak, a többi lovat számomra küldjék el!” – én (mindezt) elmondtam nekik, de nem értettek egyet, mondván: „Ha (a lovakat) elküldenénk, azok az úton elpusztulnának. Velünk jönnek tehát.”

A király személyes megbízottja ez esetben tehát a nagyok testületével tárgyalt, akik a királyi parancsokat nyíltan felülbíráló állásfoglalásaikat ekképpen, egységes csoportként fogalmazták meg.

A 7. század második harmadára az Asszír Birodalom közel 70 tartománnyal rendelkezett, ezek élén a király által kinevezett helytartók (*bēl pāhiti*) álltak. A tartományi adminisztráción belül Nicholas Postgate a helytartó szint alatt már megkísérel megkülönböztetni „katonai” és „civil” adminisztrációs rendszert,⁵³² azonban az asszír tartományi adminisztráció olyan mértékben volt azonos az asszír hadsereg adminisztrációjával, hogy inkább csak az egyes tisztségek „katonai” vagy „civil” hangsúlyáról beszélhetünk, semmint e két ág tiszta szétválasztásáról.⁵³³ Az asszír adminisztrációs struktúra egyik lényeges elemének tekinthető, hogy az uralkodó személyes küldöttjei útján (*qurbūtu* vagy *ša rēši* kiküldésével) a rendszer bármelyik szintjén beavatkozhatott.

Az Asszír Birodalom adminisztrációs és katonai vezetése – főhivatalnokokkal és helytartókkal, valamint a helyetteseikkel számolva – egy körülbelül 160 fős elit kezében összpontosult, és ugyanezen személyek kezelték a tartományokban fekvő királyi birtokok jövedelmét, ezáltal jelentős gazdasági befolyásra tévén szert.

532 Postgate 2007, 333–334.

533 Még az olyan, ezer éves múltra visszatekintő municipális tisztség, mint a fővárosok esetében a település lakói közül a király által kinevezett „polgármesterek”, a *hazannuk* esetében is világos, hogy részt vettek a tömeges közmunkák irányítási folyamataiban és a deportáltak vonulásának támogatásában, amelyek szorosan kapcsolódtak a hadsereghez. Az SAA 15, no. 169 levélben II-jada tájékoztatja II. Šarrukint, hogy Dūr-Šarrukku *hazannuja* – akit a szöveg a *sukkallu* emberének nevez és két fiáról megemlíti, hogy a *sukkallu* csapatparancsnokai –, Sîn-muballit elküldte testvérét Arraphába, ahol az megfenyegetett valakit, hogy deportálni fogja (*lu-šaḡ-li-a-šu*). Az SAA 18, no. 181 levélben egy babilóniai város *hazannujáról* írja Aššur-ah-iddinának Nabû-balassu-iqbî, hogy ez a *hazannu* királyi engedély nélkül vett zsákmányba értékes tárgyakat. Szintén a *hazannu* katonai aspektusát említi ki a CTN 2, no. 209 szöveg, amelyben egy Šēp-Issar nevű hivatalnok arról tesz jelentést, hogy egy településre érve nem találta sehol a korábban megígért csapatot. Mikor azt akarja mondani, hogy nem találta meg semelyik sorozással kapcsolatban kompetens hivatalnokot, így ír: „Nem láttam a *hazannut*, még a *rab* állit sem láttam.” Az SAA 12, no. 69 rendeletben III. Adad-nērāri biztosít az Aššur-templom számára munkaerőt. Az adománylevélben szereplő mesterembereket többé nem szólíthatja közmunkára a *nāgiru*, a helytartó, a *ša muhhi* álli, a *hazannu* és a kerület tizedese. Az SAA 1, no. 77 szövegben az aššuri állami építkezés részleteiről Tāb-šil-Ešarra az aššuri *hazannukkal* egyeztet.

A tartományi adminisztráció élén a helytartó állt, aki rendelkezett egy helyettessel (*šaniu*), háznaggyal (*rab bitī*), információs tiszttel (*mutir tēmi*). Ő irányította a tartományban állomásozó csapatokat, és felelt a területén fekvő erődökért. A fővárosokon kívül a helytartó a városi adminisztráció felett is rendelkezett.⁵³⁴

A municipiális adminisztráció legfontosabb tisztségeit a James Kinnier Wilson által kiadott szövegek (CTN 1) alapján már Robert Henshaw is azonosította.⁵³⁵ Ezek a *ša muhhi āli*,⁵³⁶ a *hazannu*⁵³⁷ és a városi írnokok előljárója (*rab ešerti ša ṭupšar āli*). A kisebb települések, falvak élén a *rab āli* állt.

A Középső-Zagrosz vidékén kialakított tartományokban természetesen nem rekonstruálható egészeiben az adminisztráció hivatali piramisa, a „teljes” struktúrából csupán fragmentumokat tudunk azonosítani. A tárgyalt öt tartomány közül kettőből (Bīt-Hamban és Kiššim) azon kívül, hogy a királyfelirat beszámol a tartomány megalapításakor az eunuch helytartók kinevezéséről, a helyi adminisztrációra vonatkozóan semmilyen forrással nem rendelkezünk.

A forrásaink tanúsága szerint a zagroszi tartományok helytartói vezetik a rájuk bízott csapatokat,⁵³⁸ részt vesznek erődök építésében és ellátásában,⁵³⁹ begyűjtik és továbbszállítják a különböző adókat.⁵⁴⁰ A birodalom többi tartományához hasonlóan a zagroszi

534 Az SAA 1, no. 239 levélben Taklāk-ana-Bēl (Našibina helytartója) tájékoztatja a királyt, hogy Qappata városában saját embereit tette meg hivatalnokoknak: *hazannut*, *rab dajjālit* és *bēl piqittukat* nevezett ki. A vidéki kisvárosban tehát a tartományi kormányzó jelölte ki a település előljáróit. Egy Aššur-bān-aplinak szóló leveléből (SAA 13, no. 25) kiderül, hogy Aššur város *hazannuját* maga a király nevezte ki, és a levélben a *hazannu* azt kéri a királytól, hogy egy másik városi előljárót, a *ša muhhi ālit* is helyezzen tisztségre. Az SAA 16, no. 96 levélben Aššur város *hazannujai* és vénei írnak Aššur-ah-iddinának. Felpanaszolják, hogy bár a Szargonida uralkodók korábban valamennyien kiváltságban részesítették a várost, most a tartományi helytartó hivatalának (*bitu*) embereit tették meg városi hivatalnokoknak, akik a város kiváltságait figyelmen kívül hagyva termény- és szalma adót szednek. Aššur *hazannui* mint a városi igazgatás vezetői, a város nevében írnak a királynak a kormányzó illegitim cselekedeteit panaszolva. Tehát Aššur kiváltságainak köszönhetően a városban nem a tartományi helytartó nevezte ki a városi hivatalnokokat – mint a vidéki Qapatta esetében láttuk –, hanem a király, mégpedig az aššuri polgárok közül.

535 Henshaw 1980, 284–285.

536 A tisztséghez újabban lásd Klengel-Brandt–Radner 1997; Van Buylaere 2009–2010.

537 A tisztséghez újabban lásd Van Buylaere 2010.

538 Nr. 27; Nr. 28; Nr. 30; Nr. 32; Nr. 33; Nr. 56; Nr. 71.

539 Az erődök építéséhez: Nr. 32; Nr. 39; Nr. 48; Nr. 64. A gabonakészletek felhalmozásához: SAA 15, no. 62; Nr. 28; Nr. 42; Nr. 73; borkészlet felhalmozásához: Nr. 35. A helytartónak jelentenie kellett a király felé a tartományában található szántóföldeken várható termés mennyiségét: Nr. 67; SAA 15, no. 57; SAA 15, no. 63; SAA 5, no. 225; SAA 15, no. 89.

540 Az *ilku* adóhoz: Nr. 53; a *nāmurtu* adóhoz: Nr. 72; a *madattu* adóhoz: Nr. 25; Nr. 57; Nr. 65; Nr. 71; a templomok ellátását jelentő *ginū* adóhoz: Nr. 72.

helytartók mellett is megjelenik a helytartó helyettese (*šaniu*),⁵⁴¹ a háznagya (*rab bitī*)⁵⁴² és az információs tisztje (*mutir tēmi*).⁵⁴³ A rendelkezésükre álltak továbbá az irányításukra bízott hadsereg tisztjei, így hallunk a helytartó által küldött vagy irányított *rab kišir*-ről,⁵⁴⁴ *rab ūratér*-ről,⁵⁴⁵ *rab birtir*-ről,⁵⁴⁶ *ša bit kudinnir*-ről⁵⁴⁷ és *mušarkisu* tisztekről is.⁵⁴⁸

Mivel a zagroszi asszír tartományok területén mindezidáig nem került feltáráásra sem asszír palota, sem asszír templom, így értelemszerűen az adminisztráció ezen ágairól e tartományokban semmilyen forrással nem rendelkezünk. Ennél érdekesebb azonban, hogy a mezopotámiai városi adminisztráció évezredes hagyományából kinőtt, a *ša muhhi āli* és a *hazannu* intézményén alapuló municipiális adminisztrációs struktúra jözszerivel teljesen hiányzik a hegyvidéki tartományok rendszeréből.⁵⁴⁹ Helyette viszont gazdagon adatolt egy teljesen helyi sajátosság, a *bēl āli* tisztsége. Megállapítható, hogy a helyi vezető réteg nemcsak megőrizte gazdasági és katonai pozícióit az asszír hódítást követően, de egyfajta szerződéses viszonyrendszer keretében olyan adminisztratív feladatokat látott el, amelyeket a birodalom más részein asszír hivatalnokok végeztek. Ilyen a haderő és a munkaerő mobilizáció,⁵⁵⁰ az adó begyűjtése,⁵⁵¹ a rendfenntartás⁵⁵² és az információk továbbítása.⁵⁵³

541 A helyettesre vonatkozó szövegheleket felsorolom és ismertetem a fejezet további részében, Nabû-taqqinanni és Nabû-hamātū'a nevek alatt.

542 Nr. 27; Nr. 42.

543 Nr. 27; SAA 15, no. 82.

544 Nr. 28; Nr. 42.

545 Nr. 39; SAA 15, no. 62.

546 Nr. 36.

547 Nr. 33.

548 Nr. 69.

549 A *hazannu* tisztségre egyáltalán nincsen utalás. A Nr. 40. levélben egy bizonyos Kuškāiu kéri, hogy a felsőbb hatóságok küldjenek ki egy *šaknut* vagy egy *ša muhhi ālit* az általa igényelt kert megtisztítására. A faluközösségek élén álló *rab ālik*at említenek a Nr. 66 és Nr. 70 levelek.

550 *Bēl ālik*nak az asszír hadsereg számára történő haderő mozgósításához lásd: Nr. 28; Nr. 32; Nr. 33; és talán őket is érintette a Nr. 69. levélben említett sorozás is. Munkaerő mobilizációhoz: Nr. 67 és Nr. 68, valamint a Habruriban az embereikkel együtt közmunkát végző *bēl ālik*kről tesznek említést az SAA 1, nos. 146 és 147 szövegek.

551 A királyfeliratokban leírt adóhozók mellett az asszír adminisztráció számára adót gyűjtő *bēl ālik*kről tájékoztat a Nr. 34; Nr. 57; Nr. 65 és talán a Nr. 47. levél is – amennyiben a levélben említett Zalipa-béliek 100 lovat adófizetés és nem eladás céljából vitték Parsua tartományba.

552 A II. Šarrukin 8. hadjáratáról szóló istenlevélben (714) nártui *bēl ālik*ként szereplő Uakšatar segít a harhari helytartó helyettesnek elfogni az asszírok ellen menekülő Uppitét (Nr. 68).

553 A *bēl ālik* információ-szolgáltatási kötelezettségét nagyon pontosan írja le a Nr. 62. levélben a *bēl ālik*kkal kötött *adê* eskü szövege. Ilyen információ-szolgáltatásról számolnak be a Nr. 63 és az SAA 15, no. 103 levelek is.

IV.2. A ZAGROSZI TARTOMÁNYOK ADMINISZTRÁCIÓJÁNAK IRÁNYÍTÓI

Ebben az alfejezetben megkísérlem azonosítani a zagroszi asszír tartományok adminisztrációjának tagjait, valamint megállapítani a királyi levelezésben szereplő tisztviselők hivatali idejét. Az újasszír kori adminisztráció proszopográfiai vizsgálatainak óriási lökést adtak a helsinki *Neo-Assyrian Text Corpus Project* által publikált kötetek (*The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire*), amelyekben a teljes újasszír névanyag feldolgozásra került – az ehhez hasonló gigantikus vállalkozásokat oly gyakran jellemző apróbb pontatlanságokkal. Egy-egy hivatalnok karrierjének rekonstruálásakor sokszor jelent problémát, hogy nem lehet teljes bizonyossággal azonosítani a különböző forrásokban felbukkanó azonos nevű személyeket. A királyi levelezésben és az adminisztratív szövegekben a legritkább esetben tüntetik fel a nevek után az illető apjának is a nevét. Az is csak elvétve fordul elő, hogy egy adott személy az általa használt pecséthenger lenyomata alapján válik azonosíthatóvá.⁵⁵⁴ Ezért nem tudjuk teljes bizonyossággal állítani, hogy például II. Šarrukīn uralkodása alatt az Adad-issē'a nevű til-barsípi és zamuai helytartó,⁵⁵⁵ a Nabû-bēlu-ka'in nevű lubdai és harhari helytartó⁵⁵⁶ vagy a Šarru-ēmuranni nevű zamuai és babilóni helytartó azonos személy volt,⁵⁵⁷ de azt sem, hogy esetükben egy karrier különböző állomásaival találkozhatunk, holott igazán valószínűtlennek tűnik, hogy a II. Šarrukīn uralkodása idején létező mintegy 60 tartományban három pár azonos nevű személy volt helytartó. Ugyanakkor éppen Babilóniából érkezett II. Šarrukīn számára az a jelentés (SAA 15, no. 220), amelyet két hivatalnok küldött, közösen: egy bizonyos Šarru-ēmuranni, s egy másik Šarru-ēmuranni – azaz két teljesen azonos nevű, és feltehetően azonos rangot viselő asszír hivatalnok közös leveléről van szó –, s ezt olvasva kissé elszontyolodik a proszopográfiai vizsgálatok sikerében bizakodó kutató.⁵⁵⁸ Az azonosítás ezen nehézsége folytán az alább felsorolt hivatalnokok karrierjének esetleges további – vagy korábbi – állomásaira vonatkozó adatokat a jegyzetekben hozom.

554 Nagyon szűk vizsgálati spektrumban erre tesz kísérletet Klengel-Brandt–Radner 1997.

555 PNA 1/I, 27.

556 PNA 2/II, 815–817.

557 PNA 3/II, 1234–1237.

558 Az újasszír birodalmi adminisztráció rekonstrukciójának lehetőségeiről lásd Vér 2014b.

IV.2.1. Zamua

IV.2.1.1. Helytartó (*bēl pāhiti*)

Bēl-qātika-šabat⁵⁵⁹ III. Adad-nērāri hatalomra kerülésének évében (810) Zamua helytartójaként töltötte be a *limmu* tisztséget.⁵⁶⁰

Ninurta-nāšir⁵⁶¹ 783-ban Zamua és Itū'a helytartójaként viselte a *limmu* tisztséget.⁵⁶²

Aplāia⁵⁶³ III. Aššur-dān uralkodása idején (768) Zamua tartomány helytartójaként viselte a *limmu* tisztséget.⁵⁶⁴ Hivatali ideje alatt sztélét emeltetett Aššurban (St. 34), ennek szövegét lásd I.1. fejezetben.

Aššur-da'inanni⁵⁶⁵ az első Zamuában szolgáló asszír hivatalnok, akit nem csupán a *limmu*-listákról, hanem királyfeliratokból és levelekből is ismerünk. III. Tukultī-apil-Ešarra 738-ban egy Mādába tartó hadjárat vezetését bízta Aššur-da'inannira. Kérdés, hogy egy önálló hadjáratról volt-e szó, mivel csupán három rövid és részben töredékes szöveghely utal erre. Ezek közül az egyik egy annales szöveghely:

(Nr. 10.) „Eunuchomat, Lullumí tartomány helytartóját, Mulūgani [és ... (városokat) ...], amely a babilóniai erődje mögött fekszik, a körülötte fekvő településekkel együtt elfoglalta, [vagyonukat elragadta ...] és a (zsákmányt) Hatti országba színem elé hozta.”

A Mulūgani helynév hapax,⁵⁶⁶ míg a babilóniai erődje a király keleti hadjáratának leírásában több helyen is szerepel,⁵⁶⁷ és a Parsuában található Silhazival azonosítható.

559 PNA 1/II, 325.

560 Az Eponymos Krónika és Lista helyekhez, valamint a nevével keltezett dokumentumokhoz lásd Millard 1994, 32 és 57.

561 PNA 2/I, 555.

562 Az Eponymos Krónika és Lista helyekhez, valamint a nevével keltezett dokumentumokhoz lásd Millard 1994, 37 és 58. Itū'a tartományról nincs tudomásunk (vö. Radner 2006), bár a terület valószínűleg a Tigris és a Dijala összefolyásának vidékén feküdt, nem tisztázott, hogy milyen viszonyban állhatott Zamuával, sem az, hogy Ninurta-nāšir miként gyakorolt hatalmat a két, egymástól viszonylag távol eső terület felett egyszerre.

563 PNA 1/I, 115. A proszopográfia nem hozza Aplāia aššuri sztéléjét.

564 Az Eponymos Krónika és Lista helyekhez, valamint a nevével keltezett dokumentumokhoz lásd Millard 1994, 40 és 58.

565 PNA 1/I, 177.

566 Vö. Parpola 1970, 249.

567 Pl. Nr. 14:11; Nr. 12/B:31–32 és 38.

Az annales szakasz a király szíriai hadjáratát (8. *palú*: 738) leíró szövegrész után szerepel – és a szöveg utal rá, hogy a hadjárat ideje alatt az asszír uralkodó Észak-Szíriában (Hatti) tartózkodik –, még a 9. *palú* (737) eseményeit tárgyaló szakasz előtt. Így a zamuai helytartó keleti hadjáratát 738-ra datálhatjuk. Horst Klengel vetette fel először,⁵⁶⁸ hogy a hadjáratot vezető zamuai helytartó azonos lehet a 733. évben *limmu* tisztséget viselő zamuai helytartóval,⁵⁶⁹ Aššur-da”inannival. A másik két szöveghely az összegző feliratokban szerepel:

(Nr. 11/A.) ¹³⁻¹⁵ *Eunuchomat, Aššur-da”inannit az erős Māda ország ellen keletre küldtem. 5000 lovat, embereket, marhákat és juhokat fogott el számolatlanul.*

(Nr. 12/A.) ⁴² [*Eunuch*]omat, Aššur-da”inannit az erős Māda ország ellen [küldtem].

Ezek az összegző feliratok III. Tukulti-apil-Ešarra 744. és 737. évi keleti hadjárait összevonva tárgyalják, és a király hadjáratainak ismertetése után következik az Aššur-da”inanni által vezetett akcióról szóló beszámoló. Stuart C. Brown ezek alapján azt feltételezi,⁵⁷⁰ hogy az Aššur-da”inanni féle hadjáratra a király második zagroszi hadjáratát követően került sor, valamikor 737 és 727 között – ám, mint az annales szövegének elemzésekor láttuk, ez utóbbi inkább 738-ra keltezhető.

Aššur-da”inanninak fennmaradt továbbá két királyhoz írott levele (Nr. 24 és Nr. 25), amelyekben a zagroszi helyzetről számol be. Ezek közül az Nr. 25. levél hozzátétőlegesen datálható: a levélben ugyanis az szerepel, hogy Kišessim város *bēl ālija* elhozta az adóját Zamua helytartójához. Kišessimet 716-ban elfoglalják az asszírok, és tartományi központnak építik ki (Kār-Nergal néven), tehát a levél ennél korábbra keltezhető.

II. Šarrukīn uralkodására, 716 és 708 közé keltezhető Harhar/Kār-Šarrukīn helytartójának, Nabû-bēlu-ka”innak a levele (Nr. 56.), amiben azt veti fel a királynak, hogy Aššur-da”inanni postaszolgálatának (*kalliu*)⁵⁷¹ riasztania kellene az Arzuhināia *šašbūtu*-ját⁵⁷² – itt talán azokról a tárgyakról, állatokról és emberekről van szó, amelyek a *kišir šarrūti* Arzuhināia hadtestéhez tartoznak. Jól adatolt az a tény, hogy az Arzuhinával

568 Klengel 1966, 368.

569 Az Eponymos Krónika és Lista helyekhez, valamint a nevével keltezett dokumentumokhoz lásd Millard 1994, 45 és 59.

570 Brown 1987–90, 620.

571 Talán ugyanerre a postaszolgálatra vonatkozó üzenetet (ēgirtu) adott át Bēl-ahhē-iddina Aššur-da”inanninak az ND 2345 szöveg alapján. E szövegnek még nem készült el a filológiai standardoknak megfelelő szövegkiadása, kvázi előzetes jelentésként citálja Parker 1954, 47.

572 Szó szerint „hadi felszerelés” vagy „ellátás”; Andreas Fuchs és Simo Parpola fordításában: „the equipment of the Arzuhinaeans”.

határos Zamuában kiépített postaszolgálat működött,⁵⁷³ egy harhari helytartó számára kézenfekvőnek tűnik az Arzuhinával folytatott kommunikációhoz a zamuai postaszolgálatot használni. Szintén Nabû-bêlu-ka''in levele a Nr. 61., amiben a harhari helytartó arról ír, hogy több karaván – talán adóhozókról lehet szó – is a birodalmi központ felé halad, és az első karavánban haladó 90 ló már Aššur-da''inanninál abrakol. Ugyanakkor Harhar/Kār-Šarrukīn tartományt az asszírok 716-ban alakították ki, és a 716-os, Mannaj ellen indított asszír hadjárat idején Zamua tartomány helytartója már Adad-issē'a volt. Elképzelhető, hogy a zagroszi postaszolgálat kiépítésével és vezetésével a volt zamuai helytartót bízták meg, és így az ő feladata volt a Zamua tartományon keresztülhajtott lovak ellátása is?

A források alapján elmondható, hogy Aššur-da''inanni valószínűleg már 738-ban Zamua helytartója volt, és ebben a minőségében vezetett hadjáratot a Középső-Zagrosz vidékére; 733-ban *limmu*, és még valamilyen hivatalt viselt, amikor a 716-ban létrehozott Harhar/Kār-Šarrukīn tartomány helytartója, Nabû-bêlu-ka''in – aki 708 első feléig töltötte be itt a helytartói tisztséget – megemlíti őt a levelében.

Adad-issē'a⁵⁷⁴ Zamua helytartója II. Šarrukīn uralkodása idején.⁵⁷⁵ Neve nem szerepel királyfeliratban, nem töltött be *limmu* tisztséget, személye csupán a királlyal folytatott levelezéséből ismert. Biztosan ő a szerzője a Nr. 26, Nr. 27 és Nr. 28 leveleknek, és részben a levelek tartalma, részben a táblákat készítő írnokok kézírása alapján a levelek legutóbbi közreadói⁵⁷⁶ neki tulajdonítják a Nr. 29; SAA 5, no. 216; SAA 5, no. 221 és SAA 5, no. 225 leveleket is.

A Nr. 28. levél egyértelműen egy Mannaj elleni hadjárat előestéjén íródott, ennek legvalószínűbb dátuma 716. Az SAA 5, no. 216. Adad-issē'a''nak tulajdonított töredékes levélben szerepel Azâ, Mannaj 719-ben meggyilkolt királyának a neve. A Nr. 27. levélben Adad-issē'a összeírja a rendelkezésre álló csapatokat. Összesen 1430 katonával vonul, a szövegből azonban nem derül ki, hogy hová. A neki tulajdonított Nr. 29. levélben arról az eunuchról számol be, aki Aššur-lē'itől – II. Šarrukīn feliratai alapján azonosítható,

573 A forrásokhoz lásd az I.1.1. fejezetben a Zamua itinerárium szöveget tárgyaló szakaszt és a Nr. 41. levelet a jegyzetekkel együtt.

574 PNA 1/I, 27.

575 Az SAA 11, no. 18:6–7 Dūr-Šarrukīn építésén résztvevő magas rangú hivatalnokokat felsoroló szöveg helye (^{m4}IM–KI-[ia URU].rDU₆1–bar-sa-ip KUR.Za-Γmu1-[a]) alapján Til-Barsip helytartóját is Adad-issē'a''nak hívták, vagy a két egymástól távol fekvő tartomány felett egyszerre gyakorolt hatalmat ugyanaz a személy. Az SAA 1, no. 172:7 tanúsága szerint Adad-issē'a közös feladatokat hajtott végre Bêl-lēširrel, az egyik nyugati tartomány helytartójával a sivatagban, és Bêl-dūri, Damaszkusz helytartója tett róluik jelentést. Sajnos nem bizonyítható, hogy a zamuai és a til-barsipi helytartó azonos személy lett volna.

576 Giovanni B. Lanfranchi és Simo Parpola az SAA 5 kötetben.

hogy Karalla királya – a helytartó helyetteséhez, Nabû-hamâtû'ához menekült. Aššur-lē'it II. Šarrukīn a 716. évi hadjáratában elfogatta és megölette, ezért ez a levél korábbra keltezhető. A töredékes állapotban fennmaradt, Adad-issē'ának tulajdonított SAA 5, no. 221-es levélben arról számol be, hogy a mannaj király a határhoz vonult és áldozatokat mutatott be. A Nr. 26. levélben lovak nagy tételben történő vásárlásáról számol be a királynak, a neki tulajdonított SAA 5, no. 225 levele pedig a központi adminisztráció által előírt termésátlag elérésének nehézségeiről szól – a hideg hegyvidéken nehezebb megfelelni a mezőgazdasági terv-utasításoknak.

A források alapján elmondható, hogy Adad-issē'a zamuai helytartósága a 716 körüli évekre tehető. A neki tulajdonított Nr. 29. levélben szereplő Nabû-hamâtû'a, helyettes helytartó a következő zamuai helytartó, a 712-ben *limmu* tisztséget viselő Šarru-ēmuranni leveleiben is szerepel.

Šarru-ēmuranni⁵⁷⁷ a *limmu* kánon szerint 712-ben Zamua helytartójaként viseli a *limmu* tisztséget.⁵⁷⁸ Neve a királyfeliratokban nem szerepel, csupán a királyi levelezésből ismert. Ő a szerzője az SAA 5, no. 201, SAA 5, no. 205, SAA 5, no. 206, Nr. 31, Nr. 32, Nr. 33, Nr. 34, Nr. 35, Nr. 36 és Nr. 37 leveleknek, a szöveg legutóbbi kiadói⁵⁷⁹ neki tulajdonítják a Nr. 36 levél szerzőségét, nevét pedig megemlítik a Nr. 30. és Nr. 67. levelek is.

A Nr. 32. levélben szerepel Nabû-hamâtû'a, a már Adad-issē'a által is említett helyettes helytartó, akit Šarru-ēmuranni a következő hadjárat idejére a tartományban szeretne hagyni, hogy az erődök javítási munkálatait vezesse. A levélben szerepel az a királyi parancs, hogy Bēl-iddina fia a helytartóval együtt keljen útra. Bēl-iddina minden bizonnyal a II. Šarrukīn 714. évi hadjáratának leírásában szereplő Bēl-apla-iddina (TCL 3, 38), Allabria királyának rövidített formájú neve, akit a 716-ban eltávolított Ittí helyére nevezett ki az asszír király. Az ő fiát kellene tehát magával vinnie a zamuai helytartónak a hadjáratra. A Nr. 33. levelében a zamuai helytartó ugyancsak Bēl-iddina fiáról említi meg azt, hogy a hadjáratról tavaly visszatartotta tapasztaltabb katonáit, ő maga sem vett részt a harcokban, és csupán gyöngé fiúkat küldött az asszír kötelékekbe. A Nr. 34. levélben Šarru-ēmuranni lovakat próbál szerezni a király számára, egyrészt kereskedők útján, másrészt egy Kibatki nevű város megfélemlítésével gyakorol nyomást az ott élőkre, hogy adják át lovaikat.

A Nr. 35. levélben olyan módos babilóni polgárokról tesz jelentést, akik a királytól remélnék személyes kihallgatást, mivel a II. Šarrukīn által elrendelt adósság-elengedés

577 PNA 3/II, 1234–1237.

578 Az Eponymos Krónika és Lista helyekhez, valamint a vele keltezett dokumentumokhoz lásd Millard 1994, 47 és 60.

579 Giovanni B. Lanfranchi és Simo Parpola az SAA 5 kötetben.

(*andurāru*) komoly károkat eredményezett a számukra. II. Šarrukīn 710-ben vonult be Babilónba, az adósság-elegendő rendelet legvalószínűbb dátuma 710 vagy 709, a király babilóni tartózkodásának ideje. Mivel a babilóni polgárok a király felé igyekeznek, valószínű, hogy az asszír uralkodó 709. évi babilóni látogatása utánra keltezhető a levél. A levél többi témája – Kubabu-satar említése, egy *bēl āli* elfogása, az erődök borral való ellátása – kizárja, hogy ezt a levelet a babilóni helytartó, Šarru-ēmuranni küldte volna.

Az SAA 5, no. 206 levélben arról tesz jelentést a királynak, hogy több társával együtt átvizsgálták a kalhúi „akropolisz” egyik palotájának fémraktárát, ahol lemérték és hitelesítették a készleteket. Ezt követően megemlíti, hogy az ellenőrző csapat következő állomása Dūr-Šarrukīn lesz, ami azt jelenti, hogy a levél az új főváros 707/706. évi felavatása után keletkezett.

A Nr. 31. rendkívül töredékes levélben arról számol be, hogy egy *qurbūtu* vezetésével áttelepítettek tartanak Kišessim/Kār-Nergal tartományba. A Nr. 37. levelében a helyi elit egy tagja, bizonyos Dadī ellene tett feljelentése ügyében ír a királynak, és próbálja tisztázni magát Dadī vádjai alól.

A Šarru-ēmuranninak tulajdonított Nr. 36. levélben említést tesz arról, hogy egy titkos királyi üzenet továbbításában segédkezett, amelynek címzettje a mannaj fővárosban, Izirtuban tartózkodott.

II. Šarrukīn a hadjáratról visszatérő mágánásokhoz (*rabūti*) küldte *qurbūtuját*, Nabû-ah-ušurt, aki jelentésében (Nr. 30.) megemlíti Šarru-ēmurannit és Nabû-hamātū'át is. Šarru-ēmurannival kapcsolatban a király parancsa ez volt: „Egyetlen lovad (vagy) katonád se hiányozzék, amikor a király elé vonulnak!” A kalhúi Fort Shalmaneser palotában talált adminisztratív szövegekben két helyen is szerepel Šarru-ēmuranni, mint a királyi hadtest (*kišir šarrūti*) egyik tartományi alakulatának vezetője.⁵⁸⁰ A levélben szereplő királyi utasításra vonatkozóan Dezső Tamás vetette fel, hogy talán nem helytartói, hanem a királyi hadtest parancsnoki minőségében kapta ezt a parancsot.⁵⁸¹ A mágánások a keleti területekre 715, 713, 707 és 706-os esztendőben vezettek hadjáratot, a levél szövegében nincs olyan támpont, ami segítene meghatározni, hogy ez a levél melyikhez kapcsolódik. A Nr. 67. levélben a hivatalát 708 második felétől betöltő Mannu-kī-Ninua, Harhar/Kār-Šarrukīn helytartója számol be egy Šarru-ēmurannival közösen végrehajtott akcióról, amelynek keretében titokban elrabolták az ellipi viszonyok között erős embernek számító helyi vezető, Ludû fiát.

A források alapján megállapítható, hogy Šarru-ēmuranni 712. évi *limmusága* idején már biztosan viselte a zamuai helytartói méltóságot, valószínűleg 709 után jelentett a

580 CTN 3, no. 99:i.19–ii.6; és CTN 3, no. 108:ii.48–iii.13.

581 Dezső 2006a, 99.

király színe elé vonuló babilóni polgárokról, a 708. év második fele után lépett fel közös akcióban Mannu-kī-Ninuával, és Dūr-Šarrukīn felépítését követően (707/706 után) végez ellenőrzéseket társaival az asszír fővárosok palotáinak raktáraiban. Mindez kérdésessé teszi, hogy azonos személy lenne a 710–708 között Babilón helytartói címét viselő Šarru-ēmurannival.⁵⁸²

Šarru-mētu-uballit⁵⁸³ zamuai helytartó neve egyetlen aššuri rabszolga adásvételi szerződés keltezésében szerepel (StAT 2, no. 135:54), minden bizonnyal postkanonikus *limmu*. A postkanonikus *limmuk* feltételezett dátumairól eddig két kutató állított össze jegyzéket, melynek alapján Simo Parpola⁵⁸⁴ 640-re, Julian E. Reade⁵⁸⁵ 642-re teszi hivatali idejét.

IV.2.1.2. Helytartóhelyettes (*šanuu*)

Nabû-hamātû⁵⁸⁶ két levele ismert (Nr. 38 és Nr. 39), és ő a címzettje a Nr. 40. levélnek. Nevét megemlítik a Nr. 32, Nr. 29 és Nr. 30. levelek is.

A királynak írt Nr. 38 és Nr. 39 levelekben közös, hogy a helytartó éppen a tartományon kívül tevékenykedik,⁵⁸⁷ ezért írt/írhatott a helytartó helyettese személyesen az uralkodónak. Az előbbi levélben arról számol be, miként szerzett meg a szomszédos Allabriától hat erődöt, az utóbbiban az általa vezetett építkezésekről ír. A Nr. 40. levélben egy bizonyos Kuškāiu azt kéri Nabû-hamātû'ától, hogy a városai perében (*dēnu*) járjon közben Aššur-šar-ušurnál, hogy egy civil vagy katonai asszír hivatalnokkal (egy *ša muhhi āli* vagy egy *šaknu*) vitessék ki mindenki a kertből, amire ő igényt tart.⁵⁸⁸ A Nr. 32.

582 A Babilóniában tevékenykedő Šarru-ēmurannira vonatkozó források: SAA 1, no. 18; SAA 15, nos. 217–239. E Babilóniából küldött levelek közül az egyiket szokatlan módon két feladó is jegyzi (SAA 15, no. 220), az azonban még szokatlanabb, hogy mindkét feladót Šarru-ēmuranninak hívják.

583 PNA 3/II, 1250.

584 Parpola 1998, xviii.

585 Reade 1998.

586 PNA 2/II, 833–834.

587 A Nr. 38. levélben ez szerepel: „A helytartótól egy méd hozott levelet, mondván: »Továbbítsd ezt a palotába a futároddal!«”, illetve a levél végén kifejti, hogy bármit, amit a király a helytartónak parancsolt, azt ő megteszi. A Nr. 39. levélben egy asszír tiszt, egy *rab urâte* hoz levelet a helytartótól.

588 Egyáltalán nem tisztázott, hogy a távoli Que (a későbbi Kilikia) tartomány helytartója, Aššur-šar-ušur hol dönthet olyan jogi ügyekben, ahol a zamuai helytartó helyettese közben tudna járni az ügy egyik résztvevőjének érdekében. A két tartomány (Que és Zamua) a birodalom átellenes felén helyezkedett el. Ugyanakkor az SAA 15, no. 24 levélben két helytartó, az arzuhinai Šamaš-nāšir és a lahirui Nabû-bēlu-ka”in közötti vitáról hallunk, amelynek eldöntésére a távoli Amīdu (ma Diyarbakir, Törökország) helytartóját, Našhur-Bēlt kéri fel. Talán hasonló okokból ítélkezhet Que helytartója egy zagroszi tartományban.

levélben Šarru-ēmuranni azt kéri az uralkodótól, hogy Nabû-hamātū'a a tartományban maradjon és kijavíthassa az erődöket.

A Nr. 29. levélben valószínűleg Adad-issē'a számol be II. Šarrukīnnak egyrészt arról, hogy Nabû-hamātū'a információkat szerzett az ellenséges Mannaj és Karalla uralkodója közötti ajándékcsereéről, másrészt arról, hogy a karallai Aššur-le'i eunuchja három évvel korábban Nabû-hamātū'ához menekült, és azóta is ott tartózkodik. Ha a levelet valóban a zamuai helytartó jegyzi, akkor elképzelhető, hogy Zamuában a helytartónak és a helytartó helyettesének nem ugyanabban a városban volt a rezidenciája.

A Nr. 30. levélben a király által a hadjáratról visszatérő mágnásokhoz küldött *qurbūtu*, Nabû-ah-ušur jelenti a királynak, hogy bár az uralkodó azt az utasítást küldte általa, hogy a hadizsákmányt Nabû-hamātū'ának adják át a mágnások, és ő hozza azt a király elé, a mágnások másként döntöttek, és a bīt-hambani helytartó helyettesét küldik a királyhoz a zsákmánnyal.

A források alapján megállapítható, hogy Nabû-hamātū'a két helytartó alatt is szolgált. Már hivatalban volt, amikor Aššur-le'i és Ullusunu közeledését három évvel megelőzően (vsz. 719-ben, az asszír barát mannaj uralkodó, Azâ megölésének és az asszírbarát harhari uralkodó, Kibaba elkergetésének évében) a karallai király egyik eunuchja menekült hozzá (Nr. 29). A Nr. 30. levélben említett, mágnások által vezetett hadjárat lehetett 715, 713, 707 és 706-ban is.

IV.2.1.3. Egyéb tisztségviselők

Kubābu-ilā'ī⁵⁸⁹ (Nr. 28.) a mannaj nyelv ismerője (*bēl lišāni*), titkos megbízatásban az ellenséges területről (Tikriš) jelentett Adad-issē'a helytartónak.

Nergal-bēl-ušur⁵⁹⁰ (Nr. 28.) hozza a mannaj hadjárat előestéjén Adad-issē'a helytartónak az indulási parancsot. Lehetséges, hogy *qurbūtu*. Talán azonos azzal a Nergal-bēl-ušurral, aki az SAA 5, no. 171 levél tanúsága szerint egy mannaj követtel együtt kíséri az asszír udvarba az andiai trónörökös, Iala-[...]-t.

Nabû-ah-ušur⁵⁹¹ A király személyes küldöttje a keleti tartományokban, rangját tekintve *qurbūtu*. Az általa írt Nr. 30. levélben arról számol be a királynak, hogy a hadjáraton lévő mágnásokhoz megérkezett, a király utasításait átadta, azonban a mágnások több esetben is felülbírálták a király utasításait.

589 PNA 1/II, 631.

590 PNA 2/II, 943.

591 PNA 2/II, 801.

A Nr. 36. levélben valószínűleg a zamuai helytartó, Šarru-ēmuranni írja a királynak, hogy a Nabû-ah-ušur *qurbûtu* által küldött királyi üzenetet szó szerint megtanították egy megbízható embernek, aki útra kelt az üzenettel a mannaj főváros, Izirtu felé. A *qurbûtu* megvárja, míg a hírvivő visszaér, és a helytartóval közösen jelentik a választ a királynak.

Bēl-ahhē⁵⁹² egy kereskedő (*tamkāru*), akit a Nr. 29. levél tanúsága szerint Adad-issē'a a király parancsára titokban elfogat, és az uralkodó elé szállít.

Kuškāiu⁵⁹³ a küldője a Nr. 40. levélnek,⁵⁹⁴ amelyet Nabû-hamātū'ának írt, és amelyben „uram”-nak szólította a zamuai helytartóhelyettes. A levélben a helytartóhelyettes támogatását kéri egy perben, amelyben Aššur-šar-ušur dönt, s amelytől az általa igényelt kert megtisztítását várja. Leveléből nem derül ki, hogy Kuškāiu milyen tisztséget viselt.

Adad-issē'a helytartó a Nr. 26. levelében megemlíti három lókereskedőt (*tamkar sissē*): **Šarīt**, aki Kannu'ból származik és Arzuhinában aktív, **Nabû-eribāt**,⁵⁹⁵ aki Kalhuból származik és szintén Arzuhinában tevékenykedik, s aki egy bizonyos **Sani**⁵⁹⁶ beosztottja.

IV.2.2. Parsua

IV.2.2.1. Helytartó (*bēl pāhiti*)

Nabû-rēmāni⁵⁹⁷ a Nr. 47 és az SAA 15, no. 55 levelek szerzője, és valószínűleg neki tulajdonítható a Nr. 48. levél is. Nevét megemlíti továbbá a főpohárnok (*rab šāqê*) által jegyzett Nr. 49. levél. Nabû-rēmāni a Nr. 47. levélben beszámol arról, hogy tartománya (Parsua) központjából, Nikkurból érkezett hozzá hírvivő – a helytartó valószínűleg úton volt –, és azt a hírt kapta, hogy a Mannaj uralkodó feltartotta a hozzá igyekvő Zalipa-béliek⁵⁹⁸ ló-szállítmányát. Nabû-rēmāni most arra kéri a királyt, hogy küldjön egy *qurbūtut*, aki kivizsgálja az ügyet, és talán rá tudja venni Mannajt, hogy elengedje a lovakat. Az SAA 15, no. 55 nagyon töredékes levélből annyi világos, hogy a király

592 PNA 1/II, 280.

593 PNA 2/I, 644.

594 A levélnek fennmaradt a borítéka is (SAA 5, no. 214), amelynek első és második sora között egy pecsétlengerc lenyomat található. A tárgyat sajnos nem tudtam személyesen megvizsgálni, és nem találtam róla sem rajzot, sem fotót.

595 PNA 2/II, 826.

596 A név nem szerepel a H. D. Baker és S. Parpola által jegyzet szócikkben: PNA 3/I, 1090.

597 PNA 2/II, 862.

598 Ez a helységnév egyetlen előfordulása az asszír forrásokban.

számon kérte Nabû-rëmannin a deportáltak ellátásának hiányát, és ez ellen védekezik levelében. Herdálással és hazug vádaskodással vádol meg más asszír tisztviselőket, majd kéri, hogy [...]‐ka”in-nak írjon a király, hogy az ne pazaroljon, és engedje meg, hogy az ő (parsuai) hivatalnokai ellenőrizhessék az illető embereit. Ha a [...]‐ka”in alakot Nabû-bëlu-ka”inként oldhatjuk fel, akkor a levél valószínűleg 708-nál korábbra keltezhető, amikor ez utóbbi Harhar helytartója volt.

A Nabû-rëmanninak tulajdonított Nr. 47. levélben is a tartományba érkező áttelepítettek ellátásáról, vagy annak hiányáról esik szó. A helytartó azzal védekezik, hogy tartományának négy erődje is rossz állapotban van, és azok felújítása nem tűr halasztást. A hozzá érkezett 2000 tabali áttelepített számára elrendelte az új élet megkezdéséhez szükséges javak átadását – marhák, juhok és asszonyok –, a deportáltak szökéséről nem tudott. Tabalt II. Šarrukīn 713-ban foglalja el, az innen származók áttelepítésére ez után kerülhetett sor.

A Nr. 49. levélben Na’di-ilu, a főpohárnok (*rab šāqê*) számol be arról, hogy Arzuhinába megérkezett Nabû-rëmanni 120 lova, amelyekkel a főpohárnok útra kel az asszír magterület felé.

Nergal-ēṭir⁵⁹⁹ neve nem szerepel sem királyfeliratban, sem a *limmuk* jegyzékében. Az általa írt és a személyét említő levelek alapján csupán annyi tűnik valószínűnek, hogy a keleti tartományok egyikének helytartója, az utóbbi azonban bizonyosan nem Harhar/Kār-Šarrukīn tartományé, mivel a Nr. 57. levélben éppen Harhar/Kār-Šarrukīn helytartója, Nabû-bëlu-ka”in vagy Mannu-kī-Ninua nyilatkozik róla éltélően. Ő a szerzője az Nr. 51, Nr. 52, Nr. 53 és Nr. 54 leveleknek; és ő a címzettje az Nr. 55 levélnek; személyét pedig megemlíti az SAA 15, no. 77 és a Nr. 57. szöveg is.

A Nr. 51. rövid levélben arról számol be Nergal-ēṭir, hogy a király által küldött *qurbūtu* megérkezésének másnapján útnak indította a lovakat. A Nr. 52. levélben az ellipi király, Daltâ hírvivőjéről tesz jelentést, aki az asszír uralkodóhoz tart, lovakat visz kihallgatási ajándékként, és egy asszír katona (*kallapu šipirte*) kíséri útján. A Nr. 53. levélben a király által rá kirótt *ilku* adót sorolja fel. A szöveg sajnos töredékes, de annyi megállapítható, hogy marhákat és parsuai juhokat kell beszállítania a központba. A lovak, az ellipi hírvivő és a parsuai juhok említése talán Parsua tartományhoz kapcsolják működését. Mindezt megerősíti, hogy a Nr. 54. levélben arról számol be, hogy egy bizonyos futár, [...]‐ragāia Bīt-Zualzából eljött hozzá, azt állítván, hogy Humbê,⁶⁰⁰ Bīt-Zualza uralkodója

599 PNA 2/II, 944–945.

600 Humbê szerepel az SAA 15, no. 86 levélben. Nabû-bëlu-ka”in rendkívül töredékes leveléből annyi tisztán olvasható, hogy Humbê ekkor Akkudduban, az ellipi fővárosban van.

küldte. A helytartó most ezt a küldöncöt saját hírvivőjével együtt küldi az asszír király elé, és ígéretet tesz rá, hogy hamarosan lovakat is küld a királynak.⁶⁰¹

Aššur-zēr-ibni Nr. 55. levelében Nergal-ēṭir, a címzettet „fivérem”-nek szólítja, és arra kéri, hogy szerezzen információt egy olyan peres ügygel kapcsolatban, amit Halziatbar helytartója ellen indítottak, mivel az jogtalanul tette Ehimanu város lakóit a szolgálivá. Aššur-zēr-ibni már elküldte hírvivőjét a főeunuchhoz (*rab ša rēši*) ezzel kapcsolatban. Aššur-zēr-ibninek más említése II. Šarrukīn uralkodásának idejéből nem ismeretes, de a levélben tárgyalt ügy, illetve a „fivérem” megszólítás arra enged következtetni, hogy nemcsak a levél címzettje, hanem vélhetően a feladója is tartományi helytartó.

Az SAA 15, no. 77 egy rendkívül töredékes levél, annyi azonban tisztán kiolvasható belőle, hogy Nergal-ēṭir „nabateus” ($LU_2.na-bat-a-a šu_2-u$). Nem tudni, hogy a levélnek ki a feladója, sem azt, hogy a benne szereplő Nergal-ēṭir azonos-e az előző levelekben azonosított helytartóval. Ha igen, akkor ez azon nagyon kevés alkalmak egyike lenne, amikor az asszír birodalmi főtisztviselői kar egyik tagjának etnikai háttéréről meg tudhatunk valamit.⁶⁰²

601 Bīt-Zualza III. Tukulti-apil-Ešarra felirataiban Bīt-Zualzaš néven szerepel (Nr. 13:6; Nr. 15:5; Nr. 12/B:29 és 34), 737-ben Parsua tartományhoz csatolták a területet.

602 Az újasszír kori levelezésben és adminisztratív szövegekben csak nagyon kevés szöveghelyen szerepel utalás a nabateusokra – ezen a levélen kívül mindössze négy szöveghelyen. Az SAA 1, no. 5 levélben II. Šarrukīn azt írja Ašipānak, hogy azok a nabateusok, akiket korábban kért, a rendelkezésére állnak. Az SAA 10, no. 33 levélben Issar-šumu-ēreš palotai írnok azt az ominózus esetet próbálja meg értelmezni, amikor egy mongúz a király kocsija alá futott, és ezzel kapcsolatban írja Aššur-bān-aplinak, hogy ebből nem következik, hogy a nabateusoknak meg kellene bocsátania. Az SAA 18, no. 147 levélben Nabū-šumu-lēšir, az Asszíriához hűséges babilóniai Birtu városában tevékenykedő asszír hivatalnok jelenti Aššur-bān-aplinak, hogy Natnunak, a nabateusok uralkodójának követei Babilón királyához (Šamaš-šum-ukīn) érkeztek, és gazdag ajándékokat kaptak, köztük asszír foglyokat. Szintén Nabū-šumu-lēšir számol be a királynak az SAA 18, no. 149 levélben arról, hogy a karavánt, amely elhagyta a nabateusok földjét, Aja-kaba, a Maš'ā törzs főnöke megtámadta, sokakat megölt, a karaván értékeit pedig elzsákmányolta. A királyfeliratokban is megjelennek a nabateusok. III. Tukulti-apil-Ešarra a legyőzött törzsek között sorolja fel $LU_2.Nabāte$ törzset (Tadmor 1994, Summ. 2:5; Summ. 7:6; Summ. 11:6), konkrét hadjáratról azonban nem számol be, a törzset a Hamarani, a Luhuatú és a Hindirú törzsekkel egy szakaszban említi. Šin-ahhē-erība első hadjáratnak beszámolójában (BM 113203: 14, OIP 2, 49) a legyőzött arámi törzsek között sorolja fel a $LU_2.Nabatu$ törzset. Lakóhelyüket nem említi, de a Hamranu, Hagaranu és Li'tau törzsekkel egy szakaszban szerepelnek. A már említett királyuk, Natnu a Šamaš-šum-ukīn lázadást követően behódol Asszíriának (Aššur-bān-apli, B-prizma:viii.51 = Borger 1996, 116). A királyfelirat egy másik változatából az is kiderül, hogy a behódolásra azután került sor, hogy lauta', az arabok királya őhozzá menekült (C-prizma:x.73 = Borger 1996, 116). Israel Eph'al alapján véve a korai (6. század) arab feliratok és az asszír szövegek hangtani eltérésére alapozva véleményét, elveti az arab forrásokban szereplő Nabātu és a korai arab forrásokban szereplő *Nbyr* törzs azonosságát, és a klasszikus auktoroktól is ismert Nabateusokat csak ez utóbbi törzshöz köti (Eph'al 1984, 221–223, Appendix A 10). Az asszír források alapján valóban nehéz lokalizálni a $LU_2.Nabāte$ törzs lakhelyét, és tevetartó nomád törzs lévén, nem biztos, hogy ez akár szerencsésebb forrásadottságok esetén is könnyű feladat lenne.

A Nr. 57. levélben Harhar/Kār-Šarrukīn valamelyik helytartója (Nabû-bêlu-ka”in vagy Mannu-kī-Ninurta) panaszkodik a királynak, hogy Nergal-ētir csupán 30 sor téglányi építési kötelezettséget (*pillku*) kapott, és azzal henceg, hogy már elkészült a rábízott feladattal. Az SAA 5, no. 250 levél ismeretlen feladója beszámol az uralkodónak, hogy a mágnások (*rabûti*) csapataikkal Kār-Aššurban gyülekeznek. Ezek a *turtānu*, [...], a *rab šāqê*, Taklak-ana-Bêl, Išmanni-Aššur, továbbá Si’immê, Tillê, Guzana és Isana helytartói. Nergal-ētir csapatai még csak most érkeznek. A levél többi részén a rendelkezésre álló gabona- és takarmány-adagokról tesz jelentést a királynak. Ismeretlen a feladója az SAA 15, no. 286 levélnek is, melynek szövege rendkívül töredékes, Nergal-ētir neve (^{md}U.GUR–KAR-ir) azonban tisztán olvasható.

Ilu-taklak⁶⁰³ az SAA 7, no. 128 adminisztratív szövegben Parsua helytartójaként szerepel. Simo Parpola a szöveg ortográfiai sajátosságai okán bizonyosan a hetedik századra keltezi a táblát, Aššur-bān-apli halála és az Asszír Birodalom összeomlása közé,⁶⁰⁴ s melyben a következő passzus olvasható: „Ilu-taklaknak, Parsua helytartójának két lova.”⁶⁰⁵

603 PNA 2/1, 536.

604 Parpola 1970, 274.

605 SAA 7, no. 128:1–3: 2 ANŠE.KUR.RA.MEŠ ša ^mDINGIR-tak-lak LU₂.NAM KUR.Par-su-a. A rövid szövegben még egy tétel szerepel: Nabû-ahhê-eriba, a tyrosi *qêpu* fejedője (1 TUG₂.kar-ZI GADA).

IV.2.3. Harhar/Kār-Šarrukīn

IV.2.3.1. Helytartó (*bēl pāhiti*)

Nabû-bēlu-ka”in⁶⁰⁶ Harhar/Kār-Šarrukīn helytartója volt, neve nem szerepel sem királyfeliratban, sem a *limmuk* jegyzékében, személye csak a királyi levelezésből ismert. Biztosan ő a szerzője a Nr. 56, Nr. 58, Nr. 61 és SAA 15, no. 86 leveleknek, és feltehetően ő küldte a Nr. 59 és Nr. 60. leveleket is. Jelen ismereteink alapján eldönthetetlen, hogy ő vagy utódja, Mannu-kī-Ninua a szerzője a Nr. 57. levélnek. Utódja, Mannu-kī-Ninua megemlíti őt a Nr. 62 és Nr. 63 levelekben, valamint elképzelhető, hogy a parsuai helytartó, Nabû-rēmāni az SAA 15, no. 55 levélben őt vádolja herdálással és rágalmazással – az itt szereplő névből csupán [...]GIN-in /-ka”in töredék maradt meg.

A Nr. 56. levélben a király utasítása értelmében a helytartónak seregeivel együtt Nisannu (I.) hónap elsejére Kalhuba kellene érnie, de Nabû-bēlu-ka”in figyelmezteti a királyt, hogy két évvel korábban, amikor akkora hó volt, mint most, minden lova és embere megfagyott az úton. Most egy héttel később érnek Kalhuba. A levélben említést tesz lovak vásárlásáról, valamint az Aššur-da”inanni által vezetett postaszolgálatról (*kalliu*).

A Nr. 58. levélben arról számol be a királynak, hogy a parancs értelmében az uriakkai Karakku fiát, és helyére Rametīt nevezte ki, de a helyiek ezzel nem értenek egyet. Az új *bēl ālit* egy Aššur-šabtanni nevű tisztviselő vitte Uriakkába.

606 Számos levél maradt fenn, amiket egy Nabû-bēlu-ka”in nevű helytartó küldött a 710 körüli években Észak-Babilóniából, pontosabban a Dijala mentén fekvő Lubdából és Lahiruból. Simo Parpola 1981, Chart 3 táblázata azt sugallja, hogy Nabû-bēlu-ka”in viselte volna a *sukkallu* tisztiséget, ezt a véleményt átvette és explicitté tette Mattila 2000, 91–92 és 98. Niederreiter Zoltán (2005) kutatásai azonban bebizonyították, hogy a *sukkallu* tisztiséget ekkor II. Šarrukīn testvére, Sîn-ah-ušur viselte – s Nabû-bēlu-ka”in *sukkallu*ságának elméletét, noha más alapon, de Nicholas Postgate és Raija Mattila is elveti. Tell Baradan iraki ásatásáról került elő az a prizmatöredék, amelynek feliratában Nabû-bēlu-ka”in Mē-Turnat építéséről számol be. A feliraton Nabû-bēlu-ka”in címe: Arrapha kormányzója (LU₂.GAR.KUR URU.*Ar-rap-hi*). A feliratot említi Postgate–Mattila 2004, 251, j. 50. A szöveget Karlheinz Kessler publikálta (2003–2004). Postgate és Mattila rekonstrukciója szerint Nabû-bēlu-ka”in 710–709-ben hagyta el harhari székhelyét, és vette át Arrapha helytartóságát, amivel nem tartják összeegyeztethetőnek, hogy egyben *sukkallu* is legyen. Andreas Fuchs és Simo Parpola fordított sorrendben keltezi a Nabû-bēlu-ka”in nevű tisztviselő(k) által küldött leveleket, véleményük szerint a Babilóniából küldött levelek 710 körülre, míg a Harharból küldöttek 710–708-ra datálhatók, amennyiben tehát azonos személynek tartjuk a két helytartói tisztiséget betöltő Nabû-bēl-ka”int, úgy előbb látta el Babilóniában és csak utána Harharban a szolgálatot (SAA 15, xlii). Egy kalhúi adminisztratív szöveg szerint (CTN 3, no. 99:ii.16–23) a királyi hadtest (*kišir šarrūti*) *Sāmerināia* (szamáriai) alakulatát egy Nabû-bēlu-ka”in nevű parancsnok vezeti. Az eddig említett négy aspektus (helytartó Lahiruban, Harharban és Arraphában, a *Sāmerināia* alakulat parancsnoka) azonos személyt takar Dezső 2006a, 102–103 szerint, vö. ehhez PNA 2/II, 815–817. A téma újabb feldolgozásához lásd: Dezső 2012b, 83–84.

A Nr. 61. levélben egy királyi utasítást idéz: „Lásd el a postaállomásokat, amelyek a Te lovaidat használják, és gyere!” Ezt követően néhány sor kitörött a szövegből, majd arról számol be, hogy több karaván is halad a birodalmi központ irányába (talán adóhozók), s az elől haladó karavánban található 90 ló már Aššur-da”inanninál abrakol – ez valószínűleg azt jelenti, hogy már átért Zamuába.

A rendkívül töredékes SAA 15, no. 86 levélből annyi tisztán olvasható, hogy Humbê (Bīt-Zualzaš *bēl ālija*) az egyik ellipi fővárosban, Akkudduban tartózkodik.

A Nr. 59. levél első sorai nem maradtak meg, így csak azért valószínűsítem, hogy Nabû-bēlu-ka”in harhari helytartó a küldője, mert a levél szövegében szereplő idézetben a II. Šarrukīn az ellipi királlyal, Daltával való konfliktusára utal („»Miért emeltek kezed Daltára« – Hogyan is emelhettem volna kezem rá a király engedélye nélkül?”).

A Nr. 60. levél küldőjének nevéből annyi olvasható, hogy Nabû-bēlu-[...] és a levélben szereplő lovakat és öszvéreket hozó követek, valamint a levél küldőjének azon igyekezete, hogy további lovakat és öszvéreket szerezzen be a király számára, továbbá a „hegyvidéki települések” említése egyértelműen a Középső-Zagrosz vidékéhez kötik a szöveget – és a név-töredék alapján valószínűleg Nabû-bēlu-ka”in harhari helytartó a levél küldője.

A Nr. 57. esetben – mivel a levél eleje kitörött – nem dönthető el, hogy Nabû-bēlu-ka”in vagy Mannu-kī-Ninua küldte. A levélben szó esik arról, hogy az ellipi király, Daltâ nem hagyja el a házát, és senki nem járulhat színe elé. A szöveg szól továbbá Ellipi és Zakrutu adójának átvételéről; arról, hogy a királynak üzeni kéne a mágnásoknak, hogy hadjáratukon ejtsék útba Kuluman városát; arról, hogy Nergal-ētir az építési kötelezettségének teljesítésével dicsekszik; valamint, hogy a király eunuchjai (LU₂.SAG.MEŠ ša MAN) az embereikkel együtt Kār-Šarrukīnban tartózkodnak és a munkájukat végzik.

A források alapján elmondható, hogy Nabû-bēlu-ka”in legkésőbb 708 végén, 707 elején átadja Harhar/Kār-Šarrukīn helytartói tisztségét Mannu-kī-Ninuának, mivel ekkorra tehető az ellipi uralkodó, Daltâ halála,⁶⁰⁷ akinek halálhíréről először Mannu-kī-Ninua leveléből értesülünk (Nr. 63).⁶⁰⁸ Amennyiben nem Nabû-bēlu-ka”in a szerzője a Nr. 57. levélnek, elképzelhető, hogy már Daltâ halála előtt elhagyta Harhart, azonban a Daltâ halálához kapcsolható Nr. 63. levélben Mannu-kī-Ninua tevékenysége arra utal, hogy frissen vette át a hivatalát, és éppen azon munkálkodik, hogy a tartományában élő

607 Daltâ halála nyomán trónharc indul meg unokaöccsei, Nibê és Išpabara között, amelynek 707 nyarán az asszír mágnások által vezetett hadjárat vetett véget. Ez alapján Daltâ halála 708 végére vagy 707 elejére tehető.

608 A levél feladójának neve kitörött, de mivel szerzője hivatali elődjének Nabû-bēlu-ka”int nevezi meg, rendkívül hasonló kontextusban, mint a Nr. 62. levélben, ezért szinte bizonyos, hogy Mannu-kī-Ninuáról lehet szó. Ezeket a leveleket Mannu-kī-Ninuánál tárgyalom.

*bēl ālik*kal olyan kapcsolatot alakítson ki, mint amelyet hivatali elődje, Nabû-bēlu-ka”in ápolt, tehát ez utóbbi 708 első felében még minden bizonnyal Harhar/Kār-Šarrukīn helytartója volt. Karrierjének egy másik datálási pontja lehet Nr. 56. levélben leírt eset: Karakku, Uriakka *bēl ālija* ugyanis II. Šarrukīn 714. évi hadjáratán még adót visz az asszír uralkodó elé Parsuába (TCL 3, 49), hatalomban van tehát, és az ő fiának eltávolításáról ír ebben a levélben a helytartó, ami tehát bizonyosan 714 utánra keltezhető.

Mannu-kī-Ninua⁶⁰⁹ Harhar/Kār-Šarrukīn helytartója, neve nem szerepel sem királyfeliratban, sem a *limmuk* jegyzékében, személye csak a királyi levelezésből ismert. Biztosan ő a szerzője a Nr. 62, Nr. 64, Nr. 67 és Nr. 69 leveleknek. Nagyon valószínű, hogy hozzá köthetők a Nr. 63 és Nr. 65., illetve a Nr. 66, Nr. 68 és SAA 15, no. 96 levelek is. Az SAA 15, no. 107 levél küldője nem ismert, a szövegben azonban említésre kerül Mannu-kī-Ninua építési kötelezettsége (*pilku*), mintegy 100 sornyi téglá.

A helytartói tisztségbe frissen kinevezett Mannu-kī-Ninua körbejárta a területén fekvő *bēl ālik*at és *adē* esküt kötött velük. A ceremónia és az eskütétel párbeszéde fennmaradt a Nr. 62. levélben, amelyben utalást tesz hivatali elődjére, Nabû-bēlu-ka”inra is. A levélben az Ellipiből Kulumanba – tehát asszír befolyási övezetbe – ájtott Zabgagabéliekről jelent, és úgy tűnik velük is esküt tétet és szerződést köt. A Nr. 63. levélben – amelyet majdnem biztosan Mannu-kī-Ninua jegyez – már a helytartóhoz érkezik egy bizonyos Asrukanu nevű *bēl āli* fia, és átadja információit. A levél két utalást is tartalmaz hivatali elődjére, Nabû-bēlu-ka”inra. Ebben a levélben hallunk először az ellipi király, Daltâ haláláról.

A Nr. 67. levélben Mannu-kī-Ninua arról számol be, hogy a király utasítására Šarru-ēmurannival közös akcióban elrabolták és Kār-Šarrukīnba csempészték az ellipi Ludûnak a fiát, majd a helytartó egy üzenetet írt a fiú apjának.⁶¹⁰ A levél második felében egy helyi *bēl āli*val (Irtukkanu fia) folyó levélváltásáról, valamint a földeken várható termés állapotáról jelent az uralkodónak.

609 PNA 2/II, 695.

610 Ludû szerepel II. Šarrukīn által küldött SAA 1, nos. 16 és 17 levelekben. Ludû a korábbi ellipi király, Daltâ fia, aki apja halála után nem került trónra, az unokatestvérei között kitért trónharcban az asszírok által is favorizált Išpabara ellen harcolt (Nr. 68.), tehát valószínűleg az Elám által is támogatott Nibê mellett állt. Talán őrá vonatkozik a Nr. 73. levél megállapítása, hogy Daltâ fia Elámban van. Egy kalhui adminisztratív szöveg (ND 2451:11) Ludûtól származó lovakat listáz. Regionális hatalmát az ellipi trónharcok után is megőrizte, erre lehet következtetni a Nr. 73. levélben a trónharcokból már győztesen kikerülő Išpabara szavaiból: „A király nekem adta Ellipi országát, (e döntés eredményét) élvezem”, aki nyíltan ugyan nem fordul szembe az őt hatalomra segítő Assziriával, de a levél szerint ő és Ludû közösen egy helyi asszír hivatalnok, Marduk-šar-urur elleni támadásokat támogatnak.

A Nr. 66. levelet valószínűleg Mannu-kī-Ninua jegyzi. A levél első fele töredékes állapotban maradt meg, de e töredezett sorokban felismerhető az „elámi csapatok”, „Ludû”, „Išpabara” és az „elámi (uralkodó)” említése, mindez pedig e forrást a 708 végén, Daltâ halálát követően kiobbant ellipi trónharc kontextusába helyezi, és egyúttal lehetővé teszi a keltezését. A levél második felében arról tesz jelentést, hogy a helyiek asszír hivatalnokokat (*rab āli*) gyilkoltak meg, majd tömegesen menekültek a hegyekbe, ahonnan Nabû-taqqinanni a tárgyalásokat követően levezette őket.

A Nr. 65. levelet minden bizonnyal Mannu-kī-Ninua jegyzi. Talán Asrukanu az a *bēl āli*, akinek az elfogásáról beszámol. Jelenti, hogy Kullumanu lakóival „kedvesen beszél”, és a mágnások beléptek Ellipi területére. Ez utóbbi adat 707-re keltezi a levelet. Valószínűleg ugyancsak Mannu-kī-Ninua írja egy nagyon töredékes levélben (SAA 15, no. 96), hogy királyi utasítást kapott: „Beszélj kedvesen Kullumanu lakóival!”

A Nr. 64. levélben Mannu-kī-Ninua arról számol be, hogy a király utasításainak megfelelően követte a mágnásokat hadjáratukra (707),⁶¹¹ amelynek végén a mágnásokkal együtt érkezett meg tartományának fővárosába, ahol a mágnások emberei besegítettek az építkezésbe – egy erőd épült. Most vakolják Kār-Šarrukīn külső városfalát.

A Nr. 69. levelében Mannu-kī-Ninua egy *qurbūtu* kiküldését kéri a királytól, aki segítene begyűjteni az embereket az írnoknak és a *mušarkisu*-tisztéknek. Kéri továbbá, hogy küldjenek érte egy hátslovat, mert út közben a lovai elpusztultak alatta. Végül beszámol róla, hogy apródokat vagy újoncokat (*tarbū*) nevezett ki a *mušarkisu*-tiszték szolgálatára, akik jelenleg Kalhuban tartózkodnak.

A Nr. 68. levelet valószínűleg szintén Mannu-kī-Ninua jegyzi, s a szöveg négy nagyobb témát érint:

1: most ért haza a király személyes kihallgatásáról és minden környékbeli *bēl āli* a király hogyléte felől érdeklődik; 2: Ludû és Išpabara egymás ellen harcolnak Hadalpa városánál; 3: Uriakka város korábban megszökött *bēl āliját* fiaival együtt fogta el Nabû-taqqinanni egy bizonyos Uakšatar segítségével; 4: amint megérkezett Kār-Šarrukīnba, nyomban üzent egy helyi előkelőnek, akinek a csapatait tovább fogja küldeni a mustrára.

A források alapján elmondható, hogy Mannu-kī-Ninua valamikor Daltâ halálát közvetlenül megelőzően, vagy közvetlenül az ellipi uralkodó halála után (708 második fele vagy 707 legeleje) került Harhar/Kār-Šarrukīn helytartói székébe, és az ellipi trónharcok végeztével még ő töltötte be ezt a tisztséget.

611 Ez a hadjárat kronológiai alapon vagy a 707. évi Ellipi elleni, vagy a 706. évi Karalla elleni támadás lehetne. Mivel a hadjáratról visszatérő mágnások keresztülvonultak Harhar/Kār-Šarrukīn tartományon, a támadás célpontja nem lehetett Karalla – ez jóval nyugatabbra fekszik, Zamua és Parsua tartományokban (vagy között). Így tehát a levélben említett hadjárat, és ezáltal a levél is, minden bizonnyal 707-re keltezhető.

IV.2.3.2. Helytartóhelyettes (šaniu)

Nabû-taqqinanni⁶¹² tisztségére vonatkozóan, bár nem rendelkezünk forrással, s csupán annyit tudunk, hogy a „király szolgája”,⁶¹³ a cselekedetei alapján következtethetünk arra, hogy valószínűleg ő volt Mannu-kī-Ninua helyettese. Neve szerepel a helytartó által jegyzett Nr. 66 és Nr. 68. levelekben. Az előbbi levélből kiderül, hogy a helyiek egy csoportja meggyilkolt több alacsony rangú helyi asszír hivatalnokot (*rab āli*), majd tettük következményei elől a hegyekbe menekült az érintett települések népessége. Nabû-taqqinanni elment közénk, és egy *adê* szerződést kötött az elmenekültekkel, majd visszavezette őket eredeti lakóhelyükre. A gyilkosságok elkövetői továbbra is bujkáltak, de a szerződést megkötő rokonaik biztosították Nabû-taqqinannit, hogy maguk hozzák le az elkövetőket a hegyekből. Amint a helyiektől átveszik a gyilkossággal vádolt embereket, a helyi asszír adminisztráció vezetői továbbküldik őket az uralkodónak.

A Nr. 68. levélben valószínűleg szintén Mannu-kī-Ninua jelenti a királynak, hogy Uriakka *bēl ālija*, a korábban kiszabadult Uppite Šapardába menekült. Amikor Nabû-taqqinanni meghallotta ezt, egy Uakšatar⁶¹⁴ nevű helyi vezető segítségével elfogta Uppitét négy fiával együtt.

Mivel Nabû-taqqinanni mindkét alkalommal meglehetősen önállósággal és autoritással cselekedett, tetteiről viszont a helytartó számolt be a királynak, valószínűleg tünik, hogy a helytartó helyettesi posztot tölthette be Harhar/Kār-Šarrukīn tartományban.

IV.2.3.3. Egyéb tisztségviselők

Aššur-šabtanni⁶¹⁵ vitte Uriakkába a király parancsára kinevezett új *bēl ālit* – olvashatjuk Nabû-bēlu-ka”in Nr. 58. levelében. Szerepel továbbá II. Šarrukīn uralkodásának utolsó éveire datált adminisztratív szövegben (CTN 3, no. 108:ii.2) egy Aššur-šabtanni nevű ember, aki a királyi hadtest (*kišir šarrūti*) *Arraphaīta* hadtestének *rab kiširje*. Nem dönthető el, hogy a két személy azonos-e.

612 PNA 2/II, 895.

613 LU₂.ARAD ša LUGAL (Nr. 68).

614 II. Šarrukīn 8. hadjáratán (714) Harhar tartomány Nartu kerületéből származó Uakšatar szerepel az adóhozók között (TCL 3, 42), lehet, hogy ugyanő szerepel itt is.

615 Az E. Frahm által jegyzett szócikk nem vesz tudomást a Nr. 58 szöveghelyről: PNA 1/I, 215.

IV.2.4. Tartományhoz egyértelműen nem köthető tisztségviselők

Aššur-bēl-ušur⁶¹⁶ neve nem szerepel sem a királyfeliratokban, sem a *limmuk* jegyzékében, csupán a királyi levelezésből ismert. Ő a szerzője a Nr. 70, Nr. 71, és Nr. 72. leveleknek. Az általa jelentett tevékenységek alapján egyértelműen helytartó (*bēl pāhiti*) lehetett egy hegyvidéki tartományban. Karen Radner Kišessim helytartójaként említi,⁶¹⁷ Andreas Fuchs és Simo Parpola bizonytalan a kérdésben, vagy Nabû-rēmāni parsuai helytartó utódjának, vagy Kišessim helytartójának tartják,⁶¹⁸ de a Nr. 71. levele alapján akár Bīt-Hamban helytartója is lehetett.

Leginkább az Nr. 70. levél szövegéből következtethetünk arra, hogy Parsua volt helytartóságának szolgálati helye. A levél első fele töredékes állapotban maradt fenn, de annyi kiolvasható, hogy a király utasítására Ezî és Zalâ helyi vezetőkkel vette fel a kapcsolatot. Ezeket a neveket Fuchs és Parpola a II. Šarrukîn nyolcadik hadjáratát (714) leíró istenlevélben szereplő két gizilbundai *bēl ālival*, Zizîvel és Zalâval azonosítja,⁶¹⁹ akik mellé az asszír király egy *qēput* nevezett ki,⁶²⁰ és a parsuai helytartó fennhatósága alá vonta őket. A levél második felében arról jelent Aššur-bēl-ušur, hogy Bīt-Kapsi lakói megöltek több alacsonyabb rangú asszír hivatalnokot (*rab āli*), és elvették a lovaikat Nalhiti település közelében. Levele zárásaként megkérdezi a királyt, hogy mi legyen Bīt-Kapsi lakóival. III. Tukulti-apil-Ešarra királyfelirata szerint (Nr. 12/B:35) Bīt-Kapsit Parsua tartomány alá rendelte 744-ben.

A Nr. 71. levélben arról számol be, hogy királyi utasításra csapataival és adójával elindult az uralkodó felé, de a nagy hó miatt a szekere nem tudott továbbmenni Bīt-Hambanban – ez akár érthető úgy is, hogy el sem tudott indulni Bīt-Hambanból. A levél több fontos ponton sajnos töredékes, de úgy tűnik Babilón irányába vonul a helytartó. Ha ez valóban így van, akkor a levél 710-re vagy 709-re keltezhető, ekkor tartózkodott II. Šarrukîn Babilónban. A levélben azt írja, hogy a király által kért öszvérek ügyében többször írt már Bīt-Kāriba, és ott vizsgálják a készleteket, de nem találunk olyan öszvéreket, amiket a király kért. Bīt-Kāri, úgy tűnik, nem egy tartomány, hanem a négy magashegységi övezetbe tartozó asszír tartomány összefoglaló neve (Karen Radner⁶²¹),

616 PNA 1/I, 174.

617 Radner 2003a, 57.

618 SAA 15, xxiv.

619 SAA 15, xxv.

620 TCL 3, 64–73.

621 Radner 2006, 65: „Bīt-kāri. Dabei handelt es sich nicht um den Namen einer Provinz, sondern um die Sammelbezeichnung für die Zagrosprovinzen Kār-Šarrukîn, Kār-Nergal, Parsua und Bīt-Hamban.”

vagy a Kišessim és Harhar tartományokban 716–715 folyamán kialakított hat *kāru* település összefoglaló neve, ahová jelentős kereskedelmi tevékenységet rekonstruál Shigeo Yamada.⁶²² Ez utóbbi esetben Aššur-bēl-ušur tevékenysége Kišessim tartományhoz kapcsolódna – hiszen ismert, hogy Harhar helytartója ekkor Nabû-bēlu-ka’ in volt.

A Nr. 72. levélben Aššur-bēl-ušur beszámol a királyi udvar felé fizetendő kihallgatási ajándék (*nāmurtu*) kötelezettségéről (2 ló, 2 marha, 20 juh és 20 korsó bor), megjegygezván, hogy a marhák a tartományában meglehetősen apró termetűek. Továbbá a levélben megkérdezi a királytól, hogy a tartományára kirótt, a babilóni templomok áldozati ajándékokkal való ellátását szolgáló kötelezettségét Nisannu (I.) vagy Tišri (VII.) hónapban vigye-e Babilónba. A levelét azzal zárja, hogy amint a király Babilónba ér, egy szekérral a király elé siet. Ez az epizód – II. Šarrukīn babilóni tartózkodása – 710–709-es évekre datálja a levelet, és mivel az is kiderül, hogy a babilóni templomok ellátási kötelezettségét már korábban kirotta a király a tartományára, viszont a következő évben is várható Babilónba érkezése, ezért a levél biztonsággal keltezhető 710 legvégére.

A források alapján nem deríthető ki egyértelműen, hogy Aššur-bēl-ušur melyik tartomány helytartói tisztségét látta el. Levelei alapján szóba jöhet Parsua, Kišessim és Bīt-Hamban is. A Nr. 71 és Nr. 72. levelek 710–709 körülre datálják hivatali működését.

Marduk-šar-ušur⁶²³ küldte a Nr. 73. levelet, továbbá megemlíti nevét az SAA 15, no. 82 levél – utóbbi alapján egy hegyvidéki tartomány helytartója (*bēl pāhiti*). Andreas Fuchs és Simo Parpola egy II. Šarrukīn idején Babilóniában szolgáló személlyel azonosítják,⁶²⁴ ám ez nem bizonyítható.

A Nr. 73. levél a 707-ben zajló ellipi trónviszály eldőlte utánra keltezhető. Šingibuti két *bēl ālija* (Kibabaše és Dasukku) az asszírok által támogatott ellipi királyhoz, Išpabarához fordul segítségért. Išpabara nyilvánosan azzal hárítja el kérésüket, hogy az asszír király Ellipit neki, Šingibutut pedig Marduk-šar-ušurnak adta, és ő elégedett a helyzetével, nem lép fel a király döntésével szemben. A helytartó azonban arról panaszkodik a királynak, hogy Kibabaše és Dasukku 100 lovassal támadja őt, holott nekik csupán 20 lovasuk van, a többiek Išpabara és Ludû emberei, akik titokban támogatják Asszíria ellenségeit. Šingibuti/Bīt-Sangibuti III. Tukultī-apil-Ešarra felirataiban Parsua tarto-

622 Yamada 2005b.

623 PNA 2/II, 727.

624 SAA 15, xxxviii. A Babilóniában szolgáló Marduk-šar-ušur jegyzi az SAA 15, nos. 185 és 184 leveleket, valamint megemlíti őt az SAA 15, no. 199 és az SAA 15, no. 5 levél. Az SAA 15, nos. 70 és 71 levelek meglehetősen töredékes állapotban maradtak fenn, a szerzőjük Marduk-šar-ušur, de mivel tartalmuk nehezen értelmezhető, nem tudni, melyik.

mányhoz csatolt területként jelenik meg.⁶²⁵ 715-ben Harhar és Kišessim tartományokkal együtt lázad II. Šarrukīn hatalma ellen,⁶²⁶ de 714-ben már az asszír királynak adót fizetők között szerepel.⁶²⁷ A levél záró szakaszában az Ellipiben harcoló mágnásoktól jövő hírvivőről számol be: „Ami a mágnásokról szóló híreket illeti, megkérdeztem a médet, aki a levelüket hozta, hogy hol (vannak) a mágnások. (Azt válaszolta), hogy Tišri (VII.) hónap 3-án érkeztek Iadburuba.” A birodalom határain kívül harcoló mágnásoktól levelet hozó méd másik levélben is szerepel.⁶²⁸ Úgy tűnik, ezen hírvivők feladata volt a legközelebbi tartományi központba eljuttatni a királynak szóló levelet, amelyet aztán az asszír postaszolgálat vitt tovább az uralkodóhoz. Ez az epizód megerősíti azt a benyomást, hogy Marduk-šar-ušur szolgálati helye az Ellipi határon feküdt.

Az SAA 15, no. 82 levél rendkívül töredékes állapotban maradt fenn, feladójának neve kitörött. Annyi olvasható, hogy fatörzseket szállítanak – ez valamelyik hegyvidékre helyezi a levélben leírt cselekményt –, és említésre kerül Marduk-šar-ušur *mutir tēmi* tisztje.

E két forrás alapján nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy Marduk-šar-ušur tevékenysége melyik provinciához kötődik, sem azt, hogy autoritása egy egész tartományra, vagy csupán Šingibuti/Bīt-Sangibuti *naqûra* terjedt-e ki.

Mannu-kī-Adad⁶²⁹ a szerzője a Nr. 74, SAA 5, no. 238, SAA 5, no. 239 és SAA 5, no. 240 leveleknek – a két utóbbi levélből a megszólításon kívül nem maradt meg semmi. II. Šarrukīn neki írta az SAA 1, no. 11 levelet. Valószínűleg az ő nevét említi meg Adad-issē'a SAA 5, no. 225 levele is. A források alapján valószínűleg helytartói tisztséget viselt, de nem derül ki, hogy melyik tartományban.

A Nr. 74. levélben arról számol be a királynak, hogy egy Babû nevű *bēl āli* fia lejött hozzá a hegyekből, ő pedig kinevezte a fiút – valószínűleg az apja örökébe. Ez a cselekmény egyértelműen a hegyvidékre helyezi tevékenységét, illetve helytartói rangjára utal.

Az SAA 5, no. 238 levélben az itū'áktól ezüstért vett marhákrol számol be a királynak. Az SAA 5, no. 225 levélben a zamuai helytartó, Adad-issē'a panaszkodik a királynak, hogy az előírt 1000 *imēru* gabona megtermelése számára mekkora problémát jelent, bezzeg Mannu-kī-Adad és Nabû-[...] számára annyira termékeny területek állnak rendelkezésre, hogy ha a vetőmagból megetetik a lovakat és maguk is abból étkeznek,

625 Nr. 6:6; Nr. 15:6; Nr. 12/B:34; Nr. 9/A:5' és 12'.

626 Nr. 16/B:109.

627 TCL 3, 39.

628 Nr. 38.

629 PNA 2/II, 681.

még úgy is megtermelik a szükséges mennyiséget. Ez a levél szintén Mannu-kī-Adad helytartói tisztségére utal.

II. Šarrukīn fenyegető hangvételű levéllel fordul Mannu-kī-Adadhoz (SAA 1, no. 11). Szemére veti, hogy az 5000 rábízott emberből csupán 1119 maradt élve, és azokat is besorozta a saját csapatai közé. Felszólítja a helytartót, hogy gyűjtse össze a rábízott embereket, mert elküldi egy eunuchját, hogy szemlét tartson felettük.

ASSZÍR HIVATALNOKOK ÉS <i>bēl ālik</i> A ZAGROSZI TARTOMÁNYOKBAN ⁶³⁰				
	Zamua	Parsua	Harhar	nem azonosítható / egyéb
helytartó (<i>bēl pāhiti</i>)	Bēl-qātīka-šabat (810) Ninurta-nāšir (783) Aplāia (768) Aššur-daʿinanni (738, 733) Adad-issēʿa (716) Šarru-ēmuranni (712–707) Šarru-mētu-uballiṭ (642 ²)	 Nabû-rēmanni (713?–708?) Nergal-ētir?	 Nabû-bēlu-kaʿin (708 végéig) Mannu-kī-Ninua (708 végétől)	 Aššur-bēl-ušur (710–709) Marduk-šar-ušur (707) Mannu-kī-Adad
helytartóhelyettes (<i>šāniū</i>)	Nabû-hamātūʿa (719–706 ²)		Nabû-taqqinanni	
csapatparancsnok (<i>rab kišir</i>)			Aššur-šabtanni	
kém (<i>bēl lišāni</i>)	Kubāba-ilāʿ			
(<i>qurbūtu</i>)	Nergal-bēl-ušur Nabû-ah-ušur			
kereskedő (<i>tamkāru</i>)	Bēl-ahhē Šarī Nabû-erība Sanī			
?	Kuškāiu			
a királyi levelezésben szereplő <i>bēl ālik</i> és helyi uralkodók	Aššur-lēʿi (Karalla), Bēl-(apla)-iddina (Allabria), Bēl-iddina fia (Allabria), Inšabri fia, Kubabusatar, Bir-Buriaš	Upaš, Humbē, Kibabiše, Dasukku,	Hunanu, Karakku, Karakku fia, Ramefī, Irtukkanu fia, Uppite, Asrukanu, Amakani, Bagaparna, Uakšatar,	Daltā (Ellipi), Ludū (Ellipi), Išpabara (Ellipi), Nibē (Ellipi), Ezī, Zalā, Babū fia,

630 Bīt-Hamban és Kišessim tartományok területéről nincs adatunk.

A hatalomgyakorlás politikai technikái

Az előző fejezetekben amellet érveltem, hogy a zagroszi asszír tartományok területén a *bēl āli*, azaz a natív, helyi közigazgatási vezető a tartományok létrejöttét követően is megőrizte hatalmát. Ezáltal egyfajta párhuzamosság alakult ki, hiszen egyfelől létezett a birodalom többi tartományával megegyező módon felépülő, helytartók által irányított asszír adminisztratív struktúra, másrészt, a helyi hagyományok folytatásaként, a vérségi alapon szerveződő közösségek tradicionális autonómiáján alapuló *bēl āli* struktúra is működött. Ebben az alfejezetben azt vizsgálom, miként kapcsolódott egymáshoz ez a két rendszer, mik voltak a szóban forgó asszír tartományokban alkalmazott politikai eszközök, amellyel működtetni tudták e párhuzamos struktúrákat. Ennek érdekében először három olyan kifejezést azonosítok a szövegekben, amelyek az asszír hatalom fenntartásában hangsúlyos szerepet kaptak a hegyvidéki tartományokban. Ezek az *adē*, a *qēpu* és a „beszélj velük kedves szavakkal” (*dibbi ṭābūti issišu(nu) dabābu*) kifejezések.

A politikai beszéd saját törvényszerűsége, hogy teljesen köznapi szavak jelentését speciális tartalmakra sajátítja ki, s így a politikai beszéd regiszterében az adott kifejezés innentől kezdve ezen szűkebb jelentéstartalommal bír. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a szó természetesen megőrzi korábbi jelentéstartalmát is a nem politikai regiszterekben, ezért a politikai beszéd által *terminus technicusszá* tett kifejezés csupán a politikai beszéd szövegeit vizsgálva adja e szűkebb/sajátos jelentését.⁶³¹

631 A politikai lexikográfia egyik leghíresebb alkotásában a náci Németországban megváltozott szavakról és jelentésekről Victor Kemperer ír érzékletesen (1984). A politikai nyelv nem csupán már meglévő közszavak jelentésszűkítésével érheti el sajátos egyedi jelentések kialakítását, hanem bizonyos közszavak korábban nem létező összetételével, együtt-használatával is – például Magyarország politikai közbeszédében nem is olyan régen a „válság” szó került sajátos, korábban nem létező összetételekbe (megélhetési-, szociális-, erkölcsi-, stb.), és vált igen hatékony politikai eszközzé.

Egy ilyen vizsgálat elvégzése ma sem könnyű feladat, 2700 éves archívumokat vizsgálva pedig első ránézésre még kevésbé tűnik annak. Az asszír archívumokban fennmaradt levélcorpus azonban nyelvíleg rendkívül egységes képet mutat. A birodalmi központoktól legtávolabb eső helyőrségek katonai vezetőinek beszámolóiban is nagyjából ugyanazokkal a kifejezésekkel találkozunk, mint a fővárosok vezető tudósainak leveleiben. Több oka is lehet ennek a jelenségnek – kézenfekvőnek tűnik például az írások birodalmi szinten azonos képzését feltételeznünk –, de bármi is legyen az ok, eredményeképpen meglepően egységes politikai nyelvezettel találja szemben magát a szövegeket ma olvasó kutató.

Az eddigi kutatásban jobbra olyan elemzések születtek, amelyek egy-egy jól felismerhető *terminus technicus*, döntő többségében tisztségnév vagy titulus jelentését járták körbe.⁶³² Frederick Mario Fales tett először kísérletet arra, hogy az újasszír királyfeliratok és állami levelezések corpusában olyan kifejezéseket azonosítsa az asszír adminisztrációban használt terminusként, amelyek, bár a köznyelvből származó szavak/szóösszetételekként határozhatók meg, a politikai beszédben mégis sajátos jelentéstartalommal bírnak. Az általa vizsgált első ilyen fogalom a *bīt bēli* volt.⁶³³ A kifejezésről Fales megállapította, hogy „az úr/feljebbvaló háza” szó szerinti fordítás helyett a kifejezés újasszír előfordulásainak kontextus-elemzése segítségével egy absztrakt adminisztratív terminust rekonstruálhatunk, nevezetesen a „hivatal” fogalmát. Fales következtetését a *State Archives of Assyria* 16. kötetének bevezetőjében elutasította Mikko Luukko és Greta Van Buylaere,⁶³⁴ mivel úgy gondolták, hogy Fales többet lát a szövegek mögé, mint ami a táblákon áll; a Fales által összegyűjtött szöveghelyek fordításánál a legtöbb előfordulás esetén nem tartották szükségesnek a szó szerinti fordítástól való eltérést. Az asszír adminisztráció egészét vizsgálva John N. Postgate legújabban mégis elfogadja és használja Fales felismerését.⁶³⁵ A *bīt bēli* kifejezés azonban egyáltalán nem található meg a zagroszi asszír tartományokkal kapcsolatba hozható szövegekben. Annál inkább a Fales által vizsgált másik terminus, a „beszélj velük kedves szavakkal” kifejezés.⁶³⁶

632 A *šaknu* terminusról: Sahnaw 1967 és 1968; Postgate 1980; a *hazannu* terminusról: Van Buylaere 2010, a *ša muhhi āli* terminusról: Klengel-Brandt–Radner 1997; Van Buylaere 2009–2010; az asszír terminusokról, amelyek a királynét, anyakirálynőt és királyi ágyast jelölik: Parpola 1988; Svärd 2015; a *rab ša rēši* terminusról: Tadmor 1983 és 2002; Groß–Pirngruber 2014; a *nāgīru* terminusról, nem csupán az újasszír kori források alapján: Sassmannshausen 1996. A gazdaságtörténészek pedig a különböző adónemek elnevezésére koncentráltak: Postgate 1974, Ellis 1974, etc.

633 Fales 2000.

634 SAA 16, xl–xlii.

635 Postgate 2007, 354–358.

636 Fales 2009.

V.1. „BESZÉLJ VELŰK KEDVES SZAVAKKAL!”

A király és a helytartói közötti levelezésben 14 szöveghelyen azonosítható egy sajátos kifejezés, amelyben vagy az uralkodó kéri a helytartót, hogy valakivel beszéljen kedvesen, vagy a helytartó jelenti a királynak, hogy a király további utasításáig kedvesen beszél valakivel. A szöveghelyek azonosítása és elemzése segítségével amellet fogok érvelni, hogy ez a kifejezés az asszír politikai beszédben használt *terminus technicus*, amelynek ilyen értelmű használatára bibliai párhuzammal is rendelkezünk. Ezen terminus egy politikai cselekvés pontos leírására szolgál, amelyben az asszír állam reprezentánsa – forrásainkban általában egy helytartó – egy nem az asszír állam direkt fennhatósága alatt álló illetővel vagy csoporttal szemben nem az erő politikáját alkalmazza, hanem valamilyen békés, mindkét fél számára előnyös kompromisszumos megoldást keres.

A kifejezés előfordulásai:

SZÖVEG (URALKODÓ)	AKIVEL KEDVESEN BESZÉL	PACIENS STÁTUSZA
SAA 19, no. 22 (III. TAE)	Tyros királya	vazallus uralkodó
SAA 19, no. 87 (III. TAE)	Balassu, Bît-Dakkūri vezetője	vazallus törzsi vezető
Nr. 38. (II. Šar.)	allabriai emberek	ellenséges állam alattvalói
SAA 15, no. 159 (II. Šar.)	arámi vezető (Észak-Babilónia)	vazallus törzsi vezető (?)
SAA 15, no. 210 (II.Šar.)	Bît-Zerî vezetője (káld)	vazallus törzsi vezető
SAA 1, no. 1 (II. Šar.)	Midas, Phrygia királya / Ba[...] kilikiai király	független állam uralkodója / vazallus uralkodó
Nr. 62. (II. Šar.)	Zabgaga <i>bēl ālijai</i> / Satarnu <i>bēl ālijai</i> (Harhar tartományban)	vazallus <i>bēl ālik</i> / független <i>bēl ālik</i>
Nr. 63. (II. Šar.)	<i>bēl ālik</i> (Harhar tartományban)	vazallus <i>bēl ālik</i>
Nr. 65. (II. Šar.)	Kuluman lakói (Harhar)	vazallus <i>bēl ālik</i>
SAA 15, no. 96 (II. Šar.)	? (Harhar tartományban)	?
SAA 17, no. 111 (II. Šar)	? (Gambuluban)	korábbi ellenség, vazallus törzsi vezető
SAA 4, no. 101 (AAI)	teoretikus eset	(ellenséges állam alattvalói)
SAA 21, no. 4 (ABA)	Babilóni polgárok	ellenséges állam alattvalói

A kifejezés nem fordul elő királyfeliratban, használata egy kivétellel a királyi levelezésre korlátozódik. Az egyetlen kivételt egy Aššur-ah-iddina uralkodása idején Šamašhoz intézett jóskérdés jelenti, ám e műfaj szövegei is mind témájukban, mind terminológiájukban erősen kapcsolódnak az asszír politikai döntéshozatali mechanizmusokhoz,

az asszír politikai beszédhez.⁶³⁷ III. Tukulti-apil-Ešarra és Aššur-bān-apli uralkodása között 14 szövegben fordul elő a kifejezés, és összesen 17 politikai cselekvéssel hozható kapcsolatba. A legtöbb szöveghely (9) II. Šarrukīn királyi levelezéséből származik.

III. Tukulti-apil-Ešarra uralkodása idejéről két előfordulása adatolható. Az SAA 19, no. 22,⁶³⁸ Qurdi-Aššur-lāmur šimirrai⁶³⁹ helytartó 734 körül kelt levele idézi az asszír uralkodónak Tyros királyával kapcsolatban adott parancsát: „Beszélj vele kedvesen!”⁶⁴⁰ A levél szövege által a Tyrosszal határos asszír tartományi adminisztráció és az asszír vazallus Tyros viszonyába nyerünk bepillantást. Az asszír uralkodó felszólításának eleget téve a helytartó arról számol be a királynak, hogy a tyrosiak szabadon használhatják az asszír fennhatóság alatt álló kikötőket, felmehetnek a Libanon-hegységbe, és illeték (*miksu*) megfizetése mellett cédrust termelhetnek ki, igaz, azt nem adhatják tovább az asszírokkal ellenséges viszonyban álló egyiptomiaknak és filiszteusoknak.⁶⁴¹

A SAA 19, no. 87⁶⁴² levél feladója nem ismert, azonban a megmaradt szöveg alapján egyértelműen egy Babilónia területén szolgáló asszír helytartóra következtethetünk, és a levelet a 732–730 körüli időszakra datálhatjuk. A levélből megtudjuk, hogy az Asszíriával ellenséges viszonyban lévő Bīt-Amukāni törzs vezetője, Mukīn-zēri egy levelet küldött a később Asszíria főellenségének számító Marduk-apla-iddinának, amelyben egy közös, asszírellenes akcióban a káld törzsek vezetésére igyekszik megnyerni a Bīt-Jakīn törzsfőjét. Egyúttal a levélben felhívja a figyelmét egy harmadik káld törzs, a Bīt-Dakkūri vezetőjének, Balāssunak megbízhatatlanságára. A levelet az asszírok elfogták, és a helytartó, Balāssu jelenlétében felolvasta azt. Balāssu nagyon megijedt, hogy Mukīn-zēri feldúlja Bīt-Dakkūrit, ha nem lép a többi káld törzsszel szövetségre, így most a helytartó kedvesen beszél vele.

II. Šarrukīn uralkodása idején Nabû-hamātū'a, Zamua tartomány helytartóhelyettese írta meg a királynak, hogyan vette át hat allabriai erőd felett az ellenőrzést⁶⁴³ (Nr. 38.):

637 SAA 4, xxx–xxxv.

638 Korábbi kiadása: CTN 5, 155–158, Pl. 31 (NL 12; ND 2715).

639 Šimirra tartományt 738-ban alakították ki az asszírok Tyrostól és Sidóntól északra, a Levantén. A tartomány létrehozásáról III. Tukulti-apil-Ešarra felirata is megemlékezik (RINAP 1, 48:9). A tartomány fekvéséhez lásd Kessler 1975, 59–61; provinciát említő további forrásokhoz pedig lásd Radner 2006, 62.

640 Előlap 4. sor: DUG₄.DUG₄ KI-šū lu DUG₃.GA.

641 A levél tartalmának részletes elemzéséhez lásd: Yamada 2008, 301–302; Vér 2012, 8; Dezső-Vér 2013, 355.

642 Korábbi kiadása: CTN 5, 25–26, Pl. 4 (NL 5, ND 2613).

643 A forrás pontosan nem datálható, Bēl-(apla)-iddinát 716-ban emeli II. Šarrukīn Allabria trónjára, és 713-ban még ő tölti be ezt a tisztséget, ezért a levelet ennél későbbre keltezhetjük, azonban pontosabb datálásra nincs lehetőség.

„Kedves szavakkal beszéltem Bēl-iddina fia országának népével, felbátorítottam a szívüket. Maga Bēl-iddina fia áruló és gazember, nem hallja meg a király szavát! [Így szóltam hozzájuk]: »Végezzétek a munkátokat a saját házatokban és földjeiteken, és legyetek nyugodtak! Most már a király szolgálói vagytok!« – Megnyugodtak és a munkájukat végzik. Hat erődből kivezettem őket, mondván: »Menjetez, építkeztek a saját földjeiteken, és lakjatok ott!«

Ez az egyetlen asszír szöveghely, amelyben szerepel, hogy mik is azok a „kedves szavak”, amelyeket az asszír hivatalnok mond, s amivel ráveszi az allabriai katonákat, hogy azok elhagyják szolgálati helyüket, és átengedjék az asszíroknak az erődöket.

Babilóniából származik az SAA 15, no. 159 levél,⁶⁴⁴ melynek szerzője nem ismert, de valószínűleg helytartói rangban szolgált (előoldal 4'–11' sorok):

„Most eltávozott, és Ahu-nūrival a király [színe elé] tart. A király, az én uram beszéljen kedvesen vele, és bátorítsa fel a szívét! Így amikor visszajön, elmondja e kedves szavakat országa népének és a testvéreinek.”

Bár a levélből nem derül ki egyértelműen, mégis valószínű, hogy az Ahu-nūri társaságában a királyi kihallgatásra tartó illető egy arámi törzsi vezető. A levél írója szerint a király által mondott kedves szavakkal tehát az egész törzsre lehet hatni.

Az SAA 15, no. 210 rendkívül töredékes állapotban fennmaradt levél szintén Babilóniából érkezett II. Šarrukīnhoz.⁶⁴⁵ A szövegből mindössze három sor rekonstruálható, ebben az szerepel, hogy a király korábban utasítást adott a levél feladójának, hogy beszéljen kedvesen a Bit-Zerī törzs vezetőjének hírvivőjével.

A phrygiai Midas király (Mitā Muškiból) 709-ben⁶⁴⁶ kiszolgáltatta Que tartomány asszír helytartójának, Aššur-šar-ušurnak a területén áthaladó kilikiai követséget. A tizennégy fős delegáció Urarṭuba tartott, ahol egy Asszírria ellenes szövetség létrehozásáról akart tárgyalni. II. Šarrukīn a helytartó jelentésére válaszul megírta örömét (SAA 1, no. 1:7–10):

„Isteneim, Aššur, Šamaš, Bēl és Nabū cselekedték, hogy harc és bármi más (ráhatás) nélkül a Phrygiai szavát adta nekünk, és szövetségünké lett!”

644 A levelet 710-re keltezi Andreas Fuchs és Simo Parpola (SAA 15, xlv).

645 A levelet 710-re keltezi Andreas Fuchs és Simo Parpola (SAA 15, xlv).

646 A levelet Midas és Asszírria közeledésének időpontját figyelembe véve 709-re keltezi Postgate 1973b, 27; és Muscarella 1998. (A 710. évi, Muški/Phrygia elleni hadjáratot Que tartomány helytartója vezette (LU₂ .šu-ut–SAG-ia LU₂ .ša₂ -kin₃ KUR.Qu-e). Lanfranchi 1988 azonban, azzal érvelve, hogy II. Šarrukīn 714. évi 8. hadjáratát követően Urarṭu részéről nem tapasztalható Asszírria ellenes magatartás, a levelet 715-re datálja.

Majd utasítást adott, hogy Midas asszírbarát attitűdjét fenn kell tartani (12–15):

„Most megírom neked, hogy hírvivődet a Phrygiai mellől ne mozdítsd el. Írj neki barátságos szavakkal, és mindig figyelj a tőle érkező hírekre, amíg több időm lesz.”

A nyugati végek egyik nagyhatalmú politikai szereplője úgy tűnik, önként tett gesztust az Asszír Birodalom irányában, és amíg ezt a kapcsolatot nem tudják egy bilaterális szerződésben (*adê*) rögzíteni, az asszír helytartó feladata, hogy megőrizze Midas barátságát – ennek (egyik) eszköze pedig a „kedves beszéd”. A levél második felében egy Ba[...] nevű helyi vezetővel kapcsolatban ad utasítást a király. Kéri, hogy a helytartó a levél kézhezvételét követően kísértesse az illetőt az uralkodó színe elé, aki kedves szavakkal fog hozzá szólni, és megerősíti hatalmát az emberei felett (SAA 1, no. 1:57–65).

A következő négy levélben Harhar/Kār-Šarrukīn tartomány helytartójának, Mannukī-Ninuának a helyi elit tagjaival ápolt kedvező viszony kontextusában fordul elő a kifejezés. A Nr. 62. levélben az asszír helytartó ellátogat egy *bēl āli* által ellenőrzött városba, ahol összegyűltek a helyi előkelők. A helytartó egy eskü keretében ismerteti el hatalmát felettük (erről az *adê*ről lásd az V.2. fejezetet). Az eskü szövegében szerepel, hogy a helytartó kedves szavakkal szól a most esküt tevő *bēl ālik*ről az uralkodó előtt. A ceremóniát követően a helyi előkelők egy másik csoportja keresi fel a helytartót, és kéri, hogy jöjjön el hozzájuk, hogy velük is kösse meg az *adê* esküt. A helytartó erről így ír a királynak:

„[Most] kedvesen beszélek velük, amíg a király, az én uram további utasításokat nem küld nekem.”

A helytartó kedves beszédének a célja ebben az esetben az, hogy az *adê* eskü királyi jóváhagyásáig időt nyerjen, s így fenntartsa a szerződni vágyó helyi előkelők asszírbarát hangulatát.

A Nr. 63. levélben az asszír helytartó idézi a király utasítását, hogyan bánjon a *bēl ālik*kkal:

„Beszélj velük kedvesen! A barátod és az [ellenség]ed ne ítélj meg különbözőképpen! [...] és Amakani hírvivőit [tiszteld meg], (és) adj értékes [ajándékokat] nekik!”

A levél további részéből kiderül, hogy a helytartó követte a király parancsait, a hozzá érkező *bēl ālik*kat díszes ruhával és karpereccel ékesítette.

A Nr. 65. levélben a helytartó arról számol be, hogy követte a király utasítását, és Kuluman város⁶⁴⁷ lakóival kedvesen beszélt. Ugyanez a formula szerepel Kuluman lakóival kapcsolatban a rendkívül töredékes SAA 15, no. 96 levélben is.

Egy Babilóniában működő asszír tisztviselő, Aqār-Bēl-lūmur a királyhoz⁶⁴⁸ írt levélben (SAA 17, no. 111) örömmel számol be róla, hogy Kalbi-Ukūa, a király korábbi ellensége behódolt, és most kihallgatásra az asszír uralkodó elé megy. A levél hátoldala töredékes állapotban maradt fenn, annyi azonban kiolvasható, hogy az asszír király azt az utasítást adta a levél küldőjének, hogy „beszéljen kedvesen” (hátoldal 1. sor) – sajnos kitörött, hogy kivel. Később a levél írója említi, hogy „kedvesen beszélt” (hátoldal 8–9. sorok) – itt sem tudjuk meg, hogy kivel.

Aššur-ah-iddina uralkodásának idejére keltezhető az SAA 4, no. 101, egy Šamaštól kért jóslat töredékes szövege. A szövegben arra a kérdésre kérnek választ a Napistentől, hogy a király küldjön-e sereget valahová (a helynév sajnos kitörött), és a sereg valami módon beveszi-e azt a várost. A várvétel módozatait is felsorolja a szöveg, és ezek között szerepel a város „kedves szavakkal” való elfoglalásának lehetősége.⁶⁴⁹ Ez a szöveg tehát nem egy konkrét politikai cselekményt ír le, hanem a cselekvés eszközeinek felsorolásában szerepel a kifejezés.

Szintén a várostromhoz kapcsolódik az utolsó asszír forrás, amelyben ez a terminus szerepel. Aššur-bān-apli a testvérelével, Šamaš-šum-ukīnnal folytatott háború idején (652–648) többször is üzent Babilón polgárainak,⁶⁵⁰ hogy a vérontás elkerülése végett adják

647 A várost 715-ben csatolták Harhar/Kār-Šarrukīn tartományhoz. A tartományi helytartó a Nr. 57. levélben arra kéri a királyt, hogy: „A király, az én uram a mágnásoknak [adjon utasítást, hogy] Kuluman városa ellen menjenek!” A Nr. 62. levélben a helytartó arról számol be, hogy az Ellipiből visszatérő Zabgaga-béliek Kulumanban állomásoznak. A nagyon töredékes állapotban fennmaradt SAA 15, no. 97 levélben a helytartó úgy tűnik, Kulumanba készül. Ez a település Kilman néven szerepel egy Aššur-ah-iddina uralkodásának idején készült jóskérdésben: Šamašhoz kérdést intéztek, hogy vajon megtámadja-e Kaštaritu, vagy Dusanni, vagy a médek, vagy a manajok, vagy a kimmerek, vagy bárki más Kilmant, amely Harhar tartomány egy városa és a Sundu város felé tartó hágónál fekszik (SAA 4, no. 51)?

648 Nem világos, hogy melyik asszír királyhoz intézte leveleit, az újasszír proszopográfiában D. A. Nevez II. Šarrukīn és Sīn-ahhē-erība mellett sem tud döntő érvet felhozni, vélhetően azért döntött végül II. Šarrukīn mellett, mivel Sīn-ahhē-erība uralkodásának idejéből alig maradt fenn királyi levelezés (PNA 1/I, 121–122: sub. „Aqār-Bēl-lūmur”). Aqār-Bēl-lūmur többször is jelentett Bīt-Jakinról.

649 Egy város bevételének lehetőségeihez lásd Bleibtreu 1990.

650 Az első összecsapásokat megelőző időszakra tehető az SAA 21, no. 3; az első összecsapás utánra, de a háború teljes kibontakozása előtti időszakra tehető az SAA 21, no. 2 (ennek első kiadása alapos kommentárral: Parpola 2004, 230–234); és már Babilón város ostromának idejére tehető az SAA 21, no. 4 levél (az ostrom 650. IV. 11-én kezdődött). Nem asszír forrásokból, de ismert a háborúzó fivérék húga, Šērû'a-ēterat békítési kísérlete. A követjárás hagyománya az egyik Amherst-papiruszon (63.) maradt fenn, arámi nyelven: Steiner–Nims 1985, 73–78; Steiner 1995; legújabb kiadása: Steiner 1997.

meg magukat, tegyék le a fegyvert, a városnak és polgárainak nem esik bántódása, csak (az áruló) politikai vezetők nyerik majd el „méltó büntetésüket”. Az asszír király felhívása mindannyiszor eredménytelen maradt. Az utolsó meggyőzési kísérletkor (SAA 21, no. 4) az asszír király hosszan érvel amellett, hogy Babilón polgárainak meg kell győzniük az Asszírria ellen lázadókat, tegyék le a fegyvert. A levél címzettjei a babilóniak, a város lakói, vagy inkább polgárai, a város politikai testületeinek tagjai.⁶⁵¹ A király arra kéri a címzeteket, hogy bármilyen módon, de győzzék meg Babilón védőit. (hátoldal 9–12. sorok):

„Ha kedves szavak (szükségesek a meggyőzéshez), hát kedves szavakkal, ha durva szavak (szükségesek a meggyőzéshez), hát durva szavakkal szóljatok hozzájuk.”

Az asszír uralkodó levelében tehát az eddigiekben tárgyalt „kedves szavak” mellett, a politikai beszéd egy újabb eszközét, a „durva szavakat” is említi. Mindezt egy ostromlott város kontextusában.

És mik lehettek ezek a „kedves szavak”? Nabû-hamâtû'a levele szerint mindössze ennyi: „Végezzétek a munkátokat a saját házatokban és földjeiteken, és legyetek nyugodtak! Most már a király szolgálai vagytok!”, illetve „Menjetek, építkezzetek a saját földjeiteken, és lakjatok ott!” Sokat vitatott kérdés,⁶⁵² hogy Sîn-ahhē-eriba 701. évi hadjáratán az ostromlott Jeruzsálem falai alatt az ostromlottakhoz héberül szóló asszír főpohárnok (*rab šāqê*) beszéde (2Kir 18,19–35) mennyire hiteles, mit őrizhetett meg a Biblia szövege az eredeti asszír beszédből, melyik redakciós szinthez köthető e szakasz, s hogyan lehetséges, hogy egy asszír tábornok a zsidó monoteista teológia érveit használja? Ezen kérdések megválaszolása nélkül itt csupán egy párhuzamra szeretném felhívni a figyelmet.⁶⁵³ A *rab šāqê* beszédének első részében (18,19–25) Hizkija király követeihez szól, és ezt a szakaszt nyugodtan tekinthetjük „durva szavaknak”, – hiszen Júda királyának szeméreteti az Egyiptommal való szövetkezés és az Asszírria elleni lázadás bűnét, de nem kínál megadási lehetőséget, a politikai vezető pusztulása eldöntött dolog. A beszéd második szakaszában (18,28–35) a *rab šāqê* Jeruzsálem polgáraihoz beszél, akik a falakon állnak. Ezt a beszédet, úgy vélem, a fent tárgyalt „kedves szavaknak” tekinthetjük:

„(31–32) Szereztek velem békét és jertek ki hozzám, és egyetek ki-ki a saját szőlőkéjéről és fügefájáról, és igyátok a saját kutatok vizét, míg én eljövök, és elviszlek benneteket egy olyan országba, mint a

651 Az első évezred közepének városi közigazgatásáról és autonómiájáról legutóbb lásd Barjamovic 2004; az ABL 571 levél címzettjeinek kérdéséhez uo. 60–61.

652 Ben Zvi 1990; Rudman 2000; Edelman 2000; Höffken 2008.

653 A párhuzamot először felvetette Fales 2009, 39, j. 36.

ti országokat, gabona és must országába, kenyér és szőlőhegy országba, olajfa és méz országba, hogy éljetez és meg ne haljatek ...”⁶⁵⁴

Összegezve az eddig elmondottakat: a „kedvesen beszélni” terminus az asszír politikai elit levelezésében egy politikai cselekedetre vonatkozik. A forrásokban előforduló szöveghelyeken végigtekintve azt látjuk, hogy az asszír hatalom reprezentánsai vagy olyasvalakivel „beszélnek kedvesen”, akik az asszír király vazallusai – esetleg akivel a vazallusi függést éppen kialakítani igyekeznek, lásd Midas esetét –, vagy egy ellenséges politikai alakulat (állam vagy város) *lakóival* – ez esetben a „kedves beszéd” célja, hogy az ellenséges vezetővel szembefordítsák annak népét. Hogyan értelmezhetjük tehát a zagroszi *bēl ālik* szerepét e terminus kontextusában? Úgy tűnik, az asszír adminisztráció a zagroszi tartományok területén élő *bēl ālik*kkal kapcsolatban ugyanazt a politikai eszközt használta, mint az Asszírián kívül élő vazallus vagy független uralkodókkal folytatott kommunikáció esetén. Az asszír királyi levelezés teljes corpusában egyszer sem fordul elő, hogy az asszír király alattvalójával kapcsolatban használnák ezt a terminust, s mindez rávilágít a zagroszi előkelők speciális helyzetére a Birodalmon belül.

V.2. ADÊ

Az újasszír korban az asszír uralkodó más államok királyaival, vagy az asszír alattvalókkal kötött, eskütételt is magában foglaló szerződését a források *adê* néven említik. Az *adê* fogalmát egészen az 1980-as évek végéig csupán az államok közötti szerződések kontextusában tárgyalták – és kétségtelen tény, hogy a második évezredben használt *riksu*, *rikiltu*, *riksu u mamitu*, a békekötést és államközi szerződést jelentő terminus technikusokat⁶⁵⁵ Asszíriában felváltották a 9. századtól kezdve az *adê* és az *adê u mamitu* kifejezések. Donald Wiseman 1958-ban adta közzé a kalhú Nabû-templomban talált *adêt*,⁶⁵⁶ melyben Aššur-ah-iddina köt szerződést nyolc zagroszi előkelővel Aššur-bān-apli trónörökös védelméről és támogatásáról, 672-ben.⁶⁵⁷ A 670 soros szerződést még a

654 Kecskeméthy István fordítása.

655 A hettita államközi szerződések jogi terminológiáját legutóbb áttekintette Altman 2003.

656 Wiseman 1958.

657 Név szerint: Humbareš *bēl āli* Nahšimarti, Bur-Dadi *bēl āli* Karzitali, Hatarna *bēl āli* Sikris, Larkutla *bēl āli* Māzama, Ramataja *bēl āli* Urakazabanu, Tunī *bēl āli* Ellipi, [xxx] *bēl āli* Izaja, [xxx] *bēl āli* [xxx]. A két utolsó *bēl āli* neve kitört, és az utolsó szerződésnél a területének neve sem maradt meg.

régiségben törték szándékosan ripityára, ám a fennmaradt nyolc példány segítségével Wiseman mégis nagy pontossággal tudta rekonstruálni a szöveget. A szerződés hamar a tudományos diskurzus középpontjába került, különösen a *TaNaCh* szövetség-teológiai és keletkezéstörténeti vitáiban vált kulcsszöveggé, de a tudománytörténet ezen aspektusaival itt nem foglalkozhatom.⁶⁵⁸

Maga az *adê* szó kétségtelenül nyugati sémi eredetű.⁶⁵⁹ Hayim Tadmor amellet érvel,⁶⁶⁰ hogy az *adê* akkád forrásokban való megjelenésekor nem csupán a szó átvételéről van szó, hanem egy sajátosan szíriai szerződés-fajta mezopotámiai meghonosodásáról. Ezzel szemben Simo Parpola úgy gondolja, hogy az átvétel kizárólag a terminust érintette, az *adê* tehát ugyanazt a fogalmat jelölte az első évezredi Asszíriában, mint amit a *riksu* jelölt a második évezredi Babilóniában.⁶⁶¹ S mint ahogy a *qarābu* (csata), *šaltu* (tegez) és *jābilu* (kos) arámi szavak sem jelentették arámi csaták, tegeztek és kosok megjelenését Asszíriában, úgy az *adê* sem hozott új minőséget az államközi szerződésekben.

Nem maradt fenn az asszír uralmat megelőző időszakból szíriai *adê*, sem a második évezredi Mezopotámiából elemzésre alkalmas államszerződés szövege, így a vita alighanem eldönthetetlen.

A ninivei archívumokból a kutatók hamarosan újabb államszerződéseket azonosítottak,⁶⁶² Kazuko Watanabe pedig az 1987-ben publikált disszertációjában összegyűjtötte az akkor ismert összes, az *adê* kifejezést tartalmazó szöveghelyet, valamint új partitúrát készített a Wiseman által már 1958-ban kiadott Aššur-ah-iddina szerződéshez. 1988-ban a *State Archives of Assyria* sorozat második köteteként megjelentették átírásban és angol fordításban az összes olyan asszír szerződést, amely önmegjelölése szerint *adê*, szám szerint tizennégyet. A szövegek pontos ismeretében a terminus lefordítása a közreadó Simo Parpola – Kazuko Watanabe szerzőpárnak is problémát okozott, ezért lett a kötet címe: „*Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*”.

Az imént említett, öndefiníciója szerinti *adê*-szövegeket közreadó kötet 14 szövege mellett még további 61 olyan, az újasszír korszakra datálható szöveghely van, amely az *adê* megkötésére vonatkozó információkat tartalmaz.

658 Először Tsevat 1959, újabban Kitz 2004. A hettita államszerződések, majd az asszír szerződések teológiai vonatkozásairól jó összefoglalást ad Wiseman 1982.

659 A Bibliában Jesaja 33,8 szerepel.

660 Tadmor 1975, 42–43; és Tadmor 1982.

661 Parpola 1987, 180–183.

662 Grayson 1987; és Parpola 1987.

ASSZÍR URALKODÓ	ADÉ PARTNER	FORRÁS
III. Tukulti-apil-Ešarra	Tutamû, Unqi királya	RINAP 1, no. 12:3'
III. Tukulti-apil-Ešarra	Samsi, Arábia királynője	RINAP 1, no. 14:18'
III. Tukulti-apil-Ešarra	Mitinti, Askelon királya	RINAP 1, no. 22:8'; no. 21:12'
III. Tukulti-apil-Ešarra	Zaqiru, Bit-Ša'alli királya	RINAP 1, no. 47:19
II. Šarrukīn	Ilu-bi'di, Hamath királya	Fuchs 1994, Ann. 23.
II. Šarrukīn	Kiakki, Šinuhtu királya	Fuchs 1994, Ann. 68.
II. Šarrukīn	Pisiri, Karkemiš királya	Fuchs 1994, Ann. 72
II. Šarrukīn	Urzana, Mušasir királya	Fuchs 1994, Ann. 149; TCL 3, 310
II. Šarrukīn	Tarhunazi, Melid királya	Fuchs 1994, Prunk. 78–79
II. Šarrukīn	II. Marduk-apla-iddina, Babilón királya	Fuchs 1994, Ann. 255–256.
II. Šarrukīn	Muttallu, Kummuhu királya	Fuchs 1994, Prunk. 112.
II. Šarrukīn	Rusa, Urartu királya	TCL 3, 92 és 148
II. Šarrukīn	Gurdī, anatóliai Til-Garimme királya	SAA 1, no. 76
II. Šarrukīn	Tengerföld (Nēmed-Laguda-i Marduk szentély)	SAA 17, no. 145
II. Šarrukīn	Išpabara, Ellipi	SAA 1, no. 14
II. Šarrukīn	Kuluman városa	Nr. 62
II. Šarrukīn	Zabaga előkelői	Nr. 62
II. Šarrukīn	menekültek Harharban	Nr. 66
II. Šarrukīn (?)	töredék	SAA 17, no. 119
II. Šarrukīn (?)	töredék	SAA 15, no. 196
II. Šarrukīn	Humbê, Bit-Zualza (töredék)	SAA 17, no. 205
II. Šarrukīn	Ušha és Kuda városok	SAA 5, no. 78
Šīn-ahhē-erība	Pađi, Ekron királya	RINAP 3/I no. 22:ii.74
Aššur-ah-iddina	Nabû-zēr-kitti-lēšir	RINAP 4, no. 1:ii.41
Aššur-ah-iddina	Abdi-Milkūti, Sidón királya	RINAP 4, no. 1:ii.66
Aššur-ah-iddina	Šamaš-ibni, Bit-Dakkūri fejedelme	RINAP 4, no. 1:iii.64
Aššur-ah-iddina	Urtaku, Elám királya	RINAP 4, no. 1:v.33; SAA 18, no. 202; SAA 16, no. 1
Aššur-ah-iddina	Mugallu, Melid királya	SAA 4, no. 12
Aššur-ah-iddina	Bartatua, szkíta fejedelem	SAA 4, no. 20; SAA 4, no. 21; SAA 4, no. 22
Aššur-ah-iddina	Hu-Tešub, Šubria királya	RINAP 4, no. 33:ii.23
Aššur-ah-iddina	II. Rusa, Urartu királya	RINAP 4, no. 33:iii.32
Aššur-ah-iddina	babilóniai qēpuk	SAA 10, no. 354

Aššur-ah-iddina (?)	töredék	SAA 16, no. 243
Aššur-ah-iddina (?)	töredék	SAA 16, no. 171
Aššur-ah-iddina	LU ₂ .MAH.MEŠ Māzamura	SAA 16, no. 150
Aššur-ah-iddina	Szíria ?	SAA 16, no. 71
Aššur-ah-iddina	borszippai és babilóni polgárok	SAA 16, no. 21
Aššur-ah-iddina	város bevételének egy módja az <i>adê</i>	SAA 4, no. 43
Aššur-ah-iddina	Kaštaritu, Kār-Kašši ura	SAA 4, no. 56
Aššur-ah-iddina	Ciprus	SAA 4, no. 92
Aššur-ah-iddina	kimmerek	SAA 10, no. 111
Aššur-ah-iddina	asszír hivatalnok és a palota személyzete	SAA 16, no. 126; SAA 10, no. 5; SAA 10, no. 6; SAA 10, no. 7; SAA 10, no. 273; SAA 10, no. 316
Aššur-ah-iddina	asszír hivatalnok: Nabû-rēhtu-ušur jelentései	SAA 16, no. 59; SAA 16, no. 60; SAA 16, no. 61
Aššur-ah-iddina	Nínive népe	Borger 1996, 15 (A prizma):i.10b–22
Aššur-bān-apli	egyiptomi fejedelmek	Borger 1996, 21 (A prizma):i.118
Aššur-bān-apli	Nékó fáraó	Borger 1996, 23 (A prizma):ii.9; és Borger 1996, 185 (Large Egyptian Tablets):33
Aššur-bān-apli	Nabû-bēl-šumāte, Tengerföld	Borger 1996, 59 (A prizma):vii.18
Aššur-bān-apli	Uwaite', Bir-Dada fia	Borger 1996, (A prizma):vii.85
Aššur-bān-apli	Abijate', Qedar törzs	Borger 1996, (A prizma):viii.45; SAA 18, no. 143
Aššur-bān-apli	Indabigaš, Elám	Borger 1996, 313 (palotadombormű címkefelirata):G.2'–5'
Aššur-bān-apli	Urtaku, Elám	Borger 1996, 94 (B prizma):iv.19
Aššur-bān-apli	nippuri šandabakku	Borger 1996, 96 (B prizma):iv.62
Aššur-bān-apli	Ummanigaš, Elám	Borger 1996, 109 (B prizma):vii.6
Aššur-bān-apli	Jauta', Haza-El fia	Borger 1996, 113 (B prizma):vii.97
Aššur-bān-apli	Natnu, nabateus	Borger 1996, 116 (C prizma):x.74–83.
Aššur-bān-apli	Babilón, Nippur, Uruk, Kabtija	SAA 18, no. 162
Aššur-bān-apli	Babilón	SAA 21, no. 28

Aššur-bān-apli	Mušeziab-Marduk	ABL 280
Aššur-bān-apli	Simbur	SAA 21, no. 58
Aššur-bān-apli	Nabû-ušabši, Uruk	ABL 998

A szöveghelyek vizsgálata alapján elmondható, hogy az asszírok által *adē*nek nevezett terminus igen összetett jelentéskörrel bírt. Használták államok közötti szerződésekre,⁶⁶³ az asszír trónörökös trónutódlását biztosító eskükre és szerződésekre,⁶⁶⁴ továbbá léteztek magánszemélyek közötti esküvel pecsételt szerződések, amelyet *adē*nek neveztek,⁶⁶⁵ illetve több magánszerződésben is szerepel a szerződés megszegőjére vonatkozó szankciók között egy formula, mely szerint: „a király *adēja* legyen bírāja” (*adē ša šarri lū bēl dēnišu*) vagy „a király *adēja* vonja felelőségre” (*adē ša šarri ina qātišu luba’iu*).⁶⁶⁶

A terminus tehát rendkívül szerteágazó fogalomkört jelöl, a királlyal kötött *adē*knak mégis van néhány közös eleme:

1. Az *adē* megkötésének ceremóniája vagy templomokban zajlik, vagy kultuszszobrokat visznek a szertartásra.⁶⁶⁷

663 Simo Parpola az államok közötti szerződéseket így kategorizálja: 1, Mutual Assistance and Non-aggression Pacts; 2, Alliance Pacts; 3, Vassal Treaties; 4, Allegiance Pacts (Parpola 2003b, 1054–1055).

664 Sîn-ahhē-eriba által az asszír adminisztráció vezérkarával megkötött, valószínűleg Aššur-ah-iddina utódlását biztosító *adē* töredékes szövege az SAA 2, no. 3. Aššur-ah-iddina trónörökösödését biztosító *adē* szövege az SAA 2, no. 4. Aššur-ah-iddina anyja, Zakūtu/Naqī’a az udvari főemberek szűk körével tette le az unokája, Aššur-bān-apli trónörökösödésére vonatkozó *adēt* (SAA 2, no. 8). Aššur-bān-apli trónörökösi kinevezéséről (672. Ajjār hó (II.) 12.) beszámol királyfeliratában (Borger 1996, 15 (A prizma):i.10b–22).

665 Ponchia 2002–2005.

666 SAA 6, no. 95; SAA 14, no. 96; SAA 14, no. 100; SAA 14, no. 311; SAA 14, no. 459; StAT 2, no. 33; StAT 2, no. 145; StAT 2, no. 146; StAT 2, no. 164; StAT 2, no. 169; StAT 2, no. 242; StAT 2, no. 266; StAT 2, no. 272; StAT 3, no. 64; StAT 3, no. 2; StAT 3, no. 59; StAT 3, no. 60; StAT 3, no. 76; StAT 3, no. 103; StAT 3, no. 88; StAT 3, no. 74; StAT 3, no. 3.

667 Az SAA 13, no. 32 levélben Mutakkil-Aššur tesz jelentést Aššur-ah-iddinának. A királytól ezt az utasítást kapta: „Hozd az isteneket az *adē* (ceremóniá)-ra!” Ezt követően azzal folytatja a szerző, hogy Nabû a hálószobában tartózkodik folyó hó 12-ig. Ezt a levelet próbálja elemezni, illetve a Mariból származó levelek kontextusába helyezni az istenek előtti eskütételt: Anbar 2003. Egy templomi *adē* ceremóniát említ az SAA 1, no. 76. Az újjáépülő Esagila templom alapjain kötötte meg Mār-Issar, Aššur-ah-iddina király Babilón újjáépítését irányító megbízottja a babilóniai *qēpukkal* az *adēt* (SAA 10, no. 354). Az SAA 10, no. 316 szerint a király szolgálói Aššur és a nagy istenek előtt tették le esküjüket. Issar-šumu-ēreš Aššur-ah-iddinának küldött jelentéséből (SAA 10, no. 6) kiderül, hogy Ninive, Kilizi és Arbēla városok őrnökei Bēl és Nabû istenségek kultuszszobrai előtt tesznek *adē* esküt. A zagroszi *bēl ālikkal* kötött Örökösödési szerződés szövege számba veszi az *adē* megkötésének módozatait (persze azért, hogy megtilthassa): 1, isten(szobrok) előtt; 2, asztalon (állva); 3, kupából kortyolva; 4, tűz gyújtásakor; 5, vízzel; 6, olajjal; 7, mellkast fogva tett esküket ismer a szöveg (SAA 2, no. 6:153–155).

2. Az *adê* egyik leggyakoribb eleme, hogy a szerződő fél köteles információit továbbítani az asszír király számára.⁶⁶⁸
3. Az *adê* az istenek által garantált szankciók sorával (átokformula) zárul.
4. Nem tartalmaz gazdasági kitételeket, nincs benne szó a vazallus által fizetendő különböző adókról és szolgáltatásokról – ez alól részben kivételt képez Aššur-ah-iddina szerződése a tyrosi Ba'allal, ahol bizonyos tengerjogi kérdéseknek gazdasági vetületei is vannak.⁶⁶⁹
5. A királlyal *adê*t kötő fél elismeri az asszír uralkodó hatalmát és elsőbbségét.⁶⁷⁰

A zagroszi asszír tartományok övezetéből két szöveghely utal arra, hogy a helyi népesség bizonyos tagjaival valamilyen *adê*t kötött az asszír adminisztráció egy magasrangú vezetője, mindkét levelet a harhari helytartó, Mannu-kī-Ninua jegyzi.

(Nr. 62.) És amikor az *adê* eskü (ceremóniájára) Kulumanba érkeztem, (és) lecsendesítettem a helyieket, az ott lévő (zabgagaiakat) is megbékítettem. A zabgagaiak ezzel fordultak hozzám: „Add vissza a bēl ālinkat, és utesd fölénk!” – Én úgy válaszoltam, miként a király, az én uram rendelkezett: „A király elvette a bēl ālitokat [...]”

[a következő 8 sor nagyon töredékes, fordításra alkalmatlan]

[...] [As]rukānu és [...] [...]je Sikris városának [...]je [...] „A békesség kedvéért a futárait, akik a [színem] elé (jönnek), ne vágják le!” – [Vörös] köpenybe öltöztettem őket, ezüst karkötőt csatoltam csuklójukra, és így szóltam hozzájuk: „Éppúgy, ahogy korábban Nabû-bēlu-ka” in rendelkezésére álltatok, és bármi hírt kaptatok, elmondjátok neki, most álljatok az én rendelkezésemre, és küldjétek el nekem, bármi hírt hallotok is a médekről. Én megvédelek titeket, ahogy Nabû-bēlu-ka” in megvédett titeket, és jó szavakkal szólok rólatok a király, az én uram színe előtt.” – És ők így szóltak hozzám: „A király utasított minket, hogy álljunk [Kār-Šarrukīn] helytartójának rendelkezésére, így hát most(antól) a [Te szolgálatodra] állunk. [Mi a király alattvalói] vagyunk.”

668 Az épségben fennmaradt szerződésszövegek erre rendre kitérnek: SAA 2, no. 4:r. 4'–7'; SAA 2, no. 6:73–82, 108–122, 130–137; SAA 2, no. 8:r.7–27; SAA 2, no. 9:32–36; SAA 2, no. 13:iii.16–20. A levelekben is gyakran visszatérő elem, hogy az *adê* szövegében szerepel a hírek továbbításának kötelezettsége: Nr. 62; SAA 10, no. 199; SAA 16, no. 21; SAA 16, no. 60; SAA 16, no. 71; SAA 18, no. 80; SAA 18, no. 81; SAA 18, no. 83.

669 E jellegzetességgel kapcsolatban Hayim Tadmor azt feltételezi, hogy az *adê*-rendszerrel párhuzamosan működött egy másik szerződés-típus is, az *ardūtu*, amely ezeket a gazdasági természetű kötelezettségeket rögzítette (Tadmor 1982, 149–150). Sajnos egyetlen *ardūtu*-szöveg sem került még elő, Tadmor feltételezése tehát egyelőre nem bizonyítható.

670 Ez alól kivételt képezhetett az Aššur-ah-iddina és Urtaku elámi király között 674-ben létrejött *adê*, amelynek keretében az asszír királyi család tagjai közül többen kerültek túszként Susába. A szerződést elemzi az SAA 16, no. 1 és SAA 18, no. 7 levelek alapján Waters 2000, 42–44.

708. év végén Nabû-bêlu-ka”in helyére Mannu-kî-Ninua került Harhar/Kâr-Šarrukîn helytartói székébe.⁶⁷¹ Az újonnan kinevezett helytartó igyekezett felvenni a kapcsolatot a tartománya területén élő helyi vezetőkkel, a *bêl ālik*kal és azok embereivel. A helytartó és a *bêl ālik* viszonyát jellemzi, hogy nem a helyi elit tagjai látogattak el a tartományi központba, hanem a helytartó látogatta végig a *bêl ālik* településeit.⁶⁷² Az *adê* ceremóniája előtt a helytartó lecsendesítette (*usallimšunu*) a helyieket.⁶⁷³ Egy kitört szakaszt követően a szöveg arról számol be, hogy a helytartó asszír presztízsjavakat adott át a helyi elit tagjainak: színes ruhát és ezüst ékszereket.⁶⁷⁴ A presztízsjavak átadása nem kapcsolódik szorosán az *adê* ceremóniához, csupán egy ninivei tudós, egy bizonyos Hunnî leveléből (SAA 1, no. 134) értesülünk arról, hogy aki a királlyal kötött szerződést betartja, azt az uralkodó bíborba öltözteti (10–13. sorok), azonban a vazallus uralkodók és követeik rendszeresen részesültek ilyen adományban.⁶⁷⁵

A helytartó beszámolójából ezek után egy máshonnan nem adatolt jelenetet ismerhetünk meg, az *adê* megkötésének kulcsmondatait. A Mannu-kî-Ninua által megírtakból az derül ki, hogy a szerződés értelmében a *bêl ālik* kötelessége a hírek továbbítása a helytartó számára, illetve a rendelkezésre állás (*ina pāni izuzzu*). Az információk továbbításának kötelezettségéről már volt szó korábban, látható volt, hogy majdnem az összes *adê*nek részét képezte. A rendelkezésre állás azonban ritka elem, *adê* kontextusában máshol nem adatolt, jelentheti egyrészt a közmunkákon való részvételt, másrészt a hadi szolgáltatokat is.

A helytartó mindezekért cserébe megvédi a helyi elit tagjait, és jó szavakat szól róluk a király előtt. A zagroszi elit egymás elleni harcait több szöveg is megemlíti: Kibabát,⁶⁷⁶

671 A kinevezés dátumához lásd IV.2.3.1 fejezetet.

672 Az SAA 15, no. 92 levélben szintén arról értesülünk, hogy a harhari helytartó egy *bêl āli*hoz látogat. A most idézett Nr. 62 levél végén hasonlóképp arra kérik helyi előkelők a helytartót, hogy látogasson el hozzájuk, hogy megkössék az *adê*t.

673 Ezzel az epizóddal párhuzamba állítható egy másik, szintén II. Šarrukîn uralkodása idejéből származó levél (SAA 5, no. 78), amelyet a hegyvidéki zónából Aššur-belu-da”in (a PNA 1/I szerint valószínűleg Halziadbar helytartója volt) jegyez. A király utasítást küldött neki Ušha és Quda város lakóival kapcsolatban, akik Šamaš-ila”i idején nem engedelmeskedtek. Most egy *qurbūtu* érkezett, aki összegyűjtötte, és Aššur-belu-da”in elé vitte őket. Ezután a helytartó megbékéltette őket (*usallimšunu*), az *ilku* szolgálatuk teljesítésére és királyi csapatok kiállítására bírta rá őket. Az *adê* mellett tehát az *ilku* kötelezettség és a katona-állítási kötelezettség is kiszabásra kerül.

674 Az asszír ékszerek azonosításához lásd Postgate 1994. Az ékszerek átadási ceremóniáihoz és az asszír hadseregben kitüntetésként átadott tárgyakhoz lásd Radner 2011a, 44–49. Sîn-ahhê-erība színes szöttek ruhával, arany gyűrűvel és arany törrel tünteti ki a Ninive körüli vízművek építésén résztvevőket: RINAP 3/II, no. 223 (Bavian-felirat):33–34.

675 Pl. Sîn-ahhê-erība koronaherceg adja át ugyanezeket a presztízsjavakat a mannaj király követeinek (SAA 1, no. 27).

676 Nr. 16/A:96. sor.

Harhar uralkodóját 720-ban saját *bēl ālijai* kergették el; Aššur-ah-iddiánát olyan *bēl ālik* keresték fel Ninivében, akiknek hatalmát más zagroszi előkelők fenyegették.⁶⁷⁷ Az asszír király pedig többször beavatkozott a *bēl ālik* kinevezésébe, és megváltoztatta a hagyomány által diktált örökösödési rendet.⁶⁷⁸ A saját hatalmuk megtartására tett asszír garancia tehát értékes lehetett a helyi vezetők számára.

A szerződő felek, a helyi elit tagjai a helytartó szavaira úgy felelnek, hogy ők a király alattvalói, a király pedig arra utasította őket, hogy álljanak a mindenkori helytartó rendelkezésére. Ezzel egyrészt elfogadták a helytartó által ismertetett feltételeket, másrészt nyilvánvalóvá tették, hogy hűségük közvetlenül a királyhoz köti őket,⁶⁷⁹ nem a helytartóhoz. Az *adē* feltételei tehát a vazallusi függésnek egy meglehetősen enyhe fokozatát jelentette, amely a középkori feudalizmus *consilium et auxilium* rendszerére emlékeztet.⁶⁸⁰

A helytartó levele azonban hiányos. Nem számol be sem invokált istenségekről, sem kultuszszobrokról, még csak átokformulákról sem. Nem kíván minden részletet közölni, a hangsúly a szokványos *adē* formuláktól való eltéréseken van.

A Nr. 66. levélben talán szintén Mannu-kī-Ninua tesz jelentést a királynak egy esetről. Az asszírok által kinevezett előljárókat (*rab āli*) több településen is megölték a helyiek, majd az asszírok bosszújától tartva a hegyekbe menekültek. A feltehetően helytartóhelyettes Nabû-taqqinanni utánuk ment, megkötötte velük az *adēt*, és levelezte őket a hegyről. A gyilkosok rokonai ígéretet tettek rá, hogy saját maguk fogják átadni őket a helytartónak. Sajnos a levélből nem derül ki semmilyen részlet, hogy mi szerepelt az *adē*ben, vagy milyen körülmények között történt az eskü. Annyi azonban világos, hogy a helyiek és az asszír tartományi adminisztráció közötti viszony helyreállt (kialakult?) az *adē* megkötésének hatására.

677 Nr. 22:iv.32–41: „Uppist, Partakka *bēl āliját*, Zanasanát, Partukka *bēl āliját*, Ramatiját, Urakazabarna *bēl āliját* – (kik) a messzi Mādából valók, amerre királyi őseim Asszíria határát át nem lépték, földjét nem tapodta (lábuk) – elborította Aššur, az én uram félelmetes ragyogása. Nagyméretű harci méneket és a hegyeikből kihaló lazúrkő tömböket fővárosomba, Ninivébe hoztak (nekem), megcsókolták lábamat. Bizonyos *bēl ālik* miatt, kik őket fenyegették, uralmamért könyörögtek, segítségemet (*kitru*) kérték.”

678 *Bēl āli* kinevezéséről számolnak be az Nr. 58 és Nr. 74. levelek. A király a hatalomban lévő helyi vezetőt eltávolíthatja (Nr. 35; Nr. 58; Nr. 62; Nr. 65; Nr. 66; Nr. 67; Nr. 68).

679 A király *adē* partnerének (*bēl adē*) lenni rangot jelentett, többször hivatkoznak rá az adminisztráció különböző szintű tagjai: SAA 13, no. 45; SAA 16, no. 71; SAA 18, no. 153.

680 SAA 15, xxvi.

V.3. QĒPU

Az asszír hatalomgyakorlás harmadik politikai eszköze, amely megjelenik a zagroszi tartományok térségében, a *qēpu* intézménye. A *qēpu* főnév a *qiāpu* „bízni” igével azonos gyökre vezethető vissza, így fordítása leginkább a „megbízott” lehetne, amely kifejezés – a *šaknu*hoz („kinevezett”) hasonlóan – rendkívül széles jelentéstartománnyal bírhat. A politikai beszéd regiszterében azonban mindkét terminus (*qēpu* és *šaknu*) egy-egy viszonylag jól körülhatárolható tevékenységi kört/beosztást jelöl az újasszír korban. A *qēpu* tisztségről először John N. Postgate értekezett,⁶⁸¹ és a terminus két jelentését különítette az újasszír adminisztráció szövegein belül. Egyrészt a templomokhoz delegált királyi megbízott, másrészt az asszír tartományi rendszerbe nem beágyazott települések és országok uralkodója melletti asszír „tanácsadó”/rezidens jelentését. Az első jelentéskörrel itt nem kívánok foglalkozni, a babilóniai templomokkal kapcsolatban a titulust újabban Michael Jursa tárgyalta részletesen.⁶⁸²

A vazallus uralkodó mellé állított asszír megbízott szerepét és feladatkörét két fontos forráscsoporttal világíthatjuk meg. Az egyik a tyrosi Ba'al és Aššur-ah-iddina között megkötött *adê* szerződés (SAA 2, no. 5) néhány passzusa, amelyben az asszír uralkodó a tyrosi király mellé kinevezett *qēpu* szerepét írja elő:

(r.iii.7'–14') „Ha országod vénei tanácsot ülnek, a *qēpu* ott legyen velük! [...] hajók [...] ha hozzád érkezik, ne hallgasd meg őt, és ne [...] a *qēpu* nélkül, még azt a levelet, melyet én küldök neked, se nyisd ki a *qēpu* nélkül! Ha a *qēpu* nincs a közeledben, várd meg, és csak aztán bontsd fel (a levelet), vagy [...] egy hírvivőt!”

A másik fontos forráscsoport az Asszíria és Urartu között fekvő apró hegyvidéki állam, Kumme (ma Beytüšşebap, Törökország) uralkodói (a szövegekből egyfajta kettős királyság intézménye rekonstruálható Kummében) mellé kinevezett asszír *qēpu*, Aššur-rēšūwa által küldött, és róla szóló jelentések anyaga a 716–713 közötti időszakból.⁶⁸³ Az ütközőállamból származó jelentéseket Dezső Tamás elemezte az asszír katonai hírszerzést vizsgálva,⁶⁸⁴ és megállapította, hogy a kummei udvarban tartózkodó *qēpu* a térség asszír hírszerzésének vezetője volt.⁶⁸⁵ Az asszír *qēpu* és a kummeiek feszült viszonyáról érzékletes képet fest egy asszír tiszt (talán egy *qurbūtu*) jelentése:

681 Postgate 1974, 194–195.

682 Jursa 2007.

683 A személyéhez köthető források összességét lásd PNA 1/I, 212–213.

684 Dezső 2004, az ő nyomán Dubovský 2006, 50.

685 Dezső 2004, 327–328.

(SAA 5, no. 106:12'–22') „Azok a kummuiak, akik [korábban] a királyhoz, [az én uramhoz] folyamodtak, most visszatértek és a szíнем elé járultak, mondván: »Kumme városának egésze számára elviselhetetlen a qēpu jelenléte, ám számunkra elviselhető, vállaljuk (biztonságáért) a felelősséget.«

[Aššur]-rēšūwa azt mondta: »Négy ember van (csupán), akit el kellene távolítani, míg itt vagyok, ezek nem jöhetnek közelembbe, ők lázítják az országot.«

Igazából így utasított (Aššur- rēšūwa): »(Ez a négy ember) legyen mindig veled, adj nekik [enni] és inni, és a megfelelő pillanatban tüntesd el őket!«

Az asszírbarát kummui uralkodó (Arije) eltávolítására és az asszír qēpu meggyilkolására összeesküvő kummuiakról számol be az SAA 5, no. 107 levél. Az SAA 5, no. 95-ből kiderül, hogy amikor Argišti, Rusa utódja az urartui trónon azt kérdezte a kummuiaktól, hogy miért nem küldték el hozzá tisztelgő követségüket, akkor azt a választ kapta, hogy ők az asszír király alattvalói, és egy asszír lovassági tiszt (ša pān pēthalli) a feljebbvalójuk, így nem mehetnek kedvük szerint bárhová. Bradley Parker szerint ez a lovassági tiszt egyértelműen Aššur-rēšūwa.⁶⁸⁶

A qēpu tehát egy asszír vazallus mellé kirendelt személy, akinek elsődleges feladata, hogy az Asszír Birodalom határán kívül eső állomáshelyén megpróbálja érvényesíteni Asszíria akaratát, és folyamatosan tájékoztassa a királyi udvart.

A zagroszi asszír tartományok területéről két szöveghely említ asszír qēput. A III. Tukultī-apil-Ešarra által 744-ben Parsua tartományhoz csatolt Kitpatia körzete (Nr. 7:4), úgy tűnik, később elszakad a tartománytól. Kitpatia független bēl ālija, Zalā 714-ben meghódolt II. Šarrukīn előtt, aki egy qēput küldött ki a meghódoló helyi uralkodó mellé, és a területet Parsua helytartójának illetékességi körébe vonta (8. hadjárat, 714).⁶⁸⁷ Valószínűleg szintén II. Šarrukīn uralkodásának idejére keltezhető az SAA 11, no. 31 adminisztratív szöveg, amelyben töredékes kontextusban szerepel egy Zagroszból érkező delegáció, amelynek tagjai: Gikī, a mannaj tolmács; Adda-kupa, Zikirtu uralkodójának a követe; Mannu-kī-Aššur qurbūtu; valamint Buzī, Kit(i)pat(i)a qēpuja. A hivatal tehát nem csupán a királyfeliratból, de egy adminisztratív szövegből is adatolt.

Máshol azonban nem tűnik fel ez a tisztség, és úgy tűnik, hogy a zagroszi tarto-

686 Parker 2001, 90, j. 386. Az SAA 5, no. 117 levélben Aššur-rēšūwa fát szállít asszír területekre a nāgir ekallīnak (Gabbu-ana-Aššur). Az SAA 1, no. 29 levélből kiderül, hogy Kummuban asszír erőd épül, és a koronaherceg Sīn-ahhē-erība arról is tud, hogy ezt az ukkuiak jelentették Urartúnak. Az SAA 1, no. 41 levélben Tāb-šār-Aššur masennu idézi Aššur-rēšūwa jelentését az ukkui és a kummui király titkos találkozásának részleteiről. Az SAA 1, no. 233 levél szövege szerint kummuiakat deportálnak Guzanaba – talán éppen az SAA 5, no. 106 levélben szereplő bajkeverőket.

687 TCL 3, 64–73.

mányokon belül élő helyi elit esetében nem ezt a politikai eszközt használta az asszír adminisztráció.

Összegzésképpen annyi elmondható, hogy a három vizsgált politikai eszköz alapján az asszír adminisztráció olyan jogi terminusokat használ a zagroszi tartományokba élő *bēl ālik*kal kapcsolatban, és olyan presztízsjavakkal ruházza fel őket, amelyek alkalmazása Asszíria vazallus uralkodóra jellemző.

A z asszír terjeszkedés mozgatórugói a Zagroszban

Kötetem zárásaként szeretnék válaszokat találni arra a kérdésre, hogy pontosan miért is terjesztette ki az Asszír Birodalom a 8. század második felében a tartományi rendszerét a nehezen meghódítható, és még nehezebben ellenőrizhető zagroszi völgyekre?

Az asszírok zagroszi terjeszkedésének történetét a 9. század legvégétől kezdi tárgyalni klasszikus munkájában Albert T. E. Olmstead. III. Adad-nērārī uralkodása alatt az Eponymos Krónika nyolc évvel kapcsolatban említ médek elleni asszír hadjáratot. Ezeket a keletre vezetett asszír támadásokat Olmstead a méd „hordák” egy korábbi – a 810. évre feltételezett – együttes támadására adott válaszként értékeli,⁶⁸⁸ holott nem adatolható a Zagroszból induló, Asszíria elleni támadás egészen a mannaj csapatok Zamua tartomány ellen vezetett 653. évi hadjáratáig, az asszír magterületet pedig egészen a birodalom fennállásának utolsó évtizedéig nem érte támadás. Az asszírok Zagroszba vezetett preventív hadjáratainak feltételezése nyilvánvalóan az Asszír Birodalom eleste felől olvassa a médek és asszírok történetét. Ha 614–609 között a médek a babilóniakkal szövetségben képesek voltak elpusztítani az Asszír Birodalmat, akkor bizonyára már a 9. századi megjelenésüktől kezdve erős kihívást és veszélyt jelentettek Asszíria számára, amit az asszír hatalom preventív háborúk sorával kívánt elhárítani. Ez a megfontolás azonban nem támasztható alá adatokkal, sőt, a korszak írott forrásai alapján semmi nem utal arra, hogy Asszírának bármiféle fenyegetéssel kellett volna számolnia a Középső-Zagrosz vidékéről.

Olmstead ezen feltételezését tehát elvethetjük, csakúgy, mint az olyan hasonló szerkezetű érveket, miszerint az asszír királyfeliratokban a Māda ország jelzőjeként megjelenő *dannu* („erős”) szó⁶⁸⁹ arra utalna, hogy a médek egyesített politikai és katonai hatalma elismerést váltott ki az asszírokból – ami nagy dolog, hiszen máskülönben

688 Olmstead 1951, 159.

689 III. Tukultī-apil-Ešarra királyfelirataiban: RINAP 1, no. 1: 18; RINAP 1, no. 19:15; Nr. 11/A; Nr. 12/A:32; II. Šarrukīn felirataiban: Nr. 16/A:100; Nr. 16/B:115; Nr. 16/C:189 és 193.

meglehetősen fukarkodnak az ellenségeiket dicsérő jelzőkkel.⁶⁹⁰ A rendelkezésünkre álló történeti források alapján azonban elmondható, hogy a *dannu* jelzőt alkalmazó III. Tukulti-apil-Ešarra és II. Šarrukīn uralkodásának idején nem jött létre a zagroszi népesség politikai és katonai integrációja. Valamennyi adatunk azt támasztja alá, hogy sem a médek, sem más zagroszi népek nem alakítottak ki a főnökségnél magasabb szintű államalakulatot a 8. század végén, a térség ebben az időszakban politikai értelemben rendkívül fragmentált képet mutatott, és éppen az asszír tartományok jelentették az első magasabb szinten szervezett egységeket. A *dannu* a *rūqu* („távoli”) jelzővel együtt a hegyi népek leírására szolgáló mezopotámiai irodalmi toposzok egyike, s nem elismerő, sokkal inkább pejoratív jelző.⁶⁹¹

Az AsszírIA történetét feldolgozó szakirodalom egyik kitüntetett témája a birodalmi expanzió ideológiája, ideológiai meghatározottsága. Karen Radner az asszír koronázási rituáléban megjelenő isteni parancshoz köti a birodalom határainak állandó kiterjesztési igényét.⁶⁹² Stefan Maul elemzésében az asszír uralkodó az istenek által teremtett világ kormányzója, s az általuk kialakított világrend őrzőjeként egyik elsődleges feladata a birodalom folytonos bővítése.⁶⁹³ Az Asszír Birodalom expanziójának ideológiai mozgatórugóit részletesen tárja fel Dezső Tamás tanulmánya,⁶⁹⁴ és egyik fontos elemeként említi, hogy az asszír király az istenek teremtő aktusának folytatásaként tágítja birodalmát, háborúiban a káoszból kozmoszt teremt.

A fenti elemzésekkel nagyjából hasonló eredményre jutnak a birodalmak terjeszkedését rendszer-szerűen leírni kívánó történeti munkák. Az ókori imperializmusokat összehasonlító elemzésben vizsgáló Jack Martin Balcer a birodalmi alakzatok expanziós korszakainak törvényszerűségeit mutatja ki.⁶⁹⁵ Michael Lloyd Ingraham⁶⁹⁶ és Roland Lamprichs⁶⁹⁷ munkáikban a modern kori imperializmus-elméleteket teszik alkalmazhatóvá az Asszír Birodalom terjeszkedő politikájának elemzésében. Ugyanakkor Paul Kennedy *A nagyhatalmak tündöklése és bukásában* a birodalmi túlterjeszkedést (*imperial overstretch*) nevezi meg fő okként, amely minden birodalmi alakzat bukásáért felelős. Az asszír birodalmi alakzat rendszerszintű vizsgálata nyomán jut Komoróczy Géza arra a következtetésre, hogy: „A birodalmat a lehető legtávolabbi pontig kell kiterjeszteni.

690 Diakonoff 1985, 75.

691 A kérdést elemzi Lanfranchi 2003, 90–92.

692 Radner 2010, 28–29. Az asszír koronázási rituálét lásd SAA 20, no. 7.

693 Maul 1999.

694 Dezső 2009.

695 Balcer 1984.

696 Ingraham 1986.

697 Lamprichs 1995.

Csak így érdemes. És fenn kell tartani, minden áron, a lehető legtávolibb tartományt is. Ahová egyszer asszír katonák vagy akár csak kereskedők léptek, az az ország Assur isten országa: Ősi asszír föld.”⁶⁹⁸

A fent említett elméletek – akár a birodalom ideológiai, akár rendszerszintű törvényszerűségei felől közelítik meg a kérdést – egyaránt kiemelik, hogy az Asszír Birodalom hódításra ítéltetett, s ha már a továbbiakban nem képes erre, úgy szükségszerű az összeomlása. A fenti megállapításokkal egyetértve itt szeretnék egy kiegészítő megjegyzést tenni az asszír hódítás mechanizmusát illetően.

Az asszír birodalmi expanzió katonai szempontból a 630-as évekig folyamatos fejlődést mutatott. Az egymást követő hadjáratokban az asszír hadsereg a birodalmi magterülettől egyre távolabb hajtott végre sikeres hadműveleteket – Aššur-bān-apli uralkodása alatt, a katonai terjeszkedés zenitjén, az asszírok elfoglalták az elámi fővárost (Susa, Ninivétől 880 km), az egyiptomi fővárost (Théba, Ninivétől 2200 km), és a kimmerek ellen háborúztak Anatólia közepén. A katonai térnyerést azonban nem követte teljes mértékben az adminisztráció terjeszkedése, a katonai és a területi expanzió csak rövid időszakokban fejlődött együtt.

A 9. század közepére az Újasszír Birodalom tartományai elérték az Euphratés nagy kanyarját, és a területi expanzió itt – a Középasszír Birodalom egykori határainál – több mint egy évszázadra megállt.⁶⁹⁹ III. Tukulti-apil-Ešarra trónra lépésétől a területi expanzió újabb harminckét éves periódusa következett (745–713), amelynek keretében 36 újabb asszír tartományt alakítottak ki.⁷⁰⁰ Ezt követően alig került sor új provinciák létrehozására, mindössze nyolc új adminisztratív egységet alakítottak ki a birodalom bukásáig – ezeket is jobbára olyan területeken, amelyek korábban is mélyen beágyazódtak Asszíria hatalmi struktúrájába.⁷⁰¹ A fent említett ideológiai vagy a biro-

698 Komoróczy 1995a, 129.

699 Mígközben az asszír seregek rendszeresen háborúztak az Euphratéstól nyugatra, 856–743 között mégis az Euphratés nagy kanyarja képezte a birodalom nyugati határát, az ettől nyugatabbra fekvő területeket nem szervezték tartományi rendszerbe. Ennek a jelenségnek esetleges szakrális okait elemzi Postgate 1992.

700 III. **Tukulti-apil-Ešarra** uralkodása idején: *māt turtāni, māt masenni, māt rab šāqē, māt nāgir ekalli*, Barhalzu, Harrānu, Lāqē, Hindānu, Birtu / Ullubu, Bīt-Hamban, Parsua, Arpadda, Dimašqa, Hatarikka, Haurīna, Kullania/Kinalua, Magiddū, Manšuāte, Šimirra, Šubutu, Tu’ammu; V. **Šulmānu-ašarēdu** uralkodása idején: Sam’alla, Šamerīna; II. **Šarrukīn** uralkodása idején: *māt turtāni ša šumēli*, Dūr-Šarrukīn, Halzi-adbāri, Lubda, Til-Barsip, Harhar/Kār-Šarrukīn, Kišessim/Kār-Nergal, Lahiru, Asdudu, Gargamiš, Marqāsu, Que, Tabal/Bīt-Purutaš.

701 **Sīn-ahhē-eriba** uralkodása idején: Alihu/Dūr-Sīn-ahhē-eriba eššu; **Aššur-ah-iddīna** uralkodása idején: *māt mār šarri*, Qarnīna/Qarnē, Kullimeri, Šidunu/Kār-Aššur-ah-iddīna, Uppumu; **Aššur-bān-apli** uralkodása idején: Hatallu, Šamaš-nāšir.

dalmi alakzat logikájából következő törvényszerűségek, a hódítási kötelezettség tehát valószínűleg létezett, ám ez egyáltalán nem járt együtt a tartományok kialakításának kötelezettségével.

A kérdésünk most már tehát inkább így hangzik: miért alakított ki Asszíria a Középső-Zagrosz magashegyvidéki övezetében tartományokat, miért nem elégedett meg az alávetés valamely más formájával? Vagy másként fogalmazva: mivel rendelkezett ez a terület, ami annyira vonzó volt a birodalom számára, hogy vállalta érte a hegyvidéki tartományok ellenőrzésével járó hatalmas költségeket és adminisztratív kihívásokat? A kérdésre valószínűleg nem lehet egyetlen ok megnevezésével választ adni, a területi expanzió nem monokauzális. A lehetséges válaszok összességének kifejtésére sem vállalkozhatom, megelégedem tehát három, a szakirodalomban hangsúlyos szerepet kapó lehetséges ok rövidebb kifejtésével és értékelésével.

VI.1. TÁVOLSÁGI KERESKEDELEM

A mezopotámiai gazdaságtörténetben Polányi Károly nyomán szubsztantivista álláspontot képviselő A. Leo Oppenheim a távolsági kereskedelemre vonatkozó újasszír források hiányát azzal magyarázta, hogy – véleménye szerint – az újasszír kori távolsági kereskedelmet föníciai és arámi kereskedők tartották kézben, akik saját írásrendszerüket használva az agyagtáblánál jóval sérülékenyebb anyagokra (papíruszra és pergamenre) rögzítették gazdasági tevékenységük dokumentumait, amelyek mára elpusztultak. Oppenheim elmélete szerint az Újasszír Birodalom – jó mezopotámiai birodalomként – nem rendelkezett kereskedelmi mentalitással, ezért szimbiotikus gazdasági kapcsolatot alakított ki a föníciai és az észak-szíriai városokkal – melyek viszont rendelkeztek: míg az asszírok hadserege folyamatosan kiterjesztette a birodalom határát és egyben tartotta a hatalmas egységes piacot jelentő államot, addig a nyugati kereskedők aratták le mindennek a gazdasági előnyeit – a hasznon természetesen megosztva az asszír elittel. Állításának alátámasztására megemlíti, hogy II. Nabû-kudurri-uşur babilóni király uralkodásának idejéről (605–562) ismert egy *rab tamkāri* (a kereskedők vezetője), aki nyugati-sémi nevet viselt (az akkád szövegben Hanunu, eredetileg tehát valószínűleg Hannó).⁷⁰²

Az 1950-es és '60-as évek gazdaságtörténeti kutatásait meghatározó két konkurens gazdaságtörténeti felfogás, a szubsztantivista és a formalista megközelítés teljesen más értékelését adta a mezopotámiai csereügyletekre vonatkozó forrásoknak. Míg a szubsztantivista kutatók az intézményi tulajdon, a redisztribúció, a reciprocitás és a társa-

702 Oppenheim 1960, 146; és Oppenheim 1967, 253.

dalmilag beágyazott (*embedded*) csere fogalmait alkalmazhatónak vélték – tulajdonképpen elutasítva a modern értelemben vett piaci viszonyok létezését az ókori Keleten –, addig a formalista keretrendszerben dolgozó gazdaságtörténészek a mezopotámiai történelem legkorábbi időszakában is igyekeztek kimutatni a magántulajdon hangsúlyos meglétét, s a csereügyleteket piaci folyamatok által szabályozott kereskedelemként értékelték.

A vita az 1970-es évek végére nagyjából eldőlt – bár utóvédharcok természetesen még folynak⁷⁰³ –, az újabb és újabb forráscsoportok szisztematikus feldolgozásával a szubsztantivista álláspont jószerivel tarthatatlanná vált.⁷⁰⁴ Az anatóliai Kaniš (Kültepe) archívumaiban talált több ezer ékírásos dokumentum a 2. évezred eleji ún. óasszír kereskedelmi rendszer leginformatívabb forráscsoportját alkotja. E szövegek alapján először Klaas R. Veenhof,⁷⁰⁵ majd Mogens Trolle Larsen 1977-ben megjelent alapvető jelentőségű cikkében vázolta fel az óasszír kereskedelem rendszerét, amelyben főállású kereskedők és megbízott ügynökeik összetett pénzügyi tranzakciókat végeznek (befektetőket toboroznak, hozamvárakozásokat becsülnek meg, stb), a szállított értékcikkek pedig piaci alapon értékesítik, elszámolásukat ezüstben (ritkábban aranyban) végzik. 1982-ben Larsen John Gledhilllel írt közös tanulmányában⁷⁰⁶ tulajdonképpen leszámol a mezopotámiai gazdaságtörténetben a szubsztantivista álláspont lehetőségével.

A kaniš-i táblák alapján megrajzolt kereskedelmi rendszer néhány vonása a mezopotámiai történelem több korszakában is megragadható. Az óbabilóni kori magánlevelezésben éppúgy, mint az újbabilóni- és perzsa-kori nagy magánarchívumok (Egibi, Murašû, stb) gazdasági szövegeiben.

A mezopotámiai történelem korábbi és későbbi korszakaihoz képest az újasszír korból viszonylag kevés olyan forrás került az 1990-es évekig a kutatás homlokterébe, amelyben a magánszemélyek által végzett távolsági kereskedelemre vonatkozó adatokat találhatnánk. Bár az Újasszír Birodalom gazdasági rendszerét átfogóan először tárgyaló John N. Postgate 1979-ben publikált tanulmányában három fő részre osztva vizsgálta az asszír gazdaságot (Palota, Kormányzat és Magán szektorok), azt ő is felismerte, hogy a magánszektorban zajló gazdasági tevékenységre vonatkozó forrásaink alulreprezentáltak, a források egyenetlen időbeli eloszlása és töredékessége miatt pedig nem lehet kvantitatív vizsgálatokat végezni.⁷⁰⁷

703 Máig alapvetően szubsztantivista álláspontot képvisel Johannes Renger – meglehetősen elszigeteltségben. A vitát érintő legfontosabb munkái: Renger 1984; Renger 2000.

704 Polányi Károly elméletének tarthatatlanságáról magyarul lásd Komoróczy 1995c.

705 Veenhof 1972.

706 Gledhill–Larsen 1982.

707 Ennek ellenére lásd John S. Holladay érdekes kísérletét, amelyben a 8. században az Euphratéstól nyugatra fekvő területek gazdasági össztermékét amerikai dollárra átszámolva igyekszik megadni (Holladay 2006, 326–328).

Az A. Leo Oppenheim és John N. Postgate megállapításai óta eltelt időben óriási mennyiségű forrás került új, rendszerezett kiadásra (pl. *State Archives of Assyria és Studien zu den Assur-Texten* sorozatok), amelyek elemzésével mára jóval több ismerettel rendelkezünk az újasszír kori távolsági kereskedelem résztvevőiről. Oppenheim nézetét, miszerint az újasszír kori szárazföldi kereskedelem föníciai és arámi kézben lett volna, teljes körűen cáfolta Moshe Elat,⁷⁰⁸ bemutatva, hogy az asszír katonai és gazdasági alrendszerek sokkal kevésbé váltak szét az újasszír korban, mint azt Oppenheim korábban feltételezte.

Most, hogy tisztáztuk, piaci elven működő, pénz alapú kereskedelemmel számolhatunk az újasszír korban, talán érdemes számba venni a szállított árucikkek körét, a legfontosabb kereskedelmi útvonalakat és a kereskedelem szereplőit.

A monumentális királyfeliratok műfajukból adódóan elsősorban a katonai sikerekhez kapcsolódó zsákmány és sarc beszédéséről tesznek említést – leginkább ezen adó és zsákmánylisták alapján lehetséges rekonstruálni, hogy az újasszír korban az ókori Kelet különböző részei milyen árucikkekkel rendelkeztek. A zsákmánylisták elemzésével megragadható egy nagyon éles váltás. Az újasszír kor hajnalán, a 9. század végén II. Adad-nērārī (911–891) hadjáratot vezetett az Euphratés középső folyásához (Hindānu, Laqê és Sūhu területekre) és végigvonult a Habūr folyó mentén.⁷⁰⁹ Zsákmányként harci kocsikat, lovakat, szállító szekereket, ökröket és málhás *adālu* szamarakat gyűjtött –, s ez tökéletesen illeszkedik a korábbi királyfeliratokban megfigyelhető trendhez. A hagyományosan a folyam menti kereskedelemben részt vállaló vidéken elsősorban szállítóeszközöket és igás állatokat lehet zsákmányolni. Mindössze egy bő évtizeddel később II. Tukulti-Ninurta (890–884) ugyanezen a vidéken vezetett hadjáratot.⁷¹⁰ Az általa begyűjtött zsákmány azonban radikálisan különbözött az elődei által itt talált áruktól: a lista aranyat, ezüstöt, mirhát, antimont, indai rózsafát említ, valamint elefántcsont tárgyakat, ónt, színes szőttes árut és tevéket. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ez utóbbi jószág, mely itt szerepel először az asszír szövegekben, jelentette a változás kulcsát.

A kereskedelmi karavánok málhás állata a korábbi időszakban elsősorban a szamár volt. Ekkor, a 9. század legelején jelenik meg az asszír forrásokban a baktriai teve (*udru*), valamint kicsit később a dromedár (*gammālu*), a tevekaravánok alkalmazása

708 Elat 1991, 22–23.

709 II. Adad-nērārī hadjáratáról beszámoló királyfelirat: RIMA 2, A.o.99.2:105–119; a zsákmánylista a Habūr mentén: 110, Laqêben: 117–118. sorok.

710 II. Tukulti-Ninurta hadjáratáról beszámoló királyfelirat: RIMA 2, A.o.100.5:68–127.

pedig nagyságrendekkel megnövelte a szárazföldi szállítás kapacitását és hatósugarát, egyúttal jelentősen csökkentve a szállítási költséget.⁷¹¹

Az új szállítóeszköz segítségével – az asszír zsákmánylisták tanúsága szerint – pár évtized leforgása alatt egzotikus áruval és nemesfémekkel teltek meg az Euphratés völgyében és a Fönícia és az Euphratés közötti területen található paloták kincseskamrái. Arábia felől érkezett a mirha, a tömjén, egyéb fűszerek, az afrikai áruk (elefántcsont, elefántagyar, elefántbőr, arany, ébenfa), valamint az indiai kereskedelem bizonyos termékei (rózsafa). A kereskedelmi rendszer Asszíriához legközelebb eső része az Euphratés középső folyása volt (Sūhu, Hindānu, Laqê tartományok), a folyami forgalom itt futott össze az immáron fontos szárazföldi útvonalakkal. A 9. század első harmadában itt építettett új várost II. Aššur-nāšir-apli, Kār-Aššur-nāšir-apli néven. E településnévben az uralkodó neve előtt álló Kār- előtag az akkád *kāru* „rakpart, kereskedelmi telep” jelentésű szó *status constructusa*, a név jelentése tehát „Aššur-nāšir-apli rakpartja/kereskedelmi telepe”.⁷¹² Ugyanezen kereskedelmi rendszer fontos állomásán, az Euphratés nagy kanyarjának híres átkelőjénél építettett át egy már létező várost, Til Barsipot III. Šulmānu-ašarēdu (854-ben), s nevezte el Kār-Šulmānu-ašarēdunak. Szintén a Középső-Euphratés mentén épített várost a 9. század legvégén III. Adad-nērārī, a település neve természetesen Kār-Adad-nērārī lett. Néhány évtizeddel később pedig Sūhu tartomány kormányzója, Ninurta-kudurri-ušur szintén saját magáról nevezte el az Euphratés partján létrehozott új városát, a település neve Kār-Ninurta-kudurri-ušur lett. Ebből a korszakból sehol máshol nem hallunk a Kār-X paradigma alapján elnevezett település kialakításáról.

711 A keleti kereskedelemben megjelenő tevéhez lásd Jankowska 1969, 268–269. Hasonló, ugrászerű növekedést idézett elő az Asszír Birodalomtól délre húzódó karavánutak forgalmában a dromedár (*gammālu*) megjelenése: Byrne 2003; Holladay 2006. A különböző fajta tevék tenyésztéséhez és használatukhoz lásd Potts 2004, s az általa közölt adatokkal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy bár a dromedár arábiai házasítására már a 4. évezred végéről vannak adataink, tevé karavánok megjelenésére egészen a 9. század elejéig kellett várni. Jelen sorok szerzője nem tud magyarázattal szolgálni e jelenségre, csupán azt jegyeznék meg, hogy az első szövegek, amelyekben tevekaravánok kerülnek említésre, nem az arábiai tenyésztésű dromedárt, hanem az ázsiai baktriai tevét említik málhás állatként. Az első említéseket követően két évtizeddel már csak dromedárokról hallunk a Középső-Euphratés vidékén. Mindenesetre egy teve (dromedár vagy baktriai teve) közepes terhelés mellett 200 kg tömegű árut képes szállítani, naponta kb. 80 km távolságot megtéve. Ezzel szemben egy szamár maximum 80 kg áruval terhelhető, napi menettávolsága nem sokban különbözik az emberétől (tehát kb. 30 km). A teve további előnye, hogy kevesebb beiktatott pihenőnapra van szüksége, valamint akár többnapos járóföldet is képes megtenni itatás nélkül, ezáltal teljesen új útvonalak használatát tette lehetővé.

712 Az alávetett területeken az asszírok által kialakított települések elnevezéséhez lásd Pongratz-Leisten 1997.

AZ ASSZÍR URALKODÓK ÁLTAL KIALAKÍTOTT KÁRUK				
Kār-Aššur-nāšir-apli	Euphratés középső szakasz. Laqê és Bīt-Adini határán	II. Aššur-nāšir-apli 876–868		RIMA 2, A.o.101.1: iii 50
Kār-Šulmānu-ašarēdu	Euphratés nagy kanyarja	III. Šulmānu-ašarēdu 856	<i>āl dannūti, āl šarrūtīa</i> , tartományi központ	RIMA 3, A.o.102.2: ii 34, 39, 40, 81
Kār-Adad-nērārī	Dzsebel Szindzsártól É-ra	III. Adad-nērārī 797 után		RIMA 3, A.o.104.7:17
Kār-Sîn	Euphratés középső szakasz	III. Adad-nērārī 797 után		RIMA 3, A.104.7: 15
Kār-Aššur	AsszírIA és Babilónia között a Tigris keleti oldalán, a Dijala torkolatához közel	III. Tukulti-apil-Ešarra 745		RINAP 1, no. 5:3; no. 47:11; no. 39:7
Kār-Bēl-mātātī 1	Babilóniában a Tigris partján	III. Tukulti-apil-Ešarra 745		RINAP 1, no. 47:8
Kār-Tukulti-apil-Ešarra	Babilóniában	III. Tukulti-apil-Ešarra 745		SAA 11, no. 105
Kār-Adad 1	Szíria, Hamat, Orontés alsó folyása	III. Tukulti-apil-Ešarra 738	<i>nagû</i> központ	RINAP 1, no. 13:6
Siannu	Észak-Fönícia	III. Tukulti-apil-Ešarra 734	<i>bīt-kāri</i>	RINAP 1, no. 35: StIIB:11'–13'
Ellišu	Észak-Fönícia	III. Tukulti-apil-Ešarra 734	<i>bīt-kāri</i>	RINAP 1, no. 35: StIIB:11'–13'
Šimirra	Észak-Fönícia	III. Tukulti-apil-Ešarra 734	<i>bīt-kāri</i> , tartományi központ	RINAP 1, no. 35: StIIB:11'–13'
Rēši-šurri	Észak-Fönícia	III. Tukulti-apil-Ešarra 734	<i>bīt-kāri</i>	RINAP 1, no. 35: StIIB:11'–13'
Ahta	Észak-Fönícia	III. Tukulti-apil-Ešarra 734	<i>bīt-kāri</i>	RINAP 1, no. 35: StIIB:11'–13'
Libanon-hegység	Fönícia	III. Tukulti-apil-Ešarra 739–734	<i>kārāni</i>	SAA 19, no. 4

Sidón	Dél-Fönícia	III. Tukulti-apil-Ešarra 739–734	<i>kārāni</i>	SAA 19, no. 4
Gáza	Filiszta	III. Tukulti-apil-Ešarra 732	<i>bīt-kāri ša māt Aššur</i>	RINAP 1, no. 43:14'; no. 49:r.16
Kār-Nergal	Zagrosz, Nagy Khorászán út	II. Šarrukīn 716	tartományi központ	Nr. 16/A:95; Fuchs 1994, Prunk. 60
Kār-Šarrukīn	Zagrosz, Nagy Khorászán út	II. Šarrukīn 716	tartományi központ	Nr. 16/A:100; Nr. 16/B:115; Fuchs 1994, Prunk. 63–66
<i>kāri ša KUR. Mušur</i>	Filiszta	II. Šarrukīn 716		Gadd 1954, Nimrud Prism fr. D:iv. II.42–49.
Kār-Sîn 2	Zagrosz, Nagy Khorászán út	II. Šarrukīn 715		Nr. 16/B: 114; Fuchs 1994, Prunk. 65
Kār-Nabû	Zagrosz, Nagy Khorászán út	II. Šarrukīn 715		Nr. 16/B: 114; Fuchs 1994, Prunk. 65
Kār-Issar	Zagrosz, Nagy Khorászán út	II. Šarrukīn 715		Nr. 16/B: 114; Fuchs 1994, Prunk. 65
Kār-Adad 2	Zagrosz, Nagy Khorászán út	II. Šarrukīn 715		Nr. 16/B: 114; Fuchs 1994, Prunk. 65
Kār-Sîn-ahhē-erība	Zagrosz, Nagy Khorászán út	Sîn-ahhē-erība 702		RINAP 3/I, no. 22:ii.29; no. 3:32
Kār-Aššur-ah-iddina	Dél-Fönícia, Sidón mellett	Aššur-ah-iddina 677	tartományi központ	RINAP 4, no. 1: ii.82; no. 54:20
Akkó	Dél-Fönícia	Aššur-ah-iddina 677	<i>kāru</i>	SAA 2, no. 5
Dór	Izrael	Aššur-ah-iddina 677	<i>kāru</i>	SAA 2, no. 5
<i>ina naĝê KUR. Pilište gabbu</i>	Filiszta	Aššur-ah-iddina 677	<i>kāru</i>	SAA 2, no. 5

Byblos	Fönícia	Aššur-ah-iddina 677	<i>kāru</i>	SAA 2, no. 5
Arwad (a városban vagy annak közelében)	Fönícia	Aššur-ah-iddina 671 ⁷	<i>kāru ša šarri / kār ša māt Aššur</i>	SAA 16, no. 127
Kār-Bānīti	Egyiptom, Delta	Aššur-ah-iddina 671		RINAP 4, no. 9: ii.7
Kār-Bēl-mātāti 2	Egyiptom, Delta, Sais	Aššur-ah-iddina 671		RINAP 4, no. 54: 25

Ninurta-kudurrī-ušur, Sūhu és Mari helytartója saját feliratában megemlíti, hogy egy Arábiából származó karaván megpróbált Sūhu kikerülésével Hindānuba jutni, így kerülve el az adófizetést. A kormányzó utánuk eredt seregével és zsákmányul ejtette a Taimā' és Sābā' vidékéről érkezett, kétszáz tevéből és száz kíséreből álló karavánt. A szállított áruk között megemlíti a kék bíbor festésű gyapjút, a vasat és a *papardillűkővet*.⁷¹³ A rakomány tételei egyértelművé teszik, hogy az arab karaván már a Levantéről visszafelé tartott, rakományát tipikusan föníciai termékek alkották.

Az asszír terjeszkedés következő hulláma III. Tukultī-apil-Ešarra uralkodásával kezdődött. Első uralkodási évében Babilón irányában indított hadjáratot, és a Tigris és a Dijala folyó összefolyásánál – mint látni fogjuk, ez a Nagy Khorásznál út becsatlakozása – három *kārut* alakított ki. Két évre rá indult meg az a nyugati irányban indított hadjáratsorozat, amelynek eredményeként az asszír hadigépezet rendkívül gyorsan, mintegy tíz év leforgása alatt (743–734) vetette alá az Euphratés nagy kanyarja és Egyiptom között elterülő hatalmas területet. A hódítással párhuzamosan az asszírok 9 *kārut* alakítottak ki a Levantén, Gázától az Orontés folyó torkolatáig. A Levantén kialakított *kārukról* írja III. Tukultī-apil-Ešarra (RINAP 1, no. 35:11'-13'):

„Ellišu, a Libanon-hegység lábánál fekvő Šimerra, Rēši-Šuri, a Šapuna-hegy, Ahta városa, a tenger partján fekvő bīt-kāri, mely a királyság szükségleteit elégíti ki, a Puszpángfa-hegység [...]”

III. Tukultī-apil-Ešarra ezeket a településeket Asszíriához csatolta elsődleges feladatként pedig a királyság szükségleteinek kielégítését (*bīt šabūtāte šarrūti*) nevezi meg.

712-ben II. Šarrukīn Gázától délre, Egyiptom Patakjáig toltta ki az asszír határt, s erről királyfeliratában így ír (Nimrud Prism Fragment D:iv.II.42–49):

⁷¹³ Cavigneaux-Ismail 1990, 346, no. 2:iv.27–38; ugyanezt a forrást kiadja RIMB 2, S.o.1002.2:iv.26b'-38a'.

„Egyiptom és Arábia népeit elborítottam Aššurnak, uramnak ragyogásával. Nevem említésére szívük nagyot dobbant, leeresztették karjukat. Egyiptom lepecsételt káruját megnyitván AsszírIA és Egyiptom népét elvegyítettem, kereskedésre bírtam őket.”⁷¹⁴

Ezen esetekben AsszírIA nem alapított új városokat, a meglévő településeket sem nevezte át, úgy tűnik, mégis egyértelműen *kāru*ként tekintett e településekre.

A nyugati expanzióval párhuzamosan AsszírIA kelet felé is terjeszkedett, a Mezopotámiát az Iráni fennsíkkal összekötő Nagy Khorászán út völgyrendszerében létrehozott négy tartományt, s a legkeletibb végeken kialakított hat *kāru* települést tartom fontosnak megemlíteni. Ezekről a későbbiekben részletesen szölok.

A következő asszír uralkodók nagyjából ugyanezekben a területeken alakítottak ki *kāru*kat, Sîn-ahhē-eriba a Zagroszban (702), a Nagy Khorászán út mentén, Aššur-ahiddina Föníciában (676), Filisztiában, és – egyiptomi hadjárata nyomán – a Nílus-deltában (671).

2005-ben Shigeo Yamada vetette fel először,⁷¹⁵ hogy az Újasszír Birodalomban azon települések, amelyek nevében a mezopotámiai szövegekben már évezredes múltra visszatekintő *kāru* („rakpart”, „kikötő”, „kereskedelmi telep”) szó megtalálható, esetleg kereskedelmi célra létrehozott városok lehetnek, a bennük kialakított *bīt kāri* a kereskedés színhelyeként definiálható, s a rendszert ellenőrző és működtető asszír hivatalnok pedig a *rab kāri* tisztséggel azonosítható.⁷¹⁶ A *State Archives of Assyria* sorozat, amelynek eddig megjelent 21 kötete az újasszír kori források egyik legfontosabb újabb gyűjteménye, a *kāru* szót rendre a „port of trade” („kereskedelmi kapu”) kifejezéssel fordítja. Mitchell Allen pedig AsszírIA legfontosabb olyan eszközeként írja le a *kāru*kat, amellyel a világkereskedelmet manipulálhatta.⁷¹⁷

714 A szöveg kiadásához lásd Gadd 1954, Pl. 45–46.

715 Yamada 2005.

716 A *rab kāri* tisztség értelmezési lehetőségét később részletesen is elemzi: Yamada 2008.

717 Allen 2005, 83–84. „Dependent on these trading states for elite goods, the Assyrians manipulated trade relations through a mechanism used to interface between their tribute-based world-empire and the trade-based world-economy beyond it, the *karum*.” Allen történeti narratívájában AsszírIA alapvetően olyan gazdasággal rendelkezett, amelynek nem eleme a kereskedelem. Az újasszír korban a birodalom hódításait három részre bontja, amelyben csupán a harmadik szakaszban (Levante meghódításával) próbál meg AsszírIA kezdeni valamit a kereskedelem jelenségével, s ennek a két teljesen eltérő gazdasági berendezkedésnek – az adóztató/zsákmányoló asszírIA és a kereskedő kelet-mediterráneuminak – lennének az összekötő állomásai a *kāru*uk. Jómagam nem osztom Allen radikális véleményét az asszír gazdaság kereskedelmi inkompetenciáját illetően.

Mielőtt rátérnék arra, milyen technikák segítségével volt képes az asszír állam befolyást gyakorolni a távolsági kereskedelemre, illetve hogyan is húzott belőle tekintélyes hasznot, előbb a kereskedelmi rendszerek üzemeltetőiről és résztvevőiről essék szó.

Az akkád nyelvben hagyományosan „kereskedő”-ként fordított *tamkāru* szó újasszír kori használatának, illetve e *tamkāruk* tevékenységének szentelt egy-egy tanulmányt Karlheinz Deller⁷¹⁸ és Karen Radner,⁷¹⁹ és mindketten arra a konklúzióra jutnak, hogy az újasszír *tamkāru* tevékenysége tulajdonképpen közelebb áll az állami ügynök, mint a vállalkozó kereskedő fogalomköréhez. Az újasszír korban magánkereskedőként értelmezhető *bēl harrāni* kifejezéssel⁷²⁰ csak nagyon kevés szövegben találkozunk, s az általuk végrehajtott kereskedelmi tevékenység (*harrānu*) során megmózgatott termékek mennyisége és értéke meglehetősen kicsiny. E vizsgálatokkal kapcsolatban megjegyzendő azonban, hogy a *tamkāruk* tevékenységét mindkét kutató főleg az asszír királyi levelezés forrásbázisán alapulva vizsgálta (tehát a Palota szemszögéből),⁷²¹ míg a magánkereskedőként értékelt *bēl harrāni* kifejezés jószerivel csupán az Aššurból előkerült magánarchívumok szövegeiben fordul elő. Ha végignézzük a távolsági kereskedelemben résztvevő vállalkozó kereskedőkre és az állami megbízásokat teljesítő kereskedelmi ügynökökre vonatkozó források felbukkanását a mezopotámiai archívumokban, azt láthatjuk, hogy a magánarchívumokból származó szövegekben a kereskedők vállalkozó aspektusa, a palotaarchívumokból származó szövegekben pedig az állami ügynökként való működésük a meghatározó. Nem meglepő tehát, hogy a döntő többségében palotaarchívumokból előkerült újasszír szövegek is ezen utóbbi aspektust domborítják ki. A nippuri asszír helytartó (*šandabakku*) archívumából származó levelekből egyértelmű, hogy ugyanazon kereskedő akár egyetlen levélen belül tűnhet fel először az állami építkezésekhez faanyagot beszerző ügynökként, másodsor egy magántársulás összeadott tőkéjét forgató vállalkozóként.⁷²²

A nippuri helytartó már említett archívumának levelei egy része kereskedelmi ügyletekről számolnak be, s ezek adataiból egy jól szervezett kereskedelmi rendszer képe körvonalazódik. Az észak-babilóniai Nippur városának polgárai a 8–7. században köz-

718 Deller 1987.

719 Radner 1999a.

720 A *bēl harrāni* kifejezés valamennyi előfordulását tárgyalja Radner 1999a, 109–119.

721 Radner a *tamkāru* szó újasszír előfordulásait vizsgálva 36 szöveget listáz, amelyek a ninivei palotákból kerültek elő, s csupán egyetlen magánlevelet, amely egy aššuri magánarchívumból származik. (1999a, 101–102.)

722 Cole 1996, no. 94.

vetlen kereskedelmi kapcsolatokat tartanak fenn az Euphratés középső folyásától⁷²³ kezdve a Zagrosz-hegységben fekvő Bīt-Sangibutiig.⁷²⁴ Kereskedők eljutnak Elámba,⁷²⁵ Babilónia nagyvárosaiba (Babilón, Borsippa, Uruk),⁷²⁶ és üzleti kapcsolatban állnak arámi⁷²⁷ és káld törzsekkel,⁷²⁸ valamint az asszír fővárosokkal.⁷²⁹

Babilónia nagyvárosaiból nem maradt fenn ebből a korszakból olyan szövegegyüttes, amely betekintést engedne a városok távolsági kereskedelmi kapcsolataiba, azonban két asszír forrás is arra utal, hogy e települések polgárai aktív kereskedők voltak az asszír uralom idején is, ügynökeik pedig nagyon távoli vidékre is eljutottak.⁷³⁰ Aššur-ah-iddina Babilónia újjáépítéskor királyfelirataiban beszámol a nagyvárosok privilégiumainak (*kidinnūtu*) helyreállításáról, köztük a távolsági kereskedelmi kapcsolatokra való jogsultságról (RINAP 4, no. 104:v.29–38):

„Mind a négy szél irányába megnyitottam az utat előttük, hogy az összes országgal szándékukban álljon (kereskedelmi) kapcsolatot teremteni.”⁷³¹

II. Šarrukīn híres levelében, melyet Que tartomány helytartójának, Aššur-šarru-ušurnak küldött, a dél-mezopotámiai Babilón, Borsippa, Kiš, Nippur, Uruk és Dēr városok kereskedői kerülnek említésre a helytartó tartományában – a későbbi Kilikia területén.⁷³²

III. Tukultī-apil-Ešarra nyugati expanzióját követően – melyet II. Šarrukīn újabb hódításokkal toldott meg – AsszírIA jószerével teljes ellenőrzést gyakorolt az ókori Kelet kereskedelmi útvonalai felett: az Irán és a Földközi-tenger, az Örmény-hegyvidék és az Arab-sivatag közötti teljes terület AsszírIA fennhatósága alatt állt. E geopolitikai szituáció kétségtelenül páratlan gazdasági lehetőséget biztosított AsszírIának. Az így

723 Hindānuval kereskednek nippuriak: Cole 1996, no. 40; no. 41.

724 Cole 1996, no. 94.

725 Cole 1996, no. 38; no. 57.

726 Cole 1996, no. 12; no. 18; no. 37; no. 38.

727 Cole 1996, no. 7; no. 8; no. 13; no. 14; no. 27; no. 46.

728 Cole 1996, no. 1; no. 16; no. 22; no. 49; no. 89.

729 Kalhuban vesznek vasat: Cole 1996, no. 41; AsszírIA magterületén kereskednek és megpróbálnak öszvért vagy lovat szerezni: no. 56.

730 Bár szöveges adat nem támasztja alá, M. Gibson feltételez egy Arábia északi részét érintő, egészen Palesztina déli részéig érő, Babilón által irányított kereskedelmi rendszert: Gibson 1991, 27–37.

731 Komoróczy Géza fordítása (ÓKTCh, 185). Párhuzamos szöveghelyek: RINAP 4, no. 105:vii.33b–42a és RINAP 4, no. 107:viii.1–17 (ezekben már kitörés nélkül).

732 SAA 1, no. 1:r.66–70.

kialakított biztonságos és karbantartott vízi és szárazföldi utak hálózata minden bizonytalanság nélkül hatalmas ösztönző erőt adott a kereskedelemnek, s a korábbi szakirodalom már mint a történelem „első világpiaját” mutatta be a jelenséget.⁷³³ AsszírIA ugyanakkor nem szorította ki a távolsági kereskedelemről a korábbi szereplőket, sőt a birodalmi központ standardjai (írásrendszer, mértékegységek, terminológia) sem váltak uralkodóvá ebben a rendszerben,⁷³⁴ jelezvén a korábbi hagyományok továbbélését.

A már korábban említett arab és föníciai kereskedők mellett tehát babilóniai „kollegáik” is részt vettek a távolsági kereskedelemben, sőt ez utóbbi csoport tagjai ősi kiváltságaiknak köszönhetően viszonylag szabadon mozoghattak az Asszír Birodalom területén belül.

Ha AsszírIA nem szorította ki hódításai nyomán a távolsági kereskedelem korábbi szereplőit az egyetlen államban egységesült piacról, mégis hogyan húzott hasznot belőle? A következőkben négy forrás alapján igyekszem megvilágítani az asszír hatalom azon igényét, hogy a birodalom külkereskedelmében bizonyos stratégiai árucikkek cseréjét korlátozza, vagy legalábbis szabályozza.

SAA 5, no. 150 (CT 53 59; K 1897)

[A királynak], uramnak [szolgád, A]tanha-Šamaš. [Jó egészséget] a királynak, az én uramnak! A palota tartsa vissza [Atarh]amot, a kereskedőt, aki most [Hab]ruri tartományban van!

Korábban – mielőtt én ide kerültem – Hargu városába járt fel, és ott gyűjtötte az ezüstjét. [...] tette, én letartóztattam, [mondván]: „Nem így szól-e a trónörökös, a mi urunk: »Senki ne adjon el [rabszolgákat] a kárukban!«? Akkor te miért adsz el (ott) rabszolgákat fejenként egy mina (ezüstért)?”

[Ta]valy, amikor a király, az én uram még nem ült a trónon, (ő) rabszolgákat [adott el] a kárukban, (mindezekért) a király, az én uram [vonja] őt felelősségre!

Ebben a levélben valószínűleg Sîn-ahhē-eribát tájékoztatja a királyi adminisztráció egyik tagja egy, a birodalom északkeleti peremvidékén található településen elkövetett visszaélésről.⁷³⁵ A jelentést tevő egy rendeletre hivatkozik, melyet az uralkodó még trónörökösként hozott, s amelyben megtiltja, hogy a *kāru* területén bárki rabszolgát adjon el. Az Asszír Birodalom fennállásának teljes időszakából nagyszámú szerződés maradt fenn a fővárosok archívumaiban, amelyekben jelentős számú rabszolga kerül

733 A föníciai gyarmatosítás mozzatárugójaként értékelte AsszírIA hatalmát először Frankenstein 1979. Ekron régészeti anyagából kiindulva mutatja be e folyamatot Gitin 1997.

734 Allen 2005, 80–81.

735 A levelet elemzi Radner 1997, 228, aki az itt szereplő Hargut Kelet-Anatóliába helyezi, s az SAA 5 kiadásában is a „Letters from Eastern Kurdistan” cím alatt szerepel.

eladásra.⁷³⁶ A trónörökös tiltása tehát, úgy tűnik, a fővárosok piacaira nem vonatkozott, csak a határ menti *kāruk*at – esetleg kizárólag Hargu városát – érintette. Fontos megjegyezni továbbá, hogy a forrásból egyértelmű, hogy Hargu városa – bár a település neve nem az asszír *Kār-X* névadási sémát követi – *kāru* státusszal bír, ezért érvényes rá a trónörökös rendelete.

SAA 1, no. 179 (CT 53 10; K 889)

Azzal kapcsolatban, amit a király, az én uram írt nekem: „Huzazát a kereskedők városává tetted! Az emberek ezüstért adnak el vasat az araboknak!” – kik azok a kereskedők, akik ott (vasat) adtak el? 'Atâ városából való három vén [...] ott azt a 20 vagy 30 imēru szőlőt (kb. 2000–3000 kg) adta el, amit a városba vittünk. Én vasat csak a deportáltaknak adok el, az araboknak csak rezet. A király, az én uram isteneire (esküszöm), én Šupat városában állomásozom, Huzazában csupán 30 imēru szőlőt adtam el!

A forrás Bēl-liqbi, Šupat tartomány helytartójának II. Šarrukīn számára küldött levele, amit a király – a szövegben is idézett – számonkérő levelére válaszul írt. A király azzal vádolta meg helytartóját, hogy Huzaza városát a kereskedők városává tette, s ott vasat adtak el az araboknak. Az első vádpontra a helytartó nem válaszol, s elismeri, hogy a király által megnevezett településen három előkelő (a „vén” szó itt a város vénei/vezetői jelentésben áll) 'Atâ városából azt a szőlőt adta el, amit ő vitetett oda. Azonban kifejezetten tagadja, hogy az asszírok számára ellenőrizhetetlen és gyakran ellenséges araboknak a fegyvergyártásban stratégiai nyersanyagként szolgáló vasat adott volna el. A helytartó úgy fogalmaz, hogy csak a deportáltaknak, tehát asszír alattvalóknak ad el vasat, az araboknak csak rezet – amiből nem lehet az asszírok ellen is eredményesen használható fegyvert kovácsolni.⁷³⁷

SAA 5, no. 100 (TCL 9 67; N. III 3158)

A királynak, uramnak szolgád Aššur-rēšuwa. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! Burê, Ezije, Gamalu és Ehije, összesen négyen, Ariazâ emberei, valamint Kumaju és Biriaun, összesen ketten Arije emberei, tehát mindösszesen ez a hat kummui Bususu városába ment – s most is ott van –, mely város a Főpohárnok fennhatósága alatt áll. Bususu polgárai asszír luxuscikkeket vásárolnak Kalhuban és

736 Ezeket a szerződéseket elemzi Galil 2007. Az eladott emberek árlistáját közli Radner 1997, 230–247, a rabszolga-kereskedelemtől összefoglalóan uo. 227–229.

737 Az asszír királynak tett egyik feljelentésben azzal vádolnak meg asszír kovácsokat, hogy vasat adtak el kalhui kereskedőknek (SAA 18, no. 115)! Mikor a nippuri helytartó egyik ügynöke vasat tud szerezni Kalhuban (20 *biltuval*, kb. 600 kg), nyomatékkal utasítja emberét, hogy senkinek ne adjon el belőle, az egész szállítmányra szüksége van – igaz, a kereskedő a levél kézhezvétele előtt az egész tételt már eladta (Cole 1996, no. 41). A levél elemzéséhez lásd Vér 2015, 134–135.

Ninivében, s ezeket adják el az említett kummuiaknak. Ezek a kummuiak Aira városában Kaqqadānu házába mennek (az áruval), amely Sanije, a kalhúi helytartó fennhatósága alatt álló várúr birtokában van. Innen ezeket az árukat továbbviszik Urarṭuba. A király, az én uram parancsolja meg Sanijének, a várúrnak, hogy tartóztassa le a kummuiakat, s küldje őket a király, az én uram színe elé. A király kérdezze ki őket, hol vásárolták ezeket a javakat, s hol értékesítették azokat, ki vette át tőlük, és ki engedte át őket (a határon)? Ezek a kummuiak szökevények, megszöktek Kummuból.

A levelet a Šarrukīn-kori levelezésből jól ismert, az Urarṭu és AsszírIA között fekvő kicsiny ütközőállamban, Kummuban állomásozó asszír megbízott (*qēpu*), Aššur-rēšuwa küldte II. Šarrukīnnak.⁷³⁸ Jelentéséből a két kummui uralkodó (Ariazā és Arije) környezetéhez tartozó hat csempész működését ismerhetjük meg. A csempészek közvetítők segítségével az asszír fővárosokból szereztek be luxustermékeket, amelyeket aztán az AsszírIAval hadban álló Urarṭuba csempészték át. Már maga a tény, hogy határ menti csempészek tevékenysége és neve megemlíttetik egy közvetlenül a királynak írt jelentésben, jelzi, AsszírIA nagy energiát fordított a határain átfelőlő árucseré ellenőrzésére.

SAA 19, no. 4 (ND 2715)⁷³⁹

A királynak, uramnak szolgálád, Qurdi-Aššur-lāmur!

Ami Tyros királyát illeti – akivel kapcsolatban a király eképpen utasított: „Beszélj vele kedvesen!” – valamennyi kārū az övé maradt, szolgálái szabadon léphetnek be és hagyhatják el a bit-kārikat, (ott) adhatnak és vehetnek. A Libanon-hegység a rendelkezésükre áll, kedvük szerint mehetnek fel rá, jöhetnek le róla és termelhetnek ki belőle fát.

Illetéket (miksi) vetettem ki azokra, akik fát hoznak le, a Libanon-hegység valamennyi kārūjába adószedőket neveztem ki, akik őrséget állnak (a forgalom felett).

Adószedőt neveztem ki azokba a kārūkba is, amelyek Sidónhoz tartoznak, de a sidóniak elkergették őt. Később itu'ákat küldtem a Libanon-hegységbe, akik megfélemlítették az embereket. Ezek után üzentek nekem (az ottaniak), és az adószedőt magukkal vitték Sidónba. Ekkor egyezséget kötöttem velük: lehozhatják a fát és végezhetik a munkájukat, de Egyiptomnak és a filiszteusoknak nem adhatnak belőle, máskülönben nem engedem fel őket a hegyekbe.

Qurdi-Aššur-lāmur, III. Tukultī-apil-Ešarra egy Föniciában működő helytartója⁷⁴⁰ királyi parancsra megtiltotta a sidóniaknak, hogy a Libanon-hegységben kivágott cédrust

738 A megbízott működését valamennyi levelét vizsgálva elemzi Dezső 2004.

739 A szöveghez újabb fontos kommentárt fűzött Yamada 2008, 303–305.

740 Qurdi-Aššur-lāmur tisztségével kapcsolatban nem áll rendelkezésünkre egyértelmű adat. A szakirodalomban felmerült, hogy esetleg Šimirra tartomány helytartója volt (PNA 3/1, 1021), legutóbb Shigeo Yamada amellettt érvelt, hogy a *rab kārī* tisztséget töltötte be (Yamada 2008).

eladják az egyiptomiaknak és a filiszteusoknak, akik maguk is komoly szereplői voltak a kelet-nyugati kereskedelemnek. Ezzel a hajóépítéshez fontos, stratégiai nyersanyagtól fosztotta meg a Levante déli felének két jelentős szereplőjét. A kereskedelem azonban nem szűnt meg a szomszédos, rivális államokkal – csupán szigorú asszír ellenőrzés alá került.

A cédrus kereskedelmének asszír korlátozása mellett a kereskedelmi illeték megfizetésének mechanizmusát is ez a forrás mutatja be legrészletesebben. Az asszírok számos adófajtát használtak,⁷⁴¹ s a kereskedelmi termékek után fizetett vámként vagy illetékként lehet leírni az asszír *miksu* terminust,⁷⁴² amely e levélben is szerepel. Ezek szerint a cédrusfák kitermelése után *miksut* kellett fizetni a föníciaiaknak, valamint a *kārukban* is *miksu* fizetési kötelezettségük volt a kereskedőknek. Az adóbeszedő (*rab miksi*) munkáját asszír rendfenntartó csapatok, itu'ák segítették.

Az asszír hatalom tehát a távolsági kereskedelem helyét szabta meg. A kereskedelemre kijelölt területeken hatékonyan érvényesítette bizonyos stratégiai termékek kereskedelmére vonatkozó szabályait – gondolhatunk itt az ember, a vas, a luxus javak és a cédrus kereskedelmére. A kereskedelmi szabályozást egységes és központosított vámpolitika egészítette ki. Ennek beszedését megint csak megkönnyítette a távolsági kereskedelemre kijelölt helyek korlátozott száma.

A Levante, a Nílus-delta és az Euphratés középső folyása esetében közismerten a legnagyobb forgalmú távolsági kereskedelmi központokban alakítottak ki *kārukat* az asszírok. Mégis mi a helyzet a Zagroszban?

A mezopotámiai alluviális síkságon létrejött államalakulatok jószerezivel valamennyi nyersanyag tekintetében behozatalra szorultak. Az Iráni-fennsík és Mezopotámia között a legkorábbi korszakoktól kezdve kimutathatók a kereskedelmi kapcsolatok. Míg a Mezopotámiától északra és nyugatra elhelyezkedő hegységekbe viszonylag kényelmes vízi összeköttetést biztosítottak a Tigris és az Euphratés folyamai, addig a keleti hegységbe csupán szárazföldi útvonalakon lehetett eljutni. Az Iráni-fennsík és Mezopotámia között az Eurázsiai- és az Arabiai-lemez gyűrődéséből létrejövő Zagrosz hegláncai északnyugat–délkelet irányban futnak, közel ezerötyszáz kilométeren át az Urmia-tótól a Perzsa-öböl, nagyjából a mai Irak és Irán határán. E hegység csúcsai nemritkán a 3000–4000 méter körüli magasságot is elérik, falként választva el egymástól a Folyamköz és Irán térségét. A párhuzamosan futó völgyrendszerekre merőleges, kelet–nyugat irányú áthaladást biztosító útvonalak száma korlátozott:

1, A Nagy Khorászán út. Mezopotámia és az Iráni-fennsík között húzódó útvonalak közül a legfontosabb az arab geográfusok által Nagy Khorászán útnak nevezett⁷⁴³ útvo-

741 Ezek átfogó elemzéséhez lásd Postgate 1974.

742 A *miksu* adóformáról összefoglalóan Ellis 1974.

743 Strange 1905, 61–64.

nal volt. Az út Észak-Babilóniából indul, a Dijala-folyó völgyében északkelet felé halad egészen Qaszr-i-Sirínig, itt délkelet felé fordul, Szar-i Pul-i Zohábnál lép a Zagrosz hegyei közé. Innen a Kerend–Szabad-i Gharb vonalon délkelet felé halad tovább Deh Lorig, ott ismét északkeletnek fordul, és a Khahar Zibar-i-Olija hágóján (1800 m) átkelve jut el a Mahidast-síkságig (mai Kermansah tartomány). Az út keresztülhalad Kermansahon, Behisztunon, Szahnén, Kangavaron és Asszadabádon, majd az Alvand-hegységet észak felől kerülve jut el Hamadánba.⁷⁴⁴

2, Az észak-zagroszi útvonalak. Az újasszír korban három főbb útvonal rekonstruálható a Zagrosz-hegység északi részén.⁷⁴⁵

2a: A legdélebbi ezek közül Kirkuk (asszír Arrapha) városából keletre tart, a Bazianhágón (1000 m) át fut Szuleimaníja városáig, majd onnan tovább a Barzindzsah hegyeit dél felől kerülve jut el Szanandaj városáig, az út innen délre fordul, és Behisztunnál becsatlakozik a Nagy Khorászán útba.

2b: A középső útvonal az Alsó-Záb-folyó mentén halad keletre, az Erbil–Ranijah–Szardast–Baneh–Szakkez útvonalon, majd délre-délkeletre fordulva fut Szanandaj városáig, ahol összefut a 2a úttal.

2c: A harmadik útvonal Erbiltől északkelet felé tart, Ravendúzon keresztül halad az Urmia-tó déli partvidékéhez, majd onnan északra fordulva Tebrizig megy. Tebriztől jó utakon lehet eljutni akár a Kaszpi-tenger partjára, akár délkelet felé Kazvin és Teherán irányában a Nagy Khorászán út keleti végpontja felé. A három északi útvonal között több helyen biztosítanak összeköttetést az északnyugat–délkelet irányban hosszan elnyúló völgyek.

3: És végül feltételezhetjük egy Asszíriát északon elkerülő út meglétét, ami a mai Teheránból Kazvinen át Tebrizbe fut, majd itt átkel a Van-tó medencéjébe, és Urartu területén keresztül halad nyugat felé.

A koradinasztikus kortól adatolható az iráni területekről érkező nyersanyagok és késztermékek mezopotámiai felhasználása: elsősorban fémek⁷⁴⁶ és kövek⁷⁴⁷ érkeztek innen a Folyamközbe, részint nyersanyagként, részint késztermékként.

Ezeket az útvonalakat a kereskedők karavánjai és a hadseregek menetoszlopai egyaránt használták, a nyersanyagok és késztermékek áramlása zsákmány és kereskedelem

744 Levine 1973b, 5–14; Potts 1994, 39–40.

745 Levine 1973b, 5–14, figs. 1–2; Levine 1974a, 99–104, fig. 1; Potts 1994, 40–41.

746 Fém nyersanyagokhoz lásd Potts 1994, 143–168; fém késztermékekhez lásd Potts 1994, 168–176.

747 Kő nyersanyagokhoz lásd Potts 1994, 177–215; a kő késztermékekhez (vázák) lásd Potts 1994, 217–269.

útján is megvalósult, ezen allokációs mechanizmusok aránya korszakonként eltérő mértékű lehetett.⁷⁴⁸

A legnagyobb forgalom ezen útvonalak közül minden bizonnyal a Nagy Khorászán úton haladt. Amint arról már többször szó esett e könyvben, II. Šarrukīn 716–715-ben alakított ki két tartományt a Nagy Khorászán út völgyrendszerében (Harhart és Kišessimet). Ezen a területen hat *kārut* hoztak létre az asszírok (Kār-Nergal, Kār-Šarrukīn, Kār-Adad, Kār Ištar, Kār-Sîn), melyekhez Sîn-ahhē-erība 702-ben egy hetediket is építtetett (Kār-Sîn-ahhē-erība). Mindebből arra következtethetünk, hogy keleti expanziója során az asszír hatalom megpróbálta ellenőrzése alá vonni a Zagroszon áthaladó távolsági kereskedelmi forgalmat.

A helyi népszerűség távolsági kereskedelembe betöltött fontos szerepére utalhat a II. Šarrukīn 713. évi hadjáratának leírásában szereplő szakasz (Nr. 16/C:188–189), amelyben a hadjáratban érintett méd területeket a „napkelet arabjaival határos” területként írja le. A szöveg helyi korai kommentárjait követve Michael Rowton arra a következtetésre jutott, hogy ez a passzus a zagroszi népek nomadizmusára utalna,⁷⁴⁹ Israel Eph'al azonban meggyőzően érvel amellett, hogy a „kelet arabjai” kifejezést nem a zagroszi médek nomadizmusára, hanem inkább speciális gazdasági szerepükre mint a távolsági kereskedelem lebonyolítóira vonatkozó jelzőnek kell tartanunk.⁷⁵⁰ Szintén a zagroszi úthálózaton működő gazdag kereskedelmi tevékenység nyomaként értékelhetjük a Tepe Nús-e Dzsánban talált ezüstkincs leletet.⁷⁵¹

Először Ninel Jankowska vetette fel, hogy a 8. század második felében az asszírok azért nyomultak be mélyen a Zagrosz területére, mert az újrainduló nemzetközi kereskedelem el akarta kerülni az asszír tartományokat.⁷⁵² Az Asszír Birodalom zagroszi expanziójának egyik kulcsaként definiálta Louis D. Levine a kelet-nyugati kereskedelmi útvonalak ellenőrzésének szándékát.⁷⁵³ Levine elemzése szerint az asszír uralkodók III. Tukulti-apil-Ešarra trónra lépését követően egyrészt a Nagy Khorászán úton zajló

748 A harmadik és második évezred árucseréjéhez lásd Potts 1994, 269–275.

749 Streck 1900, 353–354 nyomán Rowton 1973b, 209.

750 Eph'al 1984, 101–111.

751 A kincs részét képező ezüstitárgyakat kiadta Curtis 1984. Az ezüstkincset pénzként értelmezi Vargyas Péter, és tanulmányában felhívja a figyelmet, hogy a kincs súlyra mért elemei nem feleltethetők meg egyik Mezopotámiában használt súlyrendszernek sem. Vargyas Péter ebből arra következtet, hogy kincslelet valószínűleg egy nem-mezopotámiai súlyrendszerben számoló kereskedelmi rendszer fizetőeszközét képezte (Vargyas 2010, 263–279). Mindez teljesen megfelel a *kāru*-zóna feltételeinek, amelyben az Asszírián kívüli kereskedők a birodalom kereskedőivel érintkeztek.

752 Jankowska 1969, 269–270.

753 Levine 1977.

kereskedelem ellenőrzésén és fejlesztésén fáradoztak, másrészt az Urmia-tó medencéjén keresztülfutó, az Asszíriát északra elkerülő alternatív kereskedelmi útvonal infrastruktúrájának megsemmisítését próbálták elérni megújuló hadjárataikkal (739, 715, 714).

Meglehetősen kevés információval rendelkezünk a Nagy Khorászán úton zajló kereskedelem termékeiről az első évezred első felében. Az asszír zsákmánylistákban szereplő árukat tekintve elmondható, hogy csupán két olyan árufajta található meg közöttük, amely valamifajta zagroszi jellegzetességnek tekinthető: az egyik a lazúrkő,⁷⁵⁴ a másik a ló.⁷⁵⁵

VI.1.1. Lazúrkő

Lazúrkőből (*lapis lazuli*) készült tárgy Mezopotámiában először Tepe Gawra XIII. rétegében (4500 körül) azonosítható, és az Uruk III korszakra (3200–3000 körül) az ebből az anyagból készült tárgyak Mezopotámia déli területein is elterjedtek. Innentől kezdve lazúrkő tárgyak folyamatosan adatoltak az ókori Keleten, nagyobb mennyiségű lazúrkövet tartalmaztak azok a kincsek, amelyek az uri királysírokból, Tutankhamon sírjából, vagy a nimrudi királynősírokból kerültek elő⁷⁵⁶ – és általánosan elmondható, hogy ez a féldrágakő mindig a társadalom elitjének presztízstárgyaiban került felhasználásra, azaz luxuscikk volt.⁷⁵⁷

Maga a lazúrkő nem tiszta ásvány, hanem egy ritka mészkő alapú metamorf kőzet, amely tartalmaz lazuritot, alumínium szilikátokat, nátriumot, nátriumszulfátot, esetenként tiszta ként és különböző fém-piriteket. A különböző lazúrkő-lelőhelyekről, sőt az egy lelőhelyen belül a különböző telérekből származó kőzetek összetétele lényegesen eltérhet egymástól, ezért rendkívül sokféle mintázatú és minőségű lazúrkő létezik, mindegyikben közös azonban a kék alapszín.

754 A. Leo Oppenheim a távolsági kereskedelem jelentőségéről, azon belül kiemelve a lazúrkő fontosságát: „...throughout the entire history of Mesopotamia, lapis lazuli was consistently brought from the Northeast, passing hand to hand through Iran and the Zagros mountains into Mesopotamia” (Oppenheim 1967, 243).

755 Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az asszírok ne zsákmányoltak volna lovat a birodalom más területeiről. Szinte valamennyi hadjáratukon jutottak kisebb-nagyobb mennyiségben lovakhoz (ezeknek listáját adja Jankowska 1969, 266), azonban a Zagrosz területéről nemcsak a legyőzött ellenség lovainak elzsákmányolásáról van szó, hanem lovakban fizetendő éves adóról (*biltu*), és lovakban hozott kihallgatási ajándékról is hallunk (*nāmurtu*).

756 Az 1966-ig előkerült lazúrkő tárgyakról a legkorábbi előfordulás és a III. Ur-i dinasztia közötti időszakból részletesen beszámol Herrmann 1968, 25–53 és Appendix. A 3. és 2. évezredű anyagot bemutatja Potts 1994, 199–215.

757 Brown 1991, 5: „marker of elite social status”; Potts 1994, 199: „Its beauty, rarity and hardness made lapis the most highly prized of all Mezopotamian stones, becoming a *leitmotiv* of Sumerian luxury decoration ...; Moorey 1999, 85: „»Lapis-like« was a standard metaphor for unusual wealth from early in the extant literature ...”.

Kialakulásához extrém geológiai körülmények szükségesek, ezért meglehetősen ritka kőzet, Európában egyáltalán nincs lelőhelye, Ázsiában ma nagyobb mennyiségben található a Bajkál-tó környékén, a Pamír-hegységben és az afganisztáni Badakhsan tartomány hegyei között. Ez utóbbi helyszínen 1964-ben Georgina Herrmann végzett kutatásokat és arra a következtetésre jutott, hogy az ókori Keletet teljes egészében az itt működő bányákból látták el lazúrkővel.⁷⁵⁸ Bár Herrmann elméletét többen is kritikával illették,⁷⁵⁹ idáig nem került feltárássra más, az ókorban is használt lazúrkő-bánya.

Az afganisztáni Badakhsan tartomány és Mezopotámia közötti óriási távolságot a lazúrkő szállítmányok vagy az Indus-völgy felé menő karavánokon és onnan tengeri úton tették meg – ez esetben a Perzsa-öböl felől érték el a Folyamkőzt –, vagy szárazföldi kereskedelmi utakon érkeztek – ez esetben a Zagrosz hágóin át érték el Mezopotámiát. Peter Roger S. Moorey vizsgálatai alapján az Indus-völgygel folytatott tengeri kereskedelem szünetelése (kb. 1750 után) idején drámaian visszaesik a lazúrkő használata Mezopotámiában, és leginkább a már meglévő tárgyak újrahaznosításának lehetünk tanúi.⁷⁶⁰ Mezopotámiába a lazúrkő vagy megmunkálatlan tömbként, vagy félig megmunkált tárgyként érkezett. Ilyen készletek kerültek elő több lelőhelyről is:

- 1, 4. évezred közepéről Dzsebel Arudából az Euphratés felső folyásánál, Szíriában⁷⁶¹
- 2, ugyanebből a korszakban Susából⁷⁶²

758 Herrmann 1968.

759 Legrendszeretebben talán Stuart C. Brown támadta Herrmann elméletét (Brown 1991). Brown kritikája két pontra fókuszál:

1, Brown szerint elképzelhetetlen, hogy az *Enmerkar és Aratta ura* sumer költeménytől kezdve, az újjászír feliratokban szereplő „hegyből kihalított lazúrkő” (*uqnû hîp šadi*) kifejezésen át, idősebb Plinius beszámolóján keresztül egészen a középkori Hamd Alláh Mustawfî Qazvîni leírásáig egy nyugat-iráni lazúrkő lelőhelyről szóló irodalmi emlékek ne rendelkezzenek történeti alappal, és csupán a közvetítő kereskedelem emlékei lennének. „In short, it seems that we have 5,000 years of persistent association between western Iran and the production of lapis lazuli. Any one of these references might be explained away the *ad hoc* »transit area« hypothesis, but to dismiss all of them in this manner carries *ad hoc* to the heights of absurdity” (Brown 1991, 12).

2, Brown szerint a mai Irán területén Herrmann állításaival szemben igenis létezik/létezhet lazúrkő lelőhely. Herrmann azon megállapítása, miszerint Iránban nem létezik lazúrkő, a National Iranian Oil Company által készített felméréseken alapul, ugyanakkor Brown rámutat, hogy ezen felmérések a kőolaj és földgázlelőhelyek feltérképezésére szolgáltak, nem fedték le Irán teljes területét, és a lazúrkő kialakulása szempontjából kulcsfontosságú metamorf mészkőhegyek esetében semmilyen felmérést nem végeztek, mivel ilyen területeken nem számíthattak kőolaj- vagy földgázkincsre (Brown 1991, 12–13). Mindazonáltal Brown sem ismer lazúrkő lelőhelyet Nyugat-Iránban.

760 Moorey 1999, 90: „With the eclipse of the Indus trade c. 1750 BC, the presence of lapis lazuli in the surviving material culture of Iraq declines sharply to the point where it may be suspected that the primary source was recycled stocks, rarely replenished with fresh supplies from the east.” – A lazúrkő tárgyak újrahaznosításának gyakoriságáról lásd Moorey 1999, 92.

761 Driel–Driel-Murray 1979, 19–22.

762 Morgan 1905, 124.

- 3, 3. évezredben az uri királysírokból⁷⁶³
 4, szintén a 3. évezred második felében az eblai palotából⁷⁶⁴
 5, a 3. évezred és a 2. évezred fordulójában a Perzsa-öbölben fekvő Tarut szigetről⁷⁶⁵
 6, a 2. évezred második felében Nippurból, kassú királyok fogadalmi feliratával⁷⁶⁶

A lazúrkő azonosítása a sumer NA₄.ZA.GIN₃ és az akkád *uqnû* szóval 1890-ben történt meg, amikor David G. Lyon az Isztambuli Régészeti Múzeum anyagában egy olyan lazúrkő korongra talált, amelynek a felszínére vésett felirat azt állította, hogy a tárgy *uqnû* kőből készült.⁷⁶⁷ Az azonosítással kapcsolatban a 20. század első felében még többen kételyüknek adtak hangot,⁷⁶⁸ ám mára elfogadottá vált az akkád *uqnû* szó „lazúrkő” jelentése.⁷⁶⁹

Az újasszír királyfeliratokban három szöveghelyen említik meg zagroszi államokkal kapcsolatban a lazúrkövet.

Bit-Abdadani uralkodója, Mannu-kīma-šābē 744-ben 300 *biltu* (kb. 9 tonna) lazúrkövet fizet *madattu* adóként III. Tukultī-apil-Ešarrának (Nr. 8:10–11).

Szintén 744-ben Araziaš uralkodója, Rametīja palotájából „hegyekből kihalított” lazúrkő tömböket zsákmányol III. Tukultī-apil-Ešarra (Nr. 8:1–3).

Valószínűleg 676 tájékán három zagroszi *bēl āli* (Partakka *bēl ālija*, Uppiš, Partukka *bēl ālija*, Zanasana és Urakazabarna *bēl ālija*, Rametīja; mindannyian Mādából valók) „hegyekből kihalított” lazúrkő tömböket vittek a lovak mellett kihallgatási ajándékuł Ni-nivébe, ahol más, Mādában élő uralkodók ellen az asszír király segítségét kérték. (Nr. 23).

Az asszír forrásokban szereplő „hegyből kihalított lazúrkő” (*uqnû hīp šadi*) kifejezés Stuart C. Brown szerint fontos bizonyítéka lenne annak, hogy a nyugat-iráni területeken létezett lazúrkő kitermelés, annak ellenére is, hogy nincs tudomásunk ezen a vidéken lazúrkő létezéséről, és természetesen e kőzet bányászatára sincs régészeti bizonyíték. Peter Roger S. Moorey ezzel szemben az akkád kifejezést úgy értékeli, hogy ez a lazúrkövet utánzó üvegtermékektől (pl. „egyiptomi kék” üvegpasztá) való megkülönböztetést szolgálja – tehát ez a lazúrkő eredeti, a hegyekből bányászták.⁷⁷⁰ Én elképzelhetőnek tartok egy másik megoldást is. Amennyiben igaznak fogadjuk el Moorey korábban

763 Woolley 1934, 372.

764 Matthie 1985, 44 és Pl. 36d; Pinnock 1986 és 1988.

765 Zarins 1978, 67.

766 Brinkman 1976, E. 2.7, 107 (Burnaburiaš); L.2.8, 154–155, j. 8 (Kadašman-Turgu).

767 Brown 1991, 8. Ehhez hasonló lazúrkő korongok kerültek elő ásatási kontextusból Nippurból, amelyeken kassú uralkodók fogadalmi felirata olvasható, vö. az előző jegyzettel.

768 Ezeket összegyűjti Brown 1991, 7–9.

769 Röllig 1980–83, 488–489; és CAD U/W, 195–202: sub. *uqnû*.

770 Moorey 1999, 90.

említett állítását, miszerint a lazúrkő másodlagos felhasználása általánossá vált az első évezred első felére, akkor a „hegyből kihalított lazúrkő” terminus utalhatott a keleti karavánutakon érkező, az évezredek tradícióknak megfelelő módon, tömbökben szállított, megmunkálatlan darabokra – ami nyilván kuriózumnak számított a korban.

Bárhogyan is értékeljük a „hegyből kihalított lazúrkő” kifejezést, a III. Tukulti-apil-Ešarra feliratában említett legalább 9 tonnányi mennyiség már ipari méretű, vagy komoly helyi bányászatot – noha erre nincs bizonyítékunk –, vagy nagy volumenű kereskedelmet feltételez.

VI.1.2. Ló

A ló domesztikációjának pontos idejével és színterével kapcsolatban máig nem jött létre tudományos konszenzus. A háziasítás első és egyetlen színterét Bartosiewicz László Dél-Ukrajnában feltételezi, a negyedik évezred tájékán.⁷⁷¹ A lovat háziasítását követően igába fogva használták, és még hosszú időnek kellett eltelnie, amíg olyan állatokat sikerült kitenyészteni, amelyek gerince és hátizmai elbírták az ember súlyát és alkalmassá váltak a lovaglásra. Dezső Tamás szerint – „A lovaglás tudományának és a lovasság kialakulásának színtere valószínűleg az Örmény-hegyvidék – Zagrosz – Asszíria háromszög lehetett.”⁷⁷² Feltételezhető, hogy futár feladatokra már a 2. évezred végén is használtak lovasokat az ókori Keleten,⁷⁷³ ám a lovasság önálló fegyvernemként csak a 9. század első felében jelent meg.⁷⁷⁴ Az asszír forrásokban következetesen megkülönböztetik a lovasság által használt *ša pethalli* és a harciszekerek elé fogatolt *ša niri* felhasználást.⁷⁷⁵

Az újasszír korszakból egyetlen olyan magánszerződés sem adatolt, amelyben ló cserélne gazdát, ebből talán arra következtethetünk, hogy ebben az időszakban a ló magánjellegű, avagy „civil” felhasználása nem volt szokásban. A magánszerződések szankció-formulái között azonban számos alkalommal találkozhatunk olyan kitételrel, hogy „(Aki ezt a szerződést megszegi) kössön négy szürke⁷⁷⁶ lovat a Harrānban lakozó Sîn lábához!” vagy „(Aki ezt a szerződést megszegi) kössön két szürke lovat Aššur lábához!” – mindezen kitételek a szerződést megszegő fél kompenzáción túli kötelezettségeként kerülnek felsorolásra. Nem világos, ha lovat magánszemélynek nem

⁷⁷¹ Bartosiewicz 2006, 111.

⁷⁷² Dezső 2006b, 62.

⁷⁷³ Rittig 1994, 156–160.

⁷⁷⁴ A lovassági fegyvernem kialakulásához és történetéhez lásd Noble 1990; Dezső 2006b és Dezső 2012b.

⁷⁷⁵ Salonen 1956, 32.

⁷⁷⁶ Itt természetesen fehér színű lovakról van szó, csak a fehér lószínként nem használatos, csupán a szürke.

lehetett vásárolni – se szürkét, se más színűt –, akkor miként lehetett ezen rendelkezést betartani.⁷⁷⁷

Az asszír forrásokban II. Šarrukīn uralkodásától kezdve jelenik meg a kisebb testű, a forrásokban *messu* fajtájúnak nevezett ló mellett robusztus felépítésű *kusāja* fajta⁷⁷⁸ – ez utóbbi megjelenése tette lehetővé, hogy a hetedik század során a harciszekerek mérete jelentősen megnövekedjék. Mindkét fajta származási helyéről kapta nevét: Messu Mannaj ország déli, Zamuával határos zagroszi tartománya, Kusu/Kuš pedig az Egyiptomtól délre fekvő királyság, Núbia akkád neve.⁷⁷⁹

A szakirodalomban máig vitatott kérdés, hogy Asszíriában tenyésztettek-e lovakat, vagy az asszír hadsereg számára nélkülözhetetlen utánpótlást kizárólag a birodalmon kívülről kellett beszerezniük. II. Šarrukīn nyolcadik hadjáratát leíró „Istenlevélben” található az alábbi szakasz:

„A tartomány (Sūbi) lakói valamennyien lovaglásban jártas népek, Urartuban nincs hozzájuk fogható. E széles tartományban a csikókat, a fiatal harci lovakat, melyeket (Rusa) királyi hadosztályának nevelnek, évenként fogják be. Sūbi tartományban – melyet Urartu népe Mannajnak nevez – (ezek a lovak) nincsenek kiválogatva, adottságaikat nem mustrálják, nincsenek betörve, sem betanítva a csatákban való rohamra, kanyarodásra és futásra.”⁷⁸⁰

Karen Radner e szöveghely alapján azt a következtetést vonta le, hogy Asszíriában soha nem tenyésztettek lovakat, mivel a II. Šarrukīn által fent leírt módon, vadon szaporították az állatokat a hegyvidéken és éves rendszerességgel fogtak be közülük egyedeket, amelyeket a birodalmi központokba küldtek.⁷⁸¹ A lótenyésztést az asszír területeken

777 A magánszerződéses szankció-formulái több olyan kitéltet is tartalmaznak, amelyek betartása meglehetősen kétséges. Pl. „(Aki ezt a szerződést megszegi) égesse el legidősebb fiát Adad [vagy Daddi] szentélykörzetében!” (StAT 2, nos. 7, 146, 234, 243, 244, 256 és 260 szövegek), vagy „(Aki ezt a szerződést megszegi) egyen meg egy *mina* gyapjút és igyon rá egy kancsó csirízt!” (SAA 14, no. 176; StAT 2, no. 243), vagy „(Aki ezt a szerződést megszegi) szórjon ki gabonaszemeket Kalhu városkapujától Aššur városkapujáig, és a földről a nyelvvel szedegesse fel a szemeteket!” (StAT 2, no. 243).

778 A Núbiából előkerült állatcsont maradványok elemzéséhez lásd Bökönyi 1993. A nagytestű núbiai lovak megjelentek az ábrázolásokon is, erről lásd Török 1991.

779 Noha a két lófajta vizsgálatában nagyobb teret kapnak a *kusāja* lovak Lisa A. Heidorn elemzésében, ennek ellenére e munka nélkülözhetetlen a téma áttekintéséhez (Heidorn 1997).

780 TCL 3, 170–173.

781 Radner 2003a, 43, j. 19: „Horses were never bred in central Assyria. This is due to the horse-breeding practise of that time. Horses were not bred in stables; instead, young adult animals were caught from herds of wild-living horses and broken, to be used as mounts and draft animals. As central Assyria was an agricultural region, keeping free-roaming horse herds there was simply an impossibility.”

szintén elképzelhetetlennek tartja A. Leo Oppenheim,⁷⁸² és Radnerhez hasonlóan⁷⁸³ az asszírok keleti irányú terjeszkedésének egyik fő okát látja az állatok beszerzésének igényében.

II. Šarrukīn feliratából azonban úgy tűnik, amit az asszírok Sūbi tartományban láttak, meglepte őket, és fontos etnográfiai felismerésüket, a lótenyésztésnek ezt, az asszírokétól eltérő fajtáját, gondosan lejegyezték. Armas Salonen a mezopotámiai lófélékről írt alapvető monográfiájában összegyűjti a lovak táplálására vonatkozó forrásokat is. Összesen 42 szöveghelyet azonosít, amelyek közül 38 esetében gabonával etetik a lovakat. Ez egyrészt egyértelműen az istállózó állattartás meglétét támasztja alá, másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy 1, az Asszír Birodalom bizonyos területein nem tudták fűvel/szénával ellátni a lovakat, legalábbis nem egész évben, és 2, nem volt hírtéke annak, ha a ló fűvet eszik, annak annál inkább, ha gabonát, ezért erről több említés maradt fenn a levelekben. Az Asszíríán belüli lótenyésztést tényként ismeri el John N. Postgate,⁷⁸⁴ igaz, erre vonatkozó szöveghelyeket nem citál. Amint Nabû-šumiddina jelentéseinek elemzéséből hamarosan látni fogjuk, a *kusāja* fajtájú lovak esetén bizonyítható a lovak asszíríai tenyésztése. Ne feledjük, Asszíría már a kilencedik század végén rendelkezett olyan előhegységi övezetekkel, amelyek legelői alkalmasak nagyobb számú ló ellátására is; a kifejezetten száraz területekről érkezett levelek inkább a kivételt jelentik, semmint a szabályt.⁷⁸⁵

Karen Radnernek a tenyésztéssel kapcsolatos tévedése ellenére annyiban igazat adhatunk, hogy az asszír hadsereg rengeteg lovat igényelt, és az összes lónak csak töredéke lehetett alkalmas katonai szolgálatra, tehát Asszíría folyamatos külső beszerzésre

782 „In the first millennium (beginning with Tukulti-Ninurta II, 890–884 B. C.) the rising military importance of cavalry made it imperative for the Assyrians to get more and better horses from the primitive tribesmen who raised these animals anywhere between the Zagros and East Turkistan. Since the Chinese, too, had to trade with these tribes to obtain horses, the silk with which the Chinese paid could, theoretically at least, have reached the ancient Near East.” (Oppenheim 1967, 253)

783 Radner 2003a, 42–43: „A far more likely reason is that western Iran had been discovered as a source for horses, a commodity of unappeasable demand to Assyria.”

784 Postgate 1979, 219–220.

785 Ilyen levél Šupat helytartójának, Bēl-liqbinek II. Šarrukīnhoz írt levele (SAA 1, no. 181:6–21): „A király, az én uram utasított engem, hogy élmezsem a kocsizó alakulatokat. Amint [x] megérkezett, közöltem vele, hogy [...], de ő így szólt: »A király adott nekem parancsot, így én két havi porciót kapok minden hónapra!« – Ezt megtagadtam tőle. Erre ő az egyik falumban lévő silóhoz ment, és kimérte magának a gabonát. Odamentem és felelősségre vontam, mondván: »Miért nyitottad ki önkényesen, a helytartó helyettesének engedélye nélkül a királyi magtárat?« – Ő nem tekintett rám, úgy válaszolt: »Nisan hónapra elfogyott a szénám, a lovak meg velem vannak, nem tudok mit tenni.«”

szorult. Hogy mennyi lóra is volt szükség az asszír hadseregben, még megbecsülni is nehéz, hiszen még a hadsereg méretéről sem rendelkezünk pontos adatokkal.

Az asszír hadinép méretéről hozzávetőleges képet ad két belső, nem a hivatalos emlékezet megalkotására törekvő forrás a 8. század végétől. Az egyik (SAA 11, no. 126) egy katonai adminisztrációs szöveg, amelyben felsorolásra kerülnek különféle egységek, az említett alakulatok létszámának összege több mint 25000 fő. A szöveg azonban töredékes állapotban maradt fenn, az összlétszám ennél feltehetően nagyobb is lehetett, és az sem világos, hogy ezek az egységek a teljes haderőnek tulajdonképpen mekkora részét jelentették. A másik forrás (SAA 5, no. 250) egy királynak írott levél, amelyben egy határerődben gyülekező seregről esik szó, ami az ott tárolt készletekből látja el magát. A kiosztott élelem és takarmány alapján kiszámítható, hogy ekkor már kb. 32000 ember és 3500 állat gyűlt ott össze. A szöveg viszont kifejezetten utal rá, hogy további csapatok érkezésére várnak, és mivel a király sincs még jelen – akinek a levél szól –, ezek a számok feltehetőleg még nem tartalmazzák a birodalmi központból származó elit egységeket sem.

II. Šarrukīn királyfeliratában arról számol be, ahogy Kummuhu (a későbbi Kommagéné) területén kialakítja a baloldali *turtānu* tartományát. A tartomány és az ott állomásozó hadsereg megszervezéséről így ír (Fuchs 1994, Ann. 408b–411):

„Azt a várost újjászerveztem. Bit-Jakīn (elhurcolt) népét [...] belsejébe telepítettem. Eunuchomat helytartónak följük helyeztem, (és) baloldali *turtānu*nak neveztem el. [...] (a tartomány) hatalmát a korábbanál jobban megerősítettem: 150 harcikocsit, 1500 lovas katonát, 20.000 újászt és 10.000 pajzssal és lándzsával felszerelt katonát belsejébe telepítve (a baloldali *turtānu*) alá rendeltem, (akit) országom helytartói közé számoltam.”

Ezek alapján elmondható, hogy Asszíria ezen egyetlen tartományában legalább 1900 ló teljesített szolgálatot – igaz, ezt a tartományt egy főméltóság vezette, így minden bizonnyal erősebb katonai egységekkel rendelkezett, mint egy átlagos asszír provincia. Összességében annyit talán kijelenthetünk, hogy az asszír hadseregben tízezres nagyságrendben szolgáltak lovak, ami egyrészt folyamatos utánpótlást igényelt, másrészt érthetővé teszi, hogy az Asszíriában előkerült szövegekben miért nem szerepelnek lovak nem-katonai kontextusban.

Asszíria a következő módokon juthatott lovakhoz: 1, hadjárati zsákmányként (*šallātu*); 2, a hadjárat során a behódolók adójából (*madattu*); 3, éves állandó adókból az asszír tartományi övezeten kívülről (*biltu*); 4, kihallgatási ajándékként (*nāmurtu/tāmurtu*); 5, rendszeres adókból a tartományokból (*iškāru, nāmurtu*); valamint 6, kereskedőktől.

(1) A hadjáratokon szerzett zsákmányról szóló királyfeliratokban csak ritkán számszerűsítik az elpredált állatok számát.⁷⁸⁶ Ebből a szempontból a Középső-Zagrosz vidékére vezetett hadjáratok nem mutatnak egyedi vonásokat, az asszírok mindig mindenhol elvitték a lovakat, még hozzá tömegével.⁷⁸⁷

(2) A Zagroszba vezetett hadjáratok során rendkívül gyakran lovakat adnak ajándékként a behódoló helyi vezetők. Az így átadásra került lovak számát is csak nagyon ritkán pontosítják az asszír királyfeliratok. Kivételt jelent ez alól III. Tukulti-apil-Ešarra 737. évi zagroszi hadjáratának leírása (Nr. 9/B:30'–43'), amelyben 17 helyi előkelő több mint 1615 lovat ad át az asszír királynak. A II. Šarrukīn által kiküldött, mágnások által vezetett 713. évi hadjáratban a mannej uralkodó, az ellipi uralkodó, Allabria uralkodója és 46 méd *bēl āli* összesen 4609 lovat adott át az asszíroknak (Nr. 16/C:191–193). Bár behódoló ajándékként a birodalom más részein is érkeztek lovak, a zagroszi uralkodók és előkelők minden *madattu*-adásuknál lovat, és elsőként felsorolva lovat adtak. Ráadásul a *bēl ālik* hatalomban maradásának köszönhetően a zagroszi asszír tartományok megszervezése után is fizettek *madattut* a helyi előkelők – természetesen lóban.

(3) II. Aššur-nāšir-apli 881. évi hadjáratán ilyen állandó adót vetett ki Zamua fejedelmeire (Nr. 1/A:ii.47). III. Šulmānu-ašarēdu 827. évi hadjáratán Harna uralkodójára, Šulusunura igába szoktatott lovakat vetett ki adóul (Nr. 3/D:168–170). V. Šamši-Adad 820. vagy 819. évi hadjáratán szintén igába szoktatott lovakból álló adót vetett ki örök időkre 28 hegyvidéki előkelőre (Nr. 5:iii.44b–67a). II. Šarrukīn a Nedzsafehabad-sztélé feliratában (Nr. 17:42) arról számol be, hogy a 716. évi hadjárata előtt négy évvel Harhar városa beszüntette az adófizetést, amit korábban lovakban rőtt le. Bár alkalmanként a birodalom más vidékéről is szedtek be adóként lovat,⁷⁸⁸ a zagroszi területeken, úgy tűnik, ez volt az egyik legfontosabb adó-termék.

(4) Az évenként az asszír fővárosokba látogató külföldi uralkodók és követeik gazdag kihallgatási ajándékokkal érkeztek, a hegyvidéki területekről érkezők a királyi levelezés tanúsága szerint mindig hoztak lovakat is.⁷⁸⁹ A Dūr-Šarrukīnból előkerült palotadombormű produkciókon a Zagroszból érkező adóhozók mindig lovat vezetnek a király elé.⁷⁹⁰

786 Üdítő kivétel ez alól a vsz. 738-ban Aššur-da''inanni által a Zagroszba vezetett hadjáratról szóló beszámoló (Nr. 11/A:13'–15'): „Eunuchomat, Aššur-da''inanni az erős Madā ország ellen keletre küldtem. 5000 lovat, embereket, marhákat és juhokat fogott el számolatlanul.”

787 Jankowska 1969, 266.

788 Az SAA 1, no. 110 levél tanúsága szerint Egyiptom, Gáza, Júda, Moáb, Ammón és Edóm adóját a *turtānu* gyűjtötte össze, az adóban szerepelnek lovak is. Az SAA 11, no. 112 adminisztratív szöveg arról számol be, hogy Ili-ukallanni 651-ben 593 lovat és 4 öszvért hoz el Mugallu országból.

789 Pl. SAA 1, no. 29; SAA 5, no. 171.

790 Botta–Flandin 1849, II. pl. 123, 124, 125, 126, stb.

(5) Az asszír tartományok által befizetett rendszeres adókból nagyon sok ló került a hadseregbe. Aššur-ah-iddina uralkodása idején a kalhúi Nabû-templomhoz kapcsolódóan működött egy lovak begyűjtésével és elosztásával foglalkozó hivatal, amely a birodalom egész területéről gyűjtötte be, és osztotta vissza a katonai felhasználásra kerülő lovakat. A hivatal adminisztrációjának feje a templom *hazannuja* volt, aki levélben tájékoztatta a királyt a részletekről. A levelekből világos, hogy Nabû-šum-iddina volt ez a *hazannu*. A tisztsége megjelölése nélkül egy Nadinu nevű levélküldő pontosan ugyanilyen ügyekben tájékoztatta a királyt, tehát lehetséges, hogy ő is a kalhúi Nabû-templom *hazannuja* volt (az SAA 13 szerkesztői így gondolják), de az is lehet, hogy annak helyettesével állunk szemben, sőt az sem elképzelhetetlen, hogy a Nabû-šum-iddina név rövidített alakja a Nadinu, a két név tehát egyetlen személyt takar. Az SAA 13, nos. 78–123 az ő levelek, ezek közül a nos. 81–123 a lovakkal kapcsolatos adminisztrációs tevékenység dokumentumai. Az alábbi táblázatban ez utóbbi tevékenységre vonatkozó adatokat kívánom szemléltetni a John N. Postgate által megszerkesztett keretben,⁷⁹¹ kibővítve és a kollacionálás során elfogadott új olvasatokkal pontosítva.

SAA 13		DÁTUM	LOVAK				őszvér	összesen	FORRÁS	
			ša nīri			pethalli				ló
			kusāja	nincs meghatározva	messu		ősz-szesen			
84	ABL 686	I. 6.	164			35	8	207	URU.[...]	
85	CT 53 11	II. 7.		8		15	23	6	29	Manšuâte
86	ABL 372	III. 2.	16			14	30	9	39	Qarnê
			9			14	23	5	28	Dâna
			19			38	57		57	Kullania
						25	25	3	28 (31)	Arpadda
						13	13	10	23	Isana
			44			104	148	27 (30)	175 (178)	Összesen
87	ABL 376	III. 4.	24			10	34	13 (16)	47 (50)	Dimašqa
			10				10			LU ₂ rak-su MEŠ
			34			10	44	13 (16)	57 (60)	Összesen

791 John N. Postgate táblázatát lásd Postgate 1974, 8–9.

88	ABL 71	?. 5. ⁷⁹²				122			122	turtānu
						5			5	Kalhu helytartója
						127	127		127	Összesen
89	ABL 60	11.	12				12	12	helytartó	
90	ABL 1379	15.	4				4		4	anyaki-rálynő masennuja
					7		7		7	Dur-Šarruku
					14	34	48	2	50	Tillê
			4		21	34	59	2	61	Összesen
91	ABL 69	16.				x		x	x	
92	ABL 371	23.				x	x		x	Rašappa
						x	x		x	Dūr-Šarrukīn
93	ABL 684	23.	[17]			39	56		56	turtānu
						47	47		47	Zamua
			17			86	103		103	Összesen ⁷⁹³
94	ABL 374	28.	14				14		14	LU ₂ GAR-nu MEŠ
			4				4		4	lóidom-árok (GIŠ.GIGIR.MEŠ ša ikūte)
			18				18		18	Összesen

792 A levél második felében Nabû-šum-iddina megjegyzést tesz az előző nap Barhalziból és Arraphából érkezett lovakról. A levél dátumformulája csak napokat tartalmaz. Postgate, 1974, 8. ezt a levelet III. hó 5-re keltezi, ugyanakkor a III. 4-i jelentésben nem szerepelnek Barhalziból és Arraphából származó lovak.

793 A levél legvégén, a dátumformula után szerepel a PAB 3-me-48 (348) szám. Nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy ez mire vonatkozik, talán az ebben a levélben és az ugyanerre a napra keltezett előző levélben szereplő adatok összegéről van szó.

95	ABL 440	–		25 ūru ⁷⁹⁴						Kalhu, Ni- nive, Dūr- Šarrukīn
96	ABL 64	–	3				3		3	<i>rab ša rēši</i>
								x		Kilizi
								x		Arbēla
			3				3	33	36	Összesen
97 ⁷⁹⁵	ABL 373	–	104				104		104	<i>turtānu</i>
			72				72		72	<i>nāgir-ekalli</i>
			69				69		69	<i>rab šāqē</i>
			1				1		1	<i>šanū [x]</i>
			246				246		246	Összesen
98	ABL 375	–				2	2	4	6	Arrapha
99	ABL 538	–	41				41		41	URU. [...]-na ⁷⁹⁶
						42	42	5	47	Si'immē
						7	7		7	Dūr- Šarrukīn
			41			49	90	5	95	Összesen
100	ABL 545	7.				3	3		3	[...]
						[27]	[27]		[27]	[...]
						67	67	8	75	Guzāna
						2	2		2	Kalhu
						99	99	8	107	Összesen
101	ABL 63	–	4				4		4	anyaki- rálynő <i>masennuja</i>

794 SAA 13, no. 95 levélben Nabû-šum-iddina 25 csapat (*urātē*) megérkezéséről számol be. Egy csapat (*urū*) jelenthet két vagy akár három lovat is (vö. Postgate 2000, 93). A csapatok adógyűjtő különítményektől (*ša na-kan-te ša pir-ra-ni*) érkeztek Kalhuból, Ninivéből és Dūr-Šarrukīnból (ezekről: Postgate, 1974, 1.1 és 2.2. fejezetek). Ezek az állatok, úgy tűnik, nem a rendszernek megfelelően kerültek a Nabû-templom *hazannu*jához, hiszen a megérkezésüket a levélben az *erēbu* ige helyett *alāku*(+ventív)-val fejezte ki, a lovakat csapatonként számolta, nem adott róluk pontos összegzést, és a levél végén nem szerepel dátumformula. Viszont megkérdezi a királyt, mit tegyen ezekkel a lovakkal, amit a rendszerszerűen érkező lovakkal kapcsolatban soha nem tesz. Elképzelhető, hogy a Nabû-šum-iddina által irányított rendszerbe idomítás nélküli lovak érkeztek be, és a hivatal által elvégzett, több levélben is megemlített mustra és szortírozás eredményeként itt állították össze az *urū*kat. Ezért is lehet rendszeranomália, ha már kész *urū*k érkeznek, itt ő csak sorba rendezi (*sadāru*) őket.

795 Postgate a *rab šāqē* sorban 79 lovat olvas, nála a 4. beszállító [URU.Arrap]-ha, aki 4+ lovat hoz, tehát a szállítmány végösszege nála 259+.

796 Postgate olvasata: URU.[Hi?-d]ja-na.

						17	17	9	26	Isana
			4			17	21	9	30	Összesen
103	ABL 682	–		9			9		9	turtānu
				8			8		8	nāgir ekalli
				62			62		62	Arrapha
				79			79		79	Összesen
104	ABL 61	–	30				30		30	Parsua
					5		5		5	Lahiru – az Aššur csapatok deficite ⁷⁹⁷
			16		47		63		63	Lahiru ⁷⁹⁸
			46		52		98		98	Összesen
105	ABL 1122	–		x			x		x	Dūr-Šarrukīn
						x	x		x	turtānu
						x	x		x	nāgir ekalli
							x+34?		x+34?	Összesen
108	ABL 393	–	8				8		8	királyné masennuja
			12				12		12	anyaki-rályné masennuja

797 (obv. 11) 5 KUR.MEŠ *bat-qu* (12) *ša u2-ra-a-te* (13) *ša aš-šur*. Nem lehet megállapítani a szövegből, hogy mit jelöl az *urāte ša Aššur* kifejezés, mivel az Aššur szó előtt nincs determinatívum. Nem valószínű, hogy Aššur városáról lenne szó, egyrészt mivel Aššur városa egyszer sem fordul elő ezekben a levelekben (elképzeltető, hogy az Aššur-ah-iddina által is megerősített városi kiváltságai miatt mentességet élvez a lovak beszolgáltatásának kötelezettsége alól), másrészt Aššur városát az adminisztratív levelekben szinte mindig Libbi-āliként – „(az ország) szívének városa” – említik. Elképzeltető, hogy az Aššur hadosztály csapataiból visszamaradt/hiányzó lovakat kell a kifejezés alatt értenünk? Mivel magánjogi szerződéseknél visszatérő szankció, hogy a szerződést megszegő félnek két szürke lovat kell kötnie az Aššur-templom oltárához, többen arra következtettek, hogy az Aššur hadosztály lovai mind szürkék lettek volna, így érthető, ha külön várni kell, míg a szállítmányok között akadnak olyan lovak, melyek beoszthatók az Aššur hadosztályba, s az is érthetővé válik, miért tartja fontosnak felsorolni ezt külön. A lovak származási helye viszont nem világos, bár fajtájukat tekintve messui lovak. A *batqu*-hoz Postgate, 1974, 1.9. fejezet.

798 Lahiru városa Lahiru tartomány fővárosa, talán a mai Eski Kifri várossal azonos. A tartomány az Alsó-Záb és a Dijala között feküdt. A levél végén található összegzés az összes lovat fajta szerint sorolja föl, és azt mondja róluk, hogy KUR.[...] valók. A két tartomány tehát valamilyen egységbe tartozik, amely egységről sajnos mást nem tudunk meg e szöveghely alapján, csak azt, hogy a determinatívuma KUR.

			11		49	60		60	<i>turtānu</i> ⁷⁹⁹
			31		49	80		80	Összesen
109	ABL 394	–	111	11		122		122	Barhalzi
			11			11		11	Arrapha
			17	10		27		27	Kalhu ⁸⁰⁰
			139	21		160		160	Összesen
110	ABL 395	I. 8.		40	69	109		109	Arpadda
				x	x	61		61	Hada'il
				40+x	69+x	170		170	Összesen
111	ABL 575	–		x					Si'immê
				x					šanû [x]
						29		29	Összesen Guzānából
112	ABL 649	–	x						baloldali <i>turtānu</i>
			x+5		33	x+38		x+38	<i>turtānu</i>
					8				Šuhupa
			55		41	96		96	Összesen
113	ABL 973	–	90			90		90	<i>nāgir ekalli</i>
			4			4		4	Ninive
			4			4		4	Aššur- bēl-taqqin LU ₂ „šaknu
			98			98		98	Összesen
114	ABL 1017	–		122		122		122	<i>turtānu</i>
				58		58		58	<i>nāgir ekalli</i>
				89					x
				28					x
				12					x
				130+x					x
				69					x
				13					x
				28					x
				41					Dūr- Šarrukīn

799 A *turtānu* tétele után a *la gammarūni* – „nem teljes” megjegyzés.800 A Kalhu tétele után a *la gammarūni* – „nem teljes” megjegyzés.

				590+x			590 +x		590+x	Összesen
115	CT 53 434	–		18		157	175	13	188	napi összesítés
116	ABL 601	–	4	32		12	48	4	52	Arpaddu
			32	7		40	89	10	99	x
									60	x
			36	39		52	137	14	201	Összesen
119	ABL 1427	–		5			5		5	Adad- ēreš ⁸⁰¹
122	ABL 1159	–	24				24		24	LU ₂ .raksūti
			34				34		34	x
			58				58		58	Összesen

Sajnos nem tudjuk megmondani, hogy a Nabû-šum-iddina által vezetett hivatal működéséből mekkora időszakra nyertünk betekintést (a koronahercegeket is említő üdvözlési formulák miatt valószínűleg 672 és 669 között járhatunk), sem azt, hogy ezen betekintés mennyire teljes. Annyi azonban megállapítható belőle, hogy a kalhui Nabû-templom közvetítésével működő rendszerben szekér elé fogott (*ša nīri*) lóból 1094+ *kusāja* fajta volt és 873+ *messui* fajta, a lovaglásra használt (*ša pethalli*) lovak esetében (946+ db) ilyen fajta megkülönböztetésre nem került sor. A lovakat darabban adják meg a szövegek, nem a katonai adminisztráción belül használatos *urū* („csapat”) az alapegység. Talán ennek a hivatalnak lehetett a feladata, hogy a belső adókból beérkező lovakat *urūk*ba szervezze, és továbbítsa őket a hadsereg különböző alakulatainak. Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy az Afrikából származó *kusāja* fajtát a birodalom egész területén, többek között a zagroszi területeken is tenyésztik (Parsuából 30 darab érkezett belőlük). Valószínűleg a *kusāja* fajta Asszíriába érkezéséről számol be II. Šarrukīn királyfeliratának ez a szöveghelye:

„Šilkānit, Mušri királyát elborította Aššurnak, uramnak félelmetes ragyogása, Mušri ország 12 nagy lovát, amekkorát az országban (Asszíriában) még sosem láttak, kihallgatási ajándékként (tāmartu) elküldte nekem.”⁸⁰²

801 Az 5 ló sebesült egyiptomi ló! (obv. 7) 5 ANŠE.KUR.RA.MEŠ KUR.Mu-šur-a-[a] (8) *si-im-ma-ta-nu-te*.

802 Fuchs 1998, 57.

A szövegben említett Šilkāni egészen bizonyosan azonos IV. Osorkon fáraóval (730–715), tehát az ajándék küldésére valamikor 722 és 715 között kerülhetett sor. Ez azt jelenti, hogy kb. 50 évvel a tenyészet alapját képező 12 ló megérkezése után a birodalom teljes területéről ezres nagyságrendben áll rendelkezése *kusāja* fajtájú ló, ami erős érv lehet amellet, hogy az asszírok értettek a lótenyésztéshez.

(6) A lókereskedők (LU₂.DAM.GAR₃ ANŠE.KUR.RA, *tamkār sisē*) gyakran szerepelnek a királyi levelezésben.⁸⁰³ Működési területük, úgy tűnik, kizárólag a Zagrosz térségére koncentrálódik. Karen Radner a *tamkāru* szó újasszír kori szöveghelyeinek elemzésekor arra a következtetésre jut, hogy ebben a korban a fogalom inkább állami ügynököket és nem vállalkozó kereskedőket jelentett⁸⁰⁴ – ami nem is meglepő, tekintve, hogy a lovak egyedüli felhasználója Asszíriában a hadsereg volt.

Összességében elmondható, hogy az asszír hadseregben tízezres nagyságrendben szolgálhattak lovak, beszerzésüket és utánpótlásukat pedig minden eszközzel igyekeztek biztosítani. A hetedik században adatolható jelentős belső tenyésztés mellett folyamatos importra szorultak ebből a termékből. A lótenyésztésnek optimális feltételeket biztosítottak a Zagrosz előhegységeinek 500–1500 méter közötti hegyi legelői, így a terület egyik legfontosabb exportcikke a ló lehetett.

VI.2. EMBERI ERŐFORRÁS

Az asszír tartományi rendszer zagroszi terjeszkedését alapjában véve nem gazdasági okokkal magyarázza Giovanni B. Lanfranchi. Asszíria és a zagroszi elit viszonyát elemző tanulmányában arra a megállapításra jut, hogy, mivel a zagroszi tartományok fenntartása valószínűleg anyagilag nem térült meg, a területen keresztülfutó kereskedelmi utak áteresztőképessége kicsiny volt, és ez a vidék nem rendelkezett olyan speciális termékkel, amit vagy ne tudtak volna az asszírok máshonnan beszerezni, vagy ne tudták volna azt a tartományok kiépítése előtti időszakban is bevált módon, kereskedelmi és katonai eszközökkel megszerezni, ezért a zagroszi asszír tartományok kialakítása elsősorban politikai okokra vezethető vissza.⁸⁰⁵

Talán nem véletlen – veti fel Lanfranchi –, hogy a zagroszi asszír tartományok kialakítása mindig közvetlenül előzte meg valamely rivális nagyhatalom elleni asszír hadjáratot. Az asszír uralkodók hadseregében szükség volt a kiváló zagroszi lovasokra.

803 Pl. Nr. 26; Nr. 34; SAA 5, no. 169.

804 Radner 1999.

805 Lanfranchi 2003, 96–104.

A III.4. fejezet végén összegyűjtöttem és elemeztem a zagroszi lakosok katonai szolgálatára vonatkozó forrásokat.⁸⁰⁶ Ezek alapvetően alátámasztják Lanfranchi érvelését, az asszír jelenlétnek köszönhetően gazdasági és politikai értelemben is megerősödött zagroszi elit részt vett a hadjáratokon, a *bēl āli* saját csapataival az asszír sereg lovas alakulatainak részét képezte.

806 Nr. 28; Nr. 33; Nr. 67; Nr. 68.

Királyfeliratok

II. AŠŠUR-NĀŠIR-APLI (884–859)

881 (*limmu* Aššur-iddin⁸⁰⁷)

Nr. 1/A. Ninurta-templom felirata⁸⁰⁸

^{ii 23b–25a} Aššur-iddin *limmu*jában hírt kaptam róla, hogy Nūr-Adad, Dagara ország sejkje (*nasiku*) fellázadt, egész Zamua összegyűlt. Egy falat építettek Babitu város hágójában, harcot és csatát kezdeményeztek ellenem.

^{25b–27a} Aššur, a nagy úr, az én uram és az előttem vonuló isteni jelvény segedelmével, Aššurnak, uramnak ádáz fegyvereivel (felszerelve), szemlét tartottam a fegyverek (és) a csapatok felett, és a Babitu városánál fekvő hágóhoz vonultam.

^{27b–29a} Az ott lévőök csapataik tömegében bízva csatát vállaltak ellenem. Az előttem vonuló isteni jelvény hatalmas erejének (segítségével) megütköztem velük, vereséget mértem rájuk, soraikat megbontottam. Harcosaik közül 1460 embert vágtam le a hágóban.

^{29b–31a} Uzê, Berutu és Lagalaga városokat, erődített városait, az őket övező 100 kisebb várossal együtt elfoglaltam, foglyaikat,⁸⁰⁹ vagyonukat, marháikat, juhaikat elzsákmányoltam. Nūr-Adad, hogy életét mentse, a magas hegyek közé (menekült), 1200 harcosát elragadtam.

^{31b–33a} Dagarából továbbindulva Bāra városához értem. Bārát elfoglaltam, 320 harcosukat fegyverrel leöltem, marháikat, juhaikat és minden értéküket elhajtottam, 300 harcosukat elragadtam.

807 Asszíriában az egyes éveket egy-egy magasrangú hivatalnokról nevezték el, az adott évnek nevet adó hivatalnok (akkád *limmu* vagy *limu*, görögül *eponymos*) nevével keltezték a szövegeket. A *limmu*-rendszerhez lásd *inter alia* Ungnad 1938; Komoróczy 1995, 102; valamint Millard 1994, különösen 1–14. Az egyes *limmu*-éveket ez utóbbi munka alapján közlöm. Aššur-iddin *limmu*-éve 881 (Millard 1994, 25).

808 A kalhú Ninurta-templom falait borító orthostatos lapokon futó szöveg az egyik leghosszabb asszír királyfelirat. A szöveg újabb kiadása a korábbi szakirodalom felsorolásával: RIMA 2, A.o.101.1.

809 A *šallatu* szó fogoly jelentéséhez Oded 1979, 5 és 7.

^{33b–35a} Tišri (VII.) hónap 15. napján elindultam Kalzi⁸¹⁰ városából, és Babitú hágóján átkeltem. Babituból továbbindulva a Nimuš-hegyhez értem, amit lullu nyelven Kiniba-hegynek neveznek. Elfoglaltam Bunāsit, az erődített várost – ahol Mušašina (uralkodott) – és a körülötte fekvő 30 kisebb települést. A harcosok megijedtek, és a magas hegyre menekültek.

^{35b–37a} A hős Aššur-nāšir-apli madárként repült utánuk, (és) tetemeiket halomba hordta a Nimuš-hegyen. Levágta 326 harcosát, (Mušašinát) megfosztotta lovaitól. Maradékukat elnyelték a hegy szakadécai és vízmosásai.

^{37b–38} A Nimuš-hegyen elfoglaltam hét várost, amelyeket korábban megerődítettek. Tömegével mészároltam őket, foglyaikat, vagyonukat, marháikat és juhaikat elhurcoltam, (majd) felégettem a városokat. (Ezután) visszatértem táboromba, (és) ott töltöttem az éjszakát.

^{39–43} Ebből a táborból kiindulva a Nimuš-hegy körüli síkság városai ellen vonultam, e városokat korábban senki sem látta. Elfoglaltam Larbusut, az erődített várost – ahol Kirtiāra (uralkodott) – a körülötte fekvő nyolc kisebb településsel együtt. A harcosok megijedtek, és egy magas hegyre menekültek. A hegy oly meredek volt, mint a kard hegye. A király a csapataival (mégis) utánuk mászott. Tetemüket ledobáltam a hegyről, 172 harcosukat levágtam, a hegy szakadékait megtöltöttem katonáikkal. Foglyaikat, vagyonukat, marháikat és juhaikat elhurcoltam, (majd) felégettem a városokat. (A levágott) fejeket a hegy fáira aggattam, serdületlen fiaikat és lányaikat megégettem. Visszatértem táboromba, és ott töltöttem az éjszakát.

^{44–47} Ebben a táborban maradtam. A Larbusu, Dūr-Lullumu, Bunisu és Bāra városokhoz tartozó 150 település (lakóit) tömegével mészároltam, elragadtam foglyaikat, e településeket leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Bāra város 50 harcosát csatában vágtam le a síkságon. Ekkor Aššurnak, uramnak félelmes ragyogása elborította Zamua királyait, megragadták lábamat. Lovat, ezüstöt (és) aranyat vettem át (tőlük). Az egész országot egyesítettem, ló, ezüst, arany, gabona és szalma adót, valamint közmunka szolgálatot vettem ki rájuk.

^{48–49a} Tukultī-Aššur-ašbat⁸¹¹ városából elindultam, a Nispi-hegy lába felé vettem az

810 Minden bizonnyal azonos az asszír magterület egyik tartományi fővárosával, Kalizi/Kilizi városával (modern Qaszr Samámúk), vö. Parpola 1970, 193–194 és 205.

811 Egyértelműen asszír név, jelentése: „Bizalmamat Aššur (istenbe) vettem”. A várost a helyiek nyelvén Arrakdinak hívják (ii.77. sor), és ezen a néven említik a II. Šarrukin kori adminisztratív szövegek is (Nr. 40, 20 és 19. sorok). A várost úgy tűnik, Aššur-nāšir-aplinak nem kellett elfoglalnia, s a település neve alapján talán egy asszír enklávét lakhatta.

irányt. Egész éjjel menetelve a Gamru és az Edínu hegyek között fekvő távoli városokhoz értem, (amelyeket) Nūr-Adad megerődített. Elfoglaltam Berutu városát, és felégettem azt.

88o (*limmu* Miqti-adur)

Nr. 1/B. Ninurta-templom felirata

^{ii 49b–53a} Miqti-adur *limmu*jában⁸¹² (éppen) Ninivében voltam, amikor híre jött, hogy Ameka (és) Araštua visszatartják az adót, és nem teljesítik Aššurnak, uramnak közmunka szolgálatát. Aššur, a nagy úr, az én uram és az előttem vonuló isteni jelvény parancsára Sivan (III.) hónap első napján harmadjára indultam hadba Zamua ellen. Harcikocsizóimra és (többi) csapatomra nem várván, elindultam Kalzi városából, átkeltem az Alsó-Záb folyón, beléptem a Babitu-hegy hágóján. Átkeltem a Radānu folyón, (és) az egész napot a Simaki-hegy lábánál töltöttem. Átvettem Dagara ország adóját: marhát, juhot és bort.

^{53b–56a} A Simaki-hegy lábától magammal vittem erős harcikocsizóimat, lovasságomat és elit csapataimat. Egész éjjel meneteltem, átkeltem a Turnat-folyón, és a nap első fényénél megérkeztem Ammalíhoz, Araštua (király) erődített városához. Gyalogos rohammal támadtam, a várost elfoglaltam, 800 harcosát fegyverrel leöltem. Tetemükkel megtöltöttem a város utcáit, házaik vörösre festettem vérükkel. Sok katonáját élve fogtam el. Leromboltam, elpusztítottam (és) felégettem a várost.

^{56b–60a} Elfoglaltam Hudun városát a körülötte fekvő 30 településsel együtt. Tömegével mészároltam őket, elragadtam foglyaikat, marháikat (és) juhaikat, e településeket leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Serdületlen fiaikat és lányukat megégettem. Elfoglaltam Kiširtut, Šabīni (király) erődített városát a körülötte fekvő 10 településsel együtt. Tömegével mészároltam őket, elragadtam foglyaikat. Leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem Bāra városát, valamint a Durā és Bunāsi városok felett uralkodó Kirtiāra településeit, egészen a Hašmar-hegy hágójáig. Leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem (ezeket a városokat).

^{60b–65a} Az Araštua (által uralt) városoktól továbbindulva átkeltem a meredek, a harci szekerek és a csapatok számára járhatatlan Lāra és Bidirgi hegyek között húzódó hágón. Zamruhoz, a zamuai Ameka királyi városához értem. Ameka fegyvereim látványától és csatám erős (zajától) megijedvén, egy magas hegyre menekült. Palotájának javait

812 Miqti-adur *limmu*-éve 88o (Millard 1994, 25).

(és) harci szekereit elragadtam. Zamruból továbbindulva átkeltem a Lallû-folyón. Az Etini-hegyre, nehéz terepre, amely a harci szekerek és a csapatok számára járhatatlan, s amelyen királyi elődeim közül senki nem járt, bizony felmentem. A király a csapataival együtt felment az Etini-hegyre. Elragadtam (Ameka) minden vagyonát: bronzeszközeit, bronzkádjait, bronzedényeit, bronztáljait és bronzserpenyőit, palotája és raktárai minden kincsét. Visszatértem táboromba, s ott töltöttem az éjszakát.

^{65b–72a} Ebből a táborból továbbmenve, Aššur és Šamaš, támogató isteneim segítségével (Ameka) után eredtem. Az Edir-folyón bizony átkeltem, sokukat lemészároltam a hatalmas Sû és Elaniu hegyek között. Elragadtam minden vagyonát, bronzkádjait, bronzserpenyőit, bronzedényeit, bronzdészáit, rengeteg bronzeszközét, egy arannyal díszített tálat, marháit és juhait, megannyi értékét gyalog vittem el az Elaniu-hegyről. Megfosztottam őt lovaitól. Ameka – hogy életét mentse – felmászott a Sabua-hegyre. Leromboltam, elpusztítottam és tűzben felégettem Zamru, Arasidku, Ammaru, Parsindu, Ititu és Suritu erődtített városokat, a körülöttük fekvő 150 településsel együtt romhalommá változtattam őket. Míg Parsindu városánál jártam, lovasaimmal és sorgyalogságommal⁸¹³ kelepécét állítván, egy tisztáson megöltem Ameka 50 katonáját. Levágtam a fejüket, és a palotájának udvarán álló fákra aggattam őket. 20 harcosa élve került a kezemre, őket a palotája falára feszítettem fel.

^{72b–76a} Zamru városából (csupán) a lovasaimat és sorgyalogságomat vittem magammal. Azokhoz a városokhoz vonultam, amelyek felett az Arzizu városából származó Ata uralkodott, s ameddig királyi elődeim közül még senki nem jutott el. Bevettem Arzizu (és) Arsindu erődtített városokat a körülöttük fekvő tíz településsel együtt, amelyek a meredek Nispi-hegyen feküdtek. Tömegével mészároltam (a lakosokat). Leromboltam, elpusztítottam és tűzben felégettem (a városokat), (majd) visszatértem táboromba. Ekkor vettem át a hajukat nők módjára viselő Sipirmena ország lakóinak adóját: bronzból készült *tabbilut*,⁸¹⁴ bronzszegeket, bronztömböket.⁸¹⁵

^{76b–84a} Zamru városából továbbindulván, a harci szekerek és a csapatok számára járhatatlan Lára-hegyen vasfejszével vágtam, bronzcsákánnyal döngöltem az utat. (Így) továbbhaladhattam harci szekereimmal (és) csapataimmal. Lementem Tukulti-Aššur-ašbat városába, amit lullu nyelven Arrakdinak hívnak. Fegyvereim ragyogásától és uralmam nagyságától megijedvén, Zamua valamennyi királya megragadta lábamat; adót és kihallgatási ajándékot: ezüstöt, aranyat, ónt, bronzot, bronzserpenyőket, színes ruhákat,

813 Az asszír *kallapu* gyalogságról lásd Dezső 2012a, 69–75, további irodalommal.

814 A *tabbilu* szó hapax, a teljes akkádnyelvű corpusban egyedül itt szerepel, nem igen lehet megmondani, mit jelenthet.

815 A ZABAR *ša₂-ri-a-te* szó hapax, jelentését az arámi *šārītā* szó alapján adja meg a chicagói akkád szótár (CAD Š/2, sub. *šārītu*).

lovakat, marhákat, juhokat és bort, a korábbinál nagyobb mértékben vettem ki rájuk. Munkaszolgálatukat Kalhuban teljesítik. Míg Zamuában voltam, Aššurnak, uramnak félelmes ragyogása elborította Hudunu, Hartišu, Hubušku és Gilzānu (uralkodóit), színem elé hozták adójukat és kihallgatási ajándékukat: ezüstöt, aranyat, lovakat, színes ruhákat, marhákat, juhokat és bort. Utánaeredtem a fegyvereim elől elmenülőkhöz, akik a hegyekbe menve az Aziru és a Simaki hegyek között elrejtőztek, Mesu⁸¹⁶ városát megerődítették. Leromboltam és elpusztítottam az Aziru-hegyet, hulláikat a Simaki-hegytől a Turnat folyóig halomba raktam. Lemészároltam 500 harcosukat, (vagyonukat) gazdag zsákmányként elragadtam, a városokat felégettem.

^{84b–86a} Ekkor Zamuában elenyészett és rommá lett Atlila városa, amit (annak idején) még Sibir,⁸¹⁷ Babilón királya is elfoglalt. Aššur-nāšir-apli, Asszíria királya újjáépítette. Fallal kerítettem, egy palotát építettem királyi rezidenciámnak, minden eddiginél fényesebben díszítettem. Felhalmoztam belsejében a (környező) vidékről származó gabonát és szalmát. Dūr-Aššurnak⁸¹⁸ neveztem el.

816 Egyelőre eldöntetlen kérdés, hogy ez a toponíma azonos-e a később Mannaj ország tartományaként ismert Messu/i tartománnyal – erről lásd Liverani 1992, 55.

817 Sibir talán azonos Simbar-Šipak (1024–1007) babilóni uralkodóval, lásd Brinkman 1968, 154.

818 Az akkád név jelentése: „Aššur erődje/fala”.

III. ŠULMĀNU-AŠARĒDU (859–824)

855. (4. uralkodási év, *limmu* Aššur-bēlu-ka''in)⁸¹⁹

Nr. 2. Kurkh Monolith⁸²⁰

ⁱⁱ ^{75b–78a} Ugyanebben az évben Māzama ország ellen vonultam. A Bunais-hegy hágóján bizony átkeltem, megközelítettem Nikdeme és Nikdēra (uralkodók) városait. Megijedvén fegyvereim ragyogásától és csatám lármájától, nádcsónakokon a tóra menekültek. Kecskébőr tömlők(ből készült) tutajokon bizony utánuk eredtem, a tó közepén kemény csatát vívtam velük, (és) bizony vereséget mértem rájuk. Vörösrre festettem vérünkkel a tó vizét.

Nr. 3/A. Fekete obelisz⁸²¹

^{50–52} Ugyanabban az évben átkeltem a Kullar-hegységen, és Zamua ša bītāniba ereszkedtem le. Elfoglaltam az Idu városából való Nikdiara és Nikdēma városait.

843 (16. uralkodási év, *limmu* Tāb-Ninurta)

Nr. 3/B. Fekete obelisz⁸²¹

^{93b–96} 16. uralkodási évemben átkeltem a Záb-folyón, és Namri ország ellen vonultam. Marduk-mudammīq, Namri királya, hogy életét mentse, elmenekült. Vagyonát, katonáit, isteneit elvittem Asszíriába. Ianzūt, (Bīt-)Hamban uralkodóját királyukként följük helyeztem.

819 A III. Šulmānu-ašarēdu uralkodásának utolsó éveiben készült Fekete obelisz felirata Daiān-Aššur *limmu*jára teszi ezt a hadjáratot, azonban az eseményekhez időben közelebb készült Kurkh monolit információja valószínűbb.

820 A feliratos sztélét i. sz. 1861-ben találta meg J. E. Taylor Kurkh településen végzett ásatása során, jelenleg a British Museumban található (BM 118884). A sztélén található felirat 853-ig tárgyalja III. Šulmānu-ašarēdu hadjáratait, ezért valószínűleg ez év végén, vagy 852 elején készülhetett. A szöveg újabb kiadása a korábbi szakirodalom felsorolásával: RIMA 3, A.o.102.2.

821 Az obeliszket Austen Henry Layard találta i. sz. 1846-ban Kalhuban végzett ásatása során, jelenleg a British Museumban található (BM 118885). Az obelisz felirata majdnem végigveszi III. Šulmānu-ašarēdu hosszú uralkodásának valamennyi hadjáratát, egészen 826-ig. A Fekete obelisz teljes szövege olvasható magyarul Erdős Gábor fordításában (Erdős 2009). Itt saját fordításomat közlöm. A szöveg újabb, az akkád szöveget is tartalmazó kiadása a korábbi szakirodalom felsorolásával: RIMA 3, A.o.102.14.

Nr. 4. Aššuri annales⁸²²

^{iii 58–iv 6} 16. uralkodási évemben elindultam Arbēlából, átkeltem a Kullar-hegyen, Zamua ša bitāni területén egy erődöt létesítettem. Zamua ša bitāni területéről (kiindulva) legyőztem Munnát (Mannaj), Munna országból (kiindulva) legyőztem Allabriát. (Elfoglaltam) Paddirát, az allabriai Ianzi-Buriaš erődített városát. Elragadtam tőle egy aranyajtót, palotájának hölgyeit, palotájának minden vagyonát. Uralmam ragyogása futótűzként borította el a vidéket Allabriától Parsuáig, Parsuától Abdadaniig, Abdadaniól Ha(m)banig.

^{iv 7–25} Marduk-mudammīq, Namri ország királya katonáinak tömegében bizakodott. Hogy ellenem háborút és csatát kezdeményezzen, szemlét tartott lovasai felett. A Namritu-folyónál csatarendbe állította seregét. Vereséget mértem rá, (és) elragadtam tőle lovasságát. Marduk-mudammīq, Namri királya megrettenvén fegyvereim erejétől, elhagyta Tugliaš ország városait: Šumurzát, Bīt-Nergalt és Niqqut, erődített városait, hogy életét mentse, elmenekült. Kiraboltam palotáját, elragadtam isteneit, minden vagyonát, palotájának hölgyeit, ígához szoktatott lovait, melyeknek száma nincs. Tugliaš ország hágójánál átvettem Barrû, az ellipi uralkodó adóját. Fegyvereim réműlete és uralmam ragyogása elborította Namri országot.

834 (*limmu* Nergal-mudammīq⁸²³)**Nr. 3/C.** Fekete obeliszka

^{110b–126a} 24. *palûmban*⁸²⁴ keresztül gázoltam az Alsó-Zábon, átkeltem a Hašimur-hegyen, és leereszkedtem Namri ország ellen. Ianzû, Namri ország királya megijedvén erős fegyvereimtől, hogy életét mentse, elmenekült. Elfoglaltam Sihišalah, Bīt-Tamul, Bīt-Šakki, Bīt-Šēdi nevű megerődített városait, sokakat lemészároltam, vagyonukat elragadtam.

822 Az Aššur városából, összesen 12 agyagtáblán fennmaradt szöveg 843-ig veszi számba III. Šulmānu-ašarēdu hadjáratait. A szöveg újabb kiadása a korábbi szakirodalom felsorolásával: RIMA 3. A.o.102.6.

823 Az Eponymos Krónika B4 8' forrásszövegben a *limmu* név után az *a-na* KUR.Nam-ri, tehát egy Namri ország elleni hadjárat szerepel (Millard 1994, 29).

824 III. Šulmānu-ašarēdu hadjáratainak kronológiáját pontosította Yamada 2000, 59–76. Yamada itt kimutatja, hogy az uralkodó tényleges uralkodási évei és a királyfeliratokban szereplő *palûk* számozása a 21. uralkodási évét (838) követően egy év csúszásba kerülnek, a 26. uralkodási évét (833) követően a két kronológiai rendszer között egy újabb évnvi csúszás jelenik meg. Ennek jelzésére használok a 21. uralkodási évét követő események fordításakor a *palû* kifejezést.

A városokat leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Maradékuk egy hegyre menekült. A hegycsúcsot megrohmoztam, elfoglaltam, (sokukat) lemészároltam. A hadifoglyokat (és) vagyonukat levezettem (a hegyről). Namri országból továbbindultam. Átvettem Parsua ország 27 királyának adóját. Parsua országból továbbindultam. (A hegyekből) leereszkedtem Messi, Amādāia, Araziaš és Harhar országok ellen. Elfoglaltam Kuakinda, Hazzanabi, Esamul és Kinabila városokat a körülöttük fekvő településekkel együtt. Sokakat lemészároltam, vagyonukat elhurcoltam. A városokat leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Királyi képmásomat felállítottam Harhar városában. Elhurcoltam Ianzūt, Hamban uralkodóját, gazdag vagyonával, isteneivel, fiaival, lányaiával, sok katonájával együtt, (és) Asszíriába vittem (őket).

827 (*limmu Ilu-mukīn-ahi*)

Nr. 3/D. Fekete obelisztk

^{159b–174a} 30. *palūmban*⁸²⁵ Kalhuban maradtam, utasítottam Daiān-Aššurt, a *turtānut*, a népes sereg parancsnokát, hogy vezesse hadseregemet. Átkelt a Záb-folyón, (és) Hubuškia ország városai ellen vonult. Átvettem Hubuškia uralkodójának, Datānának adóját.⁸²⁶ Továbbindultam Hubuškiából. Magdubi, Madahisu ország uralkodójának városai felé vonult. Átvettem adóját. Madahisu ország városaitól elindult, és továbbvonult Udaku, Mannaj ország uralkodójának városai felé. Udaku, Mannaj uralkodója megijedvén erős fegyvereim ragyogásától, elhagyta Zirtát, királyi városát, (és) hogy életét mentse, elmenekült. Üldözőbe vettem őt. Marháit, juhait, minden vagyonát, megszámlálhatatlanul sokat elvezettem. Városait leromboltam, elpusztítottam tűzben felperzseltem. Mannajból elindult, (és) továbbvonult Šulusunu, *Harna* ország uralkodójának városai felé. Masašurut, királyi városát, a körülette *fekvő* városokkal együtt elfoglaltam. Šulusununak és fiainak megbocsátottam, (és) országukba visszaengedtem őket. Adóként igába szoktatott lovakat vettem ki rá. Paddiru város felé vonult tovább. Artasari, Paddiru város uralkodójának adóját átvettem. Parsua országba ereszkedtem (le a hegyekből). Parsua ország királyainak adóját átvettem. Parsua ország maradékát, az Asszíriának ellenszegülőt (megbüntettem), városaikat elfoglaltam. Hadifoglyokat és javaikat Asszíriába vittem.

825 Ekkor már a *palūk* és a tényleges uralkodási évek közötti csúszás két év, vö. előző jegyzettel.

826 A Fekete obelisztk feliratában azon hadjáratok leírásakor, amiket uralkodása végén már nem a király, hanem parancsára Daiān-Aššur *turtānu* vezetett keverednek az egyszám első személyű és harmadik személyű igék. Ennek valószínűleg ideológiai okai lehetnek, bizonyos dolgok hivatalosan annak ellenére az idős király feladatai voltak, hogy a hadjáraton már nem tudott résztvenni – várost elfoglalni, adót átvenni, tisztségviselőket kinevezni a királynak kellett. Erről a jelenségről lásd Erdős 2009, 93.

826 (*limmu* III. Šulmānu-ašarēdu⁸²⁷)

Nr. 3/E. Fekete obelisz

^{174b-190} 31. *palū*mban, (abban az évben, amikor) másodszorra vettem a kockát⁸²⁸ Aššur és Adad előtt (és *limmu* lettem), Kalhuban maradtam, és parancsot adtam Daiān-Aššurnak, a *turtān*unak, a hatalmas hadsereg parancsnokának, seregem és táborom élén kiküldtem. Datā, Hubuškia ország uralkodójának városai felé vonult. Átvettem adóját. (Ezután) Zapparia, Mušasir ország megerődített városa ellen vonultam. Zappariát Mušasir uralkodójának 46 (kisebb) településével együtt elfoglaltam. Az urartuiak erődjeiig vonultam. 50 városukat leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. (A hegyekből) Gilzānu országba ereszkedtem le. Átvettem Upūnak, Gilzānu uralkodójának, Mannaj ország

827 Az Eponymos Krónika B₄ 15' szöveghelyén a *limmu* név után az *a-na KUR.Man-na-a-a*, tehát egy Mannaj ország elleni hadjárat szerepel (Millard 1994, 30).

828 Aia-hālu 824-ben egy feliratban (YOS 9, no. 73; RIMA 3, A.o.102.2003) emlékezett meg második *limmuságáról*. A 23 soros felirat szövege ez: „Hatalmas Aššur! Hatalmas Adad! (Ez) a sorstárgya (*pūru*) Aia-hālunak, (aki) *masennu*ja Šulmānu-ašarēdunak, AsszírIA királyának, kormányzója Kipšunának, Qumēnunak, Mehranunak, Uqunak, Erimmunak', (aki) *rab kārī*. *Limmusága* idején, sorsolása idején AsszírIA aratása legyen bőséges és kiváló! Aššur (és) Adad színe előtt az ő *pūru*ja essen ki!” A felirat egy apró, hat oldalú kockán maradt fenn, amelyet a szöveg *pūrunak* definiál, és itt is az istenek előtti *pūru* „kieséséről” esik szó, tehát valamiféle, a *limmu* tisztségviselő kiválasztásakor használatos sorsolási eljárás eszköze lehetett a *pūru*. Aia-hālu kockájával kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy a hatoldalú kocka mind a négy feliratos oldalán egyetlen ember felirata szerepel, a „másodszorra vettem kockát” (*šanūtēšu pūru*) kifejezés tehát bár sorsolásra utalhat, mégsem egy hagyományos értelemben vett sorsvetésről lehetett szó. Annál is inkább, mivel az Eponymos Lista tanúsága szerint a *limmu* tisztségek sorrendje legkésőbb III. Šulmānu-ašarēdu trónralépésétől kezdve egészen III. Tukulti-apil-Ešarra uralkodásának végéig nagyon szabályos rendszert mutat. E szerint a király az uralkodásának második évében veszi fel a *limmu* tisztséget, őt minden esetben a *turtānu* követi, majd a 3. és 4. helyen vagy a *rab šāqē*, vagy a *nāgir ekalli* szerepel, az 5. helyen a *masennu* áll. Az országos méltóságok után a tartományok helytartói töltik be a *limmu* tisztséget, és az ő sorrendjük is rendkívül szabályos III. Adad-nērārī (810–783) uralkodásától kezdve. A 6. *limmu* Aššur tartomány helytartója, a 7. Rašappa, a 8. Našibina, stb. E nagyfokú szabályosság arra enged következtetni, hogy a *limmu* szekvenciája egyben a tisztségek és tartományok presztízs-rangsorát is jelölhette (Finkel–Reade 1995). Csak kevés asszír király uralkodott olyan hosszan, mint III. Šulmānu-ašarēdu, de ebben az esetben biztosan tudjuk: 30. uralkodási évét követően újraindult a *limmu* szekvenciája. A sorrend ilyen fokú kötöttsége mellett nehéz elképzelni a sorsolás szerepét a *limmu* tisztséget viselők sorrendjének megállapításában. Míg Alan Millard megpróbál felvázolni egyfajta korlátozott sorsolással egybekötött beiktatási ceremóniát, amelyen egyszerre csupán három vagy négy jelölt vett volna részt (Millard 1994, 9), addig Irving Finkel és Julian Reade arra figyelmeztetnek, hogy ilyen típusú ceremóniára semmi bizonyítékunk, és a *limmu* sorrend nagyfokú szabályossága miatt okunk sincs feltételezni tényleges sorsolás meglétét a 9. század közepétől kezdve (Finkel–Reade 1995, 170). A *pūru* szó használatát ők egy teljesen formális, rituális ceremónia részeként magyarázzák, amelynek keretében a király előzetes választása alapján kijelölt hivatalnokot az isteni megerősítés dicsőségében részesítenek. Azt azonban nem zárják ki, hogy a 9. század közepe előtt valódi sorsolás döntött a *limmu* tisztség betöltéséről.

és Gaburisa⁸²⁹ város uralkodóinak, valamint Harrānia ország, Šašganu ország, Andia ország és [...]ru ország uralkodóinak adóját: marhákat, juhokat, igába szoktatott lovakat. (A hegyekből) [...] uralkodójának városai ellen ereszkedtem le. Pirriát (és) Šituariát, megerődített városait az őket övező 22 (kisebb) településsel együtt leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Elborítottam őket félelmetes ragyogással. Parsua ország városai ellen vonult. Puštut, Šalahamanut (és) Kinihamanut, megerődített városaikat az őket övező 23 (kisebb) településsel együtt elfoglaltam. Lemészároltam (lakóikat), elhurcoltam vagyonukat. (A hegyekből) Namri országba ereszkedtem le. Elborította őket Aššur és Marduk félelmetes ragyogása, és városaikat elhagyván felkapaszkodtak egy meredek hegyre. 250 településüket leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. (A hegyekből) Simesi hágóján Halman ország elé ereszkedett le.

829 A Fekete obeliszk szövegében itt URU.*Bu-ri-sa-a-a* szerepel, de III. Šulmānu-ašarēdu kalhú-i szoborfeliratának párhuzamos szöveghelye alapján (RIMA 3, A.o.104, 329: KUR.*Ga-bu-ri-ṛsa¹-a-ṛa¹*) egy GA jel emendációja szükséges lehet. A toponíma másutt nem fordul elő – egyik formájában sem (Parpola 1970, 95).

V. ŠAMŠI-ADAD (824–811)

820 vagy 819 (*limmu* Bēl-dān vagy Ninurta-ubla)⁸³⁰

Nr. 5. Kalhu sztélé⁸³¹

^{ii 34b–50a} Harmadik hadjáratomban keresztül gázoltam a Záb-folyón, átkeltem a Kullar-hegyen, felmentem Na'iri ország földjére. Átvettem a hubuškiai Dadínak, (valamint) Šaršinának – Meqdíra fiának –, továbbá Sunbura, Mannaj, Parsua és Taurla országok uralkodóinak adóját: igába szoktatott lovakat. Mēsu ország (népét) Aššur, az én uramnak félelmetes ragyogása elborította, erős fegyvereim ragyogásától megrettenvén, elhagyták városaikat. Egy meredek hegyre vonultak. Védműveket alakítottak ki a hegy három csúcán – melyek akár a felhők, lebegtek az ég magasában, s melyekre a madarak sem bírtak felrepülni.

^{ii 53b–59a} Én követtem őket, és e hegycsúcsokat körülvettem. Egy nap sasként csaptam le rájuk, sokukat lemészároltam. A hegyről számolatlanul hordattam le értékeiket, minden vagyonukat, marháikat, szamaraikat, juhaikat, igába szoktatott lovaikat, kétpupú tevéket. Leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem a környéken fekvő 500 települést.

^{ii 59b – iii 27a} (Majd) Gizilbundába mentem. Elfoglaltam Kinaki városát, leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Átkeltem az Antimon-hegyen, és átvettem Titamaškának, Sassiašu város uralkodójának (és) Kiarának, Karsibuta város uralkodójának adóját: igába szoktatott lovakat. Uralmam ragyogása és rohamom ereje elborítván egész Gizilbundát, számos városukat elhagyván Urašban, megerődített városukban gyülekeztek. Ezt a várost körülvettem, elfoglaltam, harcosaik vérével a város tereit – akár a gyapjút – vörösre festettem, 6000 embert megöltem. Királyukat, Pirišātīt 1200 harcosával együtt foglyul ejtettem. Elragadtam foglyaikat, minden vagyonukat, marháikat, juhaikat, lovaikat, ezüst-, arany- és bronztárgyaikat, melyeknek száma sincs.

830 Nem lehet biztosan eldönteni, hogy melyik évre datálható ez a hadjárat. Az Eponymos Krónika B10 25 szöveghelyén Ninurta-ubla (819) *limmu* töredékesen fennmaradt neve után [...] «KUR». *Man-na-a-a*, tehát egy Mannaj ország elleni hadjárat szerepel, azonban Bēl-dān (820) *limmu* évének hadjáratáról nem maradt fenn adat az Eponymos Krónikában.

831 A két méter magas sztélét Hormuzd Rassam tárta fel a kalhú-i Nabú-templom ásatai során (i. sz. 1852–54), de valószínű, hogy eredetileg a Ninurta-templomban állhatott, későbbi lelőhelyére csupán raktározási céllal szállították. Jelenleg a British Museumban található (BM 118892). A felirat szövege 814-ig tárgyalja V. Šamši-Adad hadjáratait. A szöveg újabb kiadása a korábbi szakirodalommal: RIMA 3, A.o.103.1.

Átvettem Šibara város *bēl ālijának*⁸³² adóját. Elkészítettem fenséges királyi képmásomat, felírtam rá Aššurnak, uramnak győzelmét, hősies tetteimet és mindent, amit Na'iri országban véghezvittem. Šibarában, Gizilbunda ország erődített városában (sztelémet) felállítottam.

^{iii 27b–36a} Māda országba mentem (tovább). Elborította őket Aššur fegyverének dühe és csatám páratlan ereje, ezért elhagyták városaikat. Meredek hegyre kapaszkodtak fel, s én utánuk mentem. A méd Hanaširuka 2300 emberét megöltem, 140 lovasától megfosztottam őt, elhordattam minden vagyonát, számolatlanul. Sagbitát, királysága városát a körülötte fekvő 1200 településsel együtt leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem.

^{iii 37–44a} Visszatértemben átkeltem a Mūšu-kő hegyen, fegyverrel öltem meg Araziaš ország uralkodóját, Munirsuartát 1070 harcosával együtt, tetemeikkel megtöltöttem a hegy szakadékait és vízmosásait. Országom seregének tömege elragadta fiaikat, lányaikát, minden vagyonukat, marháikat és juhaikat. Városaikat leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem.

^{iii 44b–67a} Ekkor történt, hogy Aššur, Šamaš (és) Adad, az engem segítő istenek parancsára igába szoktatott lovakból álló adót vettem ki örök időkre Sirašmére, Babarura ország urára, Amaharra, Harmišanda város urára, Zarišura, Parsania ország urára, Zarišura, Hundur város urára, Sanašura, Kipabarutaka ország urára, Ardarára, Uštašša ország urára, Šumára, Kinuka ország urára, Tātajra, Gingibir ország urára, Bisirajra, Arima ország urára, Paruštára, Kibaruša ország urára, Ašpaštataura, Uila ország

832 Az akkád szövegben a kifejezés névként szerepel: ^mEN–URU ša URU.Šibara. A szakirodalom azonban majdhogynem egységesen úgy vélekedik, hogy ez esetben írno ki tévesztéssel állunk szemben, a szó itt nem személynevet, hanem titulust jelöl: vö. PNA 1/II: „Bēl-āli” (E. Frahm – A. Fuchs) és Lanfranchi 2003, 94. Azonban az asszír magterületen adatolt a Bēl-āli név: egy valószínűleg 798-ra datálható adásvételi szerződésben a tanúk között szerepel egy bizonyos Bēl-āli (CTN 2, no. 101); egy rabszolga adásvételi szerződésében három katonatiszt tanúskodik, ezek közül az egyik a *rab kallapi* (gyalogsági tiszt) rangban szolgáló Bēl-āli (CTN 2, no. 9 – a szerződést nem lehet datálni, de korának megbecsüléséhez kiinduló pontul szolgálhat, hogy lelőhelyén, a kallhui „Governor’s Palace” K termében a datálható táblák 800–710 közé esnek); egy másik Bēl-āli nevű ember (Mušēzib-ilu fia, Aššur városában templomi írno) 6 név szerint felsorolt rabszolgát ad el a palota írnoának a CTN 2, no. 248 szöveg tanúsága szerint (a szövegben nem található támpont a datáláshoz, az újasszír proszopográfiában Frahm és Fuchs mégis II. Šarrukīn uralkodásának idejére teszik a szöveg keletkezését: PNA 1/II, 285.); III. Adad-nērārī uralkodásának idejéről négy borlista is említ egy Bēl-āli nevű embert, aki fejadagokban részesül (CTN 1, no. 2: iv,8; CTN 1, no. 3: i,18; CTN 1, no. 18: 12a; CTN 1, no. 33: 10). A khorszábádi palota V. termének feliratában (Fuchs 1994, Ann. 299) a 710. évi hadjáratral kapcsolatban, az elāmi határon található Iadburu ország előkelőinek egyike is ezt a nevet viseli, de Fuchs a II. terem párhuzamos szöveghelye alapján amellet érvel, hogy itt is inkább rangról, mint személynévről lehet szó (Frahm–Fuchs: PNA 1/II, 285).

urára, Amamašra, Kingištilenzaha ország urára, Tarsihura, Maširauš ország urára, Mamanišra, Luksa ország urára, Zanzarra, Dimama ország urára, Sirāšura, Simguri ország urára, Gištára, Abdana ország urára, Adadānura, Asatī ország urára, Ursira, Ginhuhtu ország urára, Bārara, Ginzina ország urára, Aruára, Kindutauš ország urára, Kirnakušra, *Dagrū* ország urára, Zabanura, Zuzarura ország urára, Irtiṣatira, Gingirda ország urára, Barzutára, Taurla ország urára, Šūára, Nanitum ország urára, Satirajára és Artasirarira, valamint Na'iri ország valamennyi királyára.

III. TUKULTĪ-APIL-EŠARRA (745–727)

744 (2. *palû*, *limmu* Bēl-dān⁸³³)**Nr. 6.** Kalhui annales (Ann. 10.)⁸³⁴

(7b) Második uralkodási évemben Aššur, az én uram, [felbízattván engem ...]

(8) Bīt-Zatti, Bīt-Abdadani, Bīt-Sangi[būti ... (országok)]

(9) meglátván hadseregem,⁸³⁵ Nikkurt, erődített városát elhagyván [...]

(10) (tűzesőt) zúdítottam rá, a nikkuriakat fegyverrel [öltem le ...]

(11) lovait, öszvéreit, marháit [...]

(12) Sassiašu, Tutašdi [... (városokat)]

Nr. 7. Kalhui annales (Ann. 11.)⁸³⁶

(1) [...]Kušianaš, Haršu, Šanaštiku, Kiškitara, Haršaj, Ajubak városokat

(2) [...] Halihadri-hegy, a magas csúcs környékét elfoglaltam, utánuk menvén, vereséget mértem rájuk.

(3) [...] [akik] a hegy hasadékaiban kerestek menedéket, tűzben égettem el őket. Körbevettem (és) elfoglaltam a Bīt-Zatti országban található Uzaria várost. Kakki

(4) [...] Körbevettem (és) elfoglaltam a Bīt-Abdadaniban található Kitpatia nevű várost, amelyet Tunaku bitorolt. Zsákmányát [...]

(5) [...] Nikkurt és a körülötte fekvő városokat újjáépítettem, és letelepítettem bennük az általam (korábban) legyőzött népeket.

(6) [Eunuchomat kormányzóként föléjük] helyeztem. Bīt-Kapsi, Bīt-Sangi és Bīt-Urzakki országokat mint a (vadász) háló(ja), úgy borítottam el, hatalmas mészárlást

(7) [végeztem közöttük] [...] [karóba] húztam. Megmaradt harcosaiknak levágtam a kezét, majd saját földükön elengedtem őket.

833 Az Eponymos Krónikában a *limmu* neve után a B1 78' szöveghelyen az *a-na KUR.Nam-ri*, tehát egy Namri ország elleni hadjárat szerepel (Millard 1994, 43).

834 BM 118934 (STP XCI). Az orthostatos lap jobb oldali columnája, Layard másolata: MS A, fol. 114 (Pl. VI). A sorok eredeti hosszának csupán mintegy negyede maradt meg. A szöveg újabb kiadása a korábbi szakirodalommal: RINAP 1, no. 6 = Tadmor 1994, 44–46.

835 Forrer 1920, 90 úgy rekonstruálja a mondat alanyát, hogy a cselekvő Tunaku lenne (vö. Nr. 7 (Ann. 11): 4), aki Parsua királya volna. Az asszír hódítás előtt egységes Parsua királyságának léte nehezen tartható feltételezés, valamint a felirat folytatásának szövegében is nehezen lenne értelmezhető Kakki és Mitäki szerepe.

836 BM 118933 (STP XCVI). Az orthostatos lap bal oldali columnája, Layard másolata: MS A. foll. 111–112 (Pl. VIII). A sorok első 10–12 ékjele hiányzik. A szöveg újabb kiadása a korábbi szakirodalommal: RINAP 1, no. 7 = Tadmor 1994, 46–48.

- (8) [...] Elvittem⁸³⁷ baktriai tevéiket, marháikat, juhaikat és mesterembereiket megszá-
molthatatlan mennyiségben. Mitäki
(9) [...] beléptem Uršanikába. Elfoglaltam Uršanika (és) Kianpal városokat. Őt magát,
feleségét, fiait és lányait
(10) [...] elhurcoltam] [...] (ezeket a városokat) és a körülöttük fekvő településeket lerom-
boltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. (Bīt)-Kapsi uralkodója, Bātānu
(11) [...] behódolt, a sarogját megragadta, így területét (*nagīšū*) nem pusztítván el,
Karkarihundir⁸³⁸ városában (meg)hagytam őt.
(12) [...] helyeztem. Elfoglaltam Erinziašu⁸³⁹ városát, mely a kišessimi⁸⁴⁰ Bisihadírral
együtt lázadt fel.

Nr. 8. Kalhui annales (Ann. 12.)⁸⁴¹

- (1) vagyonát elragadtam.⁸⁴² Araziaš ország uralkodója, Rametīja [...]
(2) ő maga százlábúként elmenekült, senki nem látta [...]
(3) lovakat, marhákat, juhokat, a hegyekből kihalított lazúrkövet⁸⁴³ [...]
(4) a nagy [istenek], uraim számára libációt mutattam be. A Sumurzu országból való
Tunīt [...]
(5) elfoglaltam, harcosai (tetemét) karóba húzattam [...]
(6) Sumurzu és Bīt-Hamban országokat Asszíriához csatolván, [...]
(7) telepítettem, eunuchomat helytartóként föléjük helyeztem. [...]
(8) Aššurnak, az én uramnak ajánlottam fel. Kizauti városát, amely [...]

837 A szövegben E/3 ragozású igealak található, de egyértelmű, hogy itt III. Tukulti-apil-Ešarra a cselekvő.

838 Tadmor 1994, 49 a toponíma kapcsán a II. Šarrukīn által készített Nedzsafehabad sztélé (716) szövegében (Nr. 17:36–37; Levine 1972, 39:36–37) szereplő Hundirra utal. A város Hundur néven V. Šamši-Adad feliratában is szerepel (Nr. 5:iii.47)

839 Tadmor 1994, 49 szerint Erinziašu talán azonos a Sīn-ahhē-erībánál is megjelenő Elenzaš városával, amit 702-ben asszír központtá építtetett, a Kār-Sīn-ahhē-eriba nevet adta neki, és Harhar tartományhoz csatolt Barrūa *nagū* központjává tette.

840 Ez Kišessim első említése.

841 BM 118933 (STP XCVI). Az orthostatos lap jobb oldali columnája. Layard másolata: MS A. foll. 112 (Pl. VIII). A sorok eredeti hosszának csupán egyharmada maradt meg. A szöveg újabb kiadása a korábbi szakirodalommal: RINAP 1, no. 8 = Tadmor 1994, 48–50.

842 Az eredileg egymás mellett álló orthostatos lapokra folyamatosan írták a szöveget, itt az előző kőlapon elkezdett mondat átért a következőre.

843 (NA₄ZA.GIN₃ hi-ip KUR-i-šū₂) Lazúrkövet ekkoriban csupán a mai Afganisztán területén bányásztak (vö. Herrmann 1968), a szakasz talán úgy értelmezhető, hogy még tömbben, nyersanyag formában lévő lazúrkőről van szó, nem pedig megmunkált tárgyakról.

(9) leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Azokat a *bēl ālikat*, akik nem hódoltak be [...]

(10) 300 *biltu* (kb. 9 tonna) lazúrkövet, 500 *biltu* (kb. 15 tonna) vörös ötvözetű⁸⁴⁴ bronzot [...]

(11) Mannu-kīma-šābē, (Bīt)-Abdadani uralkodójának adóját (*madattu*) [...]

(12) Mikī, Halpi-[...] városának uralkodója, Uzakku, [...] városának uralkodója [...]

Nr. 9/A. Irán sztélé (St. I B)⁸⁴⁵

(5') [második uralkodási évemben Namri és Bīt-Si]ngibuti országok ellen vonultam.

(6') [...] Bīt-Barrûa

(7') [...]

(8') [...] *részesített engem*, fegyverrel vertem le, vagyonát

(9') [elzsákmányoltam], eunuchomat Parsua fölé

(10') (és) eunuchomat Bīt-Hamban fölé kineveztem, ezeket a területeket

(11') Asszíriához csatoltam. Átvettem adóját Daltânak, Ellipi uralkodójának,

(12') Namri és Singibuti országoknak, a keleti hegyvidék méd *bēl ālijainak*:

(13') igába tört lovakat, öszvéreket,

(14') baktriai tevéket, marhákat és juhokat megszámolhatatlan mennyiségben.

(15') Visszatértemben Iranzu, Mannaj ország uralkodója meghallván

(16') Aššurnak, az én uramnak hősies tetteit, amelyeket a hegyvidék valamennyi *bēl ālija* ellen véghezvitt,

844 A *bil in-zu* kifejezés csupán a CTN 3, no. 94: obv. 2. szöveghelyen fordul még elő *bil en-zu* formában. John N. Postgate két megoldási javaslattal áll elő a kifejezés értelmét illetően. Az első Karlheinz Deller szóbeli közlése alapján az lenne, hogy a *bil*, a *billu* („ötvözet”) szó rövid alakjának, az *enzu* pedig az *inzurātu* („vörös, vörösre festett”) rövidített alakjának felelne meg, ebben az esetben a teljes kifejezést „vörös ötvözet”-ként lehetne fordítani. A másik elképzelés szerint a BIL jel az újbabilóni szövegekben gyakran fordul elő a *qalû* („égetett”, ezüst esetében „finomított”) szó logogrammájaként, ami az ezüst jelzőjeként, néha szinonímájaként áll; az *enzu* kifejezés pedig az **ms'* („mosni”) gyökre lenne visszavezethető, ebben az esetben a teljes kifejezést „mosott ezüst”-ként lehetne fordítani (CTN 3, no. 159).

845 Az ún. Irán sztélé töredékei nem ásatási kontextusból kerültek elő, három fragmentuma közül az egyest Louis D. Levine publikálta: Levine 1972, 11–24, fig. 1–2, Pl. I–VI. A tárgy ma az Israel Museumban található (Acc. No. 74.49.96a). A második fragmentum egy magángyűjteményben bukkant fel, ezt Pablo Herrero publikálta: Herrero 1973. A tárgy ma az Israel Museumban található (Acc. No. 74.49.96b). A harmadik fragmentum továbbra is egy magángyűjtemény részét képezi, Hayim Tadmor 1994-ben a sztélé mindhárom fragmentumát egyben publikálta: Tadmor 1994, Pls. 30–41, legújabb kiadása a korábbi szakirodalommal: RINAP 1, no. 35.

(17') és a félelem elborítván őt, Suk[...] ⁸⁴⁶ városában, Asszíriában (18'–19') színem elé jött, megcsókolta lábamat. Átvettem [adóját]: felszerázmozott lovakat – szürkét, aranypejt, haršait és [...] –, (20') hatalmas marhákat, [hízalt] juhokat.

738 (Aššur-da''inanni hadjárata) ⁸⁴⁷

Nr. 10. Kalhúi annales (Ann. 19.) ⁸⁴⁸

^{18–20} Eunuchomat, Lullumî tartomány helytartóját, Mulûgani [és ... (városokat) ...], amely a babilóniak erődje mögött fekszik, a körülötte fekvő településekkel együtt elfoglalta, [vagyonukat elragadta ...] és a (zsákmányt) Hatti országba színem elé hozta. ⁸⁴⁹

Nr. 11/A. Összegző felirat (Summery Inscripton 3.) ⁸⁵⁰

^{13–15} Eunuchomat, Aššur-da''inannit az erős Māda ország ellen keletre küldtem. 5000 lovat, embereket, marhákat és juhokat fogott el számolatlanul.

Nr. 12/A. Összegző felirat (Summery Inscripton 7) ⁸⁵¹

⁴² [Eunuch]omat, Aššur-da''inannit az erős Māda ország ellen [küldtem].

846 Talán azonos II. Šarrukīn feliratában (Prunk. 57) szereplő Sukkia városával.

847 Ez a hadjárat nem datálható egyértelműen. A hadjáratról az egyik összegző felirat (Nr. 12 szöveg) a két nagy, a király által vezetett hadjárat összesített leírását követően számol be, azonban az ezt a hadjáratot megemlítő, a hadjáratokat kronologikus sorrendben tárgyaló Annales részlet (Nr. 10) elhelyekedése alapján a hadjárat 738-ra keltezhető. Egy későbbi, 737–727 közötti kelteztést tart valószínűbbnek Brown 1987–90, 620.

848 A régészeti beszámolók szerint egy szárnyas lényt ábrázoló orthostatos lapon került kialakításra ez a szöveg, azonban a tárgy nem maradt fenn, csupán a szövegről készített másolatokat ismerjük: Layard MS A folio 114–115; valamint Tadmor 1994, Pl. XVIII. A szöveg újabb kiadása a korábbi szakirodalommal: RINAP 1, no. 13.

849 A király tehát Aššur-da''inanni zagroszi hadjárata idején az Euphratés nagy kanyarjától nyugatra (Hatti) tartózkodik. III. Tukultī-apil-Ešarra uralkodása idején erre 743–740, 738 és 734–732 években került sor.

850 A kalhúi Délnyugati Palotából William K. Loftus ásátásán 1854-ben került elő az orthostatos lap, amelynek a hátoldalán található ez a felirat. A feliratról pacskolatot készítettek, ez jelenleg a British Museumban található (BM 126b). A szöveg újabb kiadása a korábbi szakirodalommal: RINAP 1, no. 41.

851 RINAP 1, no. 47: Summery Inscripton 7; egy Kalhuban talált nagy méretű agyagtábla, amely később tévedésből a ninivei Kujundzszik dombról előkerült leleteket jelölő ásátási számot kapott (K 3751), jelenleg a British Museumban található.

737: (9. *palû*, *limmu* Bēl-ēmuranni⁸⁵²)

Nr. 13. Kalhui annales (Ann. 14*)⁸⁵³

(5b) Kilencedik uralkodási évemben Aššur, az én uram bízgatására, Bīt-Kapsi, [Bīt-Sangi],

(6) Bīt-Urzakki, Māda, Bīt-Zualzaš, Bīt-Matti, Tupliaš országok ellen vonultam. Elfoglaltam Bīt-Ištar, Kin[angi, Kindigiasu]

(7) Kingialkasiš, Kubušhatidiš, Upušu, Ahsipuna, Girgira, Kim[bazhati] városokat

(8) a körülöttük fekvő településekkel együtt. Elragadtam vagyonukat, (a városokat) leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Ekkor egy hegyes [vas-]nyílhegyet [készítettem], amelyre felírtam [Aššurnak, az én uramnak dicsőséges tetteit],

(9) és a forrással szemben Bīt-Ištarban felállítottam. Upaš, Bīt-Kapsi uralkodója összegyűjtötte népét, és felment (velük) az [Abirus hegyre]. Én utánuk

(10) eredtem, sokukat lemészároltam, vagyonukat elragadtam, városaikat leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Ušuru, [...]ruta uralkodója és Burdada,

(11) Nirutakta város uralkodója megrettenvén, a hegyek közé menekültek. Én utánuk másztam, sokukat lemészároltam, vagyonukat elragadtam, Burdadát elfogtam.

(12) Városaikat leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Elfoglaltam Šibur városát és a körülötte fekvő településeket, vagyonukat elragadtam. Tanus [...] uralkodója]

Nr. 14. Kalhui annales (Ann. 15)⁸⁵⁴

[1–2. sor teljesen kitörött.]

(3) [...] vagyonukat [...]

(4) [...] összegyűjtvén, a hegyek [közé menekült ...]

(5) [...] [utánuk] menve, sokukat [lemészároltam], vagyonukat elragadtam. Iabitarru [...] uralkodója]

(6) [...] maradékuk, akik elmenekülvén Amate tartományba (*nagû*), a Rūa-hegy csúcsára menekültek, [...]

(7) Én utánuk mentem, sokukat lemészároltam, mind egy szálig elragadtam őket. Karzibra [uralkodója] [...]

852 Az Eponymos Krónika B1 86' szöveghelyén a *limmu* kitört neve után az *a-na Mada-a-a*, tehát egy Média elleni hadjárat szerepel (Millard 1994, 44).

853 BM 124961. Az orthostatos lap bal oldali columnája, Layard másolata: MS A. foll. 66–67 és 111. A tárgy másik fele a Detroit Institute of Arts gyűjteményében található (inv. nr. 50, 32), de ez a szövegrész még a British Musuemban található darabon szerepel. RINAP 1, no. 15.

854 A tárgy adataihoz lásd az előző jegyzetet. A szövegrész a tárgy jobb oldali columnájában szerepel. RINAP 1, no. 16.

- (8) elhagyta. Én utánuk eredtem, menetoszlopukat mint Adad isten vihara, úgy söpörtem el. [...]
- (9) számolatlanul sokat elragadtam, egy sem menekült közülük, a hegyekre egy sem jutott fel. Bīt-Sa[...] népe [...]
- (10) (akik korábban) a babilóniak által épített [erődöt elfoglalták]. Én utánuk másztam, sokukat lemészároltam, vagyonukat elragadtam, [...] [leromboltam, elpusztítottam,]
- (11) tűzben felégettem. Silhazival szemben, amit ők a babilóniak erődjének hívnak [felállítottam] királyi képmásomat [...]
- (12) Til-Aššurból kijöttem, tiszta italáldozatot mutattam be a Til-Aššurban lakozó Marduknak. A Tupliaš országbéli Niqqu városában[...]

Nr. 15. Kalhui annales (Ann. 16)⁸⁵⁵

- (1) [...] Ariarma, a Kakasok országa, Saksukni [...]
- (2) [...] Silhazit], amit ők a babilóniak erődjének neveznek [...]
- (3) [...] elfoglaltam, sokukat lemészároltam, vagyonukat [elragadtam, ...]
- (4) [...] juhaikat, számolatlanul sokat elragadtam. A városaikat [leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem.]
- (5) [Namri, Bīt-Sangibuti, Bīt-Hamban,] Sumurzu, Bīt-Barrûa, Bīt-Zualzaš, [Bīt-Matti, Tupliaš országbéli Niqqu városa, Bīt-Taranzaj]
- (6) [Parsua, Bīt-Zatti, Bīt-Abdadani Bīt]-Kapsi, Bīt-Sangi, Bīt-Urzakki országokat, [Bīt-Ištar és Zakrutu városokat – az erős médek földjeit – Asszíriához csatoltam.]
- (7) [...] és városaikat] újjáépítettem. [Felállítottam bennük] Aššurnak, [az én uramnak] fegyverét, [(és) idegen országok legyőzött népeit telepítettem (e városokba)].
- (8) [...] eunuchjaimat helytartóként] helyeztem föléljük. Királyi képmásaimat [elkészítettem, Tikrakkiban, Bīt-Ištarban, Siburban, Ariarmában, a Kakasok országában,]
- (9) [Silhaziban,] amelyet ők a babilóniak erődjének hívnak, felállítottam. [A médek, az ellipibeliak és a hegyek minden *bēl ālijának* – egészen a Bikni-hegyig –] adóját [átvettem.]
- (10) [...] lovakat,] öszvéreket, tevéket, [marhákat és juhokat]. [Iranzu, Mannaj ország királya]
- (11) meghallván [Aššurnak, uramnak hősies tetteit, melyeket az egész hegyvidéken] véghezvitt, [Aššurnak, uramnak] félelmetes ragyogása [elborítván őt,]
- (12) [Dūr-Tukultī-apil-Ešarrába, színem elé jött,] lábamat megcsókolta. Lovakat [...]

855 BM 118905. Az erősen sérült szöveg az orthostatos lap két domborműves regiszter között helyezkedik el, Layard másolata: MS A foll. 129. RINAP 1, no. 17.

Nr. 9/B. Irán sztélé (St II B)

(25') Kilencedik uralkodási évemben elrendeltem a médek elleni támadást.

(26') Ami a be nem hódoló *bēl ālikat* illeti, elfoglaltam városaikat,

(27') sokukat lemészároltam, vagyonukat elragadtam.

(28') [...]ban, Bīt-Ištarban, Šibarban, Ariarmában és Silhaziban

(29') – a hatalmas hegyek (között) – elhelyeztem sztéléimet. Ami a behódoló *bēl ālikat* illeti, átvettem adójukat:

(30') Átvettem 130 + x lovat Bīt-Ištar városából és tartományából,

(31') 120 (lovat) Ginizinanu, Sadbat, Sisad[...] városoktól],

(32') 100 (lovat) Upaštól, (Bīt-)Kapsi uralkodójától, 100 (lovat) Ušrūtól, Nikisi uralkodójától,

(33') 100 (lovat) Ugasatertől, Qarkinšera uralkodójától, 100 (lovat) Iaubittirtól, Amat uralkodójától,

(34') 300 (lovat) Bardadától, Šibar uralkodójától, 33 (lovat) Amakutól, Kitku[...] uralkodójától],

(35') 32 (lovat) Šataqupitól, Uparia uralkodójától,

(36') 100 (lovat) Rametijától, Kazuqinzani uralkodójától,

(37') 100 (lovat) Metrakutól, Uparia uralkodójától,

(38') 200 (lovat) Šatašpától, Šaparda uralkodójától,

(39') 100 (lovat) Uitanától, Mišita uralkodójától

(40') 100 (lovat) Ametanától, Uizak[...] uralkodójától],

(41') [...] -parnutól, Urba[...] uralkodójától]

(42') [...] Sikrā uralkodójától,

(43') [...] Zakrutu uralkodójától,

744 és 737 évi hadjáratok összegző feliratai

Nr. 11/B Összegző felirat (Summery Inscription 3.)

(4') Bīt-Hambant, Sumurzut, [Bīt-Barrûát] (5') Bīt-Zualzašt, Bīt-Mattit, a Tupliaš országbeli [Niqqu városát], (6') Bīt-Taranzajt, Parsuát, Bīt-Kapsit, [egészen] Zakrutuig, Zakrutu városait, Bīt-[Ištar], (7') Nišaj városát, Gizinkissit, Šibur és Urenzan városokat, (8') Upariát, Bustust, Ariarmit, [a Kakasok országát] (9') a Rūa-hegyet egészen a Só-sivatagig (*bīt-tābti*), Ušqaqqanát (és) Šikrakit az asszír romot (*tillu ša aššuri*)⁸⁵⁶ (10') és a Babilóniak erődjét Asszíriához csatoltam. (11') Eunuchaimat helytartóként föléjük helyeztem, (12') a hegyek minden *bēl ālijának* – egészen a Bikni-hegyig – adóját átvettem.

856 A Nr. 14 feliratban ez már településnévként, mint Til-Aššur szerepel (12. sor).

Nr. 12/B Összegző felirat (Summery Inscription 7.)⁸⁵⁷

(29.) Namrit, Bīt-Sangibutit, Bīt-Hambant, Sumurzut, Barrûát, Bīt-Zualzašt, Bīt-Mattit, a Tupliaš országbeli Niqqu városát, Bīt-Taranzajt, Parsuát, Bīt-Zattit, (30.) Bīt-Abdadanit, Bīt-Kapsit, Bīt-Sangit, Bīt-Urzakkit, Bīt-Ištart, Zakrutut, Gizinikissit, Nissajt, Šibur és Urimzan városokat, Ra'ūsant, (31.) Upariát, Bustust, Ariarmit, a Kakasok országát, Saksuknit, Araquttut, Karzibrát, Gukinnanát, Bīt-Sagbatot, Silhazit, (32.) amit ők a babilóniai erődjének hívnak, a Rūa-hegyet egészen a Só-sivatagig, Ušqaqqanát (és) Šikrakit, az arany tartományt; az erős médek tartományait teljes egészben, mint a madarat hálóval, elfogtam. (33.) Hatalmas tömegüket lemészároltam. 6500 embert vagyonukkal együtt (lovak, öszvérek, baktriai tevék, marhák és juhok számatlanul) kitelepítettem. (34.) Városaikat elpusztítottam, leromboltam, tűzben felégettem, rommá és törmelékhalommá változtattam. Namrit, Bīt-Sangibutit, Bīt-Hambant, Sumurzut, Bīt-Barrûát, Bīt-Zualzašt, (35.) Bīt-Mattit, a Tupliaš országbeli Niqqu városát, Bīt-Taranzajt, Parsuát, Bīt-Zattit, Bīt-Abdadanit, Bīt-Kapsit, Bīt-Sangit, Bīt-Urzakkit, Bīt-Ištart, (36.) Zakrutut – az erős médek földjeit – Asszíriához csatoltam. Újjáépítettem városaikat, és felállítottam bennük Aššurnak, az én uramnak fegyverét. Az általam legyőzött idegen országok népeit telepítettem beléjük. (37.) Eunuchjaimat helytartóként helyeztem föléljük. Királyi képmásaimat elhelyeztem Tikrakkiban, Bīt-Ištarban, Šiburban, Ariarmiban, a Kakasok országában (38.) és Silhaziban, amit ők a Babilóniai erődjének hívnak. A m[édek], az ellipibeliak és a hegyek minden *bēl ālijának* – egészen a Bikni-hegyig – adóját: (39.) [...] lovakat, öszvéreket, baktriai tevéket, csordákat és nyájakat átvettem. A manaji Iranzu meghallván Aššurnak, az én uramnak hősiei tetteit, melyeket az egész hegyvidéken véghezvitt, (40.) Aššurnak, az én uramnak féltelmes ragyogása elborítván őt, Dūr-Tukultī-apil-Ešarrába, színem elé jött, lábamat megcsókolta. (41.) [lovakat], öszvéreket, marhákat és juhokat, fegyvereket [...] [hozott].

857 Az első 15 toponíma – Namritól Bīt-Urzakkiig – a 2. *palúban* (744) került elfoglalásra (Nr. 6, Nr. 7, Nr. 8), a következők a 9. *palúban* (737) (Nr. 13, Nr. 14, Nr. 15, Nr. 9/B). Bīt-Kapsi, Bīt-Sangi és Bīt-Urzakki ebben a sorrendben jelenik meg a 2. és a 9. *palú* szövegeiben egyaránt (Nr. 6:6; Nr. 15:6). Egy másfajta felosztást javasol Diakonoff 1985, 76–79.

II. ŠARRUKĪN (722–705)

716 (6. *palú*, *limmu* Tāb-šil-Ešarra⁸⁵⁸)

Nr. 16/A. Khorszábádi annales (Ann. 78b–100.⁸⁵⁹)

(78b) Hatodik uralkodási évemben az urartui Ursā⁸⁶⁰ (79) követet küldött hazug fecsegéssel [Bagdattihoz], Uišdiš urához és [...] -hoz, Zikirtu urához, Mannaj ország helytartóihoz. (80) Šarrukīnnal és Azával – uralkodójuk fiával – összeveszejtette és saját oldalára állította őket. A Wauš-hegyre, (81) Mannaj nehezen megközelíthető részére vitték, s uruk, Azâ holttestét onnan vetették le. (82) Aššurhoz, uramhoz emeltem kezem, hogy a Mannaj(ban történetek) megbosszuljam, hogy (azt az országot) Asszíriához visszatérítsem. Aššur népes seregét mozgósítottam. A Wauš-hegyen, ahová Azâ holttestét vetették, (83) én Bagdatti (bőrét) lenyúztam. Mannaj országba átkeltem. A királyi trónra ültették Ullusunut [II. terem kiegészítése: – (Azâ) testvérét] –, egész Mannaj neki szolgált (lit. *orcáját nézették velük*). Felette Aššur haragja valóra vált, országát elborította. (84) Az urartui Ursāban bizakodott, a karallai Aššur-lē'i és az allabriai (85) Itti vele együtt lázadt fel, Urartu szolgájává lettek [XIV. terem kiegészítése: Mozcósítottam Aššur népes seregét, Mannaj elfoglalására fordítottam tekintetem]. Ezeket az országokat (86) mint a sáskajárás, úgy leptem el, hogy Izirtut, Mannaj ország fővárosát elfoglalam, vadászhalóként borítottam el (az országot), hatalmas mézszárlást (87) vittem véghez. Izirtut tűzben felégettem, Zibia és Armaete városokat elfoglaltam. A mannaji Ullusunu (88) teljes országát egyként összegyűjtven, lábamat megragadta. Ullusunu felé kegyet gyakoroltam, (89) bűneit megbocsátottam, felültem királysága trónjára és átvettem adóját. Az allabriai Ittīt (90) családjával együtt elragadtam. [A karallai Aššur-lē'i bőrét lenyúztam.]⁸⁶¹ (91) [...] URU.[...], URU.[...] (92) (és) Niksamma tartományt (*nagú*) elfoglaltam. Šēpī-šarrit, (93) Šurgadia *bēl āliját* elfogtam, ezeket a városokat Parsua tartományhoz csatoltam. Elfogtam Bēl-šar-ušurt, Kišessim város uralkodóját. (94) Őt magát, palotájának vagyonaival együtt Asszíriába szállítottam. Eunuchomat

858 Az Eponymos Krónika B4 r6' szöveghelyén a *limmu* kitört neve után az 'URU'. *Man-na-a-a*, tehát egy Mannaj elleni hadjárat szerepel (Millard 1994, 47).

859 A khorszábádi (Dūr-Šarrukīn) királyi palota feltárásai során (i. sz. 1842–44), Paul-Émile Botta ásatásain kerültek elő az annales szövegét tartalmazó feliratos orthostatos lapok. A szöveg újabb kiadása: Fuchs 1994, 95–105.

860 Az Asszíriával rivalizáló nagyhatalom, Urartu királya, II. Šarrukīn egyik legnagyobb ellenfele, az akkád szövegekben Ursā vagy Rusa alakban szerepel a neve.

861 A párhuzamos szöveghely, Prunk. 56. sor alapján.

helytartóként városa fölé helyeztem. Az előttem haladó istenségeket (Kišessim) belsejébe telepítettem [XIV. terem: Az előttem haladó istenségek fegyvereit elkészíttettem, (Kišessim) belsejébe vittem].⁸⁶² (95) A (városnak) a Kār-Nergal nevet adtam. Királyi képmásomat belsejében felállítottam. Elfoglaltam Bīt-Sagbatot, Bīt-Hirmamit, Bīt-Umargit, Harhubarant, (96) Kilambātit, Armangut, és (Kišessim) tartományhoz csatoltam (őket). Kibabát, Harhar uralkodóját a *bēl ālij*aik elkergették, és írtak Daltānak, Ellipi királyának, hogy őt szolgálják. (97) Azt a várost (Harhart) elfoglaltam, a (népét) hadifogolyként elragadtam, az általam legyőzött országok népét (98) belsejében letelepítettem, eunuchomat helytartóként föléjük helyeztem. Felső-Nārtut Aranzešu országban, az Alsó-Nārtut Bīt-Ramatua országban, (99) Uriqtut, Sikrist, Šapardát, Uriakkut, (összesen) hat tartományt (*nagû*) elfoglalván, (Harhar tartományhoz) csatoltam. Aššur, az én uram fegyverét istenükké tettem [V. terem: Aššurnak, uramnak fegyverét elkészíttetvén, belsejébe vittem]. (100) A (városnak) a Kār-Šarrukīn nevet adtam. Kősztelémet [*elkészítvén, dicsőséges tetteimet*] felszínére írtam, (a város) belsejében felállítottam. Az erős Māda ország 28 *bēl ālij*ától az adót átvettem.

Nr. 17. Nedzsafehabad-sztélé⁸⁶³

(Hátoldal, col. ii: 23) Aššur haragja, hogy Mannajt szétszórja és népét elveszejtse [...] *felette állt* Rusa (24) [...] és egyetértést alakított ki közöttük. Aššur igáját levetvén, [...] adóját [...] (25) [...] elmenekült [...] azt az országot (26) [...] Aššur népes seregét összegyűjtvén, Mannaj ellen vonultam. (27) [...] két kettősóra (távolságot) egy nap [...] mint az agyagedényt, úgy törtem össze. (28) Kezem megragadta, népét vagyonukkal együtt [...] mint a juhokat, úgy számoltam. Izirtut, erődített városát [...] (29) [...] Izirtuban [...] (Ullusunu) epét hányt, (a hegyekből) lejött, [lábamat] megcsókolta, (30) hogy életét megmentse, megragadta [lábamat]. Átvettem adóját: lovakat, marhákat, juhokat. [...] (31) [...] A karallai Aššur-lē'it megöltem, széles országa és hadserege előtt a táboromban

862 Vö. a párhuzamos ninivei prizma-töredék szövegével: K.1669:6–8 (Fuchs 1998, 25).

863 A sztélé a mai Irán területén, az Asszadaban-völgyben találták 1964-ben egy lakóház bővítési munkálatain, majd 1965 október 22-én azonosította azt T. Cuyler Young és Louis D. Levin. A tárgy előkerülésének helye 15 kilométerrel fekszik északkeletre a Kangavar-völgytől (Levine 1972, 25 és Frame 1999, 49). A szövegrészletet Grant Frame és Andreas Fuchs új fordításában közli Gopnik–Rothman 2011, 293–295, valamint később Gopnick 2017, 44–45, ám új átírást vagy a szöveg újabb kópiáját nem tették közzé. A tárgy jelenleg a teheráni Iráni Nemzeti Múzeumban található. A felirat szövegét Levine 1972-ben publikált átírása alapján fordítottam.

a bőrért lenyúztam.⁸⁶⁴ (32) [...] Aššur városába vitettem. Karalla országát tartományaival együtt Lullume (Zamua) tartományhoz csatoltam. (33) [...] nagyban megnöveltem. A korábbinál nagyobb mértékű adót (és) közmunkát vetettem ki rá. Továbbindultam Pattából, Niqquhoz [vonultam]. (34) [...] (és) Nahri, Šurgadia uralkodója, Qutu ország erődjeinek ura a mindennapi felderítés fárasztó munkáját [...] (35) [...] elragadtam [őket] vagyonukkal, lovaikkal, marháikkal, juhaikkal együtt. Šēpī-šarri [...] a *bēl ālik* [...] (36) Hundirba vonultam. A kišessimi Bēl-šar-ušur, (aki korábban) hazugságokat terjesztett a körülötte élő *bēl ālik* között [...] (37) Szíнем elé, Hundir városába hozta adóját: lovakat, marhákat, juhokat, (ezeket) táboromban átvettem, [...] (38) a zsákmány közé számoltam. Igába szoktatott lovakat, gazdag javakat, aranyat, ezüstöt, színes ruhát, szőtteket, fegyvereket (és egyéb) harci felszereléseket [átvettem]. (39) [...] (és) Ištar, az előttem vonuló uraim [...] a belsejében felállítottam.⁸⁶⁵ A népet Kišessim városában és az (egész) tartományban békében [letelepítettem], (40) eunuchomat kormányzóként fölējük helyeztem. Bīt-Sagbatra, amelyben a [...] erődje található (41) [...] adót] (és) közmunkát, Aššur, az [én ur]am munkaszolgáltatának ellátását vettem ki. Ekkor Harhar uralkodóját, az Aššur előtt meghódolót, a közmunka ellátóját, [...] (42) *bēl ālijai* elűzték. Adójukat, a lovakat négy évig visszatartották. Megerősítették a falakat [...] (43) [...] késlekedés nélkül csaptam le rájuk, sokukat lemészároltam, harcosaik (holttestét) póznákra aggattam. (44) [...] (építését) befejeztem, templomait felépítettem, isteneit (lakó)helyükre visszavittem. Aššur, Sîn, Šamaš és Ištar [...] (45) [...], számolatlanul sokat, [...]öntöttem. A Felső-Nārtu folyón Arazišuban és Alsó-Nārtu folyón Bīt-Ramatuában [...] (46) átvittem. Elindultam Harharból, átkeltem a folyó jeges vizén, (és) Zakrutu felé vonultam. [...] (47) Elindultam Zakrutuból, (és) Kurabli felé vonultam. Daiku, Šaparda uralkodója, Uš[...] (48) [x]-kullu, Bigali, Sikris, Bīt-Uargi, e távoli tartományok – melyeket királyi elődeim még csak nem is láttak – adóját [átvettem]. (49) [...] ellenségessé vált irányukban. Városaikat elhagyták, vagyonukat összegyűjtötték, az Abrau-hegyre [felmentek].

864 Frame 1999, 49 idézi ezt a szöveghelyet, és más olvasatot hoz: ii 31) $\Gamma^{m\Gamma}$ Aš-šur—ZU URU. Kar-al-la-a- Γ a e-piš lem Γ -ne Γ -e-ti ša Γ -a-šu Γ ga-di LU Γ . ERIN. MEŠ-šu Γ ina qe Γ -reb uš-ma-ni-ia ad-di-šu Γ -nu bi-re- Γ e Γ -tu Γ [AN.BAR(?) ...] ii 32) [as]- Γ su Γ -uh-ma a-na Γ URU Γ -ia KUR. Aš-šur Γ u Γ -bil URU. Kar-al-la a-di KUR na-gi-šu Γ UGU pi- Γ ha Γ -at URU. Lu-lu-me u Γ - Γ rad Γ -di A [...]. Ugyanezeket a sorokat Levine 1972, 38 így olvassa: ii 31) [...] Γ^m Aš-šur—ZU URU. Kar-al-la-a a-duk ma-ti DAGAL-ti ša Γ -a-šu Γ ga-di LU Γ . ERIN. MEŠ-šu Γ ina qe Γ -reb uš-ma-ni-ia ad-di-šu Γ -nu pi Γ -ri-iš-tu Γ , a többi körülbelül azonos. Tehát Frame olvasata szerint szó nincs megnyúzásról, hanem vasbilincse verve Aššurba vitette Aššur-le'it. A Prunk. 56. sor szerint viszont a karallai Aššur-le'it megnyúzatta II. Šarrukin. Az aššuri prizmatöredék felirata ismét azt állítja, hogy Aššur-le'it vasba verték és Asszíriába szállították (VA 8424 i 11–22. sorok. Fuchs 1998, 24).

865 Vö. Nr. 16/A:94, különös tekintettel a XIV. terem szövegének verziójára, valamint K.1669:6–8 (Fuchs 1998, 25).

(50) [...] fegyverrel levertem őket. Maradékukat elragadtam a lovakkal, öszvérekkel, marhákkal, juhokkal (és) szamarakkal együtt. (51) [...] leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Elindultam Sikrisből, Arussába voutlam. Ez a tartomány, a [...] együtt. (52) [...] A Pattu-folyón átkeltem, Ukutába vonultam. E tartomány népét [...] (53) mint a fáklyát, úgy lobbantottam lángra. Gabonáját hadseregemmel megettem. Harcosait [...] (54) elragadták (számomra). Elindultam Ukutából, Arusakán, a nagy hegyen erőlködés nélkül keltem át, Anzaknība [vonultam.] (55) [...] felperzselttem. Karakka, Uriakku uralkodója [...] ellenségét lekötöztem. Anzaknī városait [...] (56) Elindultam Anzaknīből, átkeltem a Pattaššun és Darûe hegyek közötti Upurja hágón. (57) [...] (és) íjászokat, hogy a síkságot prédálják végig, Bustus városainak kiürítését elrendeltem. A csapatokat a síkságra [...] (58) Átvettem adóját [*Satarbanunak*?], Upurja uralkodójának, Maštakkának, Aratišta uralkodójának. Razištu, Bustus uralkodója, Ušrā, Kanzabakani uralkodója, [...], Upurja uralkodója [...] (59) Razidatu⁸⁶⁶ Bustus *bēl ālija* hazugságokat mondott, országát elhagyta, a távoli [...] (60) Datumbuba vonultam. Átvettem a lovakat, Ušrā, Kazabakani uralkodójának adóját. Elindultam Datumbuból Karzinuba vonultam. (61) [Átvettem] a lovakat, [... adóját]. Elindultam Karzinuból, Birnakanba vonultam. Satarbanu, Barikanu uralkodójának, Uppa[...] -nak [...] (62) elindultam, Sakāba vonultam. Átvettem Zardukā, Harziani uralkodójának, Ištesukka, Kaja[...] uralkodójának adóját. [Sakāból] (63) elindultam, átkeltem a Darue folyón, (és) Ramandába vonultam. Šita[...], [x] város *bēl ālija* [...]. (64) Elindultam Ramandából, Irnisába vonultam. Átvettem adóját Šidirpašurānak, Irnisa uralkodójának, Bat-[x]-tigurnak, Kabsi uralkodójának, (65) [...] Uardattinak, Ad-[...] uralkodójának, akiknek korábban semelyik királytól nem kellett kegyelmet kérniük. Életüket [...] (66) Ālaja tartományt [...] a tábornok egy kettősóra távolságra [...] (67) a győzelem kivívója, [...], a fáradhatatlan, a csatára termett, (aki) az országokat [...], hogy életét [mentse] (68) [lábamat] megragadta, Aššur, uram igáját magára vette. Elindultam Irnisából, Uratasba vonultam. Átvettem adóját Azašidának, [...] uralkodójának, (69) [...] -nak, [...] -hagabta uralkodójának, Burbuasunak, Urattus uralkodójának, Šummušrānak, Qarkasia uralkodójának, [...] -zunak, Ginkir uralkodójának, [...] -nak, *Rurqu* uralkodójának: (70) igába szoktatott [lovakat]. Ekkoriban készítettem el sztelémet, (amelyre) a nagy istenek, az én uraim képmását (vésettem), Hu-[...] országban [*felállítottam*?]. [...] felett aratott győzelmemet [...] (71) Aššur tetteit (és) és a négy világtáj felett véghezvitt tetteimet [*íratam rá*].

866 Razidatu és az előző sorban szereplő Razištu minden bizonnyal ugyanaz a személy, Bustus település uralkodója, vö. PNA 3/I, 1036–1037. sub. *Razištu*.

Párhuzamos szöveghelyek: a ninivei prizma töredékekből: K. 1669⁸⁶⁷, K. 1673, II',⁸⁶⁸ az aššuri prizma töredékeiből: VA 8424 Kol. II'.⁸⁶⁹

A 6. és 7. *palû* (716 és 715) eseményeiről készült domborművek egyrészt a khorszábádi (Dūr-Šarrukīn) palota II. termében kerültek kialakításra. Ezek címkefeliratai: II:28) Ganguhtu;⁸⁷⁰ II:22) Kišesim;⁸⁷¹ H ajtó 1) Bīt-Bagaja;⁸⁷² II.17) [T]ikrakka;⁸⁷³ II:14) Kindāu;⁸⁷⁴ II:7) Harhar;⁸⁷⁵ másrészt ugyanott a XIV. teremben, ezek címkefeliratai: XIV:10) Tak[lāk-ana-Bēl] tábora;⁸⁷⁶ XIV:2) Pazaši, a Zikirtu felé vezető hágóval szembeni mannaj erőd;⁸⁷⁷ XIV:12) Kišešlut körülvettem, elfoglaltam.⁸⁷⁸

715. (7. *palû*, *limmu* Taklāk-ana-Bēl⁸⁷⁹)

Nr. 16/B. Khorszábádi annales (Ann.) 101–116.⁸⁸⁰

(101) Hetedik uralkodási évemben az urartui Ursā bűnt követett el a mannaji Ullusunu ellen, 22 erődjét elragadta tőle. (102) Ullusunuról rágalmat és becsmélő szavakat szolt

867 Fuchs 1998, 25–27.

868 Fuchs 1998, 27–28.

869 Fuchs 1998, 29.

870 Botta–Flandin 1849 I, pl. 70; El-Amin 1953, Abb. 9; Albenda 1986, Pl. 128. URU.*Ga-an-gu-uh-tu*: Fuchs 1994, 276.

871 Botta–Flandin 1849 I, pl. 68; El-Amin 1953, Abb. 10; Albenda 1986, 109 és Pl. 125–126. URU.*ṚKīṽ-še-si-im*: Fuchs 1994, 276.

872 Botta–Flandin 1849 I, pl. 76; El-Amin 1953, 56 és Abb. 11; Albenda 1986, 109 és Pl 123. URU. *E₂-ba-ga-ia*: Fuchs 1994, 276.

873 Botta–Flandin 1849 I, pl. 64; El-Amin 1953, Abb. 12; Albenda 1986, Pl. 120. URU.[T]*i-ik-rak-ka*: Fuchs 1994, 276.

874 Botta–Flandin 1849 I, 61; El-Amin 1953, Abb. 13; Albenda 1986, Pl. 119. URU.*Ki-in-da-a-u₂*: Fuchs 1994, 276.

875 Botta–Flandin 1849 I, pl. 55 és II, pl. 180:6; El-Amin 1953, 51 és Abb. 8; Albenda 1986, 108 és Pl. 112. URU.*Har-ha-ar*: Fuchs 1994, 277.

876 Botta–Flandin 1849 II, pl. 146; El-Amin 1953, 216–218; Albenda 1986, 111 és Pl. 137. *uš-ma-nu ša₂ Ṛtak₃ ṽ-[lak-a-na-EN]*: Fuchs 1994, 279.

877 Botta–Flandin 1849 II, pl. 145; El-Amin 1953, 219–225 és Abb. 17; Albenda 1986, 112 és Pl. 136. (1) URU.*Pa-za-ši ṚURUṽ*.HAL.ŠU *ša₂* KUR.*Man-na-a-a* (2) *ša₂* IGI *ṽne₂ ṽ-[re]-bi ša₂* KUR. *Zi-kir-ta-a-a*: Fuchs 1994, 278.

878 Botta–Flandin 1849 II, pl. 147; El-Amin 1953, 216 és Abb. 15; Albenda 1986, 112 és Pl. 138. URU. *Ki-šeš-lu al-me* KUR.*ud*: Fuchs 1994, 279.

879 Millard 1994, 47.

880 Ebben az évben két irányban is hadakozik AsszírIA: a király a nyugati tartományok ellen küzd (117–126. sorok) Cipruson, Kilikiában és Föniciában harcol. Tehát az általunk vizsgált – valószínűleg Taklāk-ana-Bēl által vezetett (vö. XIV: 10 címkefeliratával) – zagroszi hadjárat leírása a 101–116. sorokra szorítkozik. Fuchs 1994, 105–109.

Dajukkunak, Mannaj ország egyik helytartójának, (annak) fiát túszként magához vette. Aššurhoz, az istenek királyához (103) emelvén kezem, ezt a 22 erődöt körülzártam, elfoglaltam, Asszíriához csatoltam. Dajukkut családjával együtt elragadván, (104) a felbolydult Mannajt lecsendesítettem. Átvettem Ianzû, Nairi ország királyának adóját fővárosában, Hubuškiában. 9 erődöt (105) [...] az urartui Ursâ 5 tartományát [...] vagyonukkal együtt [...] (106) [...] hatalmas marháikat, juhaikat elragadtam. [8]⁸⁸¹ erődjét a körülötte fekvő településekkel együtt, (107) [...], Tuai országot Telusina, Andia uralkodójának tartományával együtt elfoglaltam, 4200 emberét vagyonukkal együtt elragadtam. Ezeket az erődöket (108) leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Királyi képmásomat elkészítvén, Aššur, az én uram dicső tetteit írtam fel rá, Izirtuban Mannaj fővárosában (109) állíttattam fel. Felső-Närtu és Alsó-Närtu népe – amelyet előző hadjáratomban Harhar (tartományhoz) csatoltam – Bīt-Sangibutival, (110) Uriakkuval, Sikrisszel, Šapardával és Uppariával együtt az oldalukra állt, fellázadtak ellenem. (111) Fegyverrel vertem le ezeket a tartományokat (*nagûkat*), vagyonukat elragadtam. Kakumnát, Kinzarbarát, Halbuknut, (112) [...], Anzariát, Felső- és Alsó-Närtu (városait) elfoglaltam, harcosaik 4000⁷ *zīm pāni sisakját*⁸⁸² és 4800 (113) lakosukat [vagyonukkal] együtt a táboromban átvettem. Az elfoglalt Kišešlu, Kindāu, Anzaria és Bīt-Gabaia (városokat) (114) [újja] építtettem, Kār-Nabû, Kār-Sîn, Kār-Adad és Kār-Ištar neveket adtam (nekik). A médek alávetésének céljából Kār-Šarrukin környékét erősítettem meg velük. Átvettem az erős Māda ország 22 *bēl ālijának* adóját (116) [...] A Bīt-Hambanban található Kimirrat elfoglaltam, 2530 lakóját vagyonukkal együtt elragadtam.

713. (9. *palû*, *limmu* Aššur-bāni⁸⁸³)

Nr. 16/C Khorszábádi anneles (Ann. 165–194a)

(165b) 9. uralkodási évemben Ellipi, (166) Mannaj és Karalla ellen vonultam. Karalla népe eunuchomat elkergette, (167) Amitaššit, a karallai Aššur-lē'i fivérét emelték maguk fölé. Az Ana-hegyen – a hegy csúcsán – fegyverrel (168) vertem le őket. 2200 *zīm pāni sisakjukat* táboromban átvettem. (169) Ezután Amitašši üldözésére indultam,

881 Kiegészítés Prunk. 44 alapján.

882 A *zīm pāni* kifejezés jelentése bizonytalan. A chicagói akkád szótár (CAD Z, 122, sub. *zīmu* 4) definíciója: „A part of the equipment or of the body of soldiers collected by the victor as evidence of his triumph.” Von Soden Karlheinz Deller szóbeli közlésére hivatkozva egy maszkos sisakfajta mellett teszi le a voksát „Gesichtsmaske?” (AHw 1529, sub. *zīmu* 7). Fordításomban ez utóbbit követtem.

883 Az Eponymos Krónika B4 r9' szöveghelyén a *limmu* kitört neve után a [LU₂].rGAL₁.MEŠ ina KUR.El-li-pa, tehát egy az asszír főméltóságok által vezetett Ellipi elleni hadjárat szerepel (Millard 1994, 47).

őt magát és szövetségeseit a Šurda-hegyen [*legyőztem*]. (170–171) [...] (172) eunuchom, Lullumi tartomány (Zamua) helytartójának kezébe számoltam. (173) Mi-[...(ország)] [...] (174) vele együtt lázadt fel [...] [Azu]ktu⁸⁸⁴ [...] (175) Hubahnát, erődtített városát 24 [kisebb] településsel együtt (176) elfoglaltam, sokukat [megöltem] [...] (177) [x]ezer + 200 juhot [...], [lovat⁸⁸⁵], öszvért, szamarat [...] (178–179) [...] (180) [...] Ellipi ezért [...] (181) Azuk[tu] [...] (182) [...] meghallván szavát [...] (183) uralkodását elrendeltem, Daltâ szívét megnyugtattam, a zavargásokat felszámoltam. (184) Ba'it-ilit, a Mādának (Médiának) Ellipi határán található tartományát (*naqûjât*), (185) Absahuttit, Parnuattit, Utirnát, az Uriakkiban található (186) Diristānu városát, az Uppuriában található Rimanuti *naqût*, (187) Uiaduét, Butist, Agazit, Ambandát, Dananut, (188) a napkelet arabjaival határos, távoli *naqût*, (189) az erős Māda ország lakóinak területeit – akik Aššur igáját levetvén a hegyekben és a sivatagban bolyongtak (190) miként a tolvajok – (elfoglaltam), összes városukra zsarátnokot vetettem, valamennyi *naqûjûk*at (191) [romhalommá] változtattam. A mannaj Ullusunu adóját, (192) az ellipi Daltâ (adóját), az allabriai Bēl-apla-iddina (adóját), az erős Māda ország 46 *bēl ālij*ának (adóját): 4609 lovat, öszvért, marhát, juhot (194) [megszámlálhatatlan mennyiségben átvettem].

707. (15. *palû*⁸⁸⁵, *limmu Ša-Aššur-dubbu*⁸⁸⁶)

Nr. 18. Khorszábádi díszfelirat (Prunkinschrift 117–121.)⁸⁸⁷

(117) Ekkoriban Daltâ, Ellipi királya, az engedelmes szolga, ki igámat húzta, kitöltötte a kiszabott időt, (118) meghalt. Unokaöccsei, Nibê és Išpabara egymás ellen (fordultak), a királyság trónjának megszerzéséért széles országukat megosztották, egymással harcolni kezdtek. Nibê, hogy bosszút álljon, (119) Šutur-Nahuntéhez, Elám uralkodójához gyors futárt küldött, (6) sereget adott neki, segítségére sietett. Išpabara, hogy bosszút álljon (és) megmentse életét (120) könyörgéssel és imával fordult hozzám. Elküldtem 7 eunuchomat hadseregükkel együtt, hogy bosszúját betöltsék. Nibêt a (121) segítségére érkezett elámi csapatokkal együtt Marubišti városánál legyőzték. Išpabarát Ellipi trónjára ültették, a zavargásokat felszámolták, uralmát elismertették.

884 Olmstead 1931, 268 ezen a szöveghelyen a 181. sorban töredékes kontextusban megjelenő Azuk[tu]-val azonosítja.

885 A khorszábádi annales a 709., 708. és 707. év hadjáratait egyaránt a 13. *palû* eseményeként hozza. II. Šarrukîn *palû* datálásához lásd Fuchs 1998, 81–96.

886 Millard 1994, 48.

887 Fuchs 1994, 224–225. Az annales vonatkozó szakasza (412–424a) nagyon töredékes, ezért a fordításban a khorszábádi összegző Díszfelirat (Prunkinschrift) szövegére kell támaszkodnunk.

706. (*limmu* Mutakkil-Aššur)

Nr. 19. Eponymos Krónika bejegyzése⁸⁸⁸

A király az országban maradt, a mágnások (LU₂.GAL.MEŠ) [...] Karallában; Ajjār hónap 2-án elkészült Dūr-Šarrukīn.

Nr. 20. Tang-i Var-i felirat⁸⁸⁹

(37) Ekkoriban Karalla népe, akik [...] és nem tisztelték királyi hatalmam, (38) a magas hegyekben bizakodván [*elkergették*] eunuchomat, a (főljük kirendelt) helytartót. (39) [...] csatára összegyűltek [...] lemészárolta [Karalla] népét. (40) Lovakat, öszvéreket, szamarakat [...] a korábbinál [...] (41) Az országukon átmenő hágókat [...] *elnéptelenítették*, (42) testőr alakulataim [...] a meredek hegyeket sasként (43) [...] helyezték [...] harcosaikat [...] a hegyekben (44) maradékukat [...] zsákmányként számolták [...] (45) Egy emlékművet készítvén a nagy istenek [*képmását elkészítették*] elé [*saját királyi képmásom*] került imádkozó testtartásban. (46) Aššurnak, az istenek atyjának [...] győzelmeit felírtam [rá]. [...]

888 B4 r21' és B6 r6 szöveghelyek: Millard 1994, 48 és 60.

889 A Tang-i Var-i szikladombormű a rajta található királyfelirat szövege alapján egy olyan hadjárat során készült, amin a király személyesen nem vett részt, a hadsereget az asszír főméltóságok (*rabūti*) vezették (vö. Frame 1999, 51), s ezt alátámasztja, hogy a szöveg nem tartalmaz a 706-os karallai hadjárat eseményeinek leírásában első szám első személyben ragozott igéket, sőt: 44. sorban: *imnū šallatiš*, „zsákmányként számolták” kifejezés szerepel. A fordított szövegrész kiadásához lásd Frame 1999, 37–38.

SÎN-AHHĒ-ERĪBA (705–681)

702. (2. *girru*, *limmu* Nabû-lē'i)Nr. 21. Bellino-cylinder⁸⁹⁰

(20) Második hadjáratomban Aššur, az én uram megbízta engem, Kašši és Iasubigalli, – a veszedelmes ellenségek, akik királyi elődeim előtt nem hódoltak meg – ellen vonultam. (21) Lovon haladtam a magas hegyek között, harcikocsimat kötéllel kellett vontatni, a meredek terepen vad bikaként a lábamon szökelltem. (22) Bīt-Kilamzahot, erődített városukat körülvettem, elfoglaltam, népét – kicsit és nagyot – belsejéből kivágtam, a zsákmány közé számoltam. (23) A kisebb városokat – melyeknek száma sincs – elpusztítottam, leromboltam, romhalmazzá változtattam, a pusztai házakat – a védelmükül szolgáló sátrakat – felgyújtottam, tűzben elhamvasztottam. (24) Visszaforulván, Bīt-Kilamzahot megerődítettem, a korábbinál erősebbé tettem, a legyőzött országok népeit belsejébe telepítettem. (25) Kašši és Iasubigalli népét, mely elmenekült fegyvereim elől, a hegyekből leveztem, Hardišpi és Bīt-Kubatti városokban letelepítettem. (26) Eunuchom, az arraphai helytartó kezébe számoltam őket. Egy sztélét készítettem, amelyre az ellenük véghezvitt győzedelmes tetteimet felirattam, (ezt a sztélét) a város belsejében felállítottam. (27) Igám kocsirúdját elfordítván, Ellipi felé vettem az irányt. Királyuk, Išpabara elhagyván erődített városait és kincstárát, távoli (vidékre) menekült. (28) Tágas országát ködként borítottam be egészen. Marubištit és Akkuddut, királyi házának városait, további 34 erődített várossal⁸⁹¹ és a körülöttük fekvő kisebb városokkal együtt – melyeknek száma sincs – (29) leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem. Kertjeit kivágtam, döbönt *csendet* öntöttem szét gazdagon termő földjei felett. Ellipi országot teljes egészében pusztasággá tettem. (30) A népet – kicsit (és) nagyot, férfit (és) nőt –, lovakat, szamarakat, marhákat és juhokat megszámlálhatatlan

890 A Ninivéből előkerült, jelenleg a British Museumban található agyagcylinder (K 1680). Kiadásai: Layard 1851, Pl. 63–64; OIP 2 58–60; RINAP 3/I, no. 3.

891 Az Oriental Insitute Prizma felirata (Col. II, 16–18) Marubišti és Akkuddu városokon kívül a körülöttük fekvő 34 kisebb települést említi. A Bellino-cylinder felirata Sîn-ahhē-erība második hadjáratáról beszámoló leghosszabb és legrészletesebb szöveg, L. D. Levine elemzése szerint (Levine 1973a, 316–317) ez a felirat készült a szövegben tárgyalt eseményekhez legközelebb, tehát valószínűleg ez tartalmazza a legpontosabb információkat.

(tömegben) ragadtam el, valamennyiüket elhajtottam.⁸⁹² (31) Šiřirtu (és) Kummahlum erődített városokat, a körülöttük fekvő kisebb településekkel együtt, Bīt-Barrû *nagû*t teljes egészében országából kihalítottam, Aššur ország határait kiterjesztettem. (32) Elenzašt királyi várossá és ennek a *nagû*nak az erősségévé alakítottam, korábbi nevét megváltoztatván a Kār-Sîn-ahhē-erība néven neveztem el. (33) Visszatértemben a távoli Māda lakói – országaik nevét királyi őseim közül senki sem hallotta – súlyos adóját átvettem, velük húzattam uralmam igáját.

892 *adi lā bašê ušalikšunūti*. OIP 2, 59:30 fordítása: „I carried and brought them to nought”; CDA az *adi lā bašê* kifejezésre az „until non-existence” fordítást adja; AHW, 34, *alāku* IV. Š: „zum Nichts machte ich ihn”, utalva OIP 2, 28:22 szöveghelyre, ahol némileg más áll: *adi lā bašî ušalikšû*; Komoróczy Géza is ezt a fordítást vette alapul (ÓKTCh), de az itt tárgyalt szöveghelyen egyértelműen T/3 suffixum található. Azokban a szövegváltozatokban, ahol E/3 suffixum szerepel, ott valószínűleg a három szakasszal korábban szereplő Išpabarára vonatkozik a szöveghely. J. D. Prince (Prince 1899, 2) egy másik olvasatot hoz: az *adi lā bašê* azt jelentené, hogy „teljesen”, ameddig már nem volt több [... in such expression as *adi la baše*, 'completely', literally 'until it is not,' ...]. Én ez utóbbi olvasatot támogatom.

AŠŠUR-AH-IDDINA (681–669)

676?⁸⁹³ (*limmu* Banbâ)Nr. 22. Ninive A prizma felirata⁸⁹⁴

(iv. 32) Uppist, Partakka *bēl āliját*, (33) Zanasanát, Partukka *bēl āliját*, (34) Rametjáj, Urakazabarna *bēl āliját* (35) – (kik) a messzi Mādából valók, amerre királyi őseim (36) Asszíria határát át nem lépték, földjét nem tapodta (lábuk) – (37) elborította Aššur, az én uram félelmetes ragyogása. (38) Nagyméretű harci méneket és a hegyeikből kihasított lazúrkő tömböket (39) fővárosomba, Ninivébe hoztak (nekem), megcsóolták lábamat. (40) Bizonyos *bēl ālik* miatt, kik őket fenyegették, (41) uralmamért könyörögtek, segítégetet kérték. (42) Eunuchomat, a földjükkal határos tartományom helytartóját (43) velük küldtem, hogy ezen városok népét eltaposván, lábukhoz hajlítsa őket. (45) Uralmam adóját és ajándékát kiróttam rájuk (lit. *hátukra erősítettem*) (ti. a segítségkérőkre).

(46) Patušari *nagút*, amely a sósivatag peremén (fekszik), (47) amely a távoli Māda belsőjében található, amely (*nagú*) határa Bikniig, a lazúrkő hegyig ér, (48) amely körzet földjét királyi őseim közül senki nem tapodta. (49) Šidirparna és Eparna, erős *bēl ālik*, (50) akik nem hajoltak igámba. Őket magukat, népüket, (51) hátsalovaikat, marhákat, juhokat, baktriai tevéket, (52) gazdag vagyonukat elragadtam, Asszíriába (vittem).

893 A hadjárat nem datálható pontosan. Mivel a szöveg minden bizonyosan 673 végén készülhetett, ez előttről keltezhetjük e hadjáratot. A 676. évi datáláshoz lásd Radner 2003, 58–59.

894 Kr. e. 673 végén készült hatoldalú prizma, hosszabb-rövidebb töredékei előkerültek Ninivéből, Assurból és Szúzából is. Újabb kiadása a korábbi irodalommal: RINAP 4, no. 1. A felirat teljes szövege olvasható magyarul Komoróczy Géza fordításában (ÓKTCh, 177–183.), itt saját fordításomat közlöm.

AŠŠUR-BĀN-APLI (669–631)

A hadjárat időpontja bizonytalan, a hadművelet kimaradt a később készült az A prizma kánonjából.⁸⁹⁵

Nr. 23. Ninive B prizma⁸⁹⁶

(iv. col. 3) Ekkoriban Birišatri, a méd *bēl āli*, (4) (valamint) Sarāti és Parihi, akik Gāginak, (5) Sahi ország *bēl ālijának* a fiai, uralmam igáját levetették. (6) 75 erődített városukat elfoglaltam, vagyonukat elragadtam (7) őket magukat élve fogtam el, (8) Ninivébe, uralmam városába hoztam őket.

895 Aššur-bān-apli felirataiban a hadjáratok szerinti felosztás nem kronológiai alapon történik, hanem a hadjáratok egymásutánosságát a feliraton belül földrajzi megfontolások vezérlik. Aššur-bān-apli B prizma feliratának több példánya is datált, ezek alapján a szöveg 649 végén–648 elején készülhetett. A hadjáratot H. D. Baker 648⁷ adja meg (PNA 3/1, 988: sub. „Parihi”), ám ez éppen a szöveg keltezése miatt nem tűnik valószínűnek.

896 Borger 1996, 37. Párhuzamos szöveghely a Ninive C prizma iv. 130–v. 12.

L

evelek

Levelek Zamuából (Nr. 24–46.):

SAA 5, no. 199 – Nr. 32.
SAA 5, no. 200 – Nr. 33.
SAA 5, no. 202 – Nr. 34.
SAA 5, no. 203 – Nr. 35.
SAA 5, no. 204 – Nr. 36.
SAA 5, no. 207 – Nr. 31.
SAA 5, no. 210 – Nr. 38.
SAA 5, no. 211 – Nr. 39.
SAA 5, no. 213 – Nr. 40.
SAA 5, no. 215 – Nr. 27.
SAA 5, no. 217 – Nr. 28.
SAA 5, no. 218 – Nr. 29.
SAA 5, no. 224 – Nr. 26.
SAA 5, no. 226 – Nr. 30.
SAA 5, no. 227 – Nr. 41.
SAA 5, no. 234 – Nr. 42.
SAA 5, no. 243 – Nr. 37.
SAA 15, no. 74 – Nr. 44.
SAA 19, no. 91 – Nr. 25.
SAA 19, no. 92 – Nr. 24.
SAA 19, no. 95 – Nr. 46.
SAA 19, no. 195 – Nr. 45.
SAA 19, no. 196 – Nr. 43.

Levelek Parsuából (Nr. 47–55)

SAA 5, no. 64 – Nr. 49.
SAA 5, no. 81 – Nr. 55.
SAA 15, no. 53 – Nr. 47.
SAA 15, no. 54 – Nr. 48.

SAA 15, no. 58 – Nr. 50.
SAA 15, no. 65 – Nr. 51.
SAA 15, no. 66 – Nr. 52.
SAA 15, no. 67 – Nr. 53.
SAA 15, no. 68 – Nr. 54.

Levelek Harhaból (Nr. 56–69)

SAA 15, no. 83 – Nr. 56.
SAA 15, no. 84 – Nr. 57.
SAA 15, no. 85 – Nr. 58.
SAA 15, no. 90 – Nr. 62.
SAA 15, no. 91 – Nr. 63.
SAA 15, no. 94 – Nr. 64.
SAA 15, no. 95 – Nr. 65.
SAA 15, no. 98 – Nr. 66.
SAA 15, no. 100 – Nr. 67.
SAA 15, no. 101 – Nr. 68.
SAA 15, no. 105 – Nr. 69.
SAA 19, no. 192 – Nr. 59.
SAA 19, no. 193 – Nr. 60.
SAA 19, no. 194 – Nr. 61.

Levelek nem azonosítható zagroszi tartományokból (Nr. 70–74)

SAA 15, no. 59 – Nr. 70.
SAA 15, no. 60 – Nr. 71.
SAA 15, no. 61 – Nr. 72.
SAA 15, no. 69 – Nr. 73.
SAA 5, no. 237 – Nr. 74.

LEVELEK ZAMUÁBÓL

Nr. 24.⁸⁹⁷

[A királynak], uramnak szolgád, Aššur-da''inanni.⁸⁹⁸ Jó egészséget a királynak, az én uramnak! Ami a parancsot illeti, amit a király, az én uram Erimziqu erődjével kapcsolatban küldött nekem, nagy a hó, ezért csupán Apinunu városáig megyek fel, (onnan) küldök üzenetet, és beszélek a vénekkel. Az erimziquiak bűnt követtek el, és az Apinunuból való Bir-Buriaš [...] *elengedem*? [...] Megírom a királynak, uramnak, hogy kit mozdítottam el.

Nr. 25.⁸⁹⁹

A királynak, uramnak, szolgád, Aššur-da''inanni. Jó egészséget a királynak, az én uramnak!

Jelenttem a királynak, uramnak, mondván: „Senki nem hallgat rám!” – Ha bűnös vagyok a király, az én uram szemében, öljön meg engem, de ez az ember miért gyilkol engem?

A király, az én uram ezt az utasítást adta nekem: „Vedd át a rendszeres (adóként beérkező) lovakat, és add át őket Dadínak! A király lovait szintűgy vedd át!”

Kišessim városának *bēl ālija* elhozta adóját, és a hadtáptisztek (*mušarkisu*⁹⁰⁰) (éppen) nálam voltak. Elküldtem hozzá (Dadíhoz) a harmadik emberemet, mondván: „Gyere el hozzám, vegyük át együtt az adót!” – és még ezt is üzentem: „Mondd meg nekem, ha én menjek Te hozzád, hogy együtt átvegyük az adót!”

Ő ezt írta válaszul: „Vedd át magad a király adóját! Én begyűjtöm és átveszem a visszatérő rendszeres (adóként érkező) lovakat.”

[5 sor kitörés.]

Begyűjt mindent, amiről hallott, miközben hordszéken viteti magát. Az ő embereit az

897 Ez a levél nem a ninivei paloták archívumából, hanem Kalhuból került elő (ND 2454). Legújabb kiadása: SAA 19, no. 92; korábbi, sok helyen téves olvasatot tartalmazó, de sokat idézett kiadása: CTN 5, 118–119; NL 100.

898 Aššur-da''inanni Zamua helytartója és a 733. év *limmuja*. A királyfeliratok is megemlítik (Nr. 10, 11, 12/A), hogy hadjáratot vezetett Māda ellen, valószínűleg 738-ban.

899 A Kalhuból előkerült levél (ND 2711) legújabb kiadása: SAA 19, no. 91; korábbi, több helyen téves olvasatot tartalmazó kiadása: CTN 5, 297–300. Mivel a szövegben szerepel, hogy Kišessim város *bēl ālija* (a királyfeliratokban Bēl-šar-ušur) elhozta adóját Zamua helytartójának, így a levél egészen biztosan Kišessim elfoglalása és asszír tartományi központtá alakítása előtt keletkezett (vö. Nr. 16/A:93 és Nr. 17:36–38).

900 A *mušarkisu* tiszt feladatairól lásd Dezső 2012b, 122–128; és Dezső 2016, 36–37.

enyémek elé küldi, de azok nem veszik át a rendszeres (adóként) érkező lovakat, sem a király lovait. Üzeneteket küld a *bēl ālik*nak: „Erősítsd meg szíved, ne ess kétségbe!” Írtam neki, hogy az adófelügyelő (*rab madatti*) jöjjön át hozzám, (mert) beszélni szeretnék vele, ám ő így válaszolt: „Ő nem a te szolgád. Miért kellene átmennie hozzád?” – És ezt követően azonnal írt a királynak, uramnak, hogy engem megvádoljon.

Bárhová is küldött engem eddig a király, én mindig elvégeztem a feladatomat. A király színe elé járulunk, és mi ketten a király előtt fogunk beszélni.

Mivel az ellenségtől kiváló lovakat szereztem, ezért gyűlöl engem. Az irigysége miatt vádolt meg engem. Ő (is) elviszi a királynak, uramnak az ellenségtől szerzett lovakat, de a rendszeres (adóként érkező) lovakat és a király lovait a *kāruban* (kereskedelmi telepen) veszi át, s csak azután viszi a király, az én uram színe elé.

[Két sor kitörött.]

A király ezt parancsolta nekem: „Tiszteld őt!” – Az istenekre mondom, nagyon is tisztelem őt!

Nr. 26.⁹⁰¹

A királynak, uramnak szolgád, Adad-issē'a. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! Ami a kereskedőket illeti, akikkel kapcsolatban a király utasításokat adott nekem: Arzuhinában találkoztam a Kannu' városából való Šaríval. 70 lóva volt. Kérdeztem tőle, hol a többi ló? Mire így válaszolt: „200 lovat vásároltam odaát, a többit (később) hozom.” [Találkoztam XY-nal], a lovakkal kapcsolatban megkérdeztem őt. Azt (mondta): „Valamennyit megvettük, úton vannak feléd [...]” – A kalhui Nabû-erībától, az arzuhinai Sanī beosztottjától 21 ló és 2 öszvér (tart) felém.

Nr. 27.⁹⁰²

A királynak, uramnak [szolgád], Adad-issē'a. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! A király, az én uram, ezt a parancsot küldte nekem: „Tarts mustrát Zamua hadereje felett, és küldd el nekem (az eredményt)!” – 10 szekér, 20 nagy kerekű kocsí – ebből 10 ló vontatta, 10 öszvér vontatta –, összesen 20 (fogatba való) ló-csapat, 97 hátszló. 11 kocsihajtó, 12 harmadik ember, 30 kocsiharcos, 53 lovász a (fogatba való) ló-csapatoknál, összesen 106 fő és 30 kocsí a harcikocsizó alakulatokban.

901 A levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 224 (ABL 529, K 1252A).

902 A Kalhuból előkerült levél (ND 2631) legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 215. A levél szövegét részletes kommentárral adta közzé Postgate 2000, első megjelenéséhez (Saggs 1966, 185–187) képest nem módosított a szövegen; az első megjelenés tulajdonképpen változatlan újraközlése: CTN 5, 128–130: NL 89.

161 lovas katona, 130 lovász, 52 *zunzurahu*, összesen 343 fő a lovas alakulatokban. 8 *házişolga*, 12 szabó, 20 pohárnok, 12 élelmiszerszállító, 7 pék, 10 szakács, összesen 69 főnyi kiszolgáló személyzet. 8 tudós, 23 számárhajcsár, 1 *mutir-ṭēmi* tiszt, 80 *kallapu*⁹⁰³ gyalogos, összesen 630 asszír. 360 *gurru*,⁹⁰⁴ 440 *itū'a*,⁹⁰⁵ ami mindösszesen 1430 királyi katona, azokat is beleszámítva, akik már itt voltak, és azokat is, akiket a *qurbūtu*⁹⁰⁶ hozott. A király, az uram, talán azt kérdezi: „Hol van a többi csapat?” – a háznagyom (*rab bīti*)⁹⁰⁷ később hozza a többi csapatot.

Nr. 28.⁹⁰⁸

A királynak, uramnak szolgád, Adad-issē'a. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! A lovasság két szakasz-parancsnokát elküldtem Sanha és Ulušia városokba, a király ott lévő szolgálóihoz. A két tiszt alapos szemlét tartott: a felszerelésük és a gabonaadagjaik a táblán meghatározottaknak megfelelően vannak. (A két tiszt) riasztotta őket, és az őrségük (most már) megerősített. A király, az én uram elégedett lehet.

A király, az én uram, tudja, hogy Kubaba-ilā'i a(z idegen)nyelvek mestere. Elküldtem őt Tikris városába, és (az onnan küldött) részletes jelentését ezúton küldjük a királynak, az én uramnak. Mindig, mikor a mannaj határ közelében táborozom, az Özvegy fia velem szemben, a határ túloldalán ver tábort.

Ugyanazon a napon, amikor Nergal-bēlu-uşur megérkezett, és utasított engem az indulásra és a Mannajba vonulásra, én elküldtem harmadik emberemet hozzá, aki felszólította: „Indulj el!” – (Erre) ő azt válaszolta, hogy beteg, mire emberem: „Küldd el akkor a fiadat!” – (Erre) ő azt válaszolta: „Ő is beteg, elküldöm majd a fivéremet a csapataimmal.” – Elküldtem a harmadik emberemet, de (ez a bizonyos fivér) még nem érkezett meg. A *bēl ālik* többi csapata már velem van.

903 A *kallapu* gyalogsághoz lásd Dezső 2012a, 69–75.

904 Az auxiliáris *gurru* fegyvernemről az asszír hadseregben legutóbb lásd Dezső 2012a, 38–51.

905 A Tigris középső folyása mentén élő nomád *itū'ákról*, az asszír hadseregbe tagozódásukról, és a népnév fegyvernemi elnevezéssé válásáról legújabban Dezső 2012a, 32–37.

906 A király személyes meghatalmazottaként is működő *qurbūtu* testőrségről lásd Dezső 2012a, 123–142.

907 A *rab bētir*ről lásd Dezső 2012a, 187–189; és Dezső 2016, 35–36.

908 A levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 217 (ABL 342, 79-7-8,234).

Nr. 29.⁹⁰⁹

[A tábla előoldalának első kb. 15 sora kitörött.]⁹¹⁰

Nabû-hamätü'a elküldte nekem jelentését: „Aššur-lē'i Ullusunuhoz ment. Ullusunu 5 lovat adott Aššur-lē'inek.” Az átadott lovakat szín szerint is felsorolja Nabû-hamätü'a a jelentésében. Nabû-hamätü'a jelentését továbbküldöm a királynak, az én uramnak, hogy Ninivében felolvassák (neki).

Ami Aššur-lē'i eunuchját illeti, aki Nabû-hamätü'ánál (van), s akiről a király, az én uram írt nekem, (ez az eunuch) három évvel ezelőtt menekült Nabû-hamätü'a házába. Nem jön le. *Akkor tudom elhozni őt, ha a saját országában lesz (?)*.

Ami Bēl-ahhēt, a kereskedőt illeti, akiről a király, az én uram írt nekem – titokban adok rá parancsot, hogy hozzák elé, és én továbbküldöm őt [a királynak, az én uramnak]. Az erődökkel [minden rend]ben van.

[A tábla hátlapjának vége kitörött.]

Nr. 30.⁹¹¹

A királynak, uramnak szolgád, Nabû-ah-ušur. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! A palotában a király, az én uram a mágnásokhoz (LU₂.GAL.MEŠ) küldött engem. Amit a király, az én uram utasításba adott nekem, mind elmondtam nekik.

Ami a várost illeti, ahol tábort vertek, Iršumu városa a kezükre került, hamarosan a királyhoz, az én uramhoz vonulnak.

Ami Šarru-ēmurannit illeti, akinek a király, az én uram általam küldött parancsot, mondván: „Egyetlen lovad (vagy) katonád se hiányozzék, mikor a király elé vonulnak!”

Ami Nabû-hamätü'át illeti, akiről a király, az én uram ezt mondta nekem: „Jöjjön, (és)

909 A Ninivéből előkerült levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 218 (ABL 1058, Sm 935).

910 A levél feladójának neve nem maradt meg. Mivel a levél hosszasan foglalkozik Nabû-hamätü'ával, akiről levelei alapján megállapítható, hogy Zamua tartomány helytartójának helyettese, és a levél feladója a szolgálati úton jutott a helytartó-helyettes jelentéséhez, valószínű, hogy ezt a levelet a zamuai helytartó küldte a királynak. Mivel a levélben Ullusunu és Aššur-lē'i konspirációjáról esik szó, a levél 716-ban, vagy közvetlenül azt megelőzően kellett íródjon – hiszen a 716. évi hadjáratban II. Šarrukīn szövetségesevé teszi a mannaj királyt, Ullusunut, és deportálja vagy megöli a karallai királyt, Aššur-lē'it. Ekkor Zamua tartomány helytartója Adad-issē'a volt (vö. Nr. 28.), ezért őt valószínűsíthetjük e levél feladójának is.

911 A Ninivéből előkerült levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 226 (ABL 884, K 510).

a zsákmányt vegye át tőlük!” Ekképpen szóltak azonban a mágnások: „Nem tud menni. (Bít)-Ha(m)ban helyettes (helytartójának) adjuk át (a zsákmányt).”

Ami a mágnásokat illeti, akiknek a király ezt a parancsot küldte (általam): „50 hátsólovat maguknál tarthatnak, a többi lovat számomra küldjék el!” – én (mindezt) elmondtam nekik, de nem értettek egyet, mondván: „Ha (a lovakat) elküldenénk, azok az úton elpusztulnának. Velünk jönnek tehát.”

Nr. 31.⁹¹²

A királynak, uramnak szolgád, Šarru-ēmuranni. [Jó egészséget] a királynak, az én uramnak! [...]–nāšir, a *qurbūtu* [...]–šimú városból (való embereket) Kār-Nergalba⁹¹³ vitetett. [A maradék sorok kitortek.]

Nr. 32.⁹¹⁴

A királynak, uramnak szolgád, Šarru-ēmuranni. Jó egészséget a királynak, az én uramnak!

Amit a király, az én uram írt nekem: „Te miért indultál el sietve, miért nem vártad be Arrapha tartomány helytartóját?” – Ami az arraphai helytartó (érkezését) illeti, a szóbanforgó út igen nehezen járható, Zabanból indul (és) harmadnapra ér ide. Ez (idő) alatt én megjáróm az utat Parsuáig meg vissza. Ezért mentem fel előbb az erődhez. Tavaly én ugyanígy [...]

Ne hagyjam az erődben a lovakat [és a szabad embereket], hanem fogjam a [lovakat és] a szabad embereket, és vigyem le őket Zamuába aratni? Várom a király, az én uram hírvivőjét, hogy mit parancsol a király, az én uram. Mivel a király ezt az utasítást adta: „Bēl-iddina fia jöjjön veled!” – Ő jöjjön a sereggel, Nabû-hamātū'a pedig maradjon itt, és végezze a király, az én uram munkáját, hadd pótolja az erődök hiányosságait!

Nr. 33.⁹¹⁵

A királynak, uramnak szolgád, Šarru-ēmuranni. Jó egészséget a királynak, [az én uramnak]!

912 A Ninivéből előkerült levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 207 (ABL 761, Rm 2,474).

913 A 716-os hadjárat során II. Šarrukīn a tartományi központnak kinevezett Kišessim városát Kār-Nergalnak nevezte át. A város hamarosan fellázadt az asszír uralom ellen, s e lázadást 715-ben verték le az asszírok. Ez alapján a levél valószínűleg 715 utánra datálható.

914 A Ninivéből előkerült levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 199 (ABL 311, K 630).

915 A Ninivéből előkerült levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 200 (ABL 312, K 689).

(Azzal kapcsolatban,) amit a király, az én uram írt nekem: „Gyűjtsd össze a haderőd, és légy készenlétben! Ha lehetséges, menj a Hiritébe vezető úton!” – Ez nem lehetséges! A hegyek között nehéz a terep, a folyók megáradtak (és) a sodrás erős, sem tömlővel, sem *kelekkel*⁹¹⁶ nem lehet átkelni. A király tudja, hogy a katonák nem tudnak (*úszni*). A csapatokat megszemléltem, (és) most egy kerülő úton indulok el: felmegyek Sumbi városához és [*leereszkedem*] Bīt-Hambanba [...]
[...] (ha) korán értem (oda) [...] megvártam őt, (ha) ő ért oda korábban, ő várt meg engem.

Tavaly Bēl-iddina fia nem jött velem a hadjáratra, a jó katonáit visszatartotta, (és) gyenge fiúcskákat küldött velem. Most küldjön a király egy *ša-bīt-kudinni*⁹¹⁷ tisztet, aki vegye rá őt, hogy velem tartson! Máskülönben (megint) hátramarad, beteget jelent, nem áll készenlétben (és) nem jön velem, csupán gyenge fiúcskákat küld, (és) visszatartja a [tapasztalt harcosait].

Nr. 34.⁹¹⁸

A királynak, uramnak szolgád, Šarru-ēmuranni. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! A király, az én uram, ezt írta nekem: „Ha ilyen *nagy méretű* ló kerülne a kezedbe, küldd el nekem!” A Kumisuból való kereskedők most átvizsgálják (a készleteiket). [...]

Vártam rájuk, de mivel nem járultak elém, eküldtem a király, az én uram szolgálait, hogy zaklassák Kibatki városát, és ők kardélre hánytak többeket. Ezek után Kibatki lakói megijedtek, és írtak nekem. Új határidőt tűztem ki számukra. Ha eljönnek és magukkal hozzák a lovakat, továbbküldöm őket a királynak.

Nr. 35.⁹¹⁹

A királynak, uramnak szolgád, Šarru-ēmuranni! Jó egészséget a királynak, az én uramnak! Ami a bort illeti, amiről a király, az én uram ezt írta nekem: „*Tegyél félre* a helyőrség számára 200 *imēru* (kb. 20000 liter)⁹²⁰ bort!” – *Félretettem* annyit, amennyit a király, az én uram előírt.

916 A *kelek* ősi mezopotámiai vízi jármű, felfújó kecskebőr tömlőkre fektetett favázból állt. Vö. Streck 2004, 19.

917 A tisztségnév jelentése szó szerint az „öszvéristálló előljárója”, de ebből a levélből úgy tűnik, hogy hatásköre az öszvérek istállóin messze túlmutatott.

918 A Ninivéből előkerült levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 202 (ABL 310, K 610).

919 A Ninivéből előkerült levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 203 (ABL 387, Sm 1045).

920 A mezopotámiai mértékegységekhez lásd Powell 1987–1990, az *imēru* mértékegységhez külö-

Ami Kubabu-satart illeti, akivel kapcsolatban a király, az én uram azt írta: „Beszélj veled kedves szavakkal!” – A szám zárva van. A király, az én uram utasításainak megfelelően kedves szavakkal [beszélék] veled. [...]

Most üzenetet küldök, (és) a király, az én uram számára felbérelek egy tolmácsot, akit elküldök (a királyhoz).

Ami azt a *bēl ālīt* illeti, akiről a király, az én uram azt írta: „Fogd el, ha kezed közé kerül, és küld el nekem!” – A király istenei lehetővé tették mindezt!

Babilóni polgárok érkeztek, hogy a király elé járuljanak. A király által korábban meghírdetett adósságelengedés sok embert kivont a (hatalmuk alól). A király, az én uram engedje őket beszélni [...] féljenek a kitelepítéstől.

Nr. 36.⁹²¹

[A királynak, uramnak szolgád Šarru-ēmuranni. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! A király, az én uram erődjei és országa békében vannak.] Azzal kapcsolatban, amit a király, az én uram üzent [Nabû-ah-ušur], a *qurbûtu*,⁹²² által: „Ezt így üzend meg Inšabri fiának!” – Még aznap, amikor Nabû-ah-ušur megérkezett, Šamaš-ukīnnak, az erődparancsnok egy megbízható és kiváló emberének, aki ismeri a nyelvet, a király parancsát megtanítottuk. A (hónap) 4. napján az erődparancsnok futára elindult, és Izirtuba⁹²³ ment. Amint visszatér, mindenről beszámolok a királynak, az én uramnak, amit (a futár) elmond nekünk.

Nr. 37.⁹²⁴

A királynak, uramnak szolgád, Šarru-ēmuranni. Jó egészséget a királynak, az én uramnak!

Én nem [Qunbuna] város *bēl ālijának* vagyok a fia, hanem egy háznál született szolga,⁹²⁵ a király, az én uram szolgája! A király, az én uram kinevezett engem Qunbunába, mindent amit látok vagy hallok, elmondom a királynak, az én uramnak, semmit nem rejtek el a király elől.

nősen 500–501.

921 A Ninivéből előkerült levél legújabb kiadása: SAA 5, no. 204 (CT 53 56, K 1875).

922 Lásd a Nr. 27. szöveg jegyzetét.

923 Mannaj ország fővárosa, nagy valószínűséggel azonosítható Tepe Qalaichivel, vö. Hassanzadeh–Mollasalehi 2011. A város első említése az asszír szövegekben a Fekete obeliszken található (Zirta alakban): a Daiān-Aššur vezette asszír sereg elől menekült el onnan Mannaj királya (Nr. 3/D).

924 A Ninivéből előkerült levél legújabb kiadása: SAA 5, no. 243 (ABL 317, K 5291).

925 Az *unzarhu/unzahhu/umzahhu* szó jelentéséhez lásd Deller 1984, 235–239 és Parpola 1983, 247, j. 426: „*unzarhu/unzahhu* most probably was simply a synonym of *urdu* »servant, slave«”. A vásárolt szolga (*ša šīme*) és a háznál született szolga (*unzarhu*) különbségtételhez lásd Radner 2011b, 571–572.

Ami a király, az én [uram] azon szolgálit illeti, akik Karkemišből Ar[zizubal] jöttek, és akikről már írtam a Palotának, most elfogattam őket, és átadom őket a királynak, az én uramnak. Mindebből a Palota megértheti, hogy *komolyan*⁹²⁶ beszélek a királlyal. Most az Arzizuból való Dadâ így (szólt hozzám): „Miért rágalmazol engem a Palotában?” – Dadâ nem a peres felem,⁹²⁷ és semmije sincsen nálam. Most a Palotába ment, hogy [*megrágalmazzon*] engem. A király, az én uram vizsgálja ki, hogy van-e nálam bármi tulajdona. A hírvivői már kora reggel rendszeresen járnak [...] városába. [...] a tartományom népének [...] a tartományom népe.

Nr. 38.⁹²⁸

A királynak, uramnak szolgálád, Nabû-hamâtû'a. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! A király, az én uram erődjei békében vannak. A helytartótól egy méd hozott levelet, mondván: „Továbbítsd ezt a palotába a futároddal!”

Kedves szavakkal beszéltem Bêl-iddina fia országának népével, felbátorítottam a szívüket. Maga Bêl-iddina fia áruló és gazember, nem hallja meg a király szavát! [Így szóltam hozzájuk]: „Végezzétek a munkátokat a saját házatokban és földjeiteken, és legyetek nyugodtak! Most már a király szolgálái vagytok!” – Megnyugodtak és a munkájukat végzik. Hat erődből kivezettem őket, mondván: „Menjetek, építkeztek a saját földjeiteken, és lakjatok ott!” A király, az én uram szolgálit vittem be (az erődökbe), (akik) erős őrséget (állnak), amíg a helytartó megérkezik. Bármit, amire a király utasította őt (ti. a helytartót), azt én megteszem.

Nr. 39.⁹²⁹

A királynak, [uramnak] szolgálád, Nabû-[hamâtû'a]. Jó egészséget a [királynak, az én uramnak!] A király, az én uram erődjei békében vannak. A *rab urâte*⁹³⁰ [egy levelet?] hozott a helytartótól: „Aššur-[...]”

Tudjon erről a király, az én uram! Ne mondja a király, az én uram, hogy a szolgálja

926 A *ši-a-hu* szó értelme nem ismert. Az SAA 5, no. 126:r.14 szöveghely kontextusa, valamint a héber *siah* „business, concern” (Koehler–Baumgartner 1958, 919b) jelentésű szó esetleges kapcsolata miatt a Lanfranchi–Parpola féle kiadásban az „earnestly” fordítását adják, ezt követem magam is.

927 Az akkád *bêl dēni* („peres fél”) kifejezéshez legutóbb lásd Radner 2005b. Az itt szereplő Dadâ talán azonos a Nr. 28-ban szereplő Dadîvel, aki már a korábbi zamuai asszír helytartót is megváltotta a király előtt.

928 A Ninivéből előkerült levél legújabb kiadása: SAA 5, no. 210 (ABL 208, K 617).

929 A levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 211 (ABL 1068, Sm 1933).

930 A *rab urâte* egy harcikocsizó tisztí rang, jelentéséhez és a kifejezés előfordulásaihoz lásd Dezső 2012b, 130–132.

hanyag, hogy nem végzi a munkáját! A király, az én uram szolgálait irányítom éjjel és nappal, (ők) naphosszat téglát látnak el mázzal és égetnek, és összehordják [azokat ...].

Nr. 40.⁹³¹

Tábla Nabû-hamātū'á(nak) szolgád(tól), Kuškāiu(tól). Jó egészséget az uramnak! A kezemem lévő város ügyét, amelyet előadtam neked, mondd el Aššur-šarra-ušurnak⁹³²! Küldessék üzenet a *ša muhhi ālínak*,⁹³³ vagy a šaknunak,⁹³⁴ hogy mindenkit távolítsanak el a kertből! Én fogok örködni (a kert)ben.

Nr. 41.⁹³⁵

A királynak, uramnak szolgád, Šamaš-bēl-ušur.⁹³⁶ Jó egészséget a királynak, az én uramnak!

Ami a postaszolgálatot illeti, amivel kapcsolatban a király, az én uram üzent nekem Arbailāiun keresztül: „Miert nincs postaszolgálat?”⁹³⁷

Amikor ő megérkezett hozzám Ubru-Harrān *qurbūtu*val együtt, két öszvért felszerszámoztam Arzuhina városában Ubru-Harrān számára, aki Arraphába ment velük. Két öszvért felszerszámoztam Arbailāiu számára, aki Māzamuába ment. Kérdezze meg a király, az én uram, hogy nem állt-e rendelkezésére mind Dūr-Talitiban, mind Tagalagiban öszvérfogat! Arzuhinát elhagyva két öszvér volt minden egyes postaállomáson, egészen Arrakdiig. Most jött, és arra ment, amerre a király, az én uram küldte őt, én Arzuhinában felszerszámoztam számára két öszvért, amikkel Dūr-Talitiig [...]. A király az én uram tudja, hogy Arzuhina egy keresztúton fekszik. Az állatok számára az út Arzuhinából Arrakdiába szenvedés. A király, az én uram adjon parancsot egy postaállomás létrehozására Dūr-Atanate városában, így egymást erősítsenék.

[A levél többi része Arzuhina tartomány belső ügyeivel foglalkozik.]

931 A levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 213 (ABL 1407, Th 1905-4-9,281).

932 Elég gyakori név az újasszír korban (vö. PNA 1/I, „Aššur-šarru-ušur” – összesen 25 személyt számlál össze az újasszír kori forrásokban, akik ezt a nevet viselik), jelentése: „Aššur őrizd a királyt!”. Bár nem állapítható meg teljes bizonyossággal a levélben szereplő személy kiléte, de talán Que tartomány nagy hatalmú helytartójáról lehet szó.

933 A *ša muhhi āli* városi előljáró tisztségneve, erről a tisztségről bővebben: Van Buylere 2009–2010.

934 A *šaknu* tisztség jelentéseihez és előfordulásaihoz lásd: Postgate 1980.

935 A levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 227 (ABL 408; Rm 2,1).

936 Šamaš-bēl-ušur a Zamua tartománnyal határos Arzuhina tartomány helytartója, a 710. év *limmuja* (Millard 1994, 47).

937 A postaszolgálatra használt szó a *kalliu*. E terminusról, és az újasszír királyi posta- és úthálózatról átfogóan lásd Kessler 1997.

Nr. 42.⁹³⁸

[A levél eleje kitörött.]

[*Készen állu*]nk a mustrára indulásra, de Išmē-ilu, a *rab-kišir*⁹³⁹ egy arany pecsétetes (parancsot) hozott, és visszatart minket, mondván: „Vigyél gabonát Zamuába!” – Mi a király, az én uram parancsa?

[A levél többi része kitörött.]

Nr. 43.⁹⁴⁰

[A levél eleje sérült.]

[...] lementem, a településeket leromboltam és felégettem, a gabonát elhoztam és az erődben halmoztam fel. Megérkezett a *ša bit kudinni* tiszt, és így szólt: „Hadd osszam fel részekre a zsákmányt Mazamuában, Kanunaju a [...] már elindult.” – Üzenetet küldtem (neki), és most jönnek. A király, az én uram gyorsan írjon nekem, hogy (hamar) elindulhassanak.

[Legalább négy sor kitörött.]

Nabû-bêlu-ka''innak [...]. Mannu-laddinnak[...]

Nr. 44.⁹⁴¹

[A levél eleje sérült.]

[...] ez (az ember) a lá[nyát] Karallában *eladta*. [...] sôt egy bőrzsákban, rányomta pecsétjét, *lement*¹, és elküldte a lányának, mondván: „Szökj el, és gyere hozzám!” Egy *itû'a*, akit az erődben a *tappû*⁹⁴² tisztségre neveztem ki, és aki a sôt visszahozta, szólt a *qurbû*tnak (erről), és a *qurbû*tu (mindezt) megírta a királynak, az én uramnak.

938 A levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 234 (ABL 582, K 1093), és bár a levél feladójának neve kitörött, a szöveget kiadó filológusok (Lanfranchi–Parpola) az arzuhinai helytartó Šamaš-bêlušur leveleként hozza.

939 A forrásokban az egyik leggyakrabban előforduló tisztí rang, szó szerint „kötelék parancsnok”. A tisztséghez lásd: Dezső 2012a, 157–180.

940 A Kalhuból előlkerült levél (ND 2445) legutóbbi kiadása: SAA 19, no. 196 (CTN 5, 114–115). A levél feladója ismeretlen, de a *ša bit kudinni* tiszt kérelme alapján valószínűleg Zamua tartomány valamelyik vezető tisztségviselője küldte.

941 A levél legutóbbi kiadása: SAA 15, no. 74 (CT 53 27, K 1115). A levél szerzője nem ismert, és a levél tartalmából sem lehet rá következtetni egyértelműen. Mivel a levélben Karallával kapcsolatos hírek szerepelnek, és ezt az országot 716-ban II. Šarrukîn Zamua tartományhoz csatolta, ezért a zamuai levelek között hozom.

942 A szó értelme nem világos, a legvalószínűbb, hogy a GIŠ.TAB.BA logogramma az akkád *tappû* szó helyett áll, ez azonban nem jelent katonai tisztséget, amit az erőd és az *itû'a* szavak konnotációja megkívánna, csupán barátot vagy üzleti partnert (ennek ellentmond a „kinevez” jelentésű *paqādu* ige). Fordításomban a katonai konnotációt meghagyom, és a szó fordításáról lemondok.

Azzal kapcsolatban, amit a király, az én uram írt nekem, nem tudok megkérdezni senkit, (mert) nem maradt itt egyetlen karallai sem, és nincs sem gabona, sem bor, sem *dara*[?], sem *kudimmu* (só), amit nekik adhatnának. Most a király az én uram istenei (mégis) lehetővé tették, hogy ezeket a karallaiakat [...]

[A levél többi része annyira töredékes, hogy fordítás nem készíthető róla.]

Nr. 45.⁹⁴³

A királynak, uramnak Nabû-ah-[...] ⁹⁴⁴. Jó egészséget a királynak, az én uramnak!

Attua fiával kapcsolatban, akiről azt jelentettem a királynak, uramnak: „Jönni fog!” – Ő ki is vonult, de visszafordult, végül az apja jön.

A 40 *gurru* katonával, akik a királynak, az én uramnak szolgálnak nem volt semmi probléma mióta Hurduban állomásoznak, egészen mostanáig. Most nem jöttek ki, hogy a többi *gurrual* ⁹⁴⁵ együtt vonuljanak. Attua ezt mondta (nekik): „Ne menjetek! Ti az én szolgálaim vagytok.”

Azokkal a településekkel kapcsolatban, amikről a király, az én uram Nabânak írt, ő még nem vette vissza azokat. Manisa lakói még a király, az én uram környezetében vannak, kérdezze meg őket a király, független településeknek tartják-e magukat?

Uaianiara (Wajaniara?), az eunuch, aki megkapta a [...], az ő szövetségese. Mielőtt a király az én uram színe elé járultam volna, így szóltam hozzá: „Gyere, ellenőrizzük együtt a településeket, amelyeket a király rád bízott!” – de nem jött. Most, hogy visszatértem a királytól állomáshelyemre, jön. Az eunuch, akít a király, az én uram Zamuába kinevezett, nem jön, a rábízott területet nem nézi meg. Bármilyen legyen a helyzet ügyében, szülessen róla döntés!

Azokkal az eunuchokkal kapcsolatban, akikről a király, az én uram utasításokat adott nekem, így szóltam ő hozzá: ⁹⁴⁶ „Hol vannak a szolgálatodra rendelt eunuchok?” Ő így

943 A Kalhuból előkerült levél (ND 2635) legutóbbi kiadása: SAA 19, no. 195 (CTN 5, 130–132: NL 43).

944 A levél feladójának részben kitörött a neve, így csupán feltételezni tudom, hogy a Zamua tartományban tevékenykedő, több levélben is említésre kerülő Nabû-ah-ušur *qurbûtu* lehet az. Az a tény, hogy végig a tartományi adminisztráció tagjairól fogalmaz meg elmarasztaló véleményt, továbbá a levél utolsó soraiban szereplő mondat: „Amikor a helytartótól megkapta (az utasítást), nem engedelmeskedett” tovább erősíti azt a benyomást, hogy a levél írója nem egy tartományi helytartó.

945 Szó szerint „kollégáikkal” – *qanni mehrîšunu*.

946 Sajnos a szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy ki az Ő, akinek az eunuchok ügyében üzen a levél feladója, talán a szöveg valamelyik korábban nevesített szereplője: Uaianiara (Wajaniara) eunuch, vagy Attua.

válaszolt: „Most hozom őket.” Amikor a helytartótól megkapta (az utasítást), nem engedelmeskedett, nem adta át őket, mondván: „A Palotában viszem őket.” Valamennyi (eunuch) nála van.

Nr. 46.⁹⁴⁷

A királynak, uramnak szolgád [...] [Jó egészséget] a királynak, az én [uramnak]!

A Zamuabéliek városával kapcsolatban, amelyről a király ezt írta nekem: „Mennyi gabona van ott?” [...] gabonájuk [...] a király, az én uram parancsolta [...] a *bēl ālīk*nak [...]

947 A Kalhuból előkerült levél (ND 2772) legutóbbi kiadása: SAA 19, no. 95 (CTN 5, 146–147).

A levél szerzője nem ismert, és a levél tartalmából sem lehet rá egyértelműen következtetni személyére.

LEVELEK PARSUÁBÓL

Nr. 47.⁹⁴⁸

A királynak, uramnak szolgád, Nabû-rēmāni. Jó egészséget a királynak, az én uramnak!

Találkoztam a Parsuából jövő hírvivővel, (aki a következőket mondta): „A Zalipa béliek jönnek, 100 lovat hoznak magukkal. Négy ember közülük elmenekülvén Nikkur városába⁹⁴⁹ jött, és ezt mondták: »Lovakat hoztunk a saját országunkból, de a mannaj (uralkodó) feltartóztatott minket az országában.«” – Most írok a királynak, uramnak, hogy a király, az én uram küldjön ki egy *qurbūtut*, hallgassa meg a zalipaiak szavát. Talán ki tudják hozatni a [lovakat] (Mannajból). Én megszervezem a kár pótlását,⁹⁵⁰ ami a királyt, az én uramat (érte).

Nr. 48.⁹⁵¹

[...] X + 50 ember jött [hozzám] Nikkurba. A rendelkezésemre álló emberek közül 145-en haltak meg.

Amikor Kār-Šarrukīnból megérkezett a karaván, én utasítást adtam, hogy (a deportáltakat) hozzák hozzám, helyezték el őket a halottak házaiban, adjanak nekik marhákat, juhokat és asszonyokat. A király *qurbūtuj*a hasznát húzotta a marháikból, juhaikból és asszonyaikból, (ha) a nélkülözés miatt menekültek el. Ha valóban a nélkülözés miatt menekültek el, akkor elém kellett volna járulniuk. Miért mentek Mannajba? A király, az én uram istenei (a tanúk rá), én nem tudtam, hogy a tabaliak elmenekültek! Mikor Mādából kijöttem, akkor hallottam (erről, és) üzenetet küldtem Mannajba, Māzamuába

948 A levél legújabb kiadása: SAA 15, no. 53 (ABL 165, K 479).

949 Parsua tartomány fővárosa Nikkur. A vonatkozó forrásokat és elemzésüket lásd az I.3. alfejezetben.

950 A *kašāru* és a *batqu* szavak csupán három másik szöveghelyen állnak kapcsolatban egymással: (SAA 1, no. 99 r. 9') *anāku batqu ša E₂.GAL ša URU.E₂.GAL.MEŠ akaššar*. „I have to supply (even) the deficits of the palace of Ekallate!” A szöveghelynek az a kontextusa, hogy Tāb-šil-Ešarra (a 716. év *limmuja*, Aššur tartomány helytartója) arról panaszkodik II. Šarrukīnnak, hogy az előző uralkodók idején neki – mint Aššur tartomány helytartójának – nem kellett gondoskodni az Ekallatében található palotáról, de most, hogy a király az *ilku* kötelezettség alól mentesítette Aššur városát, neki – a tartományi helytartónak – kell megszerveznie az Ekallatében található palota ellátását. (Aššur és Harrān városok számára 720. évben tett kiváltság adományozásról lásd Fuchs 1994: Prunk. 10–11; Ann. 2; Zyl. 6; R. 7); a kifejezés a levélcorpuserben is megtalálható: Nr. 60:r.5–7: *a-na an-na-ka i-la-qi-u-ni i-sa-hur-ra bat-qu-šu₂ i-ka-ša-ra* „Itt megvásárolják, (majd) visszatérnek, (és) hazatérve ebből pótolják a veszteségét”; Nr. 32:r.14'–15': *bat-qu ša URU.HAL.ŠU.MEŠ ša LUGAL EN-ia₂ lik-šu-ru* „hadd pótolja az erődök hiányosságait!”.

951 A levél legutóbbi kiadása: SAA 15, no. 54 (ABL 556, K 683).

és (Bīt-)Hambanba. Mannajból visszahoztak néhány embert. Most írt nekem a király, és én a foglyokat ellátom. A király, az én uram tudna róla, ha nemtörődöm vagy tétlen volnék. A király, az én uram vessen egy pillantást Nikkur, Tizu, Kiguhtu⁹⁵² és Kizahasi erődjeire, amelyek az ellenséges határon állnak (és) elhagyottak! Bűn az, ha egyet közülük étellel töltök meg? A király ennek megfelelően szabjon ki rám büntetést. A király 2000 embert bízott rám. Jöjjön ide akár egy királyi eunuch, vagy egy *qurbūtu* (és) [...] az ellátást. [...] a kerületben [...] tekintsek meg [...]

Nr. 49.⁹⁵³

A királynak, [uramnak] szolgálád, Na'di-ilu.⁹⁵⁴ Jó egészséget a királynak, az én uramnak! Nabû-rēmanni⁹⁵⁵ első 120 lova 27-én megérkezett Arzuhinába. 28-án ott maradnak, és 29-én indulnak tovább Sarê városába.⁹⁵⁶ 30-án Sarêban tartom őket, amíg a késve (érkező lovak) oda nem érnek. Ugyanakkor a lovak *nehéz terhelésnek lesznek kitéve*,⁹⁵⁷ a satnya elhullik.

Nr. 50.⁹⁵⁸

A királynak, [uramnak szolgálád ...].⁹⁵⁹ Jó egészséget a királynak, [az én uramnak]! Azzal kapcsolatban, amit király az én uram [írt nekem]: „A *rab kārī*⁹⁶⁰ a következőket mondta nekem: »Bīt-Kapsi [...] a király szavának nem [hajol meg / engedelmeskedik].«” – Nos, a *rab kārī* (állításaival kapcsolatban) a király, az én uram kérdezze meg (őt) és indítson vizsgálatot [...]

952 Kiguhtu városa talán azonos a II. Šarrukīn palotadomborművén is szereplő (Botta – Flandin 1849 I, pl. 70; El-Amin 1953, Abb. 9; Albenda 1986, pl. 128. URU.*Ga-an-gu-uh-tu*: Fuchs 1994, 276), a 716. vagy 715. évi hadjáratban elfoglalt Ganguhtuval.

953 A levél legutóbbi kiadása: SAA 5, no. 64 (ABL 192, K 146).

954 Na'di-ilu a birodalom egyik főméltósága, a főpohárnok (*rab šāqê*).

955 Parsua tartomány helytartója, a Nr. 47. levél küldője.

956 Sarê az asszír magterület északkeleti peremén fekvő település, mai neve Altun Kubri.

957 A kérdéses szakasz akkádul: *issēniš sissē gamuzu lipšuhu burbāni*. A *ga-mu-zu* és *bur-ba-a-ni* is hapax az akkád nyelvű corpusban, elképzelhető, hogy arámi jövevényszavak. Vö. a szír **gmz*: „ruhát lenyom, mángorol” (Payne Smith 1994, 71–72) és *bar bānā*: „tinó, igához nem szoktatott borjú” (Payne Smith 1994, 53).

958 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 58 (CT 53 310, K 7308).

959 Simo Parpola szerint ugyanaz a kéz írta a táblát, mint aki az Aššur-bēl-ušur által jegyzett Nr. 71 és Nr. 72 leveleket. Ez, illetve az a tény, hogy Aššur-bēl-ušur egy másik levelében (Nr. 70) szintén hangsúlyosan szerepel Bīt-Kapsi, erős érv lehet amellel, hogy ezt a levelet is Aššur-bēl-ušur jegyzi.

960 A *kāruk*, kereskedelmi központok vezetője, a feltehetően az Asszír Birodalom határain álló „kereskedelmi kapuk” király által kinevezett felügyelője. A tisztáshoz lásd Yamada 2008; a határmenti *kāruk* kialakításához, és a bennük zajló kereskedelmi tevékenységhez lásd Yamada 2005; Vér 2012 és Vér 2014a.

[Az előoldal vége és a hátoldal eleje kitörött, a hátoldalon látható 12 sorban is csupán szótöredékek ismerhetők fel, ezekről értelmes fordítás nem készíthető.]

Nr. 51.⁹⁶¹

A királynak, uramnak szolgád, Nergal-ētir. Nagyon jó egészséget a királynak, az én uramnak! A király országa békében van. A király, az én uram szíve nagyon elégedett lehet!

Ajjār (II.) hónap hatodikán érkezett hozzám egy *qurbūtu*, (és) Ajjār hónap hetedikén útnak indultak a lovak.

Nr. 52.⁹⁶²

A királynak, uramnak szolgád, Nergal-ētir. Nagyon jó egészséget a királynak, az én uramnak! A király országa békében van. A király, az én uram szíve nagyon elégedett lehet!

Daltâ⁹⁶³ hírvívője úton van a királyhoz, az én uramhoz. [x darab] ló van nála egy *kallāp šīpirtī*⁹⁶⁴ van vele.

Nr. 53.⁹⁶⁵

A királynak, uramnak szolgád, Nergal-ētir. Nagyon jó egészséget a királynak, az én uramnak! A király által rám kirótt *ilku* [...] 30 marha [...] parsuai [juh] [...]

Nr. 54.⁹⁶⁶

A királynak, az én uramnak szolgád, Nergal-ētir. Nagyon jó egészséget a királynak, az én uramnak! A király országa békében van. A király, az én uram szíve elégedett lehet. [...]ragāia, Bīt-Zualza *kallap šīpirtije* Adar (XII.) hónap 15-én jött hozzám (mondván): „[Hu]mbê küldött engem” [...] most a hírvívőmmel együtt küldöm őt tovább a király, az én uram színe elé. A király, az én uram kihallgathatja őt. Én Adar hónap 20-án indítom el a lovaimat. A király, az én uram küldjön utasításokat!

961 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 65 (ABL 226, K 526).

962 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 66 (ABL 227, K 560).

963 Ellipi ország királya.

964 Egyfajta hírvívő lehetett. A *kallāpu* reguláris gyalogos katona, a *šīpirtu* jelentése „üzenet”. A *kallāp šīpirtu* kifejezés előfordulásaihoz lásd Dezső 2012a, 73–74.

965 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 67 (ABL 230, K 1894).

966 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 68 (ABL 983 + ABL 637, K 1086 + K 1888).

No. 55.⁹⁶⁷

Aššur-zēr-ibni⁹⁶⁸ táblája fivérem, Nergal-ētir számára. Én jól vagyok, jó egészséget a fivéremnek (is)! A hírvivőm most úton van a főeunuchhoz (*rab ša rēši*), azzal a peres eljárással kapcsolatban, ami Halziatbar helytartója ellen folyik, amiért ő azt mondta az Ehimanu bélieknek: „Ti a szolgálaim vagytok!” Most a hírvivő a főeunuchhoz tart. [...] Te [...] írj bárkinek! Hát Te nem vagy a fivérem? Minden hírt írjon meg nekem a fivérem!

967 A levél újabb kiadása: SAA 5, no. 81 (TCL 9 68, AO 4506).

968 Aššur-zēr-ibninek más említése II. Šarrukīn uralkodásának idejéből nem ismeretes (vö. PNA 1/I, 228), de a levélben tárgyalt ügy és a „fivérem” megszólítás arra enged következtetni, hogy nemcsak a levél címzettje, hanem vélhetően a feladója is tartományi helytartó.

LEVELEK HARHARBÓL

Nr. 56.⁹⁶⁹

A királynak, uramnak szolgád, Nabû-bêlu-ka''in. A legjobb egészséget a királynak, az én uramnak!

Azzal kapcsolatban, amiről a király, az én uram így írt nekem: „Nisannu (I.) hónap elsejére érkezz meg Kalhuba!” – Tisztítjuk az utakat, de esik a hó (és) befedi (az utakat). Nagyon sok a hó. [...] Šebat (XI.) hónap 3-a. [...] *elküldte* az első 20 lovat. Tavalyelőtt, amikor ilyen nagy hó volt, befagytak a folyók, (és) az emberek (és) a lovak, akik velem voltak, meghaltak a hóban. Nisannu hónap hatodikára vagy hetedikére érek a király, az én uram színe elé.

Azzal kapcsolatban, amiről a király, az én uram ezt írta nekem: „Az emberek (és) a lovak jöjjenek veled!” – A foglyokat most [... kb. 8 sor kitörés ...] számukra, mondván: „[...] nem fognak jönni!” A lovakat megvásároljuk (és) elküldjük. Aššur-da''inanni⁹⁷⁰ postaszolgálatát az Arzuhināia málhája⁹⁷¹ végett *riasztani*⁹⁷² kellene!

Nr. 57.⁹⁷³

[...] ⁹⁷⁴ [Hozzák?] a lovakat és jönnek. Ami a Daltâról szóló híreket illeti, nem jön ki a palotájából, és senki nem járulhat színe elé. Úgy hallottam, hogy összegyűjti az adó

969 A Kalhuból előkerült levél (ND 2359 + ND 2777) újabb kiadása: SAA 15, no. 83 (CTN 5, 102–103: NL 61+).

970 Aššur-da''inanni valószínűleg azonos a 733. év *limmujával*, Zamua tartomány helytartójával, aki vsz. 738-ban hadjáratot vezetett a Középső-Zagrosz vidékén. A Zamua tartomány területén működő postaszolgálatról lásd az ún. „Zamua itineráriumot” (I.1.1. fejezet) és a Nr. 40. levelet.

971 *šašbūtu ša URU.arzuhināia*: itt talán azokról az állatokról és emberekről lehet szó, akiket az Arzuhināia hadtest számára gyűjtöttek össze. Az asszír hadsereg magját képező *kišir šarrūti* (királyi kötelék) városi alakulatai között található az *Arzuhināia* hadtest, ennek azonosításához lásd Dezső 2006a, 117–121; Dezső 2012b, 79–80.

972 A *lu-ti-ki* alakhoz lásd Parpola 1984, 200 és 208; valamint vö. CAD E, 380: sub. *etēku* 2.

973 A Kalhuból előkerült levél újabb kiadása: SAA 15, no. 84 (NL 42, ND 2655).

974 A levél feladóját nem lehet azonosítani. Daltâ, a médek, Zakrutu, Kuluman és Kâr-Šarrukîn említése valószínűvé teszi, hogy Harhar/Kâr-Šarrukîn valamelyik helytartója, Nabû-bêlu-ka''in vagy Mannu-ki-Ninua a levél szerzője. Az SAA 15 szövegkiadás Nabû-bêlu-ka''in levelei közt szerepelteti a levelet.

maradékát. *Kötelezem*,⁹⁷⁵ hogy adja át. Átvettem az elbocsátott médeket – most velem vannak – és 30 lovat is. Az emberek maradéka nálam van. Átvettem továbbá 40 lovat, Zakrutu ország adóját. Azt ígérték, hogy az adó maradékát is elhozzák.

A király, az én uram a mágnásoknak [adjon utasítást, hogy] Kuluman városa ellen menjenek! *Elám* [...] és ők bajban vannak. Az országuk [...] nem igaz, amit a királynak, az én uramnak [írtak], mondván: „Az erősítés ott van [...]” Vajon ki lehet segítségükre? A [...] béliek, vagy Ellipi? [...] a maguk 3000–4000 emberével? [...] elvezették [...] [...] belépett [...]

[A hátlap első kb. 6 sora kitörött]

A király, az én uram adjon utasítást, hogy kérdezzék meg [...] -t, háromszor miért [...] őket? És valóban, miért hengeg [azzal, hogy elkészült] a rá kiosztott építési kötelezettséggel? A király az én uram [isteneire], ez nem a Palota vagy bárki más építési kötelezettséggel 30 sornyi téglá, mindössze ennyi, amit Nergal-ētir⁹⁷⁶ elvégzett.

Ami azokat illeti, akik Hunanu háza⁹⁷⁷ ellen beszéltek, amíg az létezett, azok most Kār-Šarrukīn ellen beszélnek. Nem telik el úgy nap, hogy részükért a zsákmányból ne lázongának. A két királyi eunuch, akik itt végeznek munkát, és a velük jött emberek [...]

975 A szöveg első kiadója, Saggs (*Iraq* 20, 191 és Pl. 40; valamint CTN 5: NL 42 és Pl. 25) az ötödik sorban a HAR jel után szereplő utolsó jeleket G[U₂.U]N⁷-su (*bilassu* = „adója”) rekonstruálta, így a sor jelentése nála: „I have heard say, he will assemble the rest of the tribute (*madattu*) (and) will pay his tax (*biltu*).” A szöveg obv. 2–8. sorát kiadta Postgate 1974, 115–116, aki a HAR jel utáni szakaszt úgy olvasta, hogy ṛa-na^mX(X)⁷-su, az ő olvasatában tehát egy személynév állna a kitört részen, és így fordítja: „I have been told that he is collecting the rest of the tribute, and will give it to PN⁷.” Amennyiben a három részlegesen kitört jelet helyesen rekonstruálja Fuchs és Parpola (SAA 15, no. 84), az *a-še-me-su* alak szerepel az ötödik sor végén, ami a *šamādu* ige E/1 G-Stamm, praesens alakja lenne. Az ige alapjelentése az újasszír corpusban a „felerősít, felszerel, fogatol” (CAD Š, 89–92), ám ezek a jelentések itt nem adnak értelmet a szövegnek – a szó „felkészít” első sorban emberekre vonatkozó jelentése csak az óbabilóni korból adatolt (CAD Š, 90). Fuchs és Parpola fordítása: „I have heard that he is collecting the rest of the tribute. *I shall obligate* him to deliver it.” Fordításomban itt Fuchs és Parpola megoldását követem.

976 Helytartó AsszírIA egyik keleti tartományában, valószínűleg Parsuában. Ő a szerzője a Nr. 51, Nr. 52, Nr. 53 és Nr. 54 leveleknek, valamint ő a címzettje a Nr. 55. levélnek.

977 Talán ő lehetett a Harhar városában uralkodó dinasztia alapítója, az asszír hódítást megelőzően a városban uralkodó asszír-barát Kibaba őse, akit saját *bēl ālijai* űztek el (Nr. 16:96; Nr. 17:41–42).

Nr. 58.⁹⁷⁸

A királynak, az én uramnak szolgád, Nabû-bêlu-ka''in! Jó egészséget a királynak, az én uramnak! A király, az én uram országa békében van. A körülöttünk lévő médek nyugalomban vannak.

Azzal kapcsolatban, amit a király, az én uram írt nekem: „Fogd el, és börtönözd be az Uriakkából való Karakku fiát, és helyére Rametît nevezd ki!” – Én elfogtam és bebörtönöztem Karakku fiát, miként a király, az én uram parancsolta, és elküldtük Rametît a helyére. Aššur-šab[tanni]⁹⁷⁹ vitte őt (oda). Az uriakkaiak azonban nem értenek egyet azzal, hogy az ő fennhatósága alá kerültek, és így szóltak: „Irtuk[kanu] fiát [...]”
[A levél többi része kitörött.]

Nr. 59.⁹⁸⁰

[A királynak, uramnak szolgád, Nabû-bêlu-ka''in].⁹⁸¹ Jó egészséget a királynak, az én uramnak!

A király, az én uram ezt írta nekem: „Miért emelted kezed Daltâra?” – Hogyan is emelhettem volna kezem rá a király engedélye nélkül? Bűn az, hogy [...]

[A következő 4 sor kitörött.]

Elmentem Bît-[...] (tartományba), és az indulásom után ugyan ő megesküdtött a király (isteneire), de mégis felégetett 5 települést, továbbá megölte a települések őreit és elragadott 200 juhot. [...]

Nr. 60.⁹⁸²

A királynak, uramnak [szolgád], Nabû-bêlu-[ka''in]. A legjobb egészséget a királynak, az én uramnak!

[...] ország követői (*širu*) jönnek hozzám, Marduk-iddina kíséri őket. Mindössze egy fogatnyi lovat és egy fogatnyi öszvért hoznak. Ezt mondtam nekik a palota szolgálóival

978 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 85 (ABL 713, Rm 59).

979 A név meglehetősen ritka, ezért talán ez az illető azonos azzal a II. Šarrukîn uralkodása idején aktív *rab kišir*rel, akit egy kalhúi adminisztratív szöveg (CTN 3, no. 108:ii.2) a 19 arraphai *rab kišir* egyikeként sorol fel.

980 A Kalhuból előkerült levél újabb kiadása: SAA 19, no. 192 (CTN 5, 106–107; ND 2384).

981 A szöveg első két sora kitörött, ezért a levél küldőjeként Nabû-bêlu-ka''in azonosítása hipotetikus, az ellipi királlyal, Daltával való konfliktusa teszi valószínűvé, hogy Harhar/Kâr-Šarrukîn asszír helytartója írta ezt a levelet az asszír királynak. Nem világos, hogy a levél végén említett konfliktust (a királynak tett esküt megszegve valaki felprédált őt asszír kézen lévő települést) ki követte el, talán itt is Daltáról lehet szó.

982 A Kalhuból előkerült levél újabb kiadása: SAA 19, no. 193 (CTN 5, 93–95; NL 59; ND 2783).

kapcsolatban: „A föld, ami [...] a szomszédotok [...] körülöttetek. Az eunuch vagy [...], aki hűtlen hozzám, meghal. Ha látja a hűtlenséget, de nem szól nekem róla, szintúgy meghal. Úgy hallottam, [...] a palota szolgálói [...] ökröket a templomból. [...] Talán ők [...]” [Leglább 7 sor kitörött.]

Nem teljesítették a közmunka (*ilku*) kötelezettségüket, és [nem hozták] a lovakat a vidéki településekről. [...] egymás után a gabonasilókból [...] A király, az én uram tudja, hogy [...], az egész [...] összetört. Ezek a hegyvidéki települések mind érintetlenek, ezeket még nem látogattam meg, mivel csupán egyedül végzem a munkát. Az összes adó [...], rámsózták a lovakat. Most ezeknek a városoknak megemelkedett az adója, és én felvásárolom a lovaikat és öszvéreiket. Ha az adókötelezettségük véget ér, kötelezni kell őket, hogy vásároljanak számomra lovakat. E tartomány, amely lovakkal látja el a királyt, az én uramat [...] a *šaknu*k [...] a király, az én uram tudja, hogy [...] Bīt-Hamban [...], melyet felprédáltak [...] [A király, az én uram] küldje el egyik eunuchját, hogy [ellenőrizze] e városokat. [Vagy a király, az] én [uram személyesen] ellenőrizze ezeket az érintetlen (városokat)!

Nr. 61.⁹⁸³

A királynak, uramnak szolgálád, Nabû-bêlu-ka''in. A legjobb egészséget a királynak, az én uramnak!

A király, az én uram ezt üzentek nekem: „*Lásd el*⁹⁸⁴ a postaállomásokat, amelyek a Te lovaiddat használják, és gyere!” – A lovak [...]

[4 sor kitörött.]

[...] éhesek, nem adtak nekik [...] Durtunu városában. Az előttem haladó karaván megérkezett, a babilóni kereskedők egy állomásnyi késéssel jönnek. Bêl-lê'i és vele Mušeši 90 kancája Aššur-da''inanninál⁹⁸⁵ abrakolnak. Őt magát (vsz. Mušešit) nem láttam, és a fia sem jött el.

Nr. 62.⁹⁸⁶

[A királynak, uramnak szolgálád Mannu-kī-Ninu[a]! [Jó egészséget a királynak, az én uramnak!] A király, az én uram országa békében van.

983 A Kalhuból előkerült szöveg újabb kiadása: SAA 19, no. 194 (CTN 5, 142–143; ND 2709).

984 Az akkád *dalāpu* ige egyebek között bír riasztani és éberséget fenntartani jelentéssel is (vö. CAD D, 47–49: sub. *dalāpu*).

985 Aššur-da''inanni a Harhar / Kār-Šarrukīn tartománytól nyugatra fekvő Zamua tartomány helytartója, az adóhozók az asszír magterület felé vezető útján tehát már átért a 90 kanca a következő tartományba.

986 A szöveg újabb kiadása: SAA 15, no. 90 (ABL 129, K 5458).

[A Zabga]ga város beliekkel kapcsolatban, akikről a király, az én uram ezt az utasítást küldte nekem: „Kérdezz utána és figyeld meg, amint ki s be járnak (Daltâ) palotájába, és írd meg nekem (amit tapasztaltál)!” – Daltâ palotájából visszatértek, Kuluman városába fivéreikkel együtt léptek be, és most is ott tartózkodnak. És amikor az *adê* eskü (ceremóniájára) Kulumanba érkeztem, (és) lecsendesítettem a helyieket, az ott lévő (zabgagaiakat) is megbékítettem. A zabgagaiak ezzel fordultak hozzám: „Add vissza a *bêl* *âl*inkat, és ülted fölénk!” – Én úgy válaszoltam, miként a király, az én uram rendelkezett: „A király elvette a *bêl* *âl*itokat [...]

[a következő 8 sor nagyon töredékes, fordításra alkalmatlan]

[...] [As]rukanu⁹⁸⁷ és [...] [...] -je Sikris városának [...] -je [...] „A *békesség kedvéért*⁹⁸⁸ a futárait, akik a [színem] elé (jönnek), ne vágják le!” – [Vörös] köpenybe⁹⁸⁹ öltöztettem őket, ezüst karkötőt csatoltam csuklójukra, és így szóltam hozzájuk: „Éppúgy, ahogy korábban Nabû-bêlu-ka”in rendelkezésére álltatok, és bármi hírt kaptatok, elmondjátok neki, most álljatok az én rendelkezésemre, és küldjétek el nekem, bármi hírt hallotok is a médekről. Én megvédelek titeket, ahogy Nabû-bêlu-ka”in megvédett titeket, és jó szavakkal szólok rólatok a király, az én uram színe előtt.” – És ők így szóltak hozzám: „A király utasított minket, hogy álljunk [Kâr-Šarrukîn] helytartójának rendelkezésére, így hát most(antól) a [Te szolgálatodra] állunk. [Mi a király alattvalói] vagyunk.” [...] [...] akiket Nabû-bêlu-ka”in [...] elküldtem, mondván [...] színem elé [...] velünk [...] [...] és így szóltak: „Te a(z) [...] -vel gyere és Satarnu⁹⁹⁰ város határánál kösd meg az *adê* velünk! Megbékéltünk.” [Most] kedvesen beszélek velük, amíg a király, az én uram további utasításokat nem küld nekem.

987 Asrukanu fia szerepel a Nr. 63. levélben.

988 A kifejezés utalhat a király jólléte felől való érdeklődés jólismert vazallusi kötelezettségére, vö. Nr. 68. levéllel.

989 Amennyiben a rekonstrukció helyes, a kifejezés szó szerint „vörös köpenyt” (talán vörös-bíbor festésű textilt) jelent. Újasszír előfordulásai: SAA 11, no. 26: r.10: Arwadból begyűjtött adóban szerepel a SIG₂-SA₃, „vörös gyapjú” kifejezés. Egy hozomány listában maradt fenn (ND 2307, *Iraq* 16 37 (pl. 6) obv. 14.) a SIG₂-SA₃ *kârî*, tehát a kikötőből / kereskedelmi lerakatból származó vörös gyapjú kifejezés. Sîn-ahhê-eriba halálát követően az Aššur városában történekről számol be az SAA 16, no. 95 levél, amiben az ünnepségre készülő eunuchok vörös gyapjúruhájukat öltik fel (LU₂-SAG.MEŠ-šu₂ TUG₂ SA₃-ti lab-bu-šu). Az újasszír korban a kék-bíbort *takiltunak*, a vörös-bíbort *argamannunak* nevezték (vö. Holladay 2006, 311, j. 9).

990 A település *Sa-hal-ni* olvasata szintén lehetséges, a toponíma hapax.

Nr. 63.⁹⁹¹

[A tábla első kb. 10 sora kitörött.]

[...] [így szóltam]: „Beszéljetek velük [kedvesen] díszítsétek [fel őket ...] a lovakat, [miket] elvettetek, [adjátok nekik] vissza!” Nem értettek egyet, mondván: „Nem adjuk [...]” Mikor a lovak és öszvérek [...] jött, csak miután [...] azok az emberek, akik Nabû-bêlu-ka” inhoz mentek [...]

[Olvashatatlanul töredékesek a 10’–13’ sorok.]

Ami a *bêl âlikat* illeti, akikről [a király], az én uram ezt írta nekem: „Beszélj velük kedvesen! A barátod és az [ellenség]ed ne ítéld meg különbözőképpen! [...] és Amakani⁹⁹² hírvívőit [tiszteld meg], (és) adj értékes [ajándékokat[?] nekik]!” [...] adok nekik, hogy [amint korábban] Nabû-bêlu-ka”int [látogatták], úgy látogassanak most engem.

Asrukanu⁹⁹³ fia érkezett [... (vörös-bíbor)] köpenybe öltöztettem őt, [ezüst] karperecet [csatoltam karjára]. Ezt mondta nekem: „[...] Bagaparna⁹⁹⁴ hazudik [...] a médek nem értenek egyet!” [...]

[Olvashatatlanul töredékesek 6–8. sorok.]

„Irtiašuból valók, akik [... elől] Nabû-bêlu-ka” inhoz menekültek, és most, hogy Daltá halott, a visszatérésről beszélnek. Talán ...” [A levél többi része olvashatatlanul töredékes.]

Nr. 64.⁹⁹⁵

[A királynak], uramnak [szolgád,] Mannu-kî-Ninua. [Jó egészség]séget a királynak, az én uramnak! A király, az én uram országa békében van.

[Azzal kapcsolatban, amit a király], az én uram írt nekem: „[Menj] Mādába a mágná-

991 A levél újabb kiadása SAA 15, no. 91 (ABL 1454, K 4688). A szöveg ékjeleit megvizsgálva Andreas Fuchs és Simo Parpola megállapította, hogy Mannu-kî-Ninua írnokának kézírása (SAA 15, 62. oldal), a levél témáján túlmenően ezért is soroltam e szöveget Mannu-kî-Ninua levelei közé.

992 Csak ebben a szövegben fordul elő ez a név.

993 Asrukanu szerepel Mannu-kî-Ninua egyik levelében (Nr. 62), töredékes kontextusban, Sikris toponimával együtt, és talán ő szerepel Mannu-kî-Ninua egy másik levelében (Nr. 65:5) szintén töredékes kontextusban. Asrukanu fia csak ebben a szövegben szerepel.

994 Bagaparna neve szintén töredékes kontextusban szerepel az SAA 15, no. 93 levélben. II. Šarrukīn 714. évi hadjáratán Zakrutu város uralkodójaként, Bagaparna a Parsuába adót hozók listáján szerepel (TCL 3, 47). Zakrutu 40 lovat fizet adóként a harhari kormányzónak a Nr. 57. levél alapján.

995 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 94 (ABL 126, K 609).

sokkal!” – Én velük mentem.⁹⁹⁶ A király [isten]ei békét teremtettek, s mi biztonságban visszatértünk.

Én most itt vagyok Kār-Šarrukīnban. A (kiégetett) mázastéglákkal⁹⁹⁷ az *erōdöt* (*bīt dannu*) építem, a földeket megműveljük, elvégezzük a munkát. A király, az én uram szíve elégedett lehet. Az első napon a mágnások összegyűjtötték a környékről a téglákat, és az (épület) belsejébe hordták azokat. A külső fal elkészült, a vakolatot hajókról hordták fel rá.

Nr. 65.⁹⁹⁸

[A királynak, uramnak szolgálád, Mannu-kī-Ninua.⁹⁹⁹ Jó egészséget a királynak, az én uramnak!] A király, az én uram [országá békében van.]

Ami [Asruka]nut(?) illeti, akiről a király, az én uram írt nekem, a király az én uram istenei segédelmével kezemre került, úgy cselekszem, ahogy a király, az én uram utasított, a királynak, uramnak elküldöm őt.

Ami Kuluman város lakóit illeti, akikről a király az én uram ezt írta nekem: „Beszélj velük kedvesen!” – Én folyton kedvesen beszélek velük. [...] (lovas?) csapataik [...] 20 emberrel

[Az előoldal további sorai, valamint a hátoldal első sorai is kitörtek.]

Irtukkanu [fia], Uriakka város *bēl ālija*, miután a mágnások továbbmentek tőle, eljött hozzám, és elhozta adója hátralékát, amit a mágnásoknak továbbítok. A király, az én uram mágnásai jól vannak. Most léptek be Ellipi területére.

996 Két, a mágnások által vezetett hadjáratról tudunk 708 után (ebben az évben indul Mannu-kī-Ninua helytartói hivatala): 707-ben Ellipi, 706-ban Karalla ellen harcoltak a mágnások által vezetett asszír seregek, valószínűleg mind a két hadjárat érintette Māda területét – e két dátum valamelyikére keltezhető a levél.

997 Vö. CAD Š1, 85: sub. *šahātu* A.4: „to glaze bricks”. Karen Radner az akkád kifejezést „égetett téglának” és nem „mázás téglának” fordítja (Radner 2003a, 53, j. 42). A szintén II. Šarrukīn uralkodására datálható Nr. 39. levélben Zamua helytartójának helyettese (Nabû-hamātū’a) számol be arról, hogy a király emberei éjt nappallá téve égetőkemencében téglákat égetnek és látnak el mázzal (rev. 6–10. LU₂.ARAD.MEŠ ša LUGAL EN-ia₂ MI u₃ kal UD-[mu] a-ra-di e-bir-[tu₂] ina kal UD-mu DI-[...] i-ša₂-hu-ṭu).

998 A szöveg újabb kiadása: SAA 15, no. 95 (ABL 1046, Sm 343).

999 A mágnások Ellipi elleni hadjárata a királyfeliratok alapján nagy biztonsággal keltezhető 707-re. Ekkor Mannu-kī-Ninua volt Harhar/Kār-Šarrukīn helytartója, ezért soroltam e szöveget is a levelei közé.

Nr. 66.¹⁰⁰⁰

[A királynak, uramnak] [szolgád Mannu-kī-Ninua.] Jó egészséget [a királynak, az én uramnak!] [A király, az én uram] országa békében van. [A körülöttünk élő] médek [nyugodtak], és mi [végezzük] a munkánkat. A király, az én uram szíve [elégedett lehet]. Ami az elámi (uralkodót) illeti [...] Ami Ludût illeti [...] Az elámi uralkodó csapatai, amelyek [...]

[Az előoldal további sorai olvashatatlanul töredékesek, a hátoldal első sorai kitörtek.] [...] megölték a [rab-ālikat] [...] félelmükben a hegyekbe menekültek. Én utánuk küldtem [Nabû]-taqqinannit, így lejöttek, és *adêt* kötöttek vele, beléptek (a szerződésbe), és most mindegyik a maga településén él. Abból a két környékbeli faluból, ahol a *rab ālik* gyilkosai élnek, nem jöttek le. Fivérek Nabû-taqqinanninak ezt mondták: „Lehozzuk, és a [helytartó (?)] színe elé visszük őket.” [...] Amint lehozzák őket, a király, az én uram színe elé [vitetem őket].

Nr. 67.¹⁰⁰¹

A királynak, uramnak szolgád, Mannu-kī-Ninua. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! A király, az én uram országa békében van. A körülöttünk lévő médek nyugodtak, és mi végezzük a munkánkat.

Azzal kapcsolatban, amit a király, az én uram írt nekem: „Menj és találkozz Šarru-ēmurannival! Ő át fogja neked adni Ludû fiát. Senki emberfia nem láthatja meg (a fiút), amíg Kār-Šarrukīnba viszed őt!” A hágóba mentem találkozni vele, és ő átadta nekem Ludû fiát. Senki nem látta (a fiút), amíg Kār-Šarrukīnba vittem. Miként a király, az én uram utasított engem: „Írd meg Ludûnak, hogy: »Haragosan ír[tak nekem] a Palotából, mondván [...]«”

[Az előoldal utolsó sorai, valamint a hátoldal első két sora kitörött.]

[...] és hagyd Kimarban! [...] valamennyien nyugodtak, és végzik a munkájukat.

[*Irtukkanu*²] embereivel kapcsolatban, akiről a király, az én uram utasítást adott nekem – írtam Irtukkanu fiának. Ha elküldi az embereket, akkor én továbbküldöm őket a királynak, az én uramnak. Ha nem (küldi el őket), akkor megírom a királynak, az én uramnak, hogy áll a helyzet.

A terméssel kapcsolatban, amit a király, az én uram üzent: „Miért nem írtad meg nekem, hogy mi történt (a terméssel)?” – A gabona kihajtott ugyan, de súlyosan károsodott [...] esik és havazik folyamatosan.

1000 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 98 (ABL 1008, K 4271).

1001 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 100 (ABL 128, K 650).

Nr. 68.¹⁰⁰²

[A királynak, az én uramnak szolgád, Mannu-kī-Ninua.¹⁰⁰³] [Jó egészséget a királynak, az én uramnak! A király, az én uram [országá békében v]an.

Nisannu (I) hónap 18. napján (6) érkeztem meg Kār-Šarrukīnba. A király valamennyi helyőrsége jól van. A körülöttünk lévő valamennyi *bēl āli* a palota egészsége felől érdeklődött.

Ami a Ludûról szóló híreket illeti, ő és Išpabara Hadalpánál harcba szálltak egymás ellen, és megölték egymás embereit.

Ami Uppitét, Uriakku város *bēl āliját* illeti, aki kiszabadult – s akiről beszéltem a királynak, az én uramnak, mikor személyes kihallgatáson jártam a királynál – Šapardába menekült. Nabû-taqqinanni, a király szolgája meghallotta ezt, ő és Uaksatar írtak az ügyben és elkapták (Uppitét), négy *fiával*¹⁰⁰⁴ együtt.

Még aznap, amikor Kār-Šarrukīnba érkeztem, megírtam Ramatīnak: „Küldj embereket!” – Amint elhozza az embereit, magammal viszem őket a mustrára.

Nr. 69.¹⁰⁰⁵

A királynak, uramnak szolgád, Mannu-kī-Ninua. Jó egészséget a királynak, az én uramnak!

Egy *qurbūtut* kellene kinevezni az írnok és a hadtáp-tisztek (*mušarkisu*) számára, hogy (segítsen) begyűjteni és átadni nekik az embereket. A király, az én uram tudja, hogy a lovak elpusztultak alattam. Küldjön a király gyorsan egyet a hátszlovaiak közül a számomra! Az apródok velem jöttek, a hadtáp-tisztek szolgálatára rendeltem őket. Ha a király, az én uram *felmentené* őket, ők most Kalhuban vannak a hadtáp-tisztekhez beosztva.

1002 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 101 (ABL 645+, K 15074 + Rm 2,464).

1003 Az ékírás jellege alapján Andeas Fuchs és Simo Parpola Mannu-kī-Ninua írnokának kézírását ismerik fel (vö. SAA 15, 68. oldal). A levélben szereplő harc Ludû és Išpabara között csupán az ellipi király, Daltá halálát követően bontakozhatott ki. Daltá halálának pillanatában már Mannu-kī-Ninua volt Harhar/Kār-Šarrukīn helytartója.

1004 A fiú jelentésű DUMU jel azonos alakú a TUR jellel, tehát elképzelhető lenne itt egy LU₂. TUR.MEŠ-šu rekonstrukció is, ami nem a fiait, hanem a szolgálait jelentené.

1005 A szöveg újabb kiadása: SAA 15, no. 105 (ABL 127, K 616). A szakirodalomban gyakran a levelet teljes terjedelmében közlő John N. Postgate fordítására hivatkoznak (1974, 256).

LEVELEK NEM AZONOSÍTHATÓ ZAGROSZI TARTOMÁNYOKBÓL

Nr. 70.¹⁰⁰⁶

A királynak, uramnak [szolgád], Aššur-bēl-ušur. Jó egészséget a királynak, az én uramnak! [A király, az én uram] országa békében van.

Ezí, akiről a király, [az én uram így írt nekem]: „Küldj három embert [...] -vel [...] , akik el fogják mondani neked [...] Zalâról és [...] -ról!” – elmentem [...]

[Az előoldal további része, valamint a hátoldal első néhány sora kitörött.]

[...] az érkezőket kineveztem az [...] -k őrzőinek, (de) a Bīt-Kapsiból valók kelepécét állítottak a lovaknak⁽²⁾, és megölték őket. Én félem a királyt. (Egyetlen) lovat sem vennék el közülük! Most Nalhiti város *rab ālijai* mentek ki az ekékhez, és (újra) jöttek (a Bīt-Kapsi béliek), és megint gyilkoltak. Eleddig ötször vagy hatszor alkalmaztak erőszakot. Én félem a királyt. Mi a király utasítása?

Nr. 71.¹⁰⁰⁷

A királynak, uramnak szolgád, Aššur-bēl-ušur. Jó egészséget a királynak, az én uramnak!

A király azt írta nekem: „Indulj meg a csapataiddal, az adóddal, és jöjj (hozzám)!” – Bármennyire próbálok is a csapatokkal és az adóval elindulni, az egyik velem lévő szekeret a nagy hó miatt Bīt-Hambanban kellett hagynom. A király tudja, hogy itt sok a hó. Továbbá a sorozott katonák, a kocsiharcosok és a király emberei valamennyien, akik az adót vontatták [...] Az adóba tartozó 30 ló [...] lovasság [...] amit a király [kivetett²] rám [...] a király emberei [...] még nem [...] Babilónban vannak.

[Az előoldal kb. utolsó három sora, valamint a hátoldal első 2–3 sora kitörött.]

[...] az adó [...] 20 ló [...] azt írta: „[...] valóban lemenjek egy csapattal?” Itt megvásárolják, (és) hazatérve ebből pótolják a veszteségét.

(Ami) azokat az öszvéreket (illeti), amiket a király kivetett rám, én (folyton) írok a Bīt-Kāriba, keresnek (olyanokat), de nincs.

Ami a csapatokat illeti, akikről a király ezt írta nekem: „Jöjjenek veled!” – Én magam már elindultam, a *rab bitinek*¹⁰⁰⁸ parancsot adtam, hogy induljon utánam a táborral. Az itü'ákról nem állt semmi a levélben. Álljanak (őrséget) ebben a kerületben, vagy inkább jöjjenek velem [Babilónba?]? Adjon utasítást a király!

1006 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 59 (CT 53 460+, K 13026 + K 5482 + K 13084 + K 15623 + K 16053).

1007 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 60 (ABL 242, K 11148).

1008 A *rab biti* tiszteknek elsősorban az asszír hadsereg ellátásában és a hadkiegészítésben volt szerepe. A tisztségről az összes releváns forrás elemzésével ír Dezső 2016, 35–36.

Nr. 72.¹⁰⁰⁹

A királynak, uramnak [szolg]ád, Aššur-bēl-ušur. Jó egészséget a királynak, az én uramnak!

Ami a Kanunu (X.) hónap kihallgatási ajándékát (*nāmurtu*) illeti, amiről a király, az én uram így írt nekem: „2 lovat, 2 marhát, 20 juhot, 20 korsó (bort) hozz nekem!” (Ez) a levél csupán Šebat (XI.) hónap 3-án érkezett meg. Mikor *küldték el* (az üzenetet)? Továbbá a király tudja, hogy ennek a tartománynak a marhái eléggé kicsinyek. (Vagy) ne törődjek az [uram] házának szánt kihallgatási ajándékként adott marhák (méretével)? [A hátoldal maradék sorai annyira töredékesek, hogy értelmes fordítás nem adható, a hátoldal első néhány sora kitörött.]

[...] gyenge [...] hallgattak, elküldtem [...] ők hallgattak (továbbra is) [...] királyi (felajánlásokként), 40 marhát (és) juhokat Babilón [(*templomainak*) *áldozataira*], amiket [a király] kirótt ránk. (Ezeket) tavaly Nisannu (I.) hónapbanadtuk, (de) a király, az én uram (azóta) ezt mondta: „Tišri (VII.) hónapban hozd!” – Most tehát a marhák és a juhok készen állnak, de a hideg és az (áradó) folyók miatt (még) nem küldöm őket. Legyen tehát úgy, ahogy a király maga ismondotta, hadd vigyük őket Tišri (VII.) hónapban! Ám ha most visszük le őket, a juhokat (idő előtt) le kell majd vágni. Miként rendelkezik a király, az én uram? Amint a király Babilónba megy, én egyetlen szekerrel sietek, hogy egészsége felől érdeklődjem!

Nr. 73.¹⁰¹⁰

A királynak, uramnak [szolg]ád, Marduk-šar-ušur. [Jó egészséget] a királynak, az én uramnak! A király, az én uram országa [békében van].

Ami e kerület (*naḡû*) híreit illeti, [korábban azt] jelentették nekem, hogy Išpabara Kibabišének és Dasukkunak a következőket mondta: „A király nekem adta Ellipi országát, (e döntés eredményét) élvezem (lit. „*eszem*”). Singibutit Marduk-šar-ušurnak adta. A ti városaitokat vették el. Ha harcolni akartok, tegyétek, vagy hagyjátok (el a vidéket). Én ebben nem vagyok érintett.” – Így szólt az ország népe előtt. Most Kibabiše és Dasukku 100 lovassal folyton engem támad. A király, az én uram [tudja], hogy nekik mindösszesen 20 [lovasuk] van. A többi Ludû lovasa és Išpabara [lovasa], [akik] velük támadnak, de nem nyíltan.

1009 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 61 (ABL 241, K 1044).

1010 A levél újabb kiadása: SAA 15, no. 69 (ABL 174, K 619).

Ami a gabonát illeti, amiről a király, az én uram írt nekem, [félretettem] 1000 *imēru* (kb. 10000 liter)¹⁰¹¹ gabonát, és Saba[...] (városában) [raktároztam el], és most az aratáskor még teszek hozzá.

Ami a mágnásokról szóló híreket illeti, megkérdeztem a médet, aki a levelüket hozta, hogy hol (vannak) a mágnások. (Azt válaszolta), hogy Tišri (VII.) hónap 3-án érkeztek Iadburuba.

Nr. 74.¹⁰¹²

A királynak, az én uramnak szolgád, Mannu-kī-Adad. Jó egészséget a királynak, az én uramnak!

Lejött hozzám Babū [fia]. Én felbátorítottam a szívét, [...] kineveztem őt. [...] a király, az én uram [*elégedett lehet*].

¹⁰¹¹ Vö. a Nr. 35. szöveghez írt jegyzettel.

¹⁰¹² A levél újabb kiadása: SAA 5, no. 237 (ABL 902, K 1046).

Bibliográfia

- Abdi, Kamyar – Beckman, Gary 2007. „An Early Second-Millennium Cuneiform Archive from Chogha Gavaneh, Western Iran”: *Journal of Cuneiform Studies* 59, 39–91.
- ABC: Grayson, A. Kirk 1975. *Assyrian and Babylonian Chronicles*. (Texts from Cuneiform Sources 5) Locust Valley, NY: J. J. Augustin.
- ABL: Harper, Robert F. 1892–1914. *Assyrian and Babylonian Letters belonging to the Kuyunjik Collection of the British Museum*. London–Chicago: Luzac and Co.
- Adali, Selim F. 2011. *The Scourge of God: Ummān-manda and its Significance in the First Millennium B.C.* (State Archives of Assyria Studies 20) Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- ADD: Johns, C. H. W. 1898–1923. *Assyrian Deeds and Documents*. Cambridge–London: Bell and Co.
- AHw: von Soden, Wolfram 1965–1981. *Akkadisches Handwörterbuch*, Bd. 1–3. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Albenda, Pauline 1986. *The Palace of Sargon, King of Assyria: Monumental Wall Reliefs at Dur-Sharrukin, from Original Drawings Made at the Time of Their Discovery in 1843–1844 by Botta and Flandin*. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations.
- Alibaigi, Sajjad – Aminikhah, Naser – Fatahi, Farhad 2016. „In Search of Harhar (the Neo-Assyrian Kar-Šarrukin) in the Central Zagros Mountains, Western Iran: A New Proposal”: *Iran* 54, 25–45.
- Alibaigi, Sajjad – Rezaei, Iraj 2018. „Bikni, Bīt-ṭābtī, and uqnū: Searching for Appropriate Identifications for Toponyms and Terms Mentioned in Neo-Assyrian Texts”: *Journal of Near Eastern Studies* 77, 15–30.
- Alizadeh, Abbas 2010. „The Rise of the Highland Elamite State in Southwestern Iran”: *Current Anthropology* 51, 353–383.
- Allen, Mitchell 2005. „Power is in the Details: Administrative Technology and the Growth of Ancient Near Eastern Cores”: C. Chase-Dunn – E. N. Anderson (szerk.), *The Historical Evolution of World-Systems*. New York: Palmgrave Macmillan, 75–91.

- Altman, Amnon 2003. „Rethinking the Hittite System of Subordinate Countries from the Legal Point of View”: *Journal of the American Oriental Society* 123, 741–756.
- Anbar, Moshe 2003. „Let the Gods Come for the Treaty (Ceremony)”: I. Eph'al – A. Ben-Tor – P. Machinist (eds.), *Eretz Isreal: Hayim and Miriam Tadmor Volume*. (Eretz-Israel 27) Jerusalem: The Isreal Exploration Society – The Hebrew University of Jerusalem – The Israel Museum, 185–188 (héber).
- Andrae, Walter 1913a. *Die Stelenreihen in Assur*. (Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 24) Leipzig: J. C. Hinrichs.
- Andrae, Walter 1913b. *Die Festungswerke von Assur*. (Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 23 – Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Assur, A/II: Baudenkmäler aus assyrischer Zeit, II) Leipzig: J. C. Hinrichs.
- Avigad, Nahman 1997. *Corpus of West Semitic Stamp Seals*. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences – The Israel Exploration Society – The Institute of Archaeology, Hebrew University.
- Ayalon, David 1979. „On the Eunuchs in Islam”: Uő., *Jerusalem Studies in Arabic and Islam I.*, Jerusalem: Magnes Press, 67–124.
- Bagg, Ariel M. 2007. *Die Orts- und Gewässernamen der neuassyrischen Zeit. Teil 1: Die Levante*. (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VII/1) Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- Balcer, Jack Martin 1984. „The Process of Ancient Imperialism”: Uő., *Sparda by the Bitter Sea: Imperial Interaction in Western Anatolia*. (Brown Judaic Studies 52) Chicago: Scholar Press, 13–32.
- Barjamovic, Gojko 2004. „Civic Institutions and Self-Government in Southern Mesopotamia in the Mid-First Millennium BC”: J. G. Dercksen (ed.), *Assyria and Beyond: Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*. (Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden 101) Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 47–98.
- Barrett, Caitlín E. 2007. „Was Dust Their Food and Clay Their Bread? Grave Goods, the Mesopotamian Afterlife, and the Liminal Role of Inana/Ishtar”: *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 7, 7–65.
- Barth, Fredrik 1961. *Nomads of South Persia: The Basseri Tribe of the Khamseh Confederacy*. Oslo: Oslo University Press.
- Bartosiewicz László 2006. *Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba*. (Bibliotheca Archeologica) Budapest: L'Harmattan.
- BATSH 6: Radner, Karen 2002. *Die neuassyrischen Texte aus Tall Seh Hamad*. (Berichte der Ausgrabung Tall Seh Hamad / Dur-Katlimmu 6, Texte 2) Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- Bauer, Theo 1933. *Das Inschriftenwerk Assurbanipals, I: Keilschrifttexte*. (Assyriologische Bibliothek NF 1) Leipzig: J. C. Hinrichs.

- Beckman, Gary – Foster, Benjamin 1988. „Assyrian Scholarly Texts in the Yale Babylonian Collection”: E. Leichty et al. (eds.), *A Scientific Humanist: Studies in Memory of Abraham Sachs*. Philadelphia: University Museum, 1–26.
- Belck, Waldemar 1894. „Das Reich der Mannaer”: *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, 479–488.
- Ben Zvi, Ehud 1990. „Who Wrote the Speech of Rabshakeh and When?”: *Journal of Biblical Literature* 109, 79–90.
- Biggs, Robert 1969. „Medicine in Ancient Mesopotamia”: *History of Science* 8, 94–105.
- Billerbeck, Adolf 1898. *Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften zur babylonischen und assyrischer Zeit. Geographische Untersuchungen unter besonderer Berücksichtigung militärischer Gesichtspunkte*. Leipzig: Pfeifer.
- BIN 9: Crawford, Vaughan Emerson 1954. *Sumerian Economic Texts from the First Dynasty of Isin*. (Babylonian Inscriptions in the Collection of James B. Nies, Yale University 9) New Haven: Yale University Press.
- Bleibtreu, Erika 1990. „Five Ways to Conquer a City”: *Biblical Archaeology Review* 16/3, 36–44.
- Boehmer, Rainer Michael 1965. Zur Lage von Parsuma im 9. Jahrhundert vor Christus”: *Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 5, 193–198.
- Borger, Rykle 1956. *Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien*. (Archiv für Orientforschung Beiheft 9) Graz.
- Borger, Rykle 1970. „Vier Grenzsteinurkunden Merodachbaladans I. von Babylonien”: *Archiv für Orientforschung* 23, 1–26.
- Borger, Rykle 1996. *Beiträge zum Inschriftwerk Assurbanipals. Die Prismenklassen A, B, C = K, D, E, F, G, H, J und T sowie andere Inschriften*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Botta, M. P. E. – Flandin, M. E. 1849. *Monument de Ninive. I–II: Architecture et sculpture; III–IV: Inscriptions*. Paris: Imprimiere National.
- Bökönyi, Sándor 1993. „Two Horse Skeletons from the Cemetery of Kurru, Northern Sudan”: *Acta Arch. Hung.* 45, 301–316.
- Börker-Klähn, Jutta 1982. *Alt Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs*. (Baghdader Forschungen 4) Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Braidwood, Robert J. 1960. „Preliminary Investigations Concerning the Origins of Food-Production in Iranian Kurdistan”: *British Association for the Advancement of Science* 17, 214–219.
- Braidwood, Robert J. 1961. „The Iranian Prehistoric Project, 1959–1960”: *Iranica Antiqua* 1, 3–7.
- Braidwood, Robert J. – Braidwood, Linda S. – Howe, Bruce 1983. *Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks*. (Oriental Institute Publications 105) Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.

- Briant, Pierre 2002. *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Brinkman, John A. 1968. *A Political History of Post-Kassite Babylonia 1158–722 B.C.* (Analecta Orientalia 43) Rome: Pontificium Institutum Biblicum.
- Brinkman, John A. 1976. *A Catalogue of Cuneiform Sources Pertaining to Specific Monarchs of the Kassite Dynasty*. Chicago: Oriental Institute.
- Brinkman, John A. 1976–1980. „Kassiten”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 5. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 464–473.
- Brown, Stuart C. 1986. „Media and Secondary State Formation in the Neo-Assyrian Zagros: An Anthropological Approach to an Assyriological Problem”: *Journal of Cuneiform Studies* 38, 107–119.
- Brown, Stuart C. 1987–1990. „Medien (Media)”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* Bd. 7. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 619–623.
- Brown, Stuart C. 1988. „The Mēdikos Logos of Herodotus and the evolution of the Median state”: H. Sancisi-Weerdenburg – A.T. Kuhrt (eds.) *Method and Theory. London 1985 Achaemenid History Workshop*. (Achaemenid History 3) Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 71–86.
- Brown, Stuart C. 1991. „Lapis Lazuli and Its Sources in Ancient West Asia”: *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 22, 5–13.
- Burney, Charles – Lang, David M. 1971. *The People of the Hills*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Busche, Detlef 1990. *Iran. Geomorphologie (Westteil)*. (Tübinger Atlas des Vorderen Orients A, III, 3) Wiesbaden: Ludwig Reichert.
- Byrne, Ryan 2003. „Early Assyrian Contacts with Arabs and the Impact on Levantine Vassal Tribute”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 331, 11–25.
- CAD: Oppenheim, A. Leo – Reiner, Erica – Roth, Martha T. eds. 1956–2010. *Chicago Assyrian Dictionary*, Vol. 1–21. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Calmeyer, Peter 1972. „Hamadan”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* Bd. 4. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 64–67.
- Calmeyer, Peter 1973. *Reliefbronzen in babylonischem Stil. Eine westiranische Werkstatt des 10. Jahrhunderts v. Chr.* München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
- Calmeyer, Peter 1974. „Zu einigen vernachlässigten Aspekten medischer Kunst”: F. Bagherzadeh (ed.), *Proceedings of the IInd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran, 29 October – 1 November 1973*. Teheran: Iranian Centre for Archaeological Research, 112–123.
- Calmeyer, Peter 1978. „Das Grabrelief von Ravansar”: *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 11, 73–85.
- Cameron, George G. 1936. *The History of Early Iran*. Chicago: University of Chicago Press.

- Cavigneaux, Antoine – Ismail, Bahija Khalil 1990. „Die Statthalter von Suhu und Mari im 8 Jh. v. Chr.": *Baghdader Mitteilungen* 21, 321–456.
- CDA: Black, Jeremy – George, Andrew – Postgate, Nicholas 2000. *The Concise Dictionary of Akkadian*. (SANTAG 5) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Cole, Seven W. 1996. *Nippur, IV: The Early Neo-Babylonian Governor's Archive from Nippur*. (Oriental Institute Publications 114) Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Contenau, Georges – Ghirshman, Roman 1935. *Fouilles de Tépé-Giyan près de Néhavend, 1931 et 1932*. Paris: P. Geuthner.
- Coon, Carleton S. 1958. *Caravan: The Story of the Middle East*. (Rev. ed.) New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Cooper, Jerrold S. 1983. *The Curse of Agade*. (The Johns Hopkins Near Eastern Studies) Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press.
- Cooper, Jerrold S. 2000. „Assyrian Prophecies, the Assyrian Tree, and the Mesopotamian Origins of Jewish Monotheism, Greek Philosophy, Christian Theology, Gnosticism, and Much More": *Journal of the American Oriental Society* 120, 430–444.
- Cribb, Roger 1991. *Nomads in Archaeology*. (New Studies in Archaeology) Cambridge: Cambridge University Press.
- CT 53: Parpola, Simo 1979. *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum: Neo-Assyrian Letters from the Kuyunjik Collection*. London: British Museum Publications.
- CTN 1: Kinnier Wilson, James V. 1972. *The Nimrud Wine Lists: A Study of Men and Administration at the Assyrian Capital in the Eighth Century B.C.* (Cuneiform Texts from Nimrud 1) London: British School of Archaeology in Iraq.
- CTN 2: Postgate, John Nicholas 1973. *The Governor's Palace Archive*. (Cuneiform Texts from Nimrud 2) London: British School of Archaeology in Iraq
- CTN 3: Dalley, Stephanie – Postgate, John Nicholas 1984. *The Tablets from Fort Shalmaneser*. (Cuneiform Texts from Nimrud 3) London: British School of Archaeology in Iraq.
- CTN 5: Saggs, Henry W. F. 2001. *The Nimrud Letters, 1952*. (Cuneiform Texts from Nimrud 5) London: British School of Archaeology in Iraq.
- Curtis, John – Reade, Julian E. 1995. *Art and Empire: Treasures from Assyria in the British Museum*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Curtis, John 1984. *Nush-i Jan III: The Small Finds*. London: The British Institute of Persian Studies.
- Dalley, Stephanie 1985. „Foreign Chariotry and Cavalry in the Armies of Tiglath-Pileser III and Sargon II": *Iraq* 47, 31–48.
- Dalley, Stephanie 1996–1997. „Neo-Assyrian Tablets from Til Barsip": *Abr-Nahrain* 34, 66–99.
- Dalley, Stephanie 2001. „Boekbesprengen: Mattila, R. – The King's Magnates. (State Archives of Assyria Studies 11) Helsinki 2000.": *Bibliotheca Orientalis* 58, 197–206.

- Damerji, Muayad Said Basim 1998. „Gräber Assyrischer Königinnen aus Nimrud”: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 45, 19–84.
- Dandamaev, Muhammad A. – Lukonin, Vladimír G. 1989. *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*. Cambridge: CUP.
- Deller, Karlheinz 1984. „Assyrisch um/unzurahu und hebräisch äzrah”: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 74, 235–239.
- Deller, Karlheinz 1987. „Tamkāru-Kredite in neuassyrischer Zeit”: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 30, 1–29.
- Deller, Karlheinz 1999. „The Assyrian Eunuchs and Their Predecessors”: Kazuko Watanabe (ed.), *Priests and Officials in the Ancient Near East: Papers of the Second Colloquium on the Ancient Near East – The City and Its Life held at the Middle Eastern Culture Center in Japan (Mitaka, Tokyo), March 22–24, 1996*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 303–311.
- Dezső, Tamás – Vér, Ádám 2013. „Assyrians and Greeks: The Nature of Contacts in the 9th–7th Centuries BC”: *Acta. Ant. Hung.* 53, 325–359.
- Dezső Tamás 2004. „Asszír katonai hírszerzés”: Horváth László – Lackó Krisztina – Mayer Gyula – Takács László (szerk.), *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest: Typotex, 321–350.
- Dezső Tamás 2006a. „A Reconstruction of the Army of Sargon II (721–705 BC) Based on the Nimrud Horse Lists”: *State Archives of Assyria Bulletin* 15, 93–140.
- Dezső Tamás 2006b. „Az asszír lovasság története”: *Ókor* 5/3–4, 62–70.
- Dezső Tamás 2009. „Égi és földi propaganda. Az Asszír Birodalom expanziós ideológiájának eszköztára (Kr. e. 745–612)”: *Ókor* 8/2, 8–14.
- Dezső, Tamás 2012a. *The Assyrian Army: I. The Structure of the Neo-Assyrian Army as Reconstructed from the Assyrian Palace Reliefs and Cuneiform Sources. 1: Infantry*. (Antiqua et Orientalia 2 – Assyriologia 8/1) Budapest: Eötvös University Press.
- Dezső, Tamás 2012b. *The Assyrian Army: I. The Structure of the Neo-Assyrian Army as Reconstructed from the Assyrian Palace Reliefs and Cuneiform Sources. 2: Cavalry and Chariotry*. (Antiqua et Orientalia 3 – Assyriologia 8/2) Budapest: Eötvös University Press.
- Dezső, Tamás 2016. *The Assyrian Army: II. Recruitment and Logistics*. (Antiqua et Orientalia 6 – Assyriologia 9) Budapest: Eötvös University Press.
- Diakonoff, Igor M. – Kashkai, Solmaz M. 1981. *Geographical Names According to Urartian Texts*. (Répertoire Géographique des Textes Cunéformes 9 – Beihefte zum Tübingen Atlas des Vorderen Orients, Reihe B Nr. 7) Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.

- Diakonoff, Igor M. 1978. „A Cuneiform Charter from Western Iran (The Metropolitan Museum, Rogers Fund 1952, No. 52.119.12)”: Blahoslav Hruška – Géza Komoróczy (Hrsg.), *Festschrift Lubor Matouš Bd. 1*. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékének Kiadványai 24) Budapest: ELTE, 51–68.
- Diakonoff, Igor M. 1985. „Media”: I. Gershevitch (ed.), *The Cambridge History of Iran Vol. II: The Median and Achaemenian Periods*. London et al.: Cambridge University Press, 36–148.
- Diakonoff, Igor M. 1991. „The Cities of the Medes”: Mordechai Cogan – Israel Eph'al (eds.), *Ah, Assyria ...: Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*. (Scripta Hierosolymitana 33) Jerusalem: Magness Press, 13–20.
- Djakonov, Igor M. 1956. *Istoria Mídii*. Moszkva–Leningrád: Izdatel'stvo Akademii Nauk SzSzSszr.
- Dossin, George 1962. „Bronzes inscrits du Luristan de la collection Foughi”: *Iranica Antiqua* 2, 149–164, pl. XIII–XXXIV.
- Driel, Govert van – Driel-Murray, Carol van 1979. „Jebel Aruda 1977–1978”: *Akkadica* 12, 2–28.
- Driel, Govert van 1997–2000. „The Role of Nomadism in a Model of Ancient Mesopotamian Society and Economy”: *Jaarbericht van het Voor-Aziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux”* 35–36, 85–101.
- Dubovský, Peter 2006. *Hezekiah and the Assyrian Spies: Reconstruction of the Neo-Assyrian Intelligence Services and its Significance for 2Kings 18–19*. Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico.
- Dyson, Robert H. Jr. 1965. „Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu”: *Journal of Near Eastern Studies* 24, 193–217.
- Eckstein-Diener, Bertha 1938. *Emperors, Angels and Eunuchs: The Thousand Years of the Byzantine Empire*. London: Chatto & Windus.
- Edelman, Diana 2000. „What If We Had No Accounts of Sennacherib's Third Campaign or the Palace Reliefs Depicting His Capture of Lachish?”: *Biblical Interpretation* 8, 88–103.
- Edzard, Dietz Otto – Farber, Gertrud 1974. *Die Orts- und Gewässernamen der Zeit der 3. Dynastie von Ur*. (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 2) Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- Edzard, Dietz Otto 1957. *Die „zweite Zwischenzeit” Babyloniens*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Edzard, Dietz Otto 1971–1973. „Zwei Inschriften am Felsen von Sar-i-Pül-i-Zohāb: Anubanini 1 und 2”: *Archiv für Orientforschung* 24, 73–77.
- Edzard, Dietz Otto 1976–1980. „Jasubu”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Bd. 5*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 271.
- Eidem, Jesper – Laessøe, Jørgen 2001. *The Shemshara Archives 1: The Letters*, (Historisk – filosofiske Skrifter 23) Copenhagen: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.

- Eidem, Jesper 1992. *Shemshara Archives 2: The Administrative Texts*. Copenhagen: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.
- El-Amin, Mahmud 1953. „Die Reliefs mit Beischriften von Sargon II. in Dûr-Sharrukîn”: *Sumer* 9, 35–59 és 214–228.
- El-Amin, Mahmud 1954. „Die Reliefs mit Beischriften von Sargon II. in Dûr-Sharrukîn”: *Sumer* 10, 23–42.
- Elat, Moshe 1991. „Phoenician Overland Trade within the Mesopotamian Empires: Mordechai Cogan – Israel Eph'al (eds.), *Ah, Assyria ...: Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*. (Scripta Hierosolymitana 33) Jerusalem: The Magness Press, 21–35.
- Ellis, Maria deJong 1974. „Taxation in Ancient Mesopotamia: The History of the Term *miksu*”: *Journal of Cuneiform Studies* 26, 211–250.
- Eph'al, Israel 1984². *The Ancient Arabs: Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9th–5th Centuries* B. C. Jerusalem: The Magness Press.
- Eph'al, Israel 1999. „The Bukan Aramaic Inscription: Historical Considerations”: *Israel Exploration Journal* 49, 116–121.
- Erdős Gábor 2009. „A Fekete obelisztk”: *Ókor* 8/2, 93–97.
- ETCSL: *Electronic Text Corpus of Sumerian Literature* (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>).
- Fadhil, Abdullillah 1983. *Studien zur Topographie und Prosopographie der Provinzstädte des Königsreiches Arraphé. Fünfzig ausgewählte URU-Toponyme*. (Baghdader Forschungen 6) Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Fales, Frederick Mario 1979. „Studies on Neo-Assyrian Texts I: Joints and Collations to the Tell Halaf Documents”: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 69, 192–216.
- Fales, Frederick Mario 2000. „*bīt-bēli*: An Assyrian Institutional Concept”: E. Rova (ed.), *Patavina Orientalia selecta*. (History of the Ancient Near East 4) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice, 231–249.
- Fales, Frederick Mario 2003. „Evidence for West–East Contacts in the 8th Century: The Bukan Stele and the Shigaraki Beaker”: G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*. (History of the Ancient Near East / Monographs 5) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice, 131–147.
- Fales, Frederick Mario 2009. „»To Speak Kindly to Him/Them« as Item of Assyrian Political Discourse”: M. Luukko – S. Svard – R. Mattila (eds.), *Of Gods(s), Trees, Kings, and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*. (Studia Orientalia 106) Helsinki: Finnish Oriental Society, 27–39.
- Fales, Frederick Mario 2012. „After Ta'yinat: The New Status of Esarhaddon's *adê* for Assyrian Political History”: *Revue d'Assyriologie* 106, 133–158.

- Faust, Avraham – Weiss, Ehud 2005. „Judah, Philistia, and the Mediterranean World: Reconstructing the Economic System of the Seventh Century B. C. E”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 338, 71–92.
- Fazel, G. Reza 1973. „The Encapsulation of Nomadic Societies in Iran”: C. Nelson (ed.), *The Desert and the Sown: Nomads in the Wider Society*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California, 129–142.
- Finkel, Irving – Reade, Julian E. 1995. „Lots of Eponyms”: *Iraq* 57, 167–172.
- Finkel, Irving – Reade, Julian E. 1998. „Assyrian eponyms, 873–649 BC”: *Orientalia* NS 67, 248–254.
- Fisher, William Bayne 1968. „Physical Geography”: *The Cambridge History of Iran Vol I: The Land of Iran*. Cambridge: Cambridge University Press, 3–110.
- Forrer, Emil 1920. *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*. Leipzig: J. C. Heinrichs.
- Fouts, David M. 1994. „Another Look at Large Numbers in Assyrian Royal Inscriptions”: *Journal of Near Eastern Studies* 53, 205–211.
- Frahm, Eckart 1997. *Einleitung in die Sanherib-Inschriften*. (Archiv für Orientforschung Beiheft 26) Wien: Institut für Orientalistik der Universität Wien.
- Frame, Grant 1992. *Babylonia 689–627 B.C.: A Political History*. (Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul 69) Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Frame, Grant 1999. „The Inscription of Sargon II at Tang-i Var”: *Orientalia* NS 68, 31–57.
- Frankenstein, Susan 1979. „The Phoenicians in the Far West: A Function of Neo-Assyrian Imperialism”: M. T. Larsen (szerk.), *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*. (Mesopotamia 7) Copenhagen: Akademisk Forlag, 263–294.
- Fried, Morton H. 1968. „On the Concepts of »Tribe« and »Tribal Society«”: J. Helm (ed.), *Essays on the Problem of Tribe*. Seattle: University of Washington Press, 2–20.
- Fried, Morton H. 1975a. *The Notion of Tribe*. Menlo Park: Cummings Publishing.
- Fried, Morton H. 1975b. „The Myth of Tribe”: *Natural History* 84, 12–20.
- Friedrich, Johannes – Meyer, Rudolf G. – Ungnad, Arthur – Weidner, Ernst F. 1940. *Die Inschriften vom Tell Halaf. Keilschrifttexte und aramäische Urkunden aus einer assyrischen Provinzhauptstadt*. (Archiv für Orientforschung Beiheft 6) Berlin.
- Fuchs, Andreas 1994. *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*. Göttingen: Cuvillier Verlag.
- Fuchs, Andreas 1998. *Die Annalen des Jahres 711 v. Chr. nach Prismenfragmenten aus Ninive und Assur*. (State Archives of Assyria Studies 8) Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Fuchs, Andreas 2005. „War das Neuassyrische Reich ein Militärstaat?”: B. Meißner – O. Schmitt – M. Sommer (Hrsg.), *Krieg – Gesellschaft – Institutionen. Beiträge zu einer vergleichenden Kriegsgeschichte*. Berlin: Akademie Verlag, 35–60.
- Gadd, Cyril John 1954. „Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud”: *Iraq* 16, 173–201.

- Galil, Gershon 2007. *The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period*. (Culture and History of the Ancient Near East 27) Leiden–Boston: Brill.
- Garelli, Paul 1974. „Remarques sur l’administration de l’Empire Assyrien”: *Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale* 68, 129–140.
- Gelb, Ignace J. 1962. „Ethnic Reconstruction and Onomastic Evidence”: *Names* 10, 45–52.
- George, Andrew R. 1997. „Sumerian tir u = »eunuch«”: *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 1997 n° 3 (Septembre), 91–92.
- George, Andrew R. 2003. *The Babylonian Gilgamesh Epic*, Oxford: Oxford University Press.
- Ghirshman, Roman 1976. *L’Iran des origines à l’Islam*, Paris: Albin Michel.
- Ghirshman, Roman 1985. *Az ókori Irán: médek, perzsák, parthusok*. (ford. Molnár Ágnes) Budapest: Gondolat.
- Gibson, McGuire 1991. „Duplicate Systems of Trade: A Key Element in Mesopotamian History”: K. R. Haellquist (szerk.), *Asian Trade Routes*. (Studies on Asian Topics 13) London: Curzon, 27–37, 254–256.
- Gilbert, Allan S. 1975. „Modern Nomads and Prehistoric Pastoralists: The Limits of Analogy”: *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 7, 53–71.
- Gitin, Seymour 1997. „The Neo-Assyrian Empire and its Western Periphery: The Levant, with a Focus on Philistine Ekron”: S. Parpola – R. M. Whiting (szerk.), *Assyria 1995*. Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project, 77–103.
- Glassner, Jean-Jacques 2004. *Mesopotamian Chronicles*. (Writings from the Ancient World 19) Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Gledhill, John – Larsen, Mogens Trolle 1982. „The Polanyi Paradigm and a Dynamic Analysis of Archaic States”: C. M. Renfrew – M. J. Rowlands – B. A. Segraves (szerk.), *Theory and Explanation in Archaeology: The Southampton Conference*. New York: Academic Press, 197–229.
- Godard, André 1950. *Le Trésor de Ziwiye (Kurdistan)*. Harlem: Joh. Enschedé en Zonen.
- Goetze, Albrecht 1939. „Cuneiform Inscriptions from Tarsus”: *Journal of the American Oriental Society* 54, 1–16.
- Goetze, Albrecht 1953. „Hulibar of Duddul”: *Journal of Near Eastern Studies* 12, 114–123.
- Goff, Clare 1968. „Luristan in the First Half of the First Millennium B. C.”: *Iran* 6, 126–132.
- Goff, Clare 1969. „Excavations at Baba Jan, 1967”, *Iran* 7, 115–130.
- Goff, Clare 1971. „Luristan before the Iron Age”: *Iran* 9, 131–152.
- Goff, Clare 1977. „Excavations at Baba Jan, the Architecture fo the East Mound, Levels II and III”: *Iran* 16, 103–140.
- Gopnik, Hilary – Rothman, Mitchell S. 2011. *On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran*. (Bibliotheca Iranica. Archaeology, Art and Architecture Series 1) Costa Mesa: Mazda Publisher.

- Gopnik, Hilary 2017. „The Median Confederacy”: T. Daryae (ed.), *King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE – 651 CE)*. (Ancient Iran Series 4) Irvine: UCI Jordan Center for Persian Studies, 39–62.
- Grantovszkij, Edvin Arvidovics 1983. „Baktrija i Asszirija”: Uő., *Baktrija-Tokharesztan na drevnem i srednevekovom Vosztoke*. Moskva.
- Grayson, A. Kirk 1963. „The Walters Art Gallery Sennacherib Inscription”: *Archiv für Orientforschung* 20, 83–96.
- Grayson, A. Kirk 1980. „The Chronology of the Reign of Ashurbanipal”: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 70, 227–245.
- Grayson, A. Kirk 1987. „Akkadian Treaties of the Seventh Century B. C.”: *Journal of Cuneiform Studies* 39, 127–160.
- Grayson, A. Kirk 1993. „Assyrian Officials and Power in the Ninth and Eight Centuries”: *State Archives of Assyria Bulletin* 7, 19–52.
- Grayson, A. Kirk 1995. „Eunuchs in Power: Their Role in the Assyrian Bureaucracy”: M. Dietrich – O. Loretz (Hrsg.), *Vom Alten Orient zum Alten Testament. Festschrift für W. von Soden*. (Alter Orient und Altes Testament 240) Kevelaer – Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag – Verlag Butzon und Bercker, 85–98.
- Greco, Alessandro 2003. „Zagros Pastoralism and Assyrian Imperial Expansion: A Methodological Approach”: G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*. (History of the Ancient Near East / Monographs 5) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice, 65–78.
- Groneberg, Brigitte 1980. *Die Orts- und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit*. (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 3) Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- Groß, Melanie – Pirngruber, Reinhard 2014. „On Courtiers in the Neo-Assyrian Empire: ša-rēši and mazzāz pāni”: *Altorientalische Forschungen* 41, 161–175.
- Guyot, Peter 1980. *Eunuchen als Sklaven und Freigelassene in der griechisch-römischen Antike*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Haerinck, Ernie – Overlaet, Bruno 1998. *Luristan Excavation Documents, II: Chamahzi Mumah. An Iron Age III Graveyard*. (Acta Iranica 33) Leuven: Peeters.
- Hallo, William W. 1957–71. „Gutium (Qutium)”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* Bd. 3, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 708–720.
- Hallo, William W. 1964. „The Road to Emar”: *Journal of Cuneiform Studies* 18, 57–88.
- Harrison, J. Vernon 1968. „Geology”: *The Cambridge History of Iran Vol I: The Land of Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 111–185.
- Hassanzadeh, Yousef – Mollasalehi, Hekmatollah 2011. „New Evidence for Mannean Art: An Assessment of Three Glazed Tiles from Qalaichi (Izirtu)”: J. Álvarez-Mon – M. B. Garrison (eds.), *Elam and Persia*. Winona Lake: Eisenbrauns, 407–417.

- Hawkins, John D. 2000. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions vol. I. Inscriptions of the Iron Age part 1. Text*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Heidel, Alexander 1956. „A New Hexagonal Prism of Esarhaddon”: *Sumer* 12, 9–37.
- Heidorn, Lisa A. 1997. „The Horses of Kush”: *Journal of Near Eastern Studies* 56, 105–114.
- Helm, Peyton R. 1981. „Herodotus’ *Médikos Logos* and Median History”: *Iran* 19, 85–90.
- Henshaw, Richard A. 1967. „The Office of *šaknu* in Neo-Assyrian Times, I”: *Journal of the American Oriental Society* 87, 517–525.
- Henshaw, Richard A. 1968. „The Office of *šaknu* in Neo-Assyrian Times, II”: *Journal of the American Oriental Society* 88, 461–483.
- Henshaw, Richard A. 1980. „Review: Late Neo-Assyrian Officialdom: The Nimrud Wine Lists by J. V. Kinnier Wilson”, *Journal of the American Oriental Society* 100, 283–305.
- Herrero, Pablo 1973. „Un fragment de stèle neo-assyrienne provenant d’Iran”: *Cahiers de la Délégation archéologique française en Iran* 3, 105–113.
- Herrmann, Georgina 1968. „Lapis Lazuli: The Early Phases of Its Trade”: *Iraq* 30, 21–57.
- Herzfeld, Ernst 1930. „Ariyarnama, König der Könige”: *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 2, 113–127.
- Herzfeld, Ernst 1938. „Bronzener »Freibrief« eines Königs von Abdadana”: *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 9, 159–177.
- Herzfeld, Ernst 1968. *The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Holladay, John S. Jr. 1998. „The Kingdoms of Israel and Judah: Political and Economic Centralization in the Iron II A–B (ca. 1000–750 BCE)”: Th. E. Levy (ed.), *The Archaeology of Society in the Holy Land*. London – New York: Continuum, 370–398.
- Holladay, John S., Jr. 2006. „Hezekiah’s Tribute, Long-Distance Trade, and the Wealth of Nations, ca. 1000–600 BC: A New Perspective (»Poor Little [Agrarian] Judah« at the End of the 8th Century BC: Dropping the First Shoe)”: S. Gitin – J. E. Wright – J. P. Dessel (eds.), *Confronting the Past: Archaeological and Historical Essays on Ancient Israel in Honor of William G. Dever*. Winona Lake: Eisenbrauns, 309–331.
- Holloway, Steven W. 2002. *Aššur is King! Aššur is King! Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire*. (Culture and History of the Ancient Near East 10) Leiden: Brill.
- Hopkins, Keith 1978. *Conquerors and Slaves: Sociological Studies in Roman History, vol. I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horowitz, Wayne 1998. *Mesopotamian Cosmic Geography*. (Mesopotamian Civilizations 8) Winona Lake: Eisenbrauns.
- Höffken, Peter 2008. „Die Rede des Rabsake vor Jerusalem (2 Kön. xviii / Jes. xxxvi) im Kontext anderer Kapitulationsforderungen”: *Vetus Testamentum* 58, 44–55.

- Huff, Dietrich 2005. „From Median to Achaemenian Palace Architecture”: *Iranica Antiqua* 40, 371–395.
- Hussein, Muzahim M. –Suleiman, Amer 2000. *Nimrud: A City of Golden Treasures*. London: NABU Bookseller.
- Ingraham, Michael Lloyd 1986. *Theories of Imperialism and Archaeological Practice in the Study of the Perceptible Rise of the Achaemenid-Persian Empire: Logicist Analysis at Godin Tepe (Period II, 800?–500+ B.C.)*. PhD Dissertation, University of Toronto.
- Jankowska, Ninel B. 1969. „Some Problems of the Economy of the Assyrian Empire”: I. M. Diakonoff (ed.), *Ancient Mesopotamia: Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars*. Moscow: „Nauka” Publishing House, 253–276.
- Joannès, Francis 1997. „Le monde occidental vu de Mésopotamie, de l’époque néo-babylonienne à l’époque hellénistique”: *Transeuphratène* 13, 141–153.
- Johnson, Douglas L. 1969. *The Nature of Nomadism*. Chicago: University of Chicago, Department of Geography.
- Jones, Arnold Hugh Martin 1966. *The Decline of the Ancient World*. London: Longmans, Green and Co.
- Jones, Christopher P. 1996. „ἔθνος and γένος in Herodotus”: *The Classical Quarterly* 46, 315–320.
- Jursa, Michael 2003. „Observations on the Problem of the Median »Empire« on the Basis of Babylonian Sources”: G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*. (History of the Ancient Near East / Monographs 5) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice, 169–179.
- Jursa, Michael 2007. „The Transition of Babylonia from the Neo-Babylonian Empire to Achaemenid Rule”: H. Crawford (ed.), *Regime Change in the Ancient Near East and Egypt: From Sargon of Agade to Saddam Hussein*. (Proceedings of the British Academy 136) Oxford: Oxford University Press, 73–94.
- Kalla Gábor 2003. „Mezopotámiai öltözködés”: *Ókor* 2/4, 13–22.
- Kalla Gábor 2006. „Névadás és személyes vallásosság az ókori Mezopotámiában”: *Ókor* 5/3–4, 19–23.
- Kaufman, Stephen A. 1974. *The Akkadian Influences on Aramaic*. (Assyriological Studies 19) Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Kemperer, Victor 1984. *A harmadik birodalom nyelve*. (ford. Lukáts János) (Membrán Könyvek 12) Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Kent, Roland G. 1953². *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon*. (American Oriental Series 33) New Haven: American Oriental Society.
- Kessler, Karlheinz 1975. „Die Anzahl der assyrischen Provinzen des Jahres 738 v. Chr. in Nordsyrien”: *Die Welt des Orients* 8, 49–63.

- Kessler, Karlheinz 1980. *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens nach keilschriftlichen Quellen des 1. Jahrtausens v. Chr.* (Beihefte zum Tübingen Atlas des Vorderen Orients 26) Wiesbaden: Ludwig Riechert.
- Kessler, Karlheinz 1987. *Assyrien bis 800 v. Chr.* (Tübinger Atlas des Vorderen Orients (TAVO), B, IV, 10) Wiesbaden: Ludwig Reichert.
- Kessler, Karlheinz 1991. *Das Neuassyrische Reich der Sargoniden (720–612 v. Chr.) und das Neubabylonische Reich (612–539 v. Chr.)*. (Tübinger Atlas des Vorderen Orients (TAVO), B, IV, 13) Wiesbaden: Ludwig Reichert.
- Kessler, Karlheinz 1997. „Royal Roads« and other Questions of the Neo-Assyrian Communication System”: S. Parpola – R. M. Whiting (eds.), *Assyria 1995: Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, September 7–11*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 129–136.
- Kessler, Karlheinz 2003–2004. „Der Bau der Stadtmauer von Mē-Turān unter Sargon II. Eine Prismeninschrift aus Tell Baradān”: *Archiv für Orientforschung* 50, 105–110.
- Kessler, Karlheinz 2006–2008. „Sagbat”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 11. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 516–517.
- Khačikjan, Margaret 1998. *The Elamite Language*. (Documenta Asiana 4) Roma: Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
- Khazanov, Anatoly M. 1984. *Nomads and the Outside World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kieanast, Burkhard 1999. „The so-called »Median Empire«”: *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 34, 59–69.
- Kinnier Wilson, James V. 1962. „The Kurba'il Statue of Shalmaneser”: *Iraq* 24, 90–115.
- Kitz, Anne Marie 2004. „An Oath, Its Curse and Anointing Ritual”: *Journal of the American Oriental Society* 124, 315–321.
- Klengel, Horst 1966. „Lullubum. Ein Beitrag zur Geschichte der altvorderasiatischen Gebirgsvölker”: *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 11, 349–371.
- Klengel-Brandt, Evelyn – Radner, Karen 1997. „Die Stadtbeamten von Assur und ihre Siegel”: S. Parpola – R. M. Whiting (eds.), *Assyria 1995: Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, September 7–11*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 137–159.
- Koehler, Ludwig – Baumgartner, Walter (eds.) 1958. *Lexicon in Veteris Testamenti libros*. Grand Rapids – Leiden: Eerdmans – Brill.
- Komoróczy, Géza 1977. „Ummān-manda”: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 25, 43–67.
- Komoróczy Géza 1995^a. „Arany fej, agyaglabú szobron. Az asszír világbirodalom széthullása”: *Uó., Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten*. Budapest: Osiris, 100–167.

- Komoróczy Géza 1995^b. „Nabú-zuqup-kéna, Adad-sum-uszur, Már-Istar. Az értelmiség helyete és lehetőségei a birodalmi Asszíriában”: *Uő., Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten*. Budapest: Osiris, 83–99.
- Komoróczy Géza 1995^c. „Polányi Károly történeti utópiája. Rövid vázlat”: *Uő., Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten*. Budapest: Osiris, 351–356.
- König, Friedrich Wilhelm 1938. „Bikni (Bigni)”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 2. Berlin–Leipzig: Walter de Gruyter, 28–29.
- König, Friedrich Wilhelm 1955–1957. *Handbuch der chaldäischen Inschriften, I–II*. (Archiv für Orientforschung Beiheft 8) Graz: Ernst Weidner kiadásában.
- Labat, René 1961. „Kaštariti, Phraorte et les Débuts de l’Histoire Mède”: *Journal Asiatique* 249, 1–12.
- Laessøe, Jørgen 1959a. „A Statue of Shalmaneser III, from Nimrud”: *Iraq* 21, 147–157.
- Laessøe, Jørgen 1959b. *The Shemshāra Tablets: A Preliminary Report*. København: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.
- Lambert, Wilfred G. 1960. *Babylonian Wisdom Literature*. Oxford: Clarendon Press.
- Lambert, Wilfred G. 1986. „Nišir of Nimush?”: *Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale* 80, 185–186.
- Lambert, Wilfred G. 1991. „An Unknown King in an Unknown City”: M. Cogan – I. Eph’al (eds.), *Ah, Assyria... Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*. (Scripta Hierosolymitana 33) Jerusalem: Magnes Press, 314–319.
- Lamprichs, Roland 1995. *Die Westexpansion des neuassyrischen Reiches. Eine Strukturanalyse*. (Alter Orient und Altes Testament 239) Kevelaer – Neukirchen-Vluyn: Butzon & Becker – Neukirchener Verlag.
- Lanfranchi, Giovanni B. 1988. „Sargon’s Letter to Aššur-šarru-ušur: An Interpretation”: *State Archives of Assyria Bulletin* 2, 59–64.
- Lanfranchi, Giovanni B. 1998. „Esarhaddon, Assyria and Media”: *State Archives of Assyria Bulletin* 12, 99–109.
- Lanfranchi, Giovanni B. 2003. „The Assyrian Expansion in the Zagros and the Local Ruling Elites”: G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*. (History of the Ancient Near East / Monographs 5) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice, 79–118.
- Larsen, Mogens Trolle 1977. „Partnerships in the Old Assyrian Trade”: *Iraq* 39, 119–145.
- Lauringer, Jacob 2012. „Esarhaddon’s Succession Treaty at Tell Tayinat: Text and Commentary”: *Journal of Cuneiform Studies* 64, 87–123.
- Layard, Austin Henry 1849. *The Monuments of Nineveh*. London: John Murray.
- Layard, Austin Henry 1851. *Inscriptions in the Cuneiform Character from Assyrian Monuments*. London: Harrison and Son, St. Martin’s Lane.
- Leichty, Erle E. 1970. *The Omen Series šumma izbu*. Locust Valley: J. J. Augustin.

- Lemaire, André 1998. „Une inscription Araméenne du VIIIe siècle avant J.-C. trouvée à Bukân (Azerbaïjan Irenien)”: *Studia Iranica* 27, 15–30.
- Levine, Louis D. 1972. *Two Neo-Assyrian Stelae from Iran*. (Royal Ontario Museum, Art and Archaeology Occasional Paper 23) Toronto: Royal Ontario Museum.
- Levine, Louis D. 1972–1975. „Harhar”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 4. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 120–121.
- Levine, Louis D. 1973a. „The Second Campaign of Sennacherib”: *Journal of Near Eastern Studies* 32, 312–317.
- Levine, Louis D. 1973b. „Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros I.”: *Iran* 11, 1–27.
- Levine, Louis D. 1974a. „Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros II.”: *Iran* 12, 99–124.
- Levine, Louis D. 1974b. „Archaeological Investigations in the Mahidasht, Western Iran – 1975”: *Paléorient* 2, 487–490.
- Levine, Louis D. 1975. „Archaeological Investigations in the Mahidasht, Western Iran – 1975”: *Paléorient* 2, 487–490.
- Levine, Louis D. 1976. „The Mahidasht Project”: *Iran* 14, 160–161.
- Levine, Louis D. 1977. „East–West Trade in the Late Iron Age: A View from the Zagros”: J. Deshayes (éd.), *Le plateau iranien et l’Asie centrale des origines la conquête islamique. Leurs relations à la lumière des documents archéologiques*, Paris 22–24 mars 1976. (Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique No. 567) Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 171–186.
- Levine, Louis D. 1982. „Sennacherib’s Southern Front: 704–689 B.C.”: *Journal of Cuneiform Studies* 34, 28–58.
- Levine, Louis D. 1989. „K.4675+: The Zamua Itinerary”: *State Archives of Assyria Bulletin* 3, 75–92.
- Lipiński, Edward 2000. *The Arameans: Their Ancient History, Culture, Religion*. (Orientalia Loveniensia Analecta 100) Leuven–Paris–Sterling: Peeters.
- Liverani, Mario 1979. „The Ideology of the Assyrian Empire”: M. T. Larsen (ed.), *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*. (Mesopotamia 7) Copenhagen: Akademisk Forlag, 297–317.
- Liverani, Mario 1992. *Studies on the Annals of Ashurnasirpal II vol. 2: Topographical Analysis*. (Quaderni de Geografia Storica 4) Rome: Università di Roma „La Sapienza”.
- Liverani, Mario 1995. „The Medes at Esarhaddon’s Court”: *Journal of Cuneiform Studies* 47, 57–62.
- Liverani, Mario 2003. „The Rise and Fall of Media” G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*. (History of the Ancient Near East / Monographs 5) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice, 1–12.
- Lyon, David G. 1883. *Keilschrifttexte Sargon’s Königs von Assyrien (722–705 v. Chr.)*. (Assyriologische Bibliothek 5) Leipzig: Hinrichs’sche Buchhandlung.

- Malbran-Labat, Florance 1983. *L'armée et l'organisation militaire de l'Assyrie d'après les lettres des Sargonides trouvées à Ninive*. (Hautes Études Orientales 19) Genève–Paris: Librairie Droz.
- Matthiae, Paolo 1985². *I tesori di Ebla*. Roma–Bari: Laterza.
- Mattila, Raija 2000. *The King's Magnates: A Study of the Highest Officials of the Neo-Assyrian Empire*. (State Archives of Assyria Studies 11) Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Maul, Stefan M. 1999. „Der assyrische König – Hüter der Weltordnung”: K. Watanabe (ed.), *Priests and Officials in the Ancient Near East: Papers of the Second Colloquium on the Ancient Near East – The City and its Life held at the Middle Eastern Culture Center in Japan (Mitaka, Tokyo), March 22–24, 1996*. Heidelberg: Universitäts Verlag C. Winter, 201–214.
- Mayer, Walter 1983. „Sargons Feldzug gegen Urartu – 714 v. Chr. Text und Übersetzung”: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* 115, 65–132.
- Mayer, Walter 1995. *Politik und Kriegkunst der Assyrer*. (Abhandlungen zur Literatur Alt-Syrien-Palästinas und Mesopotamiens 9) Münster: Ugarit-Verlag, 1995.
- Medvedskaya, Inna N. 1992. „The Question of the Identification of the 8th–7th century Median Sites and the Formation of the Iranian Architectural Tradition”: *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 25, 73–79.
- Medvedskaya, Inna N. 2002. „Were the Assyrians at Ecbatana?": *International Journal of Kurdish Studies* 16/1, 44–55.
- Messerschmidt, L – Ungnad, A 1907. *Vorderasiatische Schriftdenkmäler der Königlichen Museen zu Berlin, I*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Miglus, Peter A. 1984. „Another Look at the »Stelenreihen« in Assur”: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 74, 133–140.
- Millard, Alan 1991. „Large Numbers in the Assyrian Royal Inscriptions”: M. Cogan – I. Eph'al (eds.), *Ah, Assyria ...: Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*. (Scripta Hierosolymitana 33) Jerusalem: Magness Press, 213–222.
- Millard, Alan 1994. *The Eponyms of the Assyrian Empire, 910–612 BC*. (State Archives of Assyria Studies 2) Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Minorsky, Vladimir F. 1957. „Mongol Place-Names in Mukri Kurdistan”: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 19, 77–81.
- Mohammadifar, Yaghoub – Norouzi, Assef – Sharifi, Ali 2012. „Preliminary Report of the 16th Season of Excavations at Tepe Hegmataneh; Hamedan”: *Iranian Journal of Archaeological Studies* 2/2, 13–36. [tényleges megjelenés: 2014]
- Moorey, Peter Roger S. 1999. *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Morgan, Jacques de 1905. *Mission scientifique en Perse III*. Paris: Ernest Leroux.

- Muscarella, Oscar W. 1980. „Excavated and Unexcavated Achaemenian Art”: D. Schmandt-Besserat (ed.), *Ancient Persia: The Art of an Empire*. Malibu: Undena, 23–42.
- Muscarella, Oscar W. 1988. *Bronze and Iron: Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Muscarella, Oscar W. 1998. „Relations between Phrygia and Assyria in the 8th Century BC”: H. Erkanal – V. Donbaz – A. Uguroglu (eds.), XXIV. *Uluslararası Assirioloji Kongresi*, 6–10/VII/1987 – *Istanbul*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 149–157.
- Muscarella, Oscar W. 2000. *The Lie Became Great: The Forgery of Ancient Near Eastern Cultures*. (Studies in the Art and Archaeology of Antiquity 1) Groningen: STYX.
- Mustawfi Qazvīnī, Hamd Allāh 1915–1919. *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*. (trans. Guy le Strange) London: Luzac.
- Müller, Walter W. – Al-Said, Said F. 2001. „Der babylonische König Nabonid in taymanischen Inschriften”: *Biblische Notizen* 107, 109–119.
- Müller, Karl F. 1937. *Das Assyrische Ritual, Teil I: Texte zum Assyrischen Königsritual*. (Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft 41/3) Leipzig: J. C. Hinrichs Verlag.
- Nahm, Werner 2012. „The Placement and Chronological Sequence of the Stelae from Assur”: *Altorientalische Forschungen* 39, 112–123.
- Nasrabadi, Behzad Mofidi 2004. „Beobachtungen zum Felsrelief Anubaninis”: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 94, 291–303.
- Neumann, Alfred R. 1979. „Taktik”: *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*, Bd. 5. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Niederreiter Zoltán 2005. „L’insigne de pouvoir et le sceau du grand vizir Sîn-ah-uşur”: *Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale* 99, 57–76.
- NL: *Nimrud Letters*.
- Noble, Duncan 1990. „Assyrian Chariotry and Cavalry”: *State Archives of Assyria Bulletin* 4, 61–68.
- Oates, Joan – Oates, David 2001. *Nimrud: An Assyrian Imperial City Revealed*. London: British School of Archaeology in Iraq.
- Oded, Bustenay 1979. *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*. Wiesbaden: Ludwig Reichter Verlag.
- OIP 2: Luckenbill, Daniel D. 1924. *The Annals of Sennacherib*. (The University of Chicago Oriental Institute Publications 2) Chicago: The University of Chicago Press.
- ÓKTCh: Harmatta János (szerk.) 1965 (és későbbi kiadások). *Ókori Keleti Történeti Chrestomathia*. (Ókori Történeti Chrestomathia 1) Budapest: Tankönyvkiadó.
- Olmstead, Albert Ten Eyck 1918. „The Calculated Frightfulness of Ashur nasir apal”: *Journal of the American Oriental Society* 38, 209–263.

- Olmstead, Albert Ten Eyck 1931. „The Text of Sargon’s Annals”: *American Journal of Semitic Languages* 47, 259–280.
- Olmstead, Albert Ten Eyck 1951. *History of Assyria*. Chicago–Toronto: The University of Chicago Press – The University of Toronto Press. (A mű első megjelenése: London: Charles Scribner’s & Sons, 1923.)
- Oppenheim, A. Leo 1960. „The City of Assur in 714 B. C.”: *Journal of Near Eastern Studies* 19, 133–147.
- Oppenheim, A. Leo 1967. „Essay on Overland Trade in the First Millennium B.C.”: *Journal of Cuneiform Studies* 21 [Special Volume Honoring Professor Albrecht Goetze], 236–254.
- Oppenheim, A. Leo 1973. „A Note on ša rēši”: *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 5 [Gaster Festschrift], 325–334.
- Parker, Barbara 1954. „The Nimrud Tablets, 1952: Business Documents”: *Iraq* 16, 29–58.
- Parker, Bradley J. 2001. *The Mechanics of the Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*. Helsinki: The Neo-Assyrian Texts Corpus Project.
- Parpola, Simo – Porter, Michael 2001. *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*. [Helsinki]: The Casco Bay Assyriological Institute – The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Parpola, Simo 1970. *Neo-Assyrian Toponyms*. (Alter Orient und Altes Testament 6) Kevelaer – Neukirchen-Vluyn: Butzon & Becker – Neukirchener Verlag.
- Parpola, Simo 1981. „Assyrian Royal Inscriptions and Neo-Assyrian Letters”: F. M. Fales (ed.), *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis. Papers of a Symposium Held in Cetona (Siena) June 26-28, 1980*. (Orientalis Antiqui Collecto 7) Rome: Istituto per l’Oriente, 117–142.
- Parpola, Simo 1983. *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal. Part II: Commentary and Appendices*. (Alter Orient und Altes Testament 5/2) Kevelaer – Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag – Verlag Butzon und Bercker.
- Parpola, Simo 1984. „Likalka ittatakkū: Two Notes on the Morphology of the Verb *alāku* in Neo-Assyrian”: *Studia Orientalia* 55, 185–209.
- Parpola, Simo 1987. „Neo-Assyrian Trieties from the Royal Archives of Nineveh”: *Journal of Cuneiform Studies* 39, 161–189.
- Parpola, Simo 1988. „The Neo-Assyrian Word for ‚Queen””: *State Archives of Assyria Bulletin* 2, 73–76.
- Parpola, Simo 1993. „The Assyrian Tree of Life: Tracing the Origins of Jewish Monotheism and Greek Philosophy”: *Journal of Near Eastern Studies* 52, 161–208.
- Parpola, Simo 1995a. „The Construction of Dur-Šarrukīn in the Assyrian Royal Correspondence”: *Khorsabad, le palais de Sargon II, roi d’Assyrie. Actes du colloque roganisé au musée lu Louvre pa le service culturel les 21 et 22 janvier 1994*. Paris: Le documentation Française, 47–77.

- Parpola, Simo 1995b. „The Assyrian Cabinet”: M. Dietrich – O. Loretz (Hrsg.), *Vom Alten Orient zum Alten Testament. Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden zum 85. Geburtstag am 19. Juni 1993.* (Alter Orient und Altes Testament 240) Kevelaer – Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag – Verlag Butzon und Bercker. 379–401.
- Parpola, Simo 1997. „The Man Without a Scribe and the Question of Literacy in the Assyrian Empire”: B. Pongratz-Leisten – H. Kühne – P. Xella (Hrsg.), *Ana šadī Labnāni lū allik. Beiträge zu altorientalischen und mittelmeeerischen Kulturen. Festschrift für Wolfgang Röllig.* (Alter Orient und Altes Testament 247) Kevelaer – Neukirchen-Vluyn: Butzon & Bercker – Neukirchener Verlag, 315–324.
- Parpola, Simo 1998. „The Post-canonical Eponyms”: K. Radner (ed.), *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, I/1.* Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, xviii–xx.
- Parpola, Simo 2003a „Sakas, India, Gobryas, and the Median Royal Court: Xeonophon's Cyropaedia through the Eyes of an Assyriologist”: G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia.* (History of the Ancient Near East / Monographs 5) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice, 339–350.
- Parpola, Simo 2003b „International Law in the First Millennium”: R. Westbrook (ed.), *A History of Ancient Near Eastern Law.* (Handbook of Oriental Studies 72) Leiden–Boston: Brill, 1047–1066.
- Parpola, Simo 2004. „Desperately Trying to Talk Sense: A Letter of Assurbanipal Concerning His Brother Šamaš-šumu-ukin”: G. Frame (ed.), *From the Upper Sea to the Lower Sea: Studies on the History of Assyria and Babylonia in Honour of A. K. Grayson.* (Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden 101) Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 227–234.
- Parpola, Simo 2007. „The Neo-Assyrian Ruling Class”: T. R. Kämmerer (Hrsg.), *Studien zur Ritual und Sozialgeschichte im Alten Orient / Studies on Ritual and Society in the Ancient Near East.* (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 374.) Berlin: Walter de Gruyter, 257–274.
- Parpola, Simo 2008. „Cuneiform Texts from Ziyaret Tepe (Tušhan), 2002–2003”: *State Archives of Assyria Bulletin* 17, 1–113, Plates I–XXV.
- Payne Smith, Robert 1994. *A Compendious Syriac Dictionary.* Oxford: Clarendon Press.
- PBS 12/I: Langdon, Stephen 1917. *Sumerian Grammatical Texts.* (Publications of the Babylonian Section 12/I) Philadelphia: University of Pennsylvania, The University Museum.
- Pecirková, Jana 1977. „The Administrative Organization of the Neo-Assyrian Empire”: *Archiv Orientální* 45, 211–228.
- Peiser, Felix Ernst 1901. „Ein assyrisches Itinerar”: *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft* 6/3, 56–80.

- Pierce, Leslie P. 1993. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. Oxford University Press.
- Pinnock, Frances 1986. „The Lapis Lazuli Trade in the Third Millennium BC and the Evidence of the Royal Palace at Ebla”: M. Kelley–Buccellati (ed.), *Insight Through Images: Studies in Honor of Edith Porada*. (Bibliotheca Mesopotamica 21) Malibu: Undena, 221–228.
- Pinnock, Frances 1988. „Observations on the Trade of Lapis Lazuli in the Third Millennium BC”: H. Waetzoldt – H. Hauptmann (Hrsg.), *Wirtschaft und Gesellschaft von Ebla. Akten der Internationalen Tagung Heidelberg 4–7 November 1986*. (Heidelberger Studien zum Alten Orient 2) Heidelberg: Heidelberger Orientverlag, 107–110.
- PNA 1/I: Radner, Karen (ed.) 1998. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, Volume 1, Part II: A*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- PNA 1/II: Radner, Karen (ed.) 1999. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, Volume 1, Part II: B–G*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- PNA 2/I: Baker, Heather D. (ed.) 2000. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, Volume 2, Part I: H–K*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- PNA 2/II: Baker, Heather D. (ed.) 2001. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, Volume 2, Part II: L–N*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- PNA 3/I: Baker, Heather D. (ed.) 2002. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, Volume 3, Part I: P–Ş*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- PNA 3/II: Baker, Heater D. (ed.) 2011. *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, Volume 3, Part I: Ş–Z*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Polányi, Karl 1963. „Ports of Trade in Early Societies”: *Journal of Economic History* 23, 30–45.
- Ponchia, Simonetta 2002–2005. „Notes on the Legal Conventions and on the Practice of the *adê* in the Early Neo-Babylonian Letters from Nippur”: *State Archives of Assyria Bulletin* 14, 133–167.
- Ponchia, Simonetta 2007. „Communicational Procedures and Administrative Structures in the Neo-Assyrian Empire”: *State Archives of Assyria Bulletin* 16, 123–143.
- Pongratz-Leisten, Beate 1997. „Toponyme als Ausdruck assyrischen Herrschaftsanspruchs”: B. Pongratz-Leisten – H. Kühne – P. Xella (szerk.), *Ana šadi Labnāni lū allik. Beiträge zu altorientalischen und mittellmeerrischen Kulturen. Festschrift für Wolfgang Röllig*. (AOAT 247) Kevelaer – Neukirchen-Vluyn: Ugarit Verlag, 325–343.
- Postgate, John N. – Mattila, Raija A. 2004. „Il-yada’a and Sargon’s Southeast Frontier”: G. Frame (ed.), *From the Upper Sea to the Lower Sea: Studies on the History of Assyria and Babylonia in Honour of A. K. Grayson*. (Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden 101) Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 235–254.

- Postgate, John N. 1973a. „The Inscription of Tiglath-Pileser III at Mila Mergi”: *Sumer* 29, 47–59, Figs. 1–7.
- Postgate, John N. 1973b. „Assyrian Texts and Fragments”: *Iraq* 35, 13–36.
- Postgate, John N. 1974. *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*. (Studia Pohl: Series Maior 3) Rome: Biblical Institute Press.
- Postgate, John N. 1979. „The Economic Structure of the Assyrian Empire”: M. T. Larsen (ed.), *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*. (Mesopotamia 7) Copenhagen: Akademisk Forlag, 193–221.
- Postgate, John N. 1980. „The Place of the šaknu in Assyrian Government”: *Anatolian Studies* 30 [Special Number in Honour of the Seventieth Birthday of Professor O. R. Gurney], 67–76.
- Postgate, John N. 1987–1990. „Mannäer”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 7. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 340–342.
- Postgate, John N. 1992. „The Land of Assur and the Yoke of Assur”: *World Archaeology* 23, 247–263.
- Postgate, John N. 1994. „Rings, Torcs and Bracelets”: P. Calmeyer – K. Hecker – L. Jakob-Rost – C. B. F. Walker (Hrsg.), *Beiträge zur Altorientalischen Archäologie und Altertumskunde. Festschrift Barthel Hrouda*. Wiesbaden: Harrassowitz, 235–244.
- Postgate, John N. 1995. „Assyria: The Home Provinces”: M. Liverani (ed.), *Neo-Assyrian Geography*. (Quaderni di Geografia Storica 5), Roma: Università di Roma „La Sapienza”, 1–17.
- Postgate, John N. 2000. „The Assyrian Army in Zamu’a”: *Iraq* 62, 89–108.
- Postgate, John N. 2007. „The Invisible Hierarchy: Assyrian Military and Civilian Administration in the 8th and 7th Centuries BC”: Uő., *The Land of Assur and the Yoke of Assur: Studies on Assyria: 1971–2005*. Oxford: Oxbow Books, 331–360.
- Potts, Timothy 1994. *Mesopotamia and the East: An Archaeological and Historical Study of Foreign Relations ca. 3400–2000 BC*. (Oxford University Committee for Archaeology Monograph 37) Oxford: Oxbow Books.
- Potts, Timothy 2004. „Camel Hybridization and the Role of *Camelus bactrianus* in the Ancient Near East”: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 47, 143–165.
- Powell, Marvin A. 1987–1990. „Masse und Gewichte”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 7. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 457–516.
- Prince, J. Dyneley 1899. „Assyrian Prepositional Usage”: *Journal of the American Oriental Society* 20, 1–11.
- PRT: Klauber, Ernst G. 1913. *Politische-religiöse Texte aus der Sargonidenzeit*. Leipzig: Pfeifer.
- Rabino di Borgomale, Hyacinthe L. 1920. „Kermanchah”: *Revue du Monde Musulman* 38, 1–40.
- Radner, Karen 1997. *Die neuassyrischen Privatrechtsurkunden als Quelle für Mensch und Umwelt*. (State Archives of Assyria Studies 6) Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.

- Radner, Karen 1999. „Traders in Neo-Assyrian Period”: J. G. Dercksen (ed.), *Trade and Finance in Ancient Mesopotamia*. (MOS Studies 1) Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 101–126.
- Radner, Karen 1999–2001. „Eine Bronzeschale mit Neuassyrischer Inschrift”: *State Archives of Assyria Bulletin* 13, 17–25.
- Radner, Karen 2003a. „An Assyrian View on the Medes”: G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*. (History of the Ancient Near East / Monographs 5) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice, 37–64.
- Radner, Karen 2003b. „A Median Sanctuary at Bīt-Ištar”: G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*. (History of the Ancient Near East / Monographs 5) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice, 119–130.
- Radner, Karen 2003c. „The Trials of Esarhaddon: The Conspiracy of 670 B.C.”: P. Miglus – M. Córdoba (Hrsg.), *Assur und sein Umland. Im Andenken an die ersten Ausgräber von Assur*. (Isimu 6) Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 165–184. [tényleges megjelenés 2007].
- Radner, Karen 2005a. *Die Macht des Namens. Altorientalische Strategien zur Selbsterhaltung*. (SANTAG 8) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Radner, Karen 2005b. „The Reciprocal Relationship between Judge and Society in the Neo-Assyrian Period”: *MAARAV* 12, 41–68.
- Radner, Karen 2006. „Provinz, C. Assyrien”: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 11/1–2. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 42–68.
- Radner, Karen 2010. „Assyrian and Non-Assyrian Kingship in the First Millennium BC”: G. B. Lanfranchi – R. Rollinger (eds.), *Concepts of Kingship in Antiquity: Proceedings of the European Science Foundation Exploratory Workshop Held in Padova, November 28th – December 1st, 2007*. (History of the Ancient Near East / Monographs 11) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice e Libreria, 25–34.
- Radner, Karen 2011a. „Fame and Prizes: Competition and War in the Neo-Assyrian Empire”: N. Fisher – H. van Wees (eds.), *Competition in the Ancient World*. Swansea: The Classical Press of Wales, 27–57.
- Radner, Karen 2011b. „Sklave, Sklaverei C. Neuassyrisch”: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 12/7–8. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 571–572.
- Rawlinson, Henry 1861. *The Cuneiform Inscriptions of Western Asia, vol. I*. London: Harrison and Sons.
- Reade, Julian E. 1972. „The Neo-Assyrian Court and Army: Evidence from the Sculptures”: *Iraq* 34, 87–112.

- Reade, Julian E. 1976. „Sargon’s Campaigns of 720, 716, and 715 B.C.: Evidence from the Sculptures”: *Journal of Near Eastern Studies* 35, 95–104.
- Reade, Julian E. 1978. „Kassites and Assyrians in Iran”: *Iran* 16, 137–143.
- Reade, Julian E. 1979. „Hasanlu, Gilzanu, and Related Considerations”: *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 12, 175–181.
- Reade, Julian E. 1995. „Iran in the Neo-Assyrian Period”: M. Liverani (ed.), *Neo-Assyrian Geography*. (Quaderni de Geografia Storica 5) Rome: Università di Roma „La Sapienza”, 31–42.
- Reade, Julian E. 1998. „Assyrian Eponyms, Kings and Pretenders, 648–605 BC”: *Orientalia NS* 67, 255–265.
- Renger, Johannes 1984. „Patterns of Non-institutional Trade and Non-commercial Exchange in Ancient Mesopotamia at the Beginning of the Second Millennium B.C.”: A. Archi (szerk.), *Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East. Proceedings of the International Conference organized by the Istituto per gli studi Micenei ed Egeo-Anatolici*. Roma: Edizioni dell’Ateneo, 31–123.
- Renger, Johannes 2003. „Trade and Market in the Ancient Near East. Theoretical and Factual Implications”: C. Zaccagnini (szerk.), *Mercanti e politica nel mondo antico*. (Saggi di storia antica 21) Roma: „L’Erma” di Bretschneider, 15–39.
- RIMA 1: Grayson, A. Kirk 1987. *Assyrian Rulers of the Third and Second Millenia BC: To 1115 BC*. (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 1) Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press.
- RIMA 2: Grayson, A. Kirk 1991. *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I: 1114–859 BC*. (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 2) Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press.
- RIMA 3: Grayson, A. Kirk 1996. *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC II: 858–745*. (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 3) Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press.
- RIMB 2: Frame, Grant 1995. *Rulers of Babylonia: From the Second Dynasty of Isin to the End of the Assyrian Domination (1157–612 BC)*. (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Babylonian Periods 2) Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press.
- RINAP 1: Tadmor, Hayim – Yamada, Shigeo 2011. *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744–727 BC), and Shalmaneser V (726–722 BC), Kings of Assyria*. (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 1) Winona Lake: Eisenbrauns.
- RINAP 3/1: Grayson, A. Kirk – Novotny, Jamie 2012. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part 1*. (Royal Inscription of the Neo-Assyrian Period 3/1) Winona Lake: Eisenbrauns.
- RINAP 4: Leichty, Erle 2011. *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680–669 BC)*. (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4) Winona Lake: Eisenbrauns.

- Ringrose, Kathryn M. 2003. *The Perfect Servant: Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Rittig, Dessa 1994. „Zum Ursprung des Raupenhelms”: P. Calmeyer – K. Hecker – L. Jakob-Rost – C. B. F. Walker (Hrsg.), *Beiträge zur Altorientalischen Archäologie und Altertumskunde. Festschrift Barthel Hrouda*. Wiesbaden: Harrassowitz, 247–254.
- Roaf, Michael 1998. *A mezopotámiai világ atlasza. Az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria*. (Ford. Dezső Tamás) Budapest: Helikon.
- Rollinger, Robert 1999. „Zur Lokalisation von Parsu(m)a(š) in der Färs und zu einigen Fragen der frühen persischen Geschichte”: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 89, 115–139.
- Rollinger, Robert 2003a. „Kerkes Dağ and the Median »Empire«”: G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*. (History of the Ancient Near East / Monographs 5) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice, 321–326.
- Rollinger, Robert 2003b. „The Western Expansion of the Median »Empire”: A Re-examination”: G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*. (History of the Ancient Near East / Monographs 5) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice, 289–320.
- Rost, Paul 1893. *Die Keilschrifttexte Tiglat-Pileasers III*. Leipzig: Pfeifer.
- Roth, Martha T. 1995. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Atlanta: Scholar Press.
- Rowton, Michael B. 1967. „The Physical Environment and the Problem of the Nomads”: J. R. Kupper (éd.), *La civilisation de Mari: compte rendu. XVe Rencontre Assyriologique Internationale*. Paris: Les Belles Lettres, 109–121.
- Rowton, Michael B. 1969. „The Role of the Watercourses in the Growth of Mesopotamian Civilization”: W. Röllig – M. Dietrich (Hrsg.), *Lišan mithurti. Festschrift: Wolfram Freiherr von Soden zum 19. VI. 1968 gewidmet von Schülern und Mitarbeitern*. (Alter Orient und Altes Testament 1) Neukirchen-Vluyn – Kevelaer: Neukirchener Verlag – Butzon & Bercker, 307–315.
- Rowton, Michael B. 1973a. „Autonomy and Nomadism in Western Asia”: *Orientalia* 42, 247–258.
- Rowton, Michael B. 1973b. „Urban Autonomy in a Nomadic Environment”: *Journal of Near Eastern Studies* 32, 201–215.
- Rowton, Michael B. 1974. „Enclosed Nomadism”: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17, 1–30.
- Rowton, Michael B. 1976a. „Dimorphic Structure and Topology”: *Oriens Antiquus* 15, 17–31.
- Rowton, Michael B. 1976b. „Dimorphic Structure and the Tribal Elite”: J. F. Thiel (Hrsg.), *Al-bāhit. Festschrift Joseph Henninger zum 70. Geburtstag am 12. Mai 1976*. St. Augustine bei Bonn: Verlag der Anthropos-Institute, 219–257.
- Rowton, Michael B. 1977. „Dimorphic Structure and the Parasocial Element”: *Journal of Near Eastern Studies* 36, 181–198.

- Rowton, Michael B. 1981. „Economic and Political Factors in Ancient Nomadism”: J. S. Castillo (ed.), *Nomads and Sedentary Peoples (Texts in English and French)*, XXXth International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa. Mexico: El Colegio de Mexico, 25–36.
- Rowton, Michael B. 1982. „Sumer’s Strategic Periphery in Topological Perspective”: G. Van Driel – Th. J. H. Krispijn – M. Stol – K. R. Veenhof (eds.), *Zikir Šumim: Assyriological Studies Presented to F. R. Kraus on the Occasion of his Seventieth Birthday*. Leiden: Brill, 318–325.
- Röllig, Wolfgang 1980–1983. „Lapislazuli. A Philologisch”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 6. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 488–489.
- Rudman, Dominic 2000. „Is the Rabshakeh also among the Prophets? A Rhetorical Analysis of 2 Kings xviii 17–35”: *Vetus Testamentum* 50, 100–110.
- Russell, John M. 1999. *The Writing on the Wall: Studies in the Architectural Context of Late Assyrian Palace Inscriptions*. (Mesopotamian Civilizations 9) Winona Lake: Eisenbrauns.
- SAA 1: Parpola, Simo 1987. *The Correspondence of Sargon II: Part I. Letters from Assyria and the West*. (State Archives of Assyria 1) Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 2: Parpola, Simo – Watanabe, Kazuko 1988. *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*. (State Archives of Assyria 2) Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 4: Starr, Ivan 1990. *Queries to the Sun god: Divination and Politics in Sargonid Assyria*. (State Archives of Assyria 4) Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 5: Lanfranchi, Giovanni B. – Parpola, Simo 1990. *The Correspondence of Sargon II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces*. (State Archives of Assyria 5) Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 6: Kwassman, Theodore – Parpola, Simo 1991. *Legal Transactions of the Royal Court of Ninveveh: Tiglath-Pileser III through Esarhaddon*. (State Archives of Assyria 6) Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 7: Fales, Frederick M. – Postgate, John N. 1992. *Imperial Administrative Records, Part I: Palace and Temple Administration*. (State Archives of Assyria 7) Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 10: Parpola, Simo 1993. *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*. (State Archives of Assyria 10) Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- SAA 11: Fales, Frederick M. – Postgate, John N. 1995. *Imperial Administrative Records, Part II: Provincial and Military Administration*. (State Archives of Assyria 11) Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 12: Kataja, Laura – Whiting, Robert 1995. *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period*. (State Archives of Assyria 12) Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- SAA 13: Cole, Steven W. – Machinist, Peter 1998. *Letters from Priests to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*. (State Archives of Assyria 13) Helsinki: Helsinki University Press.

- SAA 14: Mattila, Raija 2002. *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II*. (State Archives of Assyria 14) Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 15: Fuchs, Andreas – Parpola, Simo 2001. *The Correspondence of Sargon II: Letters from Babylonia and the Eastern Provinces*. (State Archives of Assyria 15) Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 16: Luukko, Mikko – Van Buylaere, Greta 2002. *The Political Correspondence of Esarhaddon*. (State Archives of Assyria 16) Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 17: Dietrich, Manfred 2003. *The Babylonian Correspondence of Sargon and Sennacherib*. (State Archives of Assyria 17) Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 18: Reynolds, Frances 2003. *The Babylonian Correspondence of Esarhaddon and Letters to Assurbanipal and Sin-šarru-iškun from Northern and Central Babylonia*. (State Archives of Assyria 18) Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 19: Luukko, Mikko 2012. *The Correspondence of Tiglath-pileser III and Sargon II from Calah/Nimrud*. (State Archives of Assyria 19) Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- SAA 20: Parpola, Simo 2017. *Assyrian Royal Rituals and Cultic Texts*. (State Archives of Assyria 20) Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- SAA 21: Parpola, Simo 2018. *The Correspondence of Assurbanipal, Part I: Letters from Assyria, Babylonia, and Vassal States*. (State Archives of Assyria 21) Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Safar, Fuad 1951. „A Further Text of Shalmaneser III from Assur”: *Sumer* 7, 3–21, Pls. 1–3.
- Saggs, Harry W. F. 1966. „The Nimrud Letters, 1852: Part VIII”: *Iraq* 28, 177–191.
- Salonen, Armas 1956. *Hippologica accadica. Eine lexikalische und kulturgeschichtliche Untersuchung über die Zug, Trag, und Reittiere, ihre Anschirrung, Aufzäumung, Besattelung, Bepanzerung und Pflege sowie über die Gespanne und Karawanen, die Besatzung und Mannschaften der Wagen, über die Reiterei das Pflegespersonal usw. bei den alten Mesopotamiern samt einem Verzeichnis der hippologischen Termini und Redewendungen*. (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B 100) Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Salvini, Mirjo 1995. *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Sancisi-Werdenburg, Heleen 1987. „Decadence in the Empire or Decadence in the Sources? From Source to Synthesis: Ctesias”: H. Sancisi-Werdenburg (ed.), *Sources, Structures and Synthesis: Proceedings of the Groningen 1983 Achaemenid History Workshop*. (Achaemenid History 1) Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 33–45.
- Sancisi-Werdenburg, Heleen 1988. „Was There ever a Median Empire?”: H. Sancisi-Weerdenburg – A.T. Kuhrt (eds) *Method and Theory. London 1985 Achaemenid History Workshop* (Achaemenid History 3) Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 197–212.

- Sarraf, Mohammad Rahim 2003. „Arceological Excavations in Tepe Ekbatana (Hamadan) by the Iranian Arceological Mission between 1983–1999”: G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*. (History of the Ancient Near East / Monographs 5) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice, 269–280.
- Sassmannshausen, Leonhard 1995. „Funktion und Stellung der Herolde (*nigir/nāgīru*) im Alten Orient”: *Baghdader Mitteilungen* 26, 85–194.
- Sassmannshausen, Leonhard 1999. „The Adaptation of the Kassites to the Babylonian Civilization”: K. Van Lerberghe – G. Voet (eds.), *Languages and Cultures in Contact: At the Crossroads of Civilizations in the Syro-Mesopotamian Realm. Proceedings of the 42th RAI*. (Orientalia Lovaniensia Analecta 96) Leuven: Uitgeverij Peeters – Department Oosterse Studies, 409–424.
- Sassmannshausen, Leonhard 2004. „Kassite Nomads: Fact or Fiction?": Ch. Nicolle (ed.), *Nomades et ségétaires dans le Proche-Orient ancien. Compte rendu de la XLVIe Rencontre Assyriologique International (Paris, 10–13 juillet 2000)*. (AMURRU 3) Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, 287–305.
- Sayce, Archibald H. 1882. „The Cuneiform Inscription of Van, Deciphered and Translated”: *Journal of the Royal Asiatic Society* 14, 337–732.
- Schaudig, Hanspeter 2001. *Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen samt den in ihrem Umfeld entstandenen Tendenzschriften. Textausgabe und Grammatik*. (Alter Orient und Altes Testament 256) Münster: Ugarit Verlag.
- Schloen, J. David 2001. *The House of the Father as Fact and Symbol: Patrimonialism in Ugarit and the Ancient Near East*. (Studies in the Archaeology and History of the Levant 2) Winona Lake: Eisenbrauns.
- Schmidt, Erich F. 1940. *Flights over Ancient Cities of Iran*. (Special Publication of the Oriental Institute of the University of Chicago) Chicago: The University of Chicago Press.
- Scholz, Piotr O. 2001. *Eunuchs and Castrati: A Cultural History*. Princeton: Marcus Wiener.
- Schrader, Eberhardt 1872. *Keilinschriften und das Alte Testament*. Giessen: Ricker.
- Schroeder, Otto 1922. *Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, II*. Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Schultz, Michael – Kunter, Manfred 1998. „Erste Ergebnisse der anthropologischen und paläoophthologischen Untersuchungen an den menschlichen Skelettfunden aus den neuassyrischen Königinnengräbern von Nimrud”: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 45, 85–128.
- Seidl, Ursula 2000. „Babylonische und assyrische Kultbilder in den Massen medien des 1. Jahrtausends v. Chr.": Ch. Uehlinger (ed.), *Images as Media: Sources for the Cultural History of the Near East and the Eastern Mediterranean (1st millenium BCE)*. (Orbis Biblicus et Orientalis 175) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 89–114.

- Siddal, Louis R. 2007. „A Re-examination of the Title *ša reši* in the Neo-Assyrian Period”: J. Azize – N. Weeks (eds.), *Gilgameš and the World of Assyria: Proceedings of the Conference held at Mandelbaum House, The University of Sidney, 21–23 July 2004*. Leuven–Paris–Dudley: Peeters, 225–240.
- Sigrist, Marcel – Gomi, Tohru 1991. *The Comprehensive Catalogue of Published Ur III Tablets*. Bethesda: CDL Press.
- Simon Zsolt 2009. „Nomádok voltak-e a luvik?”: *Ókor* 8/2, 15–20.
- Smith, George 1869. „Assyrian History, Additions to History of Tiglath-Pileser II.”: *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 7, 9–17.
- Sokoloff, Michael 1999. „The Old Aramaic Inscription from Bukan, a Revised Interpretation”: *Israel Exploration Journal* 49, 105–115.
- Sommerfeld, Walter 1995. „The Kassites of Ancient Mesopotamia: Origins, Politics, and Culture”: J. M. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East*, vol. 2, New York – London – Mexico City: Charles Scribner’s Sons – Macmillan, 917–931.
- Speiser, Ephraim Avigdor 1926–1927. „Southern Kurdistan in the Annals of Ashurnasirpal and Today”: *The Annual of the American Schools of Oriental Research* 8, 1–33.
- StAT 1: Radner, Karen 1999. *Ein neuassyrisches Privatarhiv der Tempelgoldschmiede von Assur*. (Studien zu den Assur-Texten 1) Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
- StAT 2: Donbaz, Veysel – Parpola, Simo 2001. *Neo-Assyrian Legal Documents in Istanbul*. (Studien zu den Assur-Texten 2) Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
- StAT 3: Faist, Bettina 2007. *Alltagstexte aus neuassyrischen Archiven und Bibliotheken der Stadt Assur*. (Studien zu den Assur-Texten 3) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Stein, Aurel 1940. *Old Routes of Western Iran*. London: MacMillan.
- Steiner, Richard C. – Nims, Charles F. 1985. „Ashurbanipal and Shamash-Shum-Ukin: A Tale of Two Brothers from the Aramaic Text in Demotic Script, Part 1”: *Revue biblique* 92, 60–81, Pls. 1–4.
- Steiner, Richard C. 1995. „Papyrus Amherst 63: A New Source for the Language, Literature, Religion, and History of the Arameans”: M. J. Geller – J. C. Greenfield – M. P. Weitzman (eds.), *Studia Aramaica: New Sources and New Approaches*. (JSS Supplement 4) Oxford: OUP, 199–207.
- Steiner, Richard C. 1997. „The Aramaic Text in Demotic Scripts (1.99)”: W. W. Hallo – K. Lawson Younger (eds.), *The Context of Scripture I. Canonical Compositions from the Biblical World*. Leiden – New York – Köln, 309–327.
- Strange, Guy le 1905. *Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Streck, Maximilian 1900. „Das Gebiet der heutigen Landschaft Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonischen–assyrischen Keilschriften, IV”: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 15, 257–382.

- Streck, Maximilian 1916. *Assurbanipal und die letzten assyrischen Könige bis zum Untergange Niniveh's*. (Vorderasiatische Bibliothek 7) Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Streck, Michael P. 1998–2001. „Nomaden”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 9. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 591–595.
- Streck, Michael P. 2002. „Sprachliche Innovationen und Archaismen in den akkadischen Personennamen”: M. P. Streck – S. Weninger (Hrsg.), *Altorientalischen und Semitische Onomastik*. (Alter Orient und Altes Testament 296) Kavelaer – Neukirchen-Vluyn: Butzon & Becker – Neukirchener Verlag.
- Streck, Michael P. 2004. „Utazás az ókori Keleten”: *Ókor* 3/1, 18–22.
- Stronach, David – Roaf, Michael 1974. „Tepe Nush-i Jan, 1970: second interim report”: *Iran* 11, 129–138.
- Stronach, David 1968. „Tepe Nush-i Jan: A Mound in Media”: *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*, 177–186.
- Summers, Geoffrey 1997. „The Identification of the Iron Age City on the Kerkenes Dağ in Central Anatolia”: *Journal of Near Eastern Studies* 56, 81–94.
- Summers, Geoffrey 2000. „The Median Empire Reconsidered: A View from Kerkenes Dağ”: *Anatolian Studies* 50, 55–73.
- Suter, Claudia E. 2010. „Ur III Kings in Images: A Reappraisal”: H. D. Baker – E. Robson – G. Zólyomi (eds.), *Your Praise Is Sweet: A Memorial Volume for Jeremy Black from Students, Colleagues and Friends*. London: British Institute for the Study of Iraq, 319–347.
- Svärd, Saana 2015. *Women and Power in the Neo-Assyrian Palaces*. (State Archives of Assyria Studies 23) Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Tadmor, Hayim 1958. „The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study”: *Journal of Cuneiform Studies* 12, 22–40, 77–100.
- Tadmor, Hayim 1975. „Assyria and the West: The Ninth Century and It's Aftermath”: H. Goedicke – J. J. M. Roberts (eds.), *Unity and Diversity: Essays in the History, Literature, and Religion of the Ancient Near East*. (The Johns Hopkins Near Eastern Studies) Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 36–48.
- Tadmor, Hayim 1982. „Treaty and Oath in the Ancient Near East: A Historian's Approach”: D. M. Tucker – D. A. Knight (eds.), *Humanizing America's Iconic Book*. Chicago: Scholars Press, 127–152.
- Tadmor, Hayim 1983. „Rab-saris and Rab-shakeh in 2 Kings 18”: C. L. Meyers – M. O'Connor (eds.), *The Word of the Lord Shall Go Forth: Essays in Honor of David Noel Freedman in Celebration of His Sixtieth Birthday*. Winona Lake: Eisenbrauns, 279–285.

- Tadmor, Hayim 1991. „On the Role of Aramaic in the Assyrian Empire”: M. Mori – H. Ogawa (eds.), *Near Eastern Studies Dedicated to H. I. H. Prince Takahito Mikasa on the Occasion of His Seventy-Fifth Birthday*. (Bulletin of the Middle Eastern Culture Centre in Japan 5) Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 419–426.
- Tadmor, Hayim 1994. *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria*. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities.
- Tadmor, Hayim 1995. „Was the Biblical *sārīs* a Eunuch?”: Z. Zevit – S. Gitin – M. Sokoloff (eds.), *Solving the Riddles and Untying Knots: Biblical, Epigraphic, and Semitic Studies on Honor of Jonas C. Greenfield*. Winona Lake: Eisenbrauns, 317–325.
- Tadmor, Hayim 2002. „The Role of the Chief Eunuch and the Place of Eunuchs in the Assyrian Empire”: S. Parpola – R. M. Whiting (eds.), *Sex and Gender in the Ancient Near East: Proceedings of the 47th Rencontre Assyriologique Internationale, Helsinki, July 2-6, 2001*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 603–611.
- TCL 3: Thureau-Dangin, François 1912. *Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J. C.)*. (Musée du Louvre. Département des Antiquités Orientales, Textes cunéiformes 3) Paris: Libraire Paul Geuthner.
- Thompson, Campbell Reginald – Hamilton, Robert W. 1932. „The British Museum Excavations on the Temple of Ishtar at Nineveh, 1930–31”: *Annals of the Archaeology and Anthropology* 19, 55–116, Pls. 46–92.
- Török, László 1991. „Iconography and Mentality: Three Remarks on the Kushite Way of Thinking”: W. V. Davies (ed.), *Egypt and Africa: Nubia from Prehistory to Islam*. London: British Museum Press, 195–204.
- Tsevat, Matitiah 1959. „The Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Vassal Oaths and the Prophet Ezekiel”: *Journal of Biblical Literature* 78, 199–204.
- Unger, Eckhardt 1931. *Babylon. Die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier*. Berlin – Leipzig: Walter de Gruyter. (Reprint 1970).
- Ungnad, Arthur 1938. „Eponymen”: *Reallexikon der Assyriologie*, Bd. 2, 412–457.
- Vallat, Francois 1993. *Les noms géographiques des sources suso-élamites*. (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 7/11 – Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 11) Wiesbaden: Ludwig Reichert.
- Van Buylaere, Greta 2009. „I Feared the Snow and Turned Back”: M. Luukko – S. Svärd – R. Mattila (eds.), *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*. (Studia Orientalia 106) Helsinki: Finnish Oriental Society, 295–306.

- Van Buylaere, Greta 2009–2010. „The Role of the ša muhhi āli in the Neo-Assyrian Empire”: *State Archives of Assyria Bulletin* 18, 145–162.
- Van Buylaere, Greta 2010. „The Role of the *hazannu* in the Neo-Assyrian Empire”: L. Kogan – N. Koslova – S. Loesov – S. Tishchenko (eds.), *City Administration in the Ancient Near East: Proceedings of the 53e Rencontre Assyriologique Internationale*, Vol. 2. (Orientalia et Classica 31 – Babel und Bibel 5) Winona Lake: Eisenbrauns, 229–246.
- Vanden Berghe, Louis 1959. *Archéologie de l’Iran ancien*. (Documenta et monumenta Orientis antiqui 6.) Leiden: Brill.
- Vargyas Péter 2010. *A pénz története Babilóniában a pénzverés előtt és után*. (Ókor – Történet – Írás 1) Pécs – Budapest: Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – L’Harmattan Kiadó.
- Veenhof, Klaas R. 1972. *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*. Leiden: Brill.
- Vér Ádám 2006a. „Média és az Újasszír Birodalom keleti expanziója”: *Ókor* 5/3–4, 78–83.
- Vér Ádám 2006b. *Az Újasszír Birodalom közigazgatásának rekonstrukciója. A mátu-rendszer kialakulása*. Budapest: ELTE BTK Assziriológia Tanszék szakdolgozat.
- Vér Ádám 2011. „»Sok mágnását karddal ölte le Asszíriában«. Assur-ah-iddina utolsó éveit”: *Ókor* 10/2, 3–13.
- Vér Ádám 2012. „Távolsági kereskedelem az Újasszír Birodalomban”: *Ókor* 11/4, 3–12.
- Vér, Ádám 2014a. „Neo-Assyrian *kārus* in the Zagros”: Z. Csabai (ed.), *Studies in Economic and Social History of the Ancient Near East in Memory of Péter Vargyas*. (Ancient Near Eastern and Mediterranean Studies 2) Pécs–Budapest: Department of Ancient History, The University of Pécs – L’Harmattan, 789–810.
- Vér Ádám 2014b. „Az újasszír birodalmi adminisztráció rekonstrukciójának lehetőségei”: Bárány T. – Gáspár Zs. – Margócsy I. – Reich O. – Vér Á. (szerk.), *A megértés mint hivatás. Köszöntő kötet Erdélyi Ágnes 70. születésnapjára*. Budapest: L’Harmattan, 295–310.
- Vér Ádám 2015. „A vas allokációja az Újasszír Birodalomban”: Csabai Z. – Földi Zs. – Grüll T. – Vér Á. (szerk.), *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*, Pécs–Budapest: L’Harmattan, 127–140.
- Vera Chamaza, Galo W. 1994. „Der VIII. Feldzug Sargons II. Eine Untersuchung zu Politik und historischer Geographie des späten 8. Jhs. v. Chr. (Teil I)”: *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 27, 91–118.
- Vera Chamaza, Galo W. 1995–1996. „Der VIII. Feldzug Sargons II. Eine Untersuchung zu Politik und historischer Geographie des späten 8. Jhs. v. Chr. (Teil II)”: *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 28, 235–267.
- Vogelzang, Marianna Egberdina – Bekkum, Wout Jacque van 1986. „Meaning and Symbolism of Clothing in Ancient Near Eastern Texts”: H. L. J. Vanstiphout – K. Jongeling – F. Lem-

- huis – G. J. Reinink (eds.), *Scripta signa vocis: Studies about Scripts, Scriptures, Scribes and Languages in the Near East presented to J. H. Hoppers*. Groningen: Egbert Forsten, 265–284.
- Vogüé, Melchior de 1902. *Corpus Inscriptionum Semiticarum ab Academia Inscriptionum et Litterarum Humaniorum conditum atque digestum, II*. Paris: E. Reipublicae Typographeo.
- Wäfler, Markus 1975. *Nicht-assyrer neuassyrischer Darstellungen*. (Alter Orient und Altes Testament 26) Neukirchen – Vluyn: Butzon & Becker – Neukirchener Verlag.
- Watanabe, Kazuko 1987. *Die adê-Vereidigung anlässlich der Thronfolgeregelung Asarhaddons*. (Baghdader Mitteilungen Beiheft 3) Berlin: G. Mann Verlag.
- Watanabe, Kazuko 1992. „Nabû-usalla, Statthalter Sargons II. in Tam(a)nûna”: *Baghdader Mitteilungen* 23, 357–369.
- Watanabe, Kazuko 1993. „Neuassyrische Siegellegenden”: *Orient* 23, 109–138.
- Watanabe, Kazuko 1999. „Seals of Neo-Assyrian Officials”: K. Watanabe (ed.), *Priest and Officials in the Ancient Near East: Papers of the Second Colloquium on the Ancient Near East – The City and its Life held at the Middle Eastern Culture Center in Japan (Mitaka, Tokyo) March 22-23, 1996*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 313–366.
- Waters, Matthew W. 2000. *A Survey of Neo-Elamite History*. (State Archives of Assyria Studies 12) Helsinki: University of Helsinki – The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Waters, Matthew W. 2011. „Parsumaš, Anšan, and Cyrus”: J. Álvarez-Mon – M. B. Garrison (eds.), *Elam and Persia*. Winona Lake: Eisenbrauns, 285–296.
- Weber, Max 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriatan*. (ford. Erdélyi Ágnes) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weidner, Ernst F. 1931–1932. „Die älteste Nachricht über das persische Königshaus. Kyros I. ein Zeitgenosse Assurbanipals”: *Archiv für Orientforschung* 7, 1–7.
- Weidner, Ernst F. 1954–1956. „Hof- und Harems-Erlasse assyrischer Könige aus dem 2. Jahrtausend v. Chr.”: *Archiv für Orientforschung* 17, 257–293, Taf. VII–XII.
- Weidner, Ernst F. 1966. „Assyrische Itinerare”: *Archiv für Orientforschung* 21, 42–46.
- Westenholz, Joan Goodnick 1997. *Legends of the Kings of Akkade: The Texts*. (Mesopotamian Civilizations 7) Winona Lake: Eisenbrauns.
- Westenholz, Joan Goodnick 2000. „The King, the Emperor, and the Empire: Continuity and Discontinuity of Royal Representation in Text and Image”: S. Aro – R. M. Whiting (eds.), *The Heirs of Assyria: Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Tvärminne, Finland, October 8–11, 1998*. (Melammu Symposia 1) Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 99–125.
- Wilkinson, Charles K. 1965. „The Achaemenian Remains at Qasr-i-Abu Nasr”: *Journal of Near Eastern Studies* 24, 341–345.

- Winckler, Hugo 1885. *Die Keilschrifttexte Sargons*. Leipzig: Pfeifer.
- Winter, Irene J. 1999. „Tree(s) on the Mountain: Landscape and Territory on the Victory Stele of Naram-Sîn of Agade”: L. Milano – S. de Martino – F. M. Fales – G. B. Lanfranchi (eds.), *Landscapes: Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East. Papers Presented to the XLIVe Rencontre Assyriologique Internationale, Venezia, 7–11 July 1997, Part I: Invited Lectures*. (History of the Ancient Near East Monographs 3/1) Padova: S.a.r.g.o.n. Editrice, 63–72.
- Wiseman, Donald J. 1958. „The Vassal-Treaties of Esarhaddon”: *Iraq* 20, 1–99.
- Wiseman, Donald J. 1982. „»Is It Peace?«: Covenant and Diplomacy”, *Vetus Testamentum* 32, 311–326.
- Woolley, Leonard 1934. *Ur Excavations II: The Royal Cemetery: A Report on the Predynastic and Sargonid Graves Excavated between 1926 and 1931*. London–Philadelphia: Oxford University Press.
- Yadin, Yigael 1963. *The Art of Warfare in Biblical Lands*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Yamada, Shigeo 2000. *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmanesar III (859–824 B.C.) Relating to His Campaigns to the West*. (Culture and History of the Ancient Near East 3) Leiden–Boston–Köln: Brill.
- Yamada, Keiko 2005a. „»From the Upper Sea to the Lower Sea« – The Development of the Names of Seas in the Assyrian Royal Inscriptions”: *Orient* 40, 31–55.
- Yamada, Shigeo 2005b. „Kārus on the Frontiers of the Neo-Assyrian Empire”: *Orient* 40, 56–90.
- Yamada, Shigeo 2008. „Qurdi-Assur-lamur: His Letters and Career”: M. Cogan – D. Kahn (eds.), *Treasures on Camels' Humps: Historical and Literary Studies from the Ancient Near East Presented to Israel Eph'al*. Jerusalem: Magness Press, 296–311.
- YOS 9: Stephens, Ferris J. 1937. *Votive and Historical Texts from Babylonia and Assyria*. (Yale Oriental Series, Babylonian Texts 9) New Haven – London: Yale University Press – OUP.
- Young, Cuyler Theodore, Jr. – Levine, Louis D. 1974. *Excavations of the Godin Project: Second Progress Report*. Toronto: Royal Ontario Museum.
- Young, Cuyler Theodore, Jr. 1967. „The Iranian Migration into the Zagros”: *Iran* 5, 11–34.
- Young, Cuyler Theodore, Jr. 1975. „An Archaeological Survey of the Kangāvar Valley”: F. Bagherzadeh (ed.), *Proceedings of the IIIrd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran, 2nd–7th November 1974*. Tehran: Iranian Centre for Archaeological Research, 23–30.
- Young, Cuyler Theodore, Jr. 2002. „The Kangavar Survey – The Iron Age”: *Iranica Antiqua* 37, 419–436.
- Zadok, Ran 1985. *Geographical Names According to New- and Late-Babylonian Texts*. (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 8) Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- Zadok, Ran 2001. „On the Location of NA Parsua”: *N.A.B.U.* 2001/28, 30–32.
- Zadok, Ran 2002a. *The Ethno-Linguistic Character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period*. Jaffa: Archaeological Center Publications.

- Zadok, Ran 2002b. „The Ethno-Linguistic Character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period”: *Iran* 40, 89–151.
- Zarins, Juris 1978. „Typological Studies in Saudi Arabian Archaeology: Steatite Vessels in the Riyadh Museum”: *Atlat* 2, 65–93.
- Zawadzki, Stefan 1988. *The Fall of Assyria and Median – Babylonian Relations in Light of the Nabopolassar Chronicle*. Poznan: Adam Mickiewicz University Press.
- Zimansky, Paul E. 1990. „Urtian Geography and Sargon’s Eighth Campaign”: *Journal of Near Eastern Studies* 49, 1–21.
- Zimmern, Heinrich 1899. „Über Backer und Mundschenk im Altsemitischen”: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 53, 115–119.

A z Újasszír birodalom királyai

II. Aššur-dan	934–912
II. Adad-nērārī	912–891
II. Tukultī-Ninurta	891–884
II. Aššur-nāšir-apli	884–859
III. Šulmānu-ašarēdu	859–824
V. Šamši-Adad	824–811
III. Adad-nērārī	811–783
IV. Šulmānu-ašarēdu	783–773
III. Aššur-dan	773–755
V. Aššur-nērārī	755–745
III. Tukultī-apil-Ešarra	745–727
V. Šulmānu-ašarēdu	727–722
II. Šarrukīn	722–705
Sīn-ahhē-erība	705–681
Aššur-ah-iddīna	681–669
Aššur-bān-apli	669–631
Aššur-etel-ilāni	631–627
Sīn-šum-lēšir	627
Sīn-šar-iškun	627–612
II. Aššur-uballiṭ	612–609

Mutatók

FÖLDRAJZI NEVEK

'Atâ	209
Abdana	243
Abrau-hegy	126, 254
Afganisztán	21, 22, 49, 215, 245
Ahsipuna	248
Ahta	202, 204
Aira	210
Akkó	203
Akkuddu	161, 165, 260
Aleppó	20
Alihu	197
Allabria	25, 30, 36, 38, 39, 42, 51, 54, 55, 56, 59, 63, 71, 80, 115, 123, 125, 133, 135, 156, 158, 173, 177, 178, 179, 221, 237, 252, 258
Alvand	21, 26, 52, 212
Amat	107, 248
Amîdu (Diyarbakır)	11, 37, 37, 158
Ammali	33, 126, 135, 233
Ammaru	33, 234
Ammón	221
Amurru	68
Ana-hegy	126, 257
Andia	20, 25, 55, 125, 137, 159, 240, 257
Andirpatinu	108, 140
Anšan	58, 86
Anzaria (Kār-Adad)	63, 96, 131, 203, 213, 257
Aphek	19
Appatar	107
Arábia	185, 201, 204, 205, 207, 211
Aradpatti	108

Aranyműves város	103, 111
Araquttu	46, 127, 251
Arasidku	33, 234
Aratište	140
Araziaš	25, 54, 55, 63, 124, 136, 216, 238, 242, 245
Arbēla (Erbil)	87, 102, 113, 148, 187, 212, 224, 237
Aria	102, 109
Ariarmi	46, 127, 250, 251
Arima	242
Armangu	28, 61, 253
Arpad	20, 148, 197, 222, 226, 227
Arrakdi (Tukulti-Aššur-ašbat)	34, 35, 38, 39, 40, 41, 68, 130, 232, 234, 274
Arrapha	36, 42, 43, 83, 132, 145, 149, 164, 212, 223, 224, 225, 226
Arsindu	33, 234
Arwad	204, 286
Arzizu	33, 109, 234, 273
Arzuhina	34, 40, 41, 42, 148, 154, 155, 158, 160, 161, 267, 274, 275, 279
Asati	243
Asdód/Asdudu	197
Askelon	185
Aššur	27, 36, 37, 54, 83, 99, 101, 103, 111, 112, 113, 145, 150, 153, 206, 218, 225, 262
Asszadabad	26, 98, 212
Asszíría	10–13, 17, 18, 29, 34–38, 44, 45, 51, 52, 54, 60, 61, 70, 75–77, 79, 81–83, 90, 101, 102, 105, 118–121, 127, 130, 133, 134, 136, 146, 148, 162, 166, 170, 178, 179, 182–184, 190–193, 195–198, 201, 202, 204, 205, 207, 208, 210, 212–214, 217–220, 227, 228, 231, 235, 236, 238, 239, 245–247, 249, 250–252, 254, 256, 257, 262, 283
Atlila	34, 114, 130, 235
Avroman Dağ	42
Azri	40
Bábá-Dzsán-Tepe	73, 95
Babarura	242
Babilón	34, 47, 82, 84–87, 114, 144, 157, 158, 162, 169, 170, 181, 182, 185–187, 204, 207, 235, 291, 292
Babilónia	29, 38, 42, 43, 71, 76, 82, 102, 103, 110, 114, 119, 136, 144, 152, 158, 164, 170, 177, 178, 179, 181, 184, 202, 207, 212
Babitu (Bazian-hágó)	32, 33, 34, 109, 212, 231, 232, 233
Babutu	102
Badakhsan	21, 22, 215
Bajkál-tó	215
Baktria	21
Bala-Darbad	98
Baladeh	98

Balih	101, 102, 106, 109
Baneh	212
Baqarri	40
Bāra	33, 135, 136, 231, 232, 233
Barhalzi	136, 148, 197, 223, 226
Barianu	108
Barikanu	140, 255
Barzindsah	212
Barzundi	40
Bazian-hegy	25, 32, 42, 80
Behisztun	43, 78, 212
Berutu	32, 136, 231, 233
Beytüşşebap	11, 191
Bikni-hegy	21–24, 249–251, 262
Bingird	34
Birtu	148, 162, 197
Bīt-Abdadāni	25, 28, 44, 45, 56, 59, 88, 108, 114, 116, 118, 123, 127, 130, 216, 237, 244, 246, 249, 251
Bīt-Adini	202
Bīt-Amukāni	29, 102, 178
Bīt-Bahiani	100
Bīt-Barrúa	31, 45, 56, 61, 64, 88, 118, 127, 129, 130, 132, 245, 246, 249–251, 261
Bīt-Bunakki	55, 58
Bīt-Dakkūri	177, 178, 185
Bīt-Gabaia (Kār-Ištar)	63, 96, 131, 203, 257
Bīt-Halupê	100
Bīt-Hamban	11, 15, 23, 31, 38, 42, 43–47, 51, 54, 56, 57, 59– 61, 71, 88, 90, 101, 106, 114, 123–127, 130, 133, 136–138, 148, 150, 169, 170, 173, 197, 236, 238, 245, 246, 249–251, 257, 271, 279, 285, 291
Bīt-Hirmami	28, 61, 88, 253
Bīt-Ištar	46, 56, 71, 88, 106, 108, 117–120, 127, 130, 140, 248–251,
Bīt-Jakīn	178, 181, 220
Bīt-Kapsi	20, 28, 45, 46, 56, 88, 89, 100, 106, 108, 126, 127, 130, 135, 140, 169, 244, 245, 248–251, 279, 291
Bīt-Kāri	88, 169, 202–204, 291
Bīt-Kilamzah	88, 132, 138, 260
Bīt-Matti	45, 56, 88, 127, 130, 248–251
Bīt-Nergal	237
Bīt-Purutaš	197
Bīt-Ša'alli	185
Bīt-Sagbat	28–30, 46, 61, 69, 88, 106, 108, 127, 135, 139, 251, 253, 254
Bīt-Šakki	136, 237
Bīt-Sangi	46, 56, 88, 127, 130, 135, 244, 248, 249, 251
Bīt-Sangibuti/Šingibutu	45, 56, 88, 106, 107, 127, 130, 131, 136, 170, 171, 207, 244, 249, 251, 257

Bīt-Šēdi	136, 237
Bīt-Tamul	136, 237
Bīt-Taranzaj	45, 56, 88, 127, 130, 249, 250, 251
Bīt-Umargi	28, 61, 88, 253
Bīt-Urzakki	46, 56, 88, 127, 130, 135, 244, 248, 249, 251
Bīt-Zatti	45, 56, 88, 127, 130, 244, 249, 251
Bīt-Zerī	177, 179
Bīt-Zualza(š)	45, 56, 64, 88, 108, 127, 130, 140, 161, 162, 165, 185, 248–251, 280
Bojr Ahmad	92
Borsippa	207
Bukan	18
Bunāsi	32, 33, 35, 126, 232, 233
Bustus	46, 107, 127, 250, 251, 255
Bususu	209
Byblos	204
Choga Gavaneh	113
Csamcsamal	98
Dagara	32, 33, 100, 114, 135, 231, 233
Damaszkusz/Dimašqa	155, 197, 222
Danā	222
Dasht-e Kavír	23
Deh Lor	212
Demavand	21, 22
Dēr	58, 132, 207
Dijala	34, 42–44, 47, 50, 52, 59, 64, 72, 80, 118, 138, 153, 164, 202, 204, 212, 225
Dimama	243
Dinavar	98
Diquqina	148
Dór	203
Dorū-Faraman	98
Dūr-Aššur/Atlila	34, 38, 40, 41, 130, 235
Dūr-Atanate	34, 40, 274
Dūr-Katlimmu	103, 104, 111
Dūr-Lullumu/Durā	33, 114, 136, 232, 233
Dūr-Šarrukīn	14, 71, 132, 155, 157, 158, 197, 221, 224, 252, 256, 259
Dūr-Šarrukku	149, 223
Dūr-Sîn-ahhē-erība	197
Dūr-Talite	40
Dūr-Tukulti-apil-Ešarra	40, 41, 130, 249, 251
Durtunu	285
Dzsebel Aruda	215
Dzsebel Hamrin	43, 47, 50, 80
Edóm	221
Egyiptom/Mušri	52, 182, 204, 205, 210, 218, 221, 227
Ehimanu	162, 281
Eivan	98

Ekallâte	278
Ekbatana/Hamadan	24, 28, 29, 30, 52, 74, 77, 116, 212
Ekron	185, 208
Elám	19, 29, 55, 58, 60, 85, 166, 185, 186, 207, 258, 283
Elburz	21, 24, 53
Elenzaš/Kār-Sîn-ahhē-erība	61, 64, 129, 132, 213, 245, 261
Ellipi	14, 25, 31, 41, 43, 55, 57, 58, 60–65, 74, 75, 99, 101, 105, 106, 110, 118, 120, 125, 129, 131, 132, 138, 165–167, 170, 171, 173, 181, 183, 185, 246, 253, 257, 258, 260, 280, 283, 288, 292
Ellišu	202, 204
Erenziašu	61
Esamul	63, 238
Eski Kifri	225
Euphratés	10, 35, 84, 100, 197, 199–202, 204, 207, 211, 215, 247
Fársz	48, 50, 53, 58, 60, 92
Földközi-tenger	24, 25, 71, 207
Fönícia	201–205, 210, 256
Gamasziab	65
Ganguhtu	59, 97, 243, 256, 279
Gáza	203, 204, 221
Gingibir	242
Gingirda	243
Ginizinanu	106, 250
Ginzina	243
Girgira	248
Gizilbunda	25, 43, 53, 55, 56, 59, 63, 106, 124, 126, 133, 135, 241, 242
Gizinikissi	46, 127, 251
Godin-Tepe	16, 26, 27, 73, 95, 96
Gouran	98
Gözlükule	145
Gukinnana	46, 127, 251
Gupni ša Bēl-Harrān	40
Gutium	68, 88
Guzāna	12, 148, 163, 192, 224, 226
Habhu	32, 106
Habruri	102, 109, 151, 208
Habūr	200
Hada'il	226
Hadalpa	167, 290
Hadalu	58
Hagaranu	162
Halhubara	108, 139
Halšu ša Adad-remanni	40, 41, 42
Halšu ša Qurraia	40
Halule	58, 60
Halziatbar	148, 162, 189, 197, 281

Halziluha	101, 106
Halys	77, 82, 83
Haman	114
Hamarani	162
Hamat	79, 100, 134, 138, 185, 202
Hargu	208, 209
Harhar/Kār-Šarrukīn	11, 12, 15, 25–29, 31, 46, 54–56, 61, 62, 63–66, 74, 81, 96–98, 107, 109–111, 120, 121, 123–125, 128–132, 134, 137–140, 154, 155, 157, 161, 163–168, 170, 171, 173, 177, 180, 181, 185, 189, 190, 197, 213, 221, 238, 245, 253, 254, 256, 257, 282–285, 288, 290
Harhubarban	28, 61, 139, 253
Harmišanda	242
Harna	54, 124, 221, 238
Harrān	82, 83, 84, 85, 86, 87, 109, 145, 197, 217, 278
Harrānia	240
Harzianu	108, 140
Hašimur-hegy	54, 237
Haszanlu	49, 73
Hatallu	197
Hatarikka	197
Hatti	68, 153, 154, 247
Haurīna	197
Hazzanabi	63, 238
Herszin	98
Hindānu	197, 200, 201, 204, 207
Hindiru	162
Hirite	44, 271
Hubuškia	54, 55, 56, 59, 71, 103, 124, 125, 238, 239, 257
Hudun	33, 136, 233, 235
Huleilan	98
Hume	84
Hundir/dur	26, 27, 28, 61, 242, 245, 254
Hupapani	100
Hurdu	276
Hurin	34
Huzaza	209
Iadburu	171, 242, 293
Iasubigalli	72, 126, 138, 260
Indus-völgy	13, 21, 215
Irán	22, 23, 38, 49, 91, 102, 103, 115, 207, 211, 215, 253
Iráni-fennsík	13, 17, 18, 22, 26, 29, 31, 52, 67, 205, 211
Iršunu	44, 148
Isana	148, 163, 222, 225
Izlamabad-e Gharb	113
Ititu	33, 234
Izaīa	110, 183

Izirtu/Qalájcsi Tepe	18, 157, 160, 252, 253, 257, 272
Izrael	12, 203
Jeruzsálem	182
Júda	182, 221
Kabtija	186
Kahat	37
Kakasok országa	46, 127, 249, 250, 251
Kalhor	98
Kalhu	20, 32, 35, 36, 54, 55, 71, 83, 102, 103, 160, 164, 167, 207, 209, 218, 223, 224, 226, 235, 236, 238, 239, 247, 266, 267, 275, 276, 277, 282, 284, 285, 290
Kalízi/Kilízi	32, 148, 187, 224, 232
Kangavar	26, 95–98, 120, 212, 253
Kaniš	199
Kannu'	160, 267
Kanzabakani	108, 140, 255
Kapar	102, 110
Kār-Adad-nērārī	201, 202
Karahar	63
Karalla	17, 18, 30, 31, 38, 39, 42, 56, 59, 114, 125, 126, 131, 156, 159, 167, 173, 254, 257, 259, 275, 288
Kār-Aššur	163, 202
Kār-Aššur-ah-iddina	197, 203
Kār-Aššur-nāšir-apli	201, 202
Kār-Bānīti	204
Kār-Bēl-mātāti	202, 204
Kār-Ištar	63, 96, 131, 213, 257
Karkarihundir	26, 245
Kār-Kašši	70, 78, 80, 81, 111, 186
Karkasz-hegység	24
Karkemiš	35, 185, 197, 273
Kār-Ninurta-kudurri-ušur	201
Karsibuta	241
Kār-Sîn	63, 96, 131, 202, 203, 213, 257
Kār-Tukulti-apil-Ešarra	202
Karzibra	46, 127, 248, 251
Karzinū	108, 140, 255
Karzitali	110, 183
Kašpuna	71
Kaszpi-tenger	19, 20, 24, 25, 53, 212
Katmuhu	113
Kazuqinzani	107, 250
Kelisin	49, 50
Kerend	98, 212
Kerkenes Dağ	74
Kermansah	38, 51, 53, 65, 98, 113, 212
Khúzisztán	92
Kianpal	133, 245

Kibaruša	242
Kibatki	39, 156, 271
Kiguhtu	59, 279
Kilambāti	28, 61, 108, 139, 253
Kilikia	84, 158, 207, 256
Kimbazhati	248
Kimirra	46, 137, 257
Kinabila	63, 238
Kinaki	241
Kindāu/Kār-Sîn	63, 96, 97, 131, 140, 256, 257
Kindutauš	243
Kingaraku	108, 140
Kingialkasiš	248
Kingištienzaha	243
Kinihamanu	59, 240
Kinuka	242
Kipabarutaka	242
Kipšuna	145, 239
Kirkuk	32, 43, 212
Kirši	84
Kiš	207
Kišassu	80
Kišešlu/Kār-Nabû	63, 96, 126, 131, 203, 256, 257
Kišessim/Kār-Nergal	11, 15, 26–29, 56, 59, 61–62, 63, 65, 74, 81, 97, 98, 115, 121, 123, 125, 128, 131, 133, 137, 139, 150, 154, 157, 169, 170, 171, 173, 197, 203, 213, 245, 252–254, 266, 270
Kisilaha	108, 140
Kiširtu	33, 233
Kitpatia	107, 128, 192, 244
Kiudatti	58
Kizahasi	59, 279
Kizauti	245
Kuakinda	63, 238
Kubušhatidiš	248
Kuda	185
Kuh Gilujeh	92
Kuh-e-Dena	92
Kūliaj	98
Kullani(a)	148, 197, 222
Kullar-hegy (Bazian-hegy)	25, 32, 35, 38, 54–56, 59, 80, 236, 237, 241
Kullimeri	197
Kuluman	64, 165, 166, 177, 181, 185, 188, 282, 283, 286, 288
Kummahlum	65, 261
Kummu	11, 102, 105, 109, 192, 210
Kummuhu	144, 185, 220
Kurbail	54, 102
Kuš	218

Lagalaga	32, 40, 136, 231
Lahiru	42, 164, 197, 225
Laqê	100, 197, 200–202
Larbusa	33, 126, 136, 232
Levante	11, 178, 204, 205, 211
Li'tâu	162
Libanon	178, 202, 204, 210
Lubda	164, 197
Luhuatu	162
Luksa	243
Lullumu	32, 113, 114
Lydia	84
Māda (Média)	19, 20, 21, 23, 25, 44, 46, 54, 55, 63, 69, 72–76, 78–80, 82, 85, 87, 105–107, 109, 111, 124–126, 134–136, 153, 154, 190, 195, 216, 221, 238, 242, 247, 248, 253, 257, 258, 261, 262, 266, 278, 287, 288
Madahisu	124, 238
Mahabad	49
Mahidast	16, 43, 52, 62, 65, 66, 95, 97, 98, 212
Malhisa	54
Māli	108, 139
Manisa	276
Mannaj	14, 17–20, 25, 35, 38, 39, 41, 42, 44, 51, 54–57, 59, 60, 63, 74, 75, 79, 82, 85, 101, 118, 120, 123–126, 130, 134, 137, 138, 141, 155, 159, 160, 218, 235, 237–239, 241, 246, 249, 252, 253, 257, 268, 272, 278, 279
Manşuāte	197, 222
Mari	203, 204
Mas'ā	162
Masaşuru	238
Maşirauš	243
Matruba	40
Mazanderan	22
Megiddó/Magiddû	197
Melid	185
Messu	25, 35, 55, 56, 63, 79, 102, 109, 124, 218, 235, 241
Mê-turnat	58, 164
Mezopotámia	13, 21, 22, 24, 67, 113, 115, 184, 205, 211, 213–215
Mila Mergi	118
Mišita	107, 250
Moáb	221
Mugallu	221
Muhan	34
Mulûgani	153, 247
Muşaşir	124, 125, 185, 239
Na'iri	35, 38, 63, 103, 112, 145, 241–243
Nabāte	162

Nagy Khorászán út	13, 16, 20, 22, 24, 29, 31, 43, 51–53, 60, 61, 87, 203, 204, 205, 211–214
Nahšimarti	110, 183
Nalhiti	169, 291
Namri	25, 32, 42–45, 47, 50–56, 59, 63, 71, 99, 101, 106, 107, 114, 123–127, 130, 132, 133, 135, 136, 138, 236–238, 240, 244, 246, 249, 251
Nanitum	243
Napigi	40
Nappi	108, 139
Närtu	63, 108, 111, 131, 139, 168, 253, 254, 257
Našibina	36, 37, 83, 145, 150, 239
Nedzsafehabad	26
Nemed-Ištar	137
Nikisi	106, 250
Nikkur	57, 59, 126, 130, 131, 136, 160, 244, 278, 279
Niksamma	30, 56, 59, 252
Nílus	205, 211
Nimuš-hegy	33–35, 68, 136, 232
Ninive	10, 23, 54, 58, 60, 77, 78, 81, 83, 103, 186, 187, 189, 190, 197, 210, 216, 224, 226, 233, 260, 262, 263, 269, 270–273
Nippur	19, 114, 145, 186, 206, 207, 216
Niqqu	45, 127, 237, 249–251, 254
Nirutakta	126, 133, 248
Nissaj	46, 127, 251
Ništun	101, 106
Núbia	218
Orontés	134, 202, 204
Örmény-hegyvidék	11, 207, 217
Paddānu	102, 110
Paddira	35, 36, 54, 59, 126, 237, 238
Pamír	215
Panziš	20
Paphī	113
Parnaka	64
Parsania	242
Parsindu	33, 234
Parsua	11, 12, 15, 20, 23, 25, 26, 30, 31, 41, 42, 44, 45, 47, 48–60, 61, 63, 65, 72, 101, 106, 114, 119, 120, 123–125, 127–131, 133, 136, 138–140, 151, 153, 160–163, 166, 167, 169, 170, 173, 192, 197, 225, 227, 237, 238, 240, 241, 244, 246, 249, 250–252, 270, 278, 279, 283, 287
Parsumaš	53, 58, 60
Partakka	110, 190, 216, 262
Parthia	49
Partukka	110, 190, 216, 262
Pašeru	58

Patišvar	22
Patušari	22, 23, 262
Persis	48, 53
Perzsa-öböl	11, 25, 211, 215, 216
Phrygia	110, 177, 179
Pillat	100
Pir Omar Gudrun	33
Pir-i-Mukurun	33
Pirindu	84
Pitusu	84
Puqudu	58
Pururattaš	114
Puštu	59, 240
Qal'eh-Paszweh	50
Qantaiu	108
Qappata	150
Qara Dağ	32, 42, 43, 47
Qarkinšera	107, 250
Qarnīna/Qarnê	197, 222
Qaszr-i-Sirín	212
Qedar	186
Qeslaq Rúd	120
Quda	189
Que	158, 179, 197, 207, 274
Qunbuna	142, 272
Qutî	113
Ra'usan	46, 127, 251
Radanu	33, 233
Radanu/Tauq	33, 34, 233
Raphia	19
Raqmat	36
Rašapa	83, 148, 223, 239
Ravánszar	120
Ravendúz	212
Rēši-šurri	202, 204
Rūa	46, 127, 248, 250, 251
S/Šaparda	57, 63, 64, 81, 107, 108, 131, 140, 168, 250, 253, 254, 257, 290
Sābā'	204
Sahî	111, 125, 263
Šahuppa	148
Sais	204
Saksukni	46, 127, 249, 251
Šalahamanu	59, 240
Sallune	84
Sam'alla	197
Šamaš-nāšir	47, 197
Sanha	39, 268
Sarê	40, 279

Sassiašu	241, 244
Satarnu	64, 177, 286
Serizor-medence	42
Si'imme	148, 163, 224, 226
Siannu	202
Šibur/Šibaru	46, 106, 107, 108, 127, 140, 242, 248, 249, 250, 251
Sidón/Kār-Aššur-ah-iddina	178, 185, 197, 203, 210
Sihišalah	136, 237
Sikrā	107, 250
Šikraki	24, 46, 127, 250, 251
Sikris	63, 64, 110, 131, 183, 188, 253–255, 257, 286, 287
Silhazi	46, 114, 127, 153, 249–251
Siluna-hegy	55
Simguri	243
Šimirra	178, 197, 202, 210
Šimurru	68
Šinuhtu	185
Sippar	85, 87
Šiširtu	65, 261
Sizini	40
Subartu	68
Sūbi	218, 219
Šubria	11, 113, 185
Šubutu	197
Suhme	101, 106
Sūhu	200, 201, 204
Šuhupa	226
Sumbi	38, 39, 271
Šumurza	237
Sumurzu	45, 56, 127, 130, 245, 249, 250, 251
Sunbura	241
Sundu	64, 181
Šupāt	209, 219
Šurda-hegy	126, 258
Šurgadia	30, 56, 59, 107, 115, 133, 252, 254
Surikas	38, 56
Suritu	33, 234
Susa	10, 27, 188, 197, 215, 262
Šušarrā	113
Szabad-i Gharb	212
Szahne	98, 212
Szakkez	212
Szamária/ Šamerina	137, 197
Szanandag	120
Szanandaj	38, 52, 212
Szardast	212
Szar-i Pul-i Zoháb	212
Szíria	18, 84, 101, 106, 154, 186, 202, 215

Szuleimánija	32, 33, 42, 212
Tabal	12, 13, 138, 161, 197
Tagalagi	32, 274
Taimā'	204
Talmusa	148
Tamnuna	148
Tang-i Var	17, 31, 38, 259
Tarbišu	83
Tarut	216
Taurla	241, 243,
Tebriz	212
Tell Baradan	164
Tell Halaf	145
Tell Seh Hamad	145
Tengerföld	185, 186
Tepe Gawra	214
Tepe Giján	73, 129
Tepe Hagmataneh	74
Tepe Kheibar	65, 97
Tepe Nús-e Dzsán	14, 73, 95, 213
Théba	10, 18, 197
Tigris	10, 11, 37, 57, 84, 101, 106, 153, 202, 204, 211, 268
Tikraki/Šikraki	24, 46, 127, 249, 250, 251
Tikriš	39, 159, 268
Til-Barsip/Kār-Šulmānu-ašarēdu	35, 130, 137, 145, 155, 197, 201, 202
Til-Garimme	185
Til-Karme	136
Till-Aššuri	114
Tillē	148, 163, 223
Til-Turahi	101, 102, 106, 109
Tizu	59, 279
Törökország	14, 158, 191
Tu'ammu	197
Tugliaš	54, 237
Tupliaš	45, 56, 127, 130, 248, 249, 250, 251
Tur-Abdin	11
Turla	55
Turnat/Tandzsaro	33, 233, 235
Tušan/Ziyaret Tepe	11, 138, 145
Tyros	177, 178, 210
Uila	242
Uišdiš	79, 252
Ukku	11, 102, 105, 109
Ulia(i)	102, 109
Ullubu	20, 117, 118, 119, 138, 197
Ulubulağ	32
Ulušia	39, 268
Unqi	185

Upi/Opis	100
Upparia	46, 107, 131, 257
Uppumu	197
Upušu	248
Urakazabanu	110, 183
Urartu	11, 25, 49, 79, 84, 85, 102, 105, 109, 118, 125, 134, 179, 185, 191, 192, 210, 212, 218, 252
Uraš	133, 135, 136, 241
Urattis	71
Uriakka	57, 64, 109, 110, 140, 164, 166–168, 284, 288
Uriangu	108
Urimzan	46, 127, 251
Uriqtu	63, 139, 253
Urmia-tó	48, 49, 50, 51, 52, 103, 211, 212, 214
Uršanika	133, 245
Uruk	58, 186, 187, 207, 214
Ušha	185, 189
Usisi	108, 140
Ušqaqqana	46, 127, 250, 251
Uštašša	242
Uzê	32, 136, 231
Van-tó	24, 25, 106, 212
Vastam	98
Yahdik	58
Záb	10, 42, 50, 54, 55, 56, 113, 212, 225, 233, 236, 237, 238, 241
Zabban	58
Zabgaga	64, 109, 134, 166, 177, 181, 286
Zakrutu	46, 56, 64, 107, 108, 127, 130, 140, 165, 249–251, 254, 282, 283, 287
Zalipa	57, 151, 160, 278
Zamru	33, 34, 126, 233, 234
Zamua/Māzamua	11, 15, 20, 25, 30, 31, 32–42, 43, 44, 47, 51, 54, 56, 57, 59, 60, 61, 68, 88, 90, 105, 109, 110, 114, 115, 118, 123, 125, 126, 130, 135, 136, 153–156, 158, 159, 165, 167, 173, 178, 183, 186, 195, 218, 221, 223, 231–237, 254, 258, 266, 267, 269, 270, 274–278, 282, 285, 288
Zapparia	239
Zarātu	102, 103, 112, 119
Zeribor-tó	35, 38, 41, 42, 126
Zikirtu	20, 56, 192, 252, 256
Zir-Darband	98
Ziwije	74
Zohab	98
Zuzarura	243

SZEMÉLYNEVEK

Abdi-Aširta	101
Abdi-Milkūti	185
Abijate'	186
Abu-ila'i	104, 112
Adadānu	243
Adad-bēlu-ka''in	37
Adad-ēreš	227
Adad-guppi	86, 87
Adad-issē'a	39, 141, 152, 155–156, 159, 160, 171, 173, 267, 268, 269
Adad-nērārī (I.)	113
Adad-nērārī (II.)	32, 38, 100, 113, 200, 331
Adad-nērārī (III.)	24, 25, 36, 55, 63, 90, 124, 149, 153, 195, 201, 202, 239, 242, 331
Adda-kupa	192
Ah-abū	103
Ahu-nūri	179
Ahu-rība	104, 112
Aia-hālu	145, 239
Aja-kaba	162
Akkullānu	148
Akkussu	108, 140
Alyattés	77
Amahar	242
Amakani	110, 173, 180, 287
Amaku	107, 250
Amamaš	243
Ameka	33, 34, 233, 234
Ametana	107, 250
Amitašši	38, 126, 257
Anubanini	115
Anzi	108, 139
Aplāia	36, 37, 103, 111, 153, 173
Appuašu	84
Aqār-Bēl-lūmur	181
Aqru	103
Araštua	33, 233
Ardara	242
Argišti	52, 192
Ariazâ	209, 210
Arije	192, 209, 210
Artasirari	243
Arua	243
Arukku	58, 60
Ašipâ	162
Ašpaštatau	242

Asrukanu fia	110, 166, 286, 287
Asrukanu	134, 166, 167, 173, 188, 287
Aššur-ah-iddina	19, 21–23, 41, 47, 62, 64, 68, 81, 82, 103, 105, 110, 111, 118, 125, 134, 148–150, 177, 181, 183–188, 191, 197, 207, 222, 225, 262, 331
Aššur-bān-apli	41, 57, 58, 60, 65, 82, 101, 111, 125, 132, 150, 162, 163, 178, 181, 186, 187, 197, 263, 331
Aššur-bāni	257
Aššur-bēl-taqqin	226
Aššur-bēlu-da''in	189
Aššur-bēlu-ka''in	236
Aššur-bēl-ušur	12, 46, 47, 169–170, 173, 279, 291, 292
Aššur-da''inanni	71, 153–155, 164, 165, 173, 221, 247, 266, 282, 285
Aššur-dān (II.)	132, 331
Aššur-dān (III.)	153, 331
Aššur-etel-ilāni	96, 331
Aššur-iddin	231
Aššur-le'i	38, 115, 133, 155, 159, 173, 252, 253, 254, 257, 269
Aššur-nāšir-apli (II.)	32, 33, 34, 35, 38, 68, 72, 100, 101, 102, 106, 113, 114, 123, 130, 135, 136, 201, 221, 231, 232, 235, 331
Aššur-rēmāni	50
Aššur-rēš-iši	113
Aššur-rešūwa	102, 137, 192, 209, 210
Aššur-rība	104
Aššur-šabtanni	164, 168, 173
Aššur-šar-ušur	158, 160, 179
Aššur-uballiṭ (II.)	83, 331
Aššur-zēr-ibni	162, 281
Atâ	33, 102, 111
Atanha-Šamaš	208
Atarham	208
Attua	276
Azâ	155, 159
Ba'al	188, 191
Babû	109, 171, 173, 293
Babua	106
Bagbarna/Bagaparna	108, 140, 173, 287
Balāssu	177, 178
Bana-Saggil	104
Banbâ	262
Bāra	243
Bardada	107, 250
Barrû	237
Barzuta	243
Bātānu	89, 245
Bēl-ahhē	160, 173, 269

Bēl-ahhē-iddina	154
Bēl-āli	106
Bēl-apla-iddina/Bēl-iddina	39, 115, 141, 156, 173, 178, 179, 258, 270, 271, 273
Bēl-dān	124, 241, 244
Bēl-dūri	155
Bēl-ēmuranni	248
Bēl-ibni	58
Bēl-iddina fia	115, 141, 156, 173, 179, 270, 271, 273
Bēl-lē'i	285
Bēl-lēšir	155
Bēl-liqbi	209, 219
Bēl-qātika-šabat	153, 173
Bēl-šar-ušur	27, 61, 115, 133, 252, 254, 266
Bēlu-lū-balaṭ	145
Bir-Buriaš	71, 173, 266
Bir-Dada	186
Biriaun	209
Birišatri	82, 111, 263
Birtatu	108, 140
Bisihadir	61, 245
Bisiraj	242
Būbu	106
Burburazu	71, 108, 140
Bur-Dadi/Burdada	110, 133, 183, 248
Burê	209
Burnaburiaš	216
Buru-tabbi	104
Buzî	192
Dadâ/î	109, 142, 157, 241, 266, 273
Daiān-Adad	148
Daiān-Aššur	59, 236, 238, 239, 272
Dajukku	78, 79, 134, 257
Daltâ	31, 57, 60, 63, 64, 70, 120, 131, 161, 165, 166, 167, 173, 246, 253, 258, 280, 282, 284, 286, 287, 290
Darî	108, 140
Dasukku	170, 173, 292
Deiokés	77, 78, 79
Durisi	108, 139
Dusanni	64, 81, 181
Egibi	199
Ehije	209
Emūqī-Aššur	96
E-parna	82, 110, 134, 262
Ezî	169, 173, 291
Ezije	209
Fravartiš	78
Gabbu-ana-Aššur	102, 192
Gadīa	137

Gāgi	111, 263
Gamalu	209
Giammu	106
Giki	192
Giri-Dadi	102, 109
Gišta	243
Gubaru/Ugbaru	88
Gurđi	185
Hanaširuka	29, 69, 73, 242
Hanunu/Hannó	198
Hatarna	110, 183
Haza-El	186
Hizkija	182
Hulāia	106
Humbareš	110, 183
Humbê	108, 140, 161, 165, 173, 185
Hunanu	173, 283
Hunnî	189
Hu-Tešub	185
Iabittaru	126
Iadi-'il	104, 111
Ianziburiaš	36, 71, 80
Ianzû	44, 51, 54, 71, 126, 133, 236–238, 257
Iasübāiu	71
Iaubittir	107, 250
Iauta'	162
Îl-iāda	132, 149
Îli-ukallanni	221
Ilu-bi'di	185
Ilu-mukîn-ahi	238
Ilu-taklak	57, 163
Indabigaš	186
Irtișati	243
Irtukkanu	110, 134, 140, 166, 173, 284, 288, 289
Išbî-Erra	63
Ismanni-Aššur	148, 163
Išpabara	70, 165, 166, 167, 170, 173, 185, 258, 260, 261, 290, 292
Išpuini	52
Issar-šumu-ēreš	162, 187
Ištumegu (Astyagés)	74, 78, 79, 82, 86
Itti	133, 156, 252
Jauta'	186
Kadašman-Turgu	216
Kakki	244
Kakkulānu	97
Kalbi-Ukûa	181
Kambysés	77
Kanunaju	275

Kaqqadānu	210
Karakku fia	134, 164, 173, 284
Karakku	109, 134, 140, 164, 166, 173, 284
Kaštaritu	62, 64, 78, 80, 81, 82, 111, 140, 181, 186
Khšathrita	78
Kiakki	185
Kiara	241
Kibaba	120, 121, 159, 189, 253, 283
Kibabaše	170
Kirnakuš	243
Kirtiāra	33, 114, 232, 233
Kitakki	108, 139
Kubābu-ilā'i	59
Kubabu-satar	157, 272
Kumaju	209
Kuraš	58, 60, 74, 78, 86
Kuškāiu	151, 158, 160, 173, 274
Kyros (II.)	60, 74, 77, 78
Larkutla	41, 105, 110, 183
Ludū	134, 157, 166, 167, 170, 173, 289, 290, 292
Madyés	77
Makirtu	108, 139
Mamaniš	243
Mamitiaršu	81, 111
Mandané	77
Mannu-kī-Adad	171–173, 293
Mannu-kī-Arbail	97
Mannu-kī-Aššur	104, 112, 192
Mannu-kīma-šābē	114, 216, 246
Mannu-kī-Ninua	65, 131, 132, 134, 140, 141, 157, 158, 161, 164, 165, 166–167, 168, 173, 188–190, 282, 287–290
Mannu-laddin	275
Marduk-apla-iddina (I.)	114
Marduk-apla-iddina (II.)	103, 178, 185
Marduk-balātsu-iqbi	43
Marduk-iddina	284
Marduk-mudammiq	54, 114, 236, 237
Marduk-rā'im-kitti	114
Marduk-šar-ušur	166, 170, 171, 173, 292
Marduk-zakir-šumi	118
Marduk-zēr-ibni	58
Mār-Issar	187
Mašdakku	108, 140
Menua	52
Meqdira	241
Metraku	107, 250
Miki	246
Miḡti-adur	233
Mita/Midas	110, 177, 179, 180, 183

Mitâki	133, 244, 245
Mitinti	185
Muġallu	185
Mukîn-zēri	178
Munirsuarta	242
Murašû	199
Mušašina	32, 35, 232
Mušeši	285
Mušeziḫ-ilu	242
Mušeziḫ-Marduk	187
Mutakkil-Aššur	187, 259
Mutarrîš-Aššur	24, 25, 38
Muttallu	185
Na'di-ilu	161, 279
Nabâ	276
Nabû-ahhê-eriba	163
Nabû-ah-ušur	44, 148, 157, 159, 160, 173, 269, 272, 276
Nabû-apal-ušur	83–85
Nabû-apla-iddina	114
Nabû-balassu-iqbî	149
Nabû-bêl-šumâte	58, 186
Nabû-bêlu-ka'in	12, 14, 29, 131, 134, 152, 154, 155, 158, 161, 163, 164–166, 168, 170, 188, 189, 275, 282, 284–287
Nabû-dammiq	137
Nabû-damqi-ilâni	29
Nabû-dûr-ušur	58
Nabû-eriba	160, 173, 267
Nabû-hamâtû'a	39, 44, 132, 148, 151, 156, 157, 158–159, 160, 173, 178, 182, 269, 270, 273, 274, 288
Nabû-kudurri-ušur (I.)	113
Nabû-kudurri-ušur (II.)	88, 198
Nabû-lê'i	260
Nabû-metu-balliḫ	104
Nabû-na'id	82–88
Nabû-rêhtu-ušur	186
Nabû-rêmanni	45, 49, 57, 131, 138, 160–161, 164, 169, 173, 278, 279
Nabû-šum-iddina	41, 57, 219, 222–224, 227
Nabû-šum-iškun	81
Nabû-šum-lêšir	57, 162
Nabû-taqqinanni	126, 151, 167, 168, 190, 289, 290
Nabû-ušabši	187
Nabû-zêr-kitti-lêšir	185
Nadînu	222
Nahrî	133, 254
Narâm-Sîn	68, 88
Nashîra-ili	104
Našhur-Bêl	158
Našîb-il	102

Natnu	162, 186
Nékó (II.)	84, 186
Nergal-bél-uşur	159, 173
Nergal-ētir	57, 110, 131, 161–163 , 165, 173, 280, 281, 283
Nergal-mār-šarri-uşur	104, 111
Nergal-mudammiq	237
Nergal-šar-uşur	84
Nibē	70, 165, 166, 173, 258
Nikdeme	35, 236
Nikdēra	35, 236
Ninurta-kibsī-uşur	145
Ninurta-kudurri-uşur	201, 204
Ninurta-nāşir	153, 173
Ninurta-ubla	124, 241
Nūr-Adad	32, 33, 100, 114, 126, 231, 233
Osorkon (IV.)	228
Pađi	185
Pāiukku	108, 140
Pān-Ašşur-lēmur	37
Parihi	82, 111, 125, 263
Parušta	242
Phraortés	77, 78, 79, 80, 82
Pirişati	133, 241
Pisiri	185
Protothyés (Bartatua)	77, 185
Qurdi-Ašşur-lāmur	71, 178, 210
Radmanu	100
Rameťi	134, 164, 173, 284
Rameťija	107, 110, 183, 216, 245, 250, 262
Razidatu	107, 255
Rusa (I.)	79, 185, 192, 218, 252, 253, 256, 257
Rusa (II.)	185
Şabīni	33, 233
Şamaş-bél-uşur	34, 96, 274
Şamaş-ibni	185
Şamaş-ila'i	189
Şamaş-nāşir	158
Şamaş-sum-ukīn	41, 42, 58, 162, 181
Samsi	185
Şamşi-Adad (I.)	113
Şamşi-Adad (V.)	24, 25, 28, 29, 35, 38, 43, 55, 61, 69, 73, 101, 102, 103, 106, 124, 126, 133, 135, 136, 221, 241, 245, 331
Şa-Nabû-şû	65
Sanaşu	242
Sanī	160, 173, 267
Sanije	102, 109, 210
Sarāhi	111
Sarāti	82, 263

Šarī	160, 173, 267 Šarru-ēmuranni 38, 44, 57, 61, 132, 134, 137, 141, 142, 148, 152, 156–158, 159, 160, 173, 269, 270–272
Šarru-haṭṭi-ipēl	37, 103, 145
Šarrukīn (II.)	12, 16, 17, 19, 20, 26–30, 32, 34, 38, 39, 42, 44, 46, 49, 51, 53, 56–65, 68, 71–74, 78, 79, 88, 90, 96, 97, 102, 103, 105, 107–110, 114, 118, 120, 125, 128–131, 133, 134, 137–141, 143, 148, 149, 151, 152, 154–157, 159, 161, 162, 164–166, 168–172, 178, 179, 181, 185, 189, 192, 195–197, 203, 204, 207, 209, 210, 213, 218–221, 227, 232, 242, 245, 247, 252, 254, 258, 269, 270, 275, 278, 279, 281, 284, 287, 288, 331
Šarruti	108, 140
Šaršina	241
Šataqupi	107, 250
Satarpanu	108, 140, 255
Šatašpa	107, 250
Satiraja	243
Šēpi-šarri	107, 115, 133, 252, 254
Šēp-Issar	149
Šērū'a-ēterat	181
Šidir-parna	82, 110, 134, 262
Sidur	68
Šilisruh	68, 117, 118, 120, 121
Šilkāni	227, 228
Šimbar-Šipak (Sibir)	34, 114, 235
Šimbur	187
Sîn-ahhē-erība	19, 29, 31, 43, 50, 51, 58, 61, 64, 65, 70, 118, 125, 129, 130, 132, 138, 144, 162, 181, 182, 185, 187, 189, 192, 197, 205, 208, 213, 245, 260, 286, 331
Sîn-ah-ušur	164
Sîn-muballit	149
Sîn-na'di	145
Sîn-nā'id	104, 111
Sîn-šum-lēšir	96, 331
Sirašme	242
Sirāšu	243
Sūa	106
Šūa	243
Šulgi	19, 63, 68
Šulmānu-ašarēdu (I.)	113
Šulmānu-ašarēdu (III.)	18, 32, 35, 36, 42–44, 48, 49, 51, 54, 55, 59, 63, 71, 72, 101, 102, 106, 109, 114, 118, 119, 123, 124, 130, 133, 135, 136, 201, 221, 236, 237, 239, 240, 331
Šulmānu-ašarēdu (IV.)	331
Šulmānu-ašarēdu (V.)	137, 197
Šulmu-bēli-lašme	137

Šulusunu	221, 238
Šuma	242
Šutur-Nahunte	58, 258
Ṭāb-bēlu	37
Ṭāb-Ninurta	236
Ṭāb-šār-Aššur	192
Ṭāb-šār-papahi	96
Ṭāb-šil-Ešarra	149, 278
Taklak-ana-Bēl	96, 131, 137, 148, 150, 163, 256
Tammaritu	58
Tardītu-Aššur	104
Tarhunazi	185
Tarsihu	243
Tātaj	242
Thalés	77
Titamaška	241
Tukulti-apil-Ešarra (I.)	113, 119
Tukulti-apil-Ešarra (III.)	10, 16, 20, 23, 24, 26, 27, 36, 38, 41, 45, 49– 51, 60–62, 64, 71, 100–102, 105–107, 114, 118–120, 124, 125, 127–130, 133, 135, 136, 138, 153, 154, 162, 169, 170, 178, 185, 192, 195–197, 202–204, 207, 210, 213, 216, 221, 239, 244, 245, 247, 331
Tukulti-Ninurta (I.)	113
Tukulti-Ninurta (II.)	200, 219, 331
Tunaku	244
Tunî	105, 110, 183, 245
Tutamû	185
Tutankhamon	214
Uaianiara	276
Uakirtu	108, 139
Uakšatar	108, 139, 151, 167, 168, 173, 290
Udaku	238
Ugasater	107, 250
Uitana	107, 250
Ullusunu	79, 134, 159, 252, 253, 256, 258, 269
Umakištar/Kyaxarés	77–79, 82, 83,
Umhuluma	58
Ummanigaš	58, 186
Upaš	106, 173, 248, 250
Uppis	110, 190, 216, 262
Uppite	110, 134, 151, 168, 173, 290
Upû	239
Ursi	243
Urtaku	185, 186, 188
Urzana	185
Usrā	108, 140, 255
Ušru	106, 248, 250
Uwaite'	186

Uzî	108, 139
Uzitar	108, 140
Uzumanda	108, 140
Zabanu	243
Zakūtu/Naqi'a	187
Zalâ	107, 128, 169, 173, 192, 291
Zanasana	110, 190, 216, 262
Zanazar	243
Zaqîru	185
Zarišu	61, 242
Zarkukku	108, 140
Zîzî	107, 169

SZÖVEGEK

ABL 280	187
ABL 302	19
ABL 543	42
ABL 571	182
ABL 754+CT 54 250	42
ABL 998	187
ABL 1108	42
ABL 1244	42
ABL 1309	58
ABL 1311	58
Aššur-bān-apli, A prizma	101, 111, 186, 187
Aššur-bān-apli, B prizma	125, 162, 186, 263,
Aššur-bān-apli, C prizma	162, 186, 263
BATSH 6, no. 37	103, 111
BATSH 6, no. 62	104
BATSH 6, no. 95	104
BATSH 6, no. 99	104
BATSH 6, no.119	104
BATSH 6, no. 199	103, 111
Bukan-sztélé	18
CT 54, no. 8	42
CTN 2, no. 209	149
CTN 3, no. 94	246
CTN 3, no. 99	157, 164
CTN 3, no. 108	157, 168, 284
CTN 3, no. 159	246
KAV 122	103, 104, 112
Khorszábádi annales (Nr. 16)	27–30, 38, 46, 56, 59, 61, 78, 79, 90, 107, 109, 115, 120, 125, 131, 132, 139, 140, 171, 185, 189, 195, 203, 213, 220, 221, 242, 252–253, 254, 256–258, 266, 278, 283
Khorszábádi díszfelirat (Nr. 18)	27,–30, 56, 59, 79, 90, 125, 131, 185, 203, 247, 252, 254, 257, 258, 278
ND 2345	154
ND 2451	166
Nedzsafehabad-sztélé (Nr. 17)	26, 38, 61, 71, 107, 109, 120, 125,131, 134, 140, 221, 245, 253–255, 266, 283
NL 2	118
NL 12	118, 178
RIMA 1, A.o.76.1	113
RIMA 1, A.o.77.17	113
RIMA 1, A.o.77.18	113
RIMA 1, A.o.86.1	113
RIMA 2, A.o.87.2	113
RIMA 2, A.o.99.2	32, 100, 200
RIMA 2, A.o.99.4	113

RIMA 2, A.o.100.5	200
RIMA 2, A.o.101.1 (Nr. 1)	32, 34, 68, 100, 102, 106, 114, 123, 221, 231–235
RIMA 3, A.o.102.2 (Nr. 2)	35, 106, 123, 236
RIMA 3, A.o.102.5	118
RIMA 3, A.o.102.6 (Nr. 4)	36, 54, 71, 114, 123, 237
RIMA 3, A.o.102.10	54
RIMA 3, A.o.102.12	54
RIMA 3, A.o.102.14 (Nr. 3)	18, 35, 44, 54, 55, 59, 63, 71, 72, 114, 123, 124, 221, 236–240 , 272
RIMA 3, A.o.102.16	55
RIMA 3, A.o.102.38	54
RIMA 3, A.o.103.1 (Nr. 5)	28, 35, 38, 55, 61, 69, 73, 106, 124, 221, 241–243 , 245
RIMA 3, A.o.103.4	55
RIMA 3, A.o.104.7	202
RIMA 3, A.o.104.8	25, 55, 63
RIMB 2, B.2.4.11	113
RIMB 2, S.o.1002.2	204
RIME 2, 1.4.31	68
RINAP 1, no. 1	138, 195
RINAP 1, no. 5	136, 202
RINAP 1, no. 6 (Nr. 6)	124, 130, 171, 244 , 251
RINAP 1, no. 7 (Nr. 7)	26, 61, 124, 128, 130, 140, 192, 244–245 , 251
RINAP 1, no. 8 (Nr. 8)	45, 106, 114, 124, 216, 245–246 , 251
RINAP 1, no. 12	185
RINAP 1, no. 13 (Nr. 10)	125, 138, 153, 202, 247 , 266
RINAP 1, no. 14	185
RINAP 1, no. 15 (Nr. 13)	125, 140, 162, 248 , 251
RINAP 1, no. 16 (Nr. 14)	16, 114, 125, 153, 248–249 , 250, 251
RINAP 1, no. 17 (Nr. 15)	23, 45, 46, 106, 114, 125, 130, 162, 171, 249 , 251
RINAP 1, no. 19	195
RINAP 1, no. 21	185
RINAP 1, no. 22	185
RINAP 1, no. 35 (Nr. 9)	16, 45, 56, 106, 107, 124, 125, 136, 171, 202, 221, 246–247 , 250 , 251
RINAP 1, no. 37	118
RINAP 1, no. 39	56, 202
RINAP 1, no. 41 (Nr. 11)	24, 56, 125, 154, 195, 211, 247 , 250 , 266
RINAP 1, no. 47 (Nr. 12)	20, 23, 41, 45, 56, 106, 114, 125, 127, 128, 129, 130, 136, 138, 139, 140, 153, 154, 162, 169, 171, 185, 195, 202, 247 , 251 , 266
RINAP 1, no. 48	178
RINAP 1, no. 49	203
RINAP 3/1, no. 3 (Nr. 21)	31, 43, 65, 70, 72, 125, 130, 132, 260–261
RINAP 3/1, no. 4	65, 130
RINAP 3/1, no. 21	185
RINAP 3/1, no. 22	19, 65, 130, 185
RINAP 3/1, no. 34	19
RINAP 3/1, no. 35	19

RINAP 3/II, no. 223	189
RINAP 3/2, no. 230	19
RINAP 4, no. 1 (Nr. 22)	21, 23, 42, 81, 110, 125, 185, 190, 203, 262
RINAP 4, no. 2	23
RINAP 4, no. 9	204
RINAP 4, no. 33	185
RINAP 4, no. 34	19
RINAP 4, no. 54	204
RINAP 4, no. 104	207
RINAP 4, no. 105	207
RINAP 4, no. 107	207
SAA 1, no. 1	177, 179, 180, 207
SAA 1, no. 5	162
SAA 1, no. 11	171, 172
SAA 1, no. 14	185
SAA 1, no. 16	166
SAA 1, no. 17	166
SAA 1, no. 18	158
SAA 1, no. 22	144
SAA 1, no. 27	189
SAA 1, no. 29	192, 221
SAA 1, no. 41	192
SAA 1, no. 76	185, 187
SAA 1, no. 77	149
SAA 1, no. 110	221
SAA 1, no. 134	189
SAA 1, no. 146	102, 109, 151
SAA 1, no. 147	102, 151
SAA 1, no. 172	155
SAA 1, no. 179	209
SAA 1, no. 181	219
SAA 1, no. 190	102, 109
SAA 1, no. 228	137
SAA 1, no. 233	192
SAA 1, no. 239	150
SAA 2, no. 3	187,
SAA 2, no. 4	187, 188
SAA 2, no. 5	191, 203, 204
SAA 2, no. 6	41, 110, 187, 188
SAA 2, no. 8	187, 188
SAA 2, no. 9	188
SAA 2, no. 13	188
SAA 4, no. 12	185
SAA 4, no. 13	110
SAA 4, no. 20	77, 185
SAA 4, no. 21	185
SAA 4, no. 22	185
SAA 4, no. 40	57
SAA 4, no. 41	70, 81, 111

SAA 4, no. 42	70, 111
SAA 4, no. 43	62, 80, 186
SAA 4, no. 45	111
SAA 4, no. 48	70, 111
SAA 4, no. 49	140
SAA 4, no. 51	64, 70, 111, 181
SAA 4, no. 52	70, 111
SAA 4, no. 53	70, 111
SAA 4, no. 56	70, 81, 111, 186
SAA 4, no. 57	70, 111
SAA 4, no. 60	70, 111
SAA 4, no. 61	70, 111
SAA 4, no. 62	70
SAA 4, no. 73	111
SAA 4, no. 76	110
SAA 4, no. 77	65
SAA 4, no. 92	186
SAA 4, no. 101	177, 181
SAA 5, no. 3	100
SAA 5, no. 64 (Nr. 49)	160, 161, 279
SAA 5, no. 78	185, 189
SAA 5, no. 81 (Nr. 55)	162, 281 , 283
SAA 5, no. 82	137
SAA 5, no. 92	19
SAA 5, no. 95	192
SAA 5, no. 97	137
SAA 5, no. 100	102, 109, 209–210
SAA 5, no. 103	102, 109
SAA 5, no. 105	19
SAA 5, no. 106	192
SAA 5, no. 107	192
SAA 5, no. 117	102, 109, 192
SAA 5, no. 126	19, 273
SAA 5, no. 138	102, 109
SAA 5, no. 145	19
SAA 5, no. 146	19
SAA 5, no. 150	208
SAA 5, no. 171	159, 221
SAA 5, no. 199 (Nr. 32)	39, 57, 115, 132, 150, 151, 156, 158, 270 , 278
SAA 5, no. 200 (Nr. 33)	31, 38, 39, 44, 115, 141, 150, 151, 156, 229, 270–271
SAA 5, no. 201	156
SAA 5, no. 202 (Nr. 34)	39, 151, 156, 228, 271
SAA 5, no. 203 (Nr. 35)	109, 134, 150, 156, 190, 271–272 , 293
SAA 5, no. 204 (Nr. 36)	39, 151, 156, 157, 160, 272
SAA 5, no. 205	156
SAA 5, no. 206	156, 157
SAA 5, no. 207 (Nr. 31)	61, 137, 156, 157, 270
SAA 5, no. 210 (Nr. 38)	39, 115, 158, 171, 177, 178, 273

SAA 5, no. 211 (Nr. 39)	150, 151, 158, 273–274 , 288
SAA 5, no. 213 (Nr. 40)	151, 158, 160, 232, 274 , 282
SAA 5, no. 214	160
SAA 5, no. 215 (Nr. 27)	150, 151, 155, 267–268 , 272
SAA 5, no. 216	155
SAA 5, no. 217 (Nr. 28)	39, 109, 141, 150, 151, 155, 159, 229, 268 , 269, 273
SAA 5, no. 218 (Nr. 29)	39, 115, 155, 156, 158–160, 269 ,
SAA 5, no. 221	39, 155, 156
SAA 5, no. 224 (Nr. 26)	155, 156, 160, 228, 267
SAA 5, no. 225 (Nr. 41)	32, 34, 39, 150, 155, 156, 171, 274
SAA 5, no. 226 (Nr. 30)	42, 44, 148, 150, 156, 157, 158, 159, 269–270
SAA 5, no. 227 (Nr. 41)	32, 34, 39, 155, 274
SAA 5, no. 234 (Nr. 42)	150, 151, 275
SAA 5, no. 237 (Nr. 74)	109, 171, 190, 293
SAA 5, no. 238	171
SAA 5, no. 239	171
SAA 5, no. 240	171
SAA 5, no. 243 (Nr. 37)	109, 142, 156, 157, 272–273
SAA 5, no. 250	148, 163, 220
SAA 6, no. 25	57
SAA 6, no. 95	187
SAA 6, no. 195	100
SAA 6, no. 217	97
SAA 7, no. 58	100
SAA 7, no. 111	100
SAA 7, no. 128	57, 60, 163
SAA 7, no. 136	41
SAA 10, no. 5	186
SAA 10, no. 6	186, 187
SAA 10, no. 7	186
SAA 10, no. 33	162
SAA 10, no. 96	148
SAA 10, no. 111	186
SAA 10, no. 113	100
SAA 10, no. 199	188
SAA 10, no. 273	186
SAA 10, no. 316	186, 187
SAA 10, no. 354	100, 185, 187
SAA 11, no. 14	34, 39–41, 68
SAA 11, no. 18	155
SAA 11, no. 31	192
SAA 11, no. 105	202
SAA 11, no. 112	221
SAA 11, no. 126	220
SAA 12, no. 35	96
SAA 12, no. 36	96
SAA 12, no. 69	149
SAA 13, no. 25	150

SAA 13, no. 32	187
SAA 13, no. 45	190
SAA 13, no. 84	222
SAA 13, no. 85	222
SAA 13, no. 86	222
SAA 13, no. 87	222
SAA 13, no. 88	223
SAA 13, no. 89	223
SAA 13, no. 90	223
SAA 13, no. 91	223
SAA 13, no. 92	223
SAA 13, no. 93	223
SAA 13, no. 94	223
SAA 13, no. 95	224
SAA 13, no. 96	224
SAA 13, no. 97	224
SAA 13, no. 98	224
SAA 13, no. 99	224
SAA 13, no. 100	224
SAA 13, no. 101	224
SAA 13, no. 103	225
SAA 13, no. 104	57, 225
SAA 13, no. 105	225
SAA 13, no. 108	225
SAA 13, no. 109	226
SAA 13, no. 110	226
SAA 13, no. 111	226
SAA 13, no. 112	226
SAA 13, no. 113	226
SAA 13, no. 114	226
SAA 13, no. 115	227
SAA 13, no. 116	227
SAA 13, no. 119	227
SAA 13, no. 122	227
SAA 14, no. 41	97
SAA 14, no. 42	97
SAA 14, no. 96	187
SAA 14, no. 100	187
SAA 14, no. 176	218
SAA 14, no. 183	103, 111
SAA 14, no. 214	100
SAA 14, no. 311	187
SAA 14, no. 459	187
SAA 15, no. 5	170
SAA 15, no. 24	158
SAA 15, no. 45	19
SAA 15, no. 53 (Nr. 47)	49, 57, 59, 131, 151, 160, 161, 278, 279
SAA 15, no. 54 (Nr. 48)	12, 42, 44, 51, 59, 138, 150, 160, 278–279
SAA 15, no. 55	138, 160, 164

SAA 15, no. 57	150
SAA 15, no. 58 (Nr. 50)	20, 45, 279–260
SAA 15, no. 59 (Nr. 70)	20, 59, 151, 169, 279, 291
SAA 15, no. 60 (Nr. 71)	19, 46, 150, 169, 170, 279, 291
SAA 15, no. 61 (Nr. 72)	12, 19, 150, 169, 170, 279, 292
SAA 15, no. 62	150, 151
SAA 15, no. 63	150
SAA 15, no. 65 (Nr. 51)	161, 280 , 283
SAA 15, no. 66 (Nr. 52)	161, 280 , 283
SAA 15, no. 67 (Nr. 53)	57, 150, 161, 280 , 283
SAA 15, no. 68 (Nr. 54)	140, 161, 280 , 283
SAA 15, no. 69 (Nr. 73)	150, 166, 170, 292–293
SAA 15, no. 70	170
SAA 15, no. 71	170
SAA 15, no. 74 (Nr. 44)	275–276
SAA 15, no. 77	161, 162
SAA 15, no. 82	151, 170, 171
SAA 15, no. 83 (Nr. 56)	12, 14, 19, 150, 154, 164, 166, 282
SAA 15, no. 84 (Nr. 57)	31, 64, 131, 150, 151, 161, 163–165, 181, 282–283 , 287
SAA 15, no. 85 (Nr. 58)	64, 134, 140, 164, 168, 190, 283
SAA 15, no. 86	31, 64, 140, 161, 164, 165
SAA 15, no. 89	150
SAA 15, no. 90 (Nr. 62)	31, 64, 109, 110, 131, 134, 151, 164–166, 177, 180, 181, 185, 188–190, 285–286 , 287
SAA 15, no. 91 (Nr. 63)	31, 64, 110, 131, 151, 164–166, 177, 180, 286, 287
SAA 15, no. 92	31, 64, 131, 189
SAA 15, no. 93	287
SAA 15, no. 94 (Nr. 64)	65, 131, 150, 166, 167, 287–288
SAA 15, no. 95 (Nr. 65)	31, 64, 110, 134, 140, 150, 151, 166, 167, 177, 181, 190, 287, 288
SAA 15, no. 96	64, 166, 167, 177, 181
SAA 15, no. 97	64, 181
SAA 15, no. 98 (Nr. 66)	31, 64, 126, 134, 151, 166, 167, 168, 185, 190, 289
SAA 15, no. 100 (Nr. 67)	19, 64, 134, 140, 150, 151, 156, 157, 166, 190, 229, 289
SAA 15, no. 101 (Nr. 68)	64, 110, 134, 140, 141, 151, 166–168, 190, 229, 286, 290
SAA 15, no. 102	57, 60, 110
SAA 15, no. 103	106, 151
SAA 15, no. 105 (Nr. 69)	141, 151, 166, 167, 290
SAA 15, no. 106	130, 137
SAA 15, no. 107	132, 166
SAA 15, no. 125	106
SAA 15, no. 129	58, 60
SAA 15, no. 130	100
SAA 15, no. 156	132
SAA 15, no. 158	100
SAA 15, no. 159	100, 177, 179

SAA 15, no. 169	149
SAA 15, no. 184	170
SAA 15, no. 185	170
SAA 15, no. 196	185
SAA 15, no. 199	170
SAA 15, no. 210	177, 179
SAA 15, no. 220	152, 158
SAA 15, no. 222	100
SAA 15, no. 255	100
SAA 15, no. 280	100
SAA 15, no. 281	100
SAA 15, no. 286	163
SAA 15, no. 350	106
SAA 16, no. 1	185, 188
SAA 16, no. 15	106
SAA 16, no. 21	186, 188
SAA 16, no. 59	186
SAA 16, no. 60	186, 188
SAA 16, no. 61	186
SAA 16, no. 71	186, 188, 190
SAA 16, no. 96	146, 150
SAA 16, no. 126	186
SAA 16, no. 127	204
SAA 16, no. 150	186
SAA 16, no. 171	186
SAA 16, no. 243	186
SAA 17, no. 111	177, 181
SAA 17, no. 119	100, 185
SAA 17, no. 145	185
SAA 17, no. 162	102, 110
SAA 17, no. 205	185
SAA 18, no. 7	188
SAA 18, no. 50	57
SAA 18, no. 80	100, 188
SAA 18, no. 81	188
SAA 18, no. 83	188
SAA 18, no. 115	209
SAA 18, no. 143	186
SAA 18, no. 147	162
SAA 18, no. 149	162
SAA 18, no. 153	190
SAA 18, no. 162	186
SAA 18, no. 181	149
SAA 18, no. 202	185
SAA 19, no. 4	202, 203, 210
SAA 19, no. 22	71, 177, 178
SAA 19, no. 61	19
SAA 19, no. 81	100
SAA 19, no. 87	177, 178

SAA 19, no. 91 (Nr. 25)	150, 154, 266–267
SAA 19, no. 92 (Nr. 24)	19, 71, 154, 266
SAA 19, no. 95 (Nr. 46)	277
SAA 19, no. 125	71
SAA 19, no. 134	100
SAA 19, no. 176	100
SAA 19, no. 192 (Nr. 59)	164, 165, 284
SAA 19, no. 193 (Nr. 60)	164, 165, 278, 284–285
SAA 19, no. 194 (Nr. 61)	155, 164, 165, 285
SAA 19, no. 195 (Nr. 45)	276–277
SAA 19, no. 196 (Nr. 43)	275
SAA 20, no. 7	196
SAA 21, no. 2	100, 181, 186
SAA 21, no. 3	181
SAA 21, no. 4	177, 181, 182
SAA 21, no. 21	100
SAA 21, no. 28	186
SAA 21, no. 56	100
SAA 21, no. 58	187
SAA 21, no. 116	58
SAA 21, no. 118	100
SAA 21, no. 137	100
SAAB 13, 18	112
St. 34	36, 153
St. 37	37
St. 38	37
St. 39	37
St. 41	37, 145
St. 44	145
St. 47	37, 145
StAT 2, no. 7	218
StAT 2, no. 33	187
StAT 2, no. 135	158
StAT 2, no. 145	187
StAT 2, no. 146	187, 218
StAT 2, no. 164	187
StAT 2, no. 169	187
StAT 2, no. 178	103, 104, 111
StAT 2, no. 234	218
StAT 2, no. 242	187
StAT 2, no. 243	218
StAT 2, no. 244	218
StAT 2, no. 256	218
StAT 2, no. 260	218
StAT 2, no. 266	187
StAT 2, no. 272	187
StAT 3, no. 2	187
StAT 3, no. 3	187
StAT 3, no. 15	96

StAT 3, no. 42	96
StAT 3, no. 59	187
StAT 3, no. 60	187
StAT 3, no. 64	187
StAT 3, no. 74	187
StAT 3, no. 76	187
StAT 3, no. 88	187
StAT 3, no. 103	187
Šulgi A himnusz	19
Tang-i Var-i felirat (Nr. 20)	18, 31, 38, 125, 259
TCL 3	17, 19, 38, 39, 49, 56, 59, 68, 71, 107–109, 115, 118, 125, 128, 129, 134, 139, 156, 166, 168, 169, 171, 185, 192, 218, 287
YOS 9, no. 73	145, 239

A SZOROZAT KÖTETEI

Vargyas Péter: *A pénz története Babilóniában a pénzverés előtt és után* ÓTI 1. 2010

Tóth István: *Pannoniai vallástörténet* ÓTI 2. 2015

Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám (szerk.):

*Ökonomia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténeti
és történeti földrajz köréből.* ÓTI 3. 2015

Csabai Zoltán – Szabó Ernő – Vilmos László – Vitári-Wéber Adrienn (szerk.):

*Európé égisze alatt. Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik
születésnapjára kollégáitól, barátaitól és tanítványaitól.* ÓTI 4. 2015

Bácskay András: *Orvoslás az ókori Mezopotámiában.*

A mezopotámiai gyógyító rítusok elmélete és gyakorlata. ÓTI 5. 2018

ISBN 978-963-414-488-5
ISSN 2062-0497

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Telefon: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu
webshop.harmattan.hu

L'Harmattan France
5–7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email : diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia
SLR Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél : (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email : harmattan.italia@agora.it

A borítón Agócs Nándor grafikája látható
Paul Émile Botta, Eugène Flandin 1849. *Monument de Ninive. Tome II.*
Architecture et sculpture. Paris: Imprimerie nationale, plate 129. alapján.

Korrektúra: Dudás Piroska
Tördelés és tipográfia: Hajdú Zita
Nyomdai kivitelezés: Stanctech Kft.
felelős vezető: Hermann Nikolett